

Національний університет «Львівська політехніка»

На правах рукопису

УДК 719:711.27

РИБЧИНСЬКИЙ ОЛЕГ ВАЛЕРІЙОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ І РЕВІТАЛІЗАЦІЯ
СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури

Науковий консультант:
доктор архітектури, професор
Бевз Микола Валентинович

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ.....	10
1.1. Український та закордонний досвід дослідження середмість: теоретико-методологічний аспект	10
1.2. Основні підходи до збереження середмістя історичного міста.....	19
1.3. Досвід ревіталізації середмістя європейських історичних міст	29
1.4. Методологія дослідження: формотворчий та ревіталізаційний аспект	43
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ.....	63
2.1. Форма та композиційні основи розпланування середмість	63
2.2. Архітектурно-просторові зміни середмістя у XV – кінці XIX століть.....	84
Висновки до другого розділу.....	104
РОЗДІЛ 3. АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ.....	108
3.1. Функціональна типологія забудови середмість	108
3.2. Стилiстична типологія забудови середмість	125
Висновки до третього розділу.....	146
РОЗДІЛ 4. ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВА ДЕГРАДАЦІЯ СЕРЕДМІСТЯ ТА ПІДСТАВИ ДЛЯ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ.....	149
4.1. Містобудівельні процеси, відбудова та регуляція середмість у першій половині XX століття.....	149
4.2. Занепад середмість історичних міст України у другій половині XX століття.....	159
4.3. Цінність та актуальні проблеми ревіталізації	

середмістя, як культурної спадщини історичного міста.....	170
Висновки до четвертого розділу.....	185
РОЗДІЛ 5. РЕСУРСИ ТА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ	
СЕРЕДМІСТЯ ІСТОРИЧНОГО МІСТА УКРАЇНИ.....	191
5.1 Функціональне зонування середмістя історичного міста.....	191
5.2 Джерела функціонально-просторового розвитку історичних складових середмістя	201
5.3 Методологічна модель комплексної ревіталізації середмістя	214
5.4. Засоби ревіталізації втрачених пам'яток історичного центру міста	225
Висновки до п'ятого розділу.....	236
РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТОР ТА СТРАТЕГІЇ	
РЕВІТАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДМІСТЯ ІСТОРИЧНОГО МІСТА УКРАЇНИ.....	241
6.1. Роль соціального фактора в процесі ревіталізації середмістя	241
6.2. Стратегії ревіталізації середмість	251
6.3. Основні етапи ревіталізації середмістя	265
6.4. Ключові індикатори ревіталізації середмістя	276
Висновки до шостого розділу.....	281
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	287
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	293
ДОДАТКИ.....	348
Додаток А. Ілюстрації до першого розділу.....	349
Додаток Б. Ілюстрації до другого розділу.....	359
Додаток В. Ілюстрації до третього розділу.....	372
Додаток Д. Ілюстрації до четвертого розділу.....	387
Додаток Е. Ілюстрації до п'ятого розділу.....	401
Додаток Ж. Ілюстрації до шостого розділу.....	417
Додаток К. Акт використання результатів дисертаційної роботи.....	435

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Містобудівна та архітектурна спадщина України складається з широкого спектру пам'яткових об'єктів, починаючи від забудови античних полісів, міст з магдебурзьким правом, індустріальних районів XIX – поч. XX ст. і до сьогодні. Протягом століть у центральній частині історичних міст активно розвивалися середмістя. Актуальні проблеми їхнього збереження, реставрації та розвитку зумовлюють необхідність розробки таких науково-обґрунтованих методик, які сприятимуть розширенню та деталізації пам'ятко-охоронного законодавства в напрямку збереження середмість; вдосконаленню стандартів науково-проектної документації для ревіталізації; модернізації міського самоврядування, вирішенню соціальних проблем, збільшенню рівня інвестицій та економічного розвитку історичного міста. В США та Західній Європі впродовж останніх десяти років розроблено та сформовано велику методичну базу ревіталізації історичних середмість. В Україні спостерігаємо неналежне та споживацьке ставлення до культурної спадщини, а відсутність програми дослідження та розвитку середмістя, сприяє спотворенню та фрагментації історико-культурного ландшафту міста.

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначають наступні положення:

1. Формування перспективного майбутнього історичних міст України зумовлює необхідність визначення таких стратегічних цілей та плану дій, які передбачають продуманий, послідовний і гармонійний розвиток поселення.

2. Протягом XX ст. досліджували архітектурно-містобудівні особливості формування центральної частини історичних міст, розробляли методики регенерації, ревалоризації і реставрації архітектурних ансамблів та заповідних комплексів. Однак досі недостатньо розкрито особливості формування містобудівної структури, просторову деформацію та стан збереження середмістя. В реєстрі пам'яток архітектури та містобудування немає жодного середмістя історичного міста України.

3. В сучасній українській науковій думці відсутні чіткі визначення понять «середмістя» та «ревіталізація». Нечіткість поняття «ревіталізація середмістя» створює проблемну ситуацію в науковому, проектному та правовому полях.

4. В умовах зростання вимог до архітектурного простору історичного міста, як відображення матеріальних засобів та духовного життя суспільства, важливо не порушувати його традиційного характеру. Збереження та відродження історичного образу середмістя повинно ґрунтуватися на принципах реставрації, реконструкції, модернізації, регенерації, нового будівництва та ревалоризації. Отже, на сучасному етапі виникає необхідність розробки інноваційних варіантів оживлення середмість.

5. Сьогодні середмістя втратили містотворче значення та функціональне призначення. Відтак для вирішення завдань містобудівельного розвитку поселення необхідно відродити притаманні для історичного міста складові та покращити ефективність їхнього функціонування.

6. Середмістя розвивалися в часі та просторі поступово, системно і під впливом ряду чинників. Завдяки цим процесам сформувався історико-культурний потенціал історичного міста. Він зумовлює необхідність розробки ефективної стратегії та відповідної програми ревіталізації середмістя.

7. Сучасний спосіб розвитку поселень зумовлює необхідність одночасності вирішення соціально-економічних проблем історичного міста та збереження культурної спадщини. Для розв'язання цієї задачі необхідно вибрати відповідні методи, розробити теоретичні моделі та методики проектування, а також сформувати індикатори ревіталізації середмістя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є результатом багаторічних досліджень автора від 1989 року у Національному університеті «Львівська політехніка». Напрямок дисертаційного дослідження узгоджується з Законом України «Про охорону культурної спадщини» (8 липня 2000 р., № 1085) із змінами 2002–2012 рр.; з Указом Президента України «Про пріоритетні завдання у сфері містобудування»; міжнародним науково-дослідницьким проектом «Історичний атлас європейських міст» в Україні; проектом COMUS – «Урбаністичні стратегії в історичних містах, скеровані громадою» (Community-led Urban Strategies in Historic Towns), спільним проектом Ради Європи і Європейської Комісії; програмою Ради Європи «Київська ініціатива»; міжнародним проектом актуалізації культурної спадщини CHOICE. Тема дослідження узгоджується з напрямками наукових досліджень кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини (РАМС) інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка»: «Архітектурна спадщина та її збереження. Реставрація та реконструкція будівель: Методологія проведення передпроектних досліджень в реставрації, реконструкції, регенерації та ревалоризації архітектурних комплексів, історія розвитку архітектурно-містобудівельних комплексів», «Регенерація історичних архітектурно-містобудівельних комплексів» (номер держреєстрації: 0116U00410).

Наукову проблему роботи окреслює низка важливих правничих і пам'ятко-охоронних проблем: список історичних населених місць України не враховує ряд цінних поселень з багатою архітектурно-містобудівною спадщиною (понад 1500 історично сформованих середмість), середмістя не має правового статусу (найчастіше йому присвоюють статус заповідного архітектурного комплексу, залучають до комплексної охоронної зони, включають в межі історичного ареалу населеного місця, в історико-архітектурному опорному плані (в межах історичного середмістя) лише фіксують вуличну мережу, як пам'ятку містобудування). Частина історичного міста отримують один із статусів в результаті наукових досліджень і визначаються станом збереженості об'єктів культурної спадщини. Такий формат пам'ятко-охоронної діяльності не враховує того, що незалежно від стану збереженості середмістя є пам'ятковим архітектурно-містобудівним утворенням, для якого властива еволюційна структура розпланування та складна об'ємно-просторова композиція. Формування середмість в історії

містобудування та архітектури України розкрито недостатньо, а оцінювання стану їхньої збереженості є недосконалим.

Гіпотеза роботи ґрунтується на твердженні, що середмістя є першоджерелом формування історичного міста України, одним із основних місцевих ресурсів перспективного розвитку поселення, відтак потребує охорони та збереження об'ємно-просторової структури, опрацювання програми розвитку на основі ревіталізації культурної спадщини. Ця програма сприятиме захисту історично сформованих центрів від майбутніх стрімких, непередбачуваних та непоправних просторових змін, формулюватиме новий стратегічний напрямок урбаністичного пам'ятко-охоронного менеджменту, теорії та практики архітектурної діяльності, повертає середмістю його сутність і функціональну наповненість.

Мета дисертаційного дослідження: визначити етапи історико-архітектурного формування, виявити актуальні проблеми та розробити модельні стратегії ревіталізації середмість історичних міст України.

Основні завдання дисертаційного дослідження:

1. Визначити стан дослідженості історичних міст, сформулювати теоретично-понятійний апарат та комплексну методичку роботи.
2. Визначити історико-архітектурні етапи формування середмість історичних міст впродовж XVI – початку XX ст.
3. Розкрити архітектурно-просторову типологію забудови середмість історичних міст протягом XVI – початку XX ст.
4. Виявити особливості містобудівної деградації середмість у XX ст.
5. Обґрунтувати цінність, визначити актуальні проблеми збереження та розвитку середмість.
6. Визначити ресурси, опрацювати методологічну модель комплексної ревіталізації середмістя.
7. Розкрити роль соціального фактору, розробити стратегії та індикатори ревіталізації середмістя історичних міст України.

Об'єкт дослідження: середмістя історичного міста як самостійний містобудівний комплекс.

Предмет дослідження: історичні етапи формування, композиційно-планувальні характеристики та архітектурно-просторова типологія забудови середмістя історичного міста України.

Межі дослідження. Дослідження охоплює XVI – початок XXI ст. Нижня межа пов'язана з періодом активного процесу урбанізації території України, верхня – з актуальним станом збереженості середмість історичних міст. Територіальні межі охоплюють історичні міста України, зокрема найкраще збережені середмістя в містах Волині, Поділля та Галичини. Адже на сьогодні в списку історичних населених місць України, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878, у цих регіонах зареєстровано майже 250 таких міст (у Волинській обл. – 20; у Вінницькій обл. – 25; у Житомирській обл. – 10; у Закарпатській обл. – 19; у Івано-Франківській обл. – 27; у Львівській обл. – 56; у Рівненській обл. – 13; у Тернопільській обл.

– 30; у Хмельницькій обл. – 24; у Чернівецькій обл. – 11). Проаналізовано архітектурно-містобудівельні особливості формування середмість понад 500 історичних міст, не внесених в існуючий реєстр.

Методика дослідження. В дисертації використано загальнонаукові емпіричні та теоретичні методи дослідження (аналіз, синтез, класифікація, статистичний метод, історично-порівняльний, ретроспективний та метод періодизації). В дослідженні формування середмістя використано методику аналізу першоджерел, яка дозволила визначити композиційно-планувальні характеристики – типологічні властивості ринкової площі, кварталів, лінію оборонних споруд міста. Використання методики аналізу просторово-часових взаємозв'язків та станів багатфакторної інформації дозволило визначити архітектурно-просторові зміни середмістя у XV – кінці XIX ст. (нижня межа датування залежить від часу виникнення поселення). Для дослідження архітектурно-просторової типології забудови використано методику класифікаційного аналізу, періодизації та синергії історико-архітектурного моделювання. За допомогою методів порівняльного аналізу різночасових картографічних матеріалів та аерофотозйомок, архівних документів та натурних досліджень визначені збережені пам'яткові урбаністичні релікти середмістя, стани включення середмість у функціонування історичного міста, активність комунікаційних осей, домінанти та акценти, збереженість територій давніх оборонних споруд, агресивні урбаністичні перетворення др. пол. XX ст. Для визначення стратегій ревіталізації розроблено цільову методику, яка складається з аналізу цінності, аналізу містобудівельних, архітектурних, земельних, людських та економічних ресурсів, аналізу пріоритетів перспективного розвитку середмістя, алгоритму оцінки та вибору основ ревіталізації середмість. Для перевірки отриманих результатів в роботі застосовано методику експериментального проектування для середмість Белза, Жидачева, Жовкви, Помор'я, Червонограда (Христинополя).

Наукова новизна отриманих результатів:

- вперше визначено, що середмістя було головним ядром, а сьогодні стало пам'ятковою компонентою формування історичного міста України та цілісним архітектурно-містобудівельним комплексом, умовою розвитку якого є науково обґрунтована ревіталізація - інтегральне вирішення проблем охорони і збереження культурної спадщини та функціональної адаптації комплексу в сучасних умовах;

- вперше визначено основні історико-архітектурні етапи формування та уточнено закономірності розпланування середмість, із врахуванням складових ієрархічної структури центру історичного міста;

- вперше визначено архітектурно-просторову типологію забудови середмість протягом XVI – початку XX ст., розкрито особливості функціонального, конструктивного та стилістичного вирішення забудови на різних етапах формування;

- уточнено основні етапи занепаду середмість у XX ст. та вперше виявлено сім актуальних станів їхнього функціонально-просторового збереження;

- обґрунтовано цінність та визначено актуальні проблеми середмістя, які зумовлені сукупністю архітектурно-містобудівних, історичних, археологічних, соціологічних, економічних, екологічних, адміністративно-правових та культурологічних перетворень;

- визначено ресурси функціонально-просторового розвитку та опрацьовано методологічну модель комплексної ревіталізації середмістя, як парадигми нової якості центру історичного міста;

- з'ясовано роль соціального фактору, сформовано стратегії, послідовність реалізації та індикатори ревіталізації середмість історичних міст України із врахуванням семи станів їхнього збереження.

Практичне значення отриманих наукових результатів. Визначені етапи формування та стратегії ревіталізації середмість історичних міст необхідні для збереження архітектурно-містобудівної спадщини України, для прогнозування системної діяльності Державної служби охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України, Державного комітету з будівництва та архітектури, для ефективності роботи пам'ятко-охоронних підрозділів та архітектурно-містобудівних управлінь історичних міст. Науково-теоретичні результати дисертаційного дослідження призначені для розширення знань з теорії, історії та реставрації пам'яток архітектури і містобудування; вдосконалення нормативно-правової бази охорони пам'яток містобудування та архітектури історичних міст; вдосконалення архітектурно-містобудівного проектування середмість історичних міст; розширення змістовності навчального процесу підготовки кадрів у вищих навчальних закладах архітектурно-містобудівного профілю, у лекційних курсах, курсовому та дипломному проектуванні.

Особистий внесок здобувача в опублікованих працях разом із співавторами полягає в тому, що у публікаціях [5, 7, 8] в закордонних виданнях автор опрацьовував методіку дослідження, опрацьовував ілюстративний матеріал та брав участь у формуванні висновків, у публікаціях [7, 11] зі списку фахових видань України, автор опрацьовував першоджерела, емпіричний та ілюстративний матеріал, сформулював висновки; в публікаціях [9, 12, 21], які додатково відображають результати дослідження, внесок автора полягає у постановці завдання та методіки дослідження, опрацюванні першоджерел, формуванні ілюстративного матеріалу та участі у формулюванні висновків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи були оприлюднені автором у доповідях на 25 міжнародних конференціях та семінарах різного рівня.

Публікації. Основні положення дисертації були висвітлені в індивідуальній монографії, колективній монографії та 28 наукових публікаціях у фахових виданнях (у тому числі – вісім публікацій у закордонних виданнях), з яких 23 виконано без співавторів. Матеріали дослідження представлено у 26 додаткових наукових публікаціях, 3-х тезах конференцій, 1-му матеріалі конференції.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається з основного тексту обсягом 284 с., який включає вступ (5 с.), шість розділів (52, 44, 39, 42, 51, 46с.), висновки (55 с.), список використаних джерел загальною кількістю 621 позиція та 80 ілюстрованих листів.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

1.1. Український та закордонний досвід дослідження середмість: теоретико-методологічний аспект.

Середмістя є просторовою рамою, в якій формувалося поняття міщанства, важливим місцем, де відбувалися пам'ятні події і заходи. Власне поняття "місця пам'яті" може бути добрим ключем дослідження того, чим було і є середмістя. На думку французького історика П'єра Нора, «...місце пам'яті аж ніяк не зводиться до гідних пам'яті монументів або подій чи до суто матеріальних, фізичних, відчутних, видимих об'єктів, як ті, що зведені для такого використання громадською думкою або органами державної влади. Місце пам'яті – поняття абстрактне, суто символічне, призначене вивільнити пам'яттєвий вимір з об'єктів, що можуть бути матеріальними і водночас нематеріальними, як-от вислови, гасла, ключові слова... [162, с. 242]». Від часу заснування і впродовж свого існування середмістя в повноті відповідають перерахованим Нора категоріям пам'яті – «власне історичні та засадничі місця, "ключові" місця (військові чи дипломатичні), географічні місця (ріки, гірські масиви тощо), комунікаційні місця, креативні місця (художні або наукові), символічні місця, комеморальні місця [162, с. 246]». У просторі українських міст та містечок, які ще називають штетлі, сформувалося унікальне в європейському контексті полікультурне братство та підприємництво, що так докладно проаналізував Й. Петровський-Штерн [458]. Середмістя історичних міст України є спільною культурною спадщиною українців, поляків, євреїв, вірмен, німців, австрійців, італійців, росіян, караїмів, греків, татар та інших націй та етносів, і тому засадничо є явищем багатозначним і багатокультурним.

Внаслідок трагічних подій ХХ століття – двох світових воєн, голодоморів і голокосту, еміграції і переселення народів, руйнувань та спотворення простору середмістя стали своєрідним міфологічним конструктом. І такий простір, як вважає один американський урбаніст І-Фу Туан, є «інтелектуальною конструкцією, іноді дуже розвиненою. Є відповіддю відчуттів та уяви на головні людські потреби. Відрізняється цей простір від прагматичних та науково зрозумілих просторів тим, що оминає логіку виключень і суперечностей [494, с. 130]». Тому містечковий простір постійно присутній у мистецтві, літературі та музиці, адже «старе місто має у своїй історії багаті ресурси фактів, якими підживлюються чергові генерації мешканців, підтримуючи та створюючи наново свій образ місця [494, с. 218]». У цьому особливе призначення середмістя, як місця репрезентації міської ідентичності, місця «функціонального ритму особистого та суспільного життя [494, с. 223]».

Перші міські поселення в Україні з'являються у IX-XIII століттях як оборонні городища з адміністративною та торгово-ремісничими функціями. У XIV столітті поселенням надають маґдебурзьке право. В час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського до 60-х років XVI століття існувало 150 міських поселень: 45 міст, решта – містечка [278, с. 22]. Брацлавщина та Київщина мали порівняно мало міст, а от на Волині вкінці 60-х років XVI століття було 32 міста і 89 містечок [278, с. 24]. Після підписання Люблінської Унії та утворення Речі Посполитої на території України активізується процес виникнення та розбудови міст. У кінці XVI – середині XVII століть засновують приватні міста та містечка. Загалом на цей час в Україні нараховувалося близько 1000 міських поселень. (дод. А, рис.А.1)

Наприкінці XVII століття Гетьманська держава сприяла розвитку більших міст, що спричинило частковий занепад містечок. На Слобожанщині головні міста засновували на стратегічних оборонних місцях у другій половині XVII століття і надавали їм маґдебурзьке право [11, с. 43-45]. Коли після 1772 р.

частина українських земель як адміністративна одиниця з назвою "Королівство Галичини та Володимирії" входить до складу Габсбурзької монархії, у просторі середмість активно відбуваються процеси модернізації та розбудови. На українських територіях, що потрапили до складу Російської імперії, було ліквідовано частину міст та скасовано дію магдебурзького права. Функціонували та розвивалися міста та містечка Волинської та Подільської губерній. У період з Першої світової і до завершення Другої світової війни, середмістя проходять перший етап втрат і послаблення своєї ролі для розвитку міста. А вже в другій половині ХХ століття середмістя історичних міст України руйнують і стирають з простору поселень.

Тому, для ідентифікації, визначення етапів формування середмістя та особливостей вирішення забудови необхідно використовувати історичні джерела. У роботі використано архівні картографічні матеріали, рукописні інвентарі забудови міст та містечок, іконографічні матеріали ХІХ – середини ХХ століття. (дод. А, рис. А. 2) Для дослідження міст та містечок, що розташовувалися на території Галичини, використано карти кінця ХVІІІ століття майора Фон Міга [171] та кадастрові карти ХІХ століття, які зберігаються в Центральному державному архіві України у Львові, а також матеріали Державного архіву Львівської області. Для розкриття особливостей архітектури середмістя неоціненними стали матеріали, зосереджені у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України. Окрім цього, іконографічний матеріал походить зі збірок Львівського історичного музею, приватних колекцій, інтернет-сайтів та з теренових досліджень.

Для аналізу міст та містечок Волині використано опублікований картографічний матеріал в працях Петра Ричкова, Ольги Михайлишин, Оксани Байцар-Артеменко. Іконографічний матеріал, пов'язаний з волинськими містами, походить зі збірок фотографій та обмірних креслень Інституту історії

мистецтва Польської Академії Наук у Варшаві, окремих публікацій у путівниках, інтернет-сайтах та з авторських теренових досліджень.

Джерельну базу дослідження подільських міст складають карти, опубліковані в книжці «100 єврейських містечок України» [293, 294] та в праці Марти Вірашки [505], іконографічний матеріал з приватних колекцій, інтернет-публікацій та збірки фотографій «Стефан Таранущенко. Пам'ятки архітектури Подільської губернії» [165].

Активно досліджувати урбаністичні та архітектурні особливості середмістя в Східній Європі після завершення Першої світової війни почали Леон Пінінський [460], Роман Фелінський [377], Артур Кюхнель [429], Ігнатій Дрекслер [370, 371], Станіслав Клужняк [406]. Ці автори аналізують естетику та форми середмістя, історичну композицію та архітектурні характеристики забудови.

В другій половині ХХ століття розпочався етап докладного історичного, урбаністичного та архітектурного аналізу міст та містечок Східної Європи. Тут провідна роль належить польській науковій школі. Знаковою стала видана 1947 р. книжка Казимира Вейхерта «Польські містечка як урбаністична проблема» [501], де представлено типологію формування та забудову, проаналізовано зв'язок середмістя зі суспільними, господарськими та функціональними проблемами містечка, опрацьовано теорію формування ширини, глибини та загальної площі парцель у кварталах. Розвиток польських міст аналізували Тадеуш Козачевський [416], Януш Пуделко [467], Мечислав Ксьонжек [417], Анна Роголянка [472], Генрик Кондзеля [411], Войцех Тшебінські [498]. Ґрунтовні дослідження теорії формування міст давньої Польщі провела Тереза Зарембська [514]. У цій праці не лише проаналізовано першоджерела урбаністичних схем, а й встановлено, що на початковому етапі урбаністи XVI-XVII століть не мали жодних реальних обмірів території та розмірів міста як основи для проектування [514, с. 442], тому міста проектували безпосередньо на

місці і без попереднього виконання топографічної підоснови. Аналіз композиції та розмірів середмістя міст західної Галичини провів Богуслав Красновольський [418]. Архітектуру забудови середмість опрацьовували Вальдемар Коморовський [407-410], Ян Горак [387, 388], Ольгерд Чернер [361], Владислав Грабський [390], Адам Мілобєндзький [441], Мацей Павліцький [457], Чеслав Тульє [492, 493], Кшиштоф Вольський [509] та ін. Серед авторів праць, присвячених аналізу архітектури ратуш та середринкової забудови, слід згадати Вальдемара Коморовського [409], Рафала Чернера [362] та ін.

В Україні більшість досліджень міст та містечок розкривають історичні аспекти урбанізаційних процесів, встановлення магдебурзького права, особливості управління та економічного розвитку поселень. Цінними для вивчення історії українського містобудування є праці Францішека Персовського [459], Юхима Сіцінського [282], Івана Крип'якевича [115-117], Олександра Цинкаловського [318], Миколи Крикуна [114], Тетяни Гошко [63], Миколи Кобилецького [101], Андрія Зайця [81], Ярослава Кіся [97, 98]. Важлива для аналізу історичних міст України інформація зосереджена у багатотомному «Географічному словнику Королівства Польського» [479]. Історичні довідки про міста можна знайти у працях Миколи Теодоровича [296-299], Венедикта Площанського [181-185], Садока Баронча [344-348], Віктора Атаманенка [9, 10], Тараса Вихованця [47]. У 1990-х роках розпочинаються активні дослідження містобудівельної та архітектурної спадщини українських історичних міст. Архітектурний простір середмістя аналізують: Володимир Вуйцик [52], Тетяна Трегубова [309-311], Роман Липка [129]. Про необхідність збереження та дослідження центральної частини малих міст пишуть Микола Бєвз [15], Сергій Кравцов [106], Петро Ричков [255, 257], Володимир Вечерський [44-46]. Містобудівельні принципи формування Івано-Франківська досліджують Сергій Кравцов [107, 108, 419] і Петро Ричков [258]. Ці ж автори відкривають невідомі фрагменти урбаністичної композиції Бродів (Петро Ричков [259], Сергій Кравцов [420]). Історико-архітектурний розвиток Жовкви представляє у цілому

ряді праць Микола Бевз [16]. Він також виконав докладний аналіз етапів формування міста Белз [19]. Цілий ряд волинських міст досліджує Петро Ричков: Луцьк [263], Володимир-Волинський [264], Остріг [260], Рівне [261], Дубно [262]. Історико-містобудівельні дослідження окремих міст провів Роман Могитич: Підгайці [150], Бібрка [151], Галич [152], Рогатин [153].

Планувально-композиційна структура історичних міст розкрита в комплексних узагальнювальних працях Сергія Кравцова [109], Галини Петришин [171-175], Світлани Топилко [307], Уляни Іваночко [85], Петра Ричкова [266], Оксани Бойко та Василя Слободяна [33-36]. У наукових збірниках також з'явилися публікації, присвячені планувальному аналізу ринкових площ, а серед ключових дослідників тут фігурують Петро Ричков [267], Світлана Топилко [308], Мар'яна Каплінська [91, 92], Максим Ясінський [330]. Забудову середмістя аналізували та систематизували Микола Бевз [21, 22], Роман Могитич [154, 155], Ольга Пламеницька [176, 177], Алла Соколова [290, 291], Володимир Накопало [159], Людмила Пляшко [186], Стефан Таранушенко [295].

Артур Кюхнель на початку ХХ ст. вважав, що середмістя групується навколо ринкової площі. Для неї вибирали потрібну рівну територію, яка визначала розміри і форму площі [429, с. 19]. Погляди на середмістя у другій половині ХХ століття значно розширюються. Наприклад, Богуслав Красновольський зазначає, що планувальна композиція середньовічного локаційного міста формується передусім господарськими вимогами, а не естетичними, що відрізняє їх від планування ренесансного «ідеального міста» [418, с. 165]. Окрім класичних ринкових площ, у середмістях були також допоміжні торгові, приклади яких зустрічаються в Кракові, Вроцлаві, Замості.

Ян Гурак, досліджуючи забудову з підсінням, зазначає, що містечка колись були урбаністичними ансамблями зі специфічним характером, в якому ремісничо-торгові функції міста були об'єднані з сільськогосподарським

призначенням села. Від села містечка відрізнялися просторовим формуванням та типом забудови [388, с. 1]. Думка Яна Гурака є слушною, оскільки в середмістях історичних міст України якраз і переважала орієнтація на сільськогосподарську продукцію. Це підтверджує Ігнатій Крашевський, який у 1839 році без прикрас описав непримітне волинське містечко Янівці, розташоване поблизу Турійська: «Кільканадцять хат, розкладених на піщаному полі, одна порожня корчма, також порожній та досить просторий костел з монастирем бернардинів, широкий ринок, який цілий рік заростає травною, допоки його в жовтні витовчуть, дерев'яні прилавки, зайняті лише раз в рік, нарешті невеликий млин [421, с. 7]».

Микола Бевз, аналізуючи архітектурно-містобудівний розвиток Белза, зазначає, що «середмістя дає нам рідкісну можливість прослідкувати тисячолітню еволюцію міського планувального укладу, що в Україні мало де можна спостерегти. На його прикладі можна вивчити не тільки зміни, які відбувалися у просторовому розташуванні, але й у розпланувальному укладі та функціональному пристосуванні тих чи інших урбаністичних компонентів [19, с. 65]». Тобто середмістя є репрезентантом складності процесів формування та призначення, багатой культурної спадщини історичного міста.

Петро Ричков, порівнюючи стару і нову планувальну структуру Острога, зазначає «архітектурно-розпланувальна структура і її характерні риси виявилися більш витривалими, «живучими». Навіть її сучасний стан в межах історичного ядра доволі інформативно віддзеркалює свою історичну генезу та самобутність [260, с. 5]». Отже, не дивлячись на часові та просторові зміни в середмістях історичних міст можна побачити композиційно-планувальну структуру, типологічні та функціональні характеристики забудови.

Галина Петришин аналізуючи карти Ф. фон Міга зазначає, що «планувальною ознакою міського поселення на карті є прямокутний ринковий майдан, з ратушею часто посередині, в оточенні кварталів забудови. Забудова

може мати дисперсний характер у менших поселеннях, у більших вона ображалась суцільним пасмом [171, с. 22]». Отже, головним виразником урбаністичності в містах були ринкові площі. Ринкова площа – це не лише місце торгівлі, а й те, що відрізняє історичне місто від села. На думку сучасних дослідників і за тогочасними свідченнями, «наприкінці XVIII століття в Галичині неможливо було зробити чіткого поділу населення на мешканців сіл та міст, тому що маленькі міста і містечка мало чим відрізнялися від сіл. Наприклад, ринкова площа з окремими єврейськими будинками мала іншу кваліфікацію, особливо в українському поселенні вона виділялася окремою частиною, яка іменувалася містом або містечком [175, с. 67]».

Окрім площ та вулиць, простір середмістя визначали костели, церкви, синагоги, замки, палаци, ратуші, міські мури, башти, брами, вали, рови, кам'яні чи муровані будинки з крамницями, шинками та складами різноманітних товарів. Цей перелік містить тільки частини архітектурного середовища середмістя, однак не розкриває особливостей етапів його урбаністичної та суспільної еволюції. Професор Сергій Кравцов, досліджуючи принципи регулярного містобудування Галичини, зазначає, що «такі елементи плану як ринкова площа і оборонний периметр визначали поселення як місто, наділене особливими правами та виокремлене з околиці [110, с. 132]». Виокремлена в просторі ринкова площа була ядром міської екзистенції, центром містечкового всесвіту та його літописом.

Алла Соколова, досліджуючи архітектуру штетла в контексті традиційної культури, також зазначає, що «в межах регулярних фортифікаційних споруд досить вільно формувався план міської території. В Гайсині, розташованому на широкому мисі, ядром планування була торгівельна площа правильної, наближеної до квадрату форми, що свідчить про її попереднє проектування. Натомість характерні для Поділля вузькі мисоподібні пагорби, окреслені річками, показують інші рішення: нерідко стержнем містобудівельної структури

ставав так званий «довгий ринок» - продовження торгового тракту на території міста, наприклад Шаргород та Чечельник [294, с. 56-57]». Отже, середмістя – це просторове втілення часових нашарувань здобутків міської спільноти, різних етнічних громад у всій сукупності впливів різних чинників.

Варто згадати про основний символ урбаністичного простору середмістя. Як засвідчують люстрації та інвентарі, окремі гравюри та сучасні архітектурно-археологічні дослідження, перші ратуші – це прості і мало оздоблені будівлі. У містах Руського воєводства їх будували швидко, часто з матеріалів, що залишилися від спорудження замків і, зрештою, без наміру створити стилістично вишуканий і неповторний твір мистецтва. Ці ратуші виділялися посеред відокремленої забудови міста об'ємно-просторовими характеристиками. Пізніше в результаті економічного розвитку міста, частих пожеж, воєн та стихійних лих, ратуші перебудовували і розбудовували, надбудовували і відбудовували, реконструювали, ремонтували та реставрували. Зміни або, навпаки, консервація архітектурного образу безпосередньо впливала на міщан та гостей. Завдяки архітектурному образу ратуші формувалася знакова система середмістя, урбаністична класифікація та регіональна специфіка.

Регіональну специфіку розкриває й архітектура „караван-сараїв”. Згадку про них можна знайти у теках управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств, які зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. В одній із тек є лист інженера-архітектора Кароля Іваницького від 25 березня 1935 р.. В ньому написано: «Шановний Пане Докторе, оскільки моя монографія про ратуші (караван-сараї) стосується виключно кресових ратушів і в переважній більшості лише південних, тим не менш для яснішого зображення, я обов'язково мушу подати порівневі плани. Маю дуже добру світлину з подібної ратуші у Марківці з Поділля на російській частині. Бракує мені такої світлини з Малопольщі. Тому

осмілююся знову звернутися до Шановного Доктора з проханням допомоги мені у цій справі. Особливо важливим для мене є Заліщики, бо ця ратуша має 4 характерні наріжні бастіони та проїзні брами [528, с. 14]». Беручи в дужки слово караван-сарай, Кароль Іваницький вагався із використанням цієї назви і тому написав „ратуші”. Натомість визнавав, що предмет його дослідження не цілком укладався в класичне розуміння будинку, де розташовувалася міська адміністрація. Караван-сараї переважно були подібними до готелів, у яких купці зупинялися і займалися торгівлею. В плані – квадратні та прямокутні з широким внутрішнім подвір'ям. Приміщення розташовувалися як по периметру подвір'я, так і в окремих сторонах. Посередині могла стояти храмова споруда, а по кутах – оборонні вежі.

Загалом, найбільше уваги в публікаціях архітектурно-містобудівного характеру, присвячено планувально-композиційній структурі історичних міст, теорії формування парцель у кварталах, аналізі забудови середмістя, проблемам збереження та дослідження центральної частини малих міст.

Можемо стверджувати, що середмістя історичного міста – це культурне та архітектурне середовище, в якому зосереджено історичне минуле поселення. Середмістя відігравали чільну роль в координуванні різних способів життя історичного міста і його околиць. У працях дослідників представлено, історичні міста різних регіонів, різного віку і складу, бачимо в них, що середмістя – це важливий комунікаційний вузол і особливий простір, у який впроваджено різноманітні функції міського життя, в усій його еволюції, видозміні, значеннях і сприйняттях.

1.2. Основні підходи до збереження середмістя історичного міста.

У Конституції України та Законах України про охорону і використання пам'яток історії і культури закладено основу для охорони культурної спадщини. У цих документах визначено міри відповідальності за пошкодження

та порядок використання пам'яток. Попередньо було зазначено, що планувальна структура історичного міста відображає властиві для певної доби стилістичні та композиційні характеристики. Відтак аспекти збереження культурного ландшафту та урбаністичних особливостей історичних міст зафіксували у 1987 році в «Міжнародній хартії про охорону історичних міст». Зокрема, там зазначено, що історичне місто виникло «внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, всі міста світу як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними. Ця хартія конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їхнім природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям [164, с. 75-77]».

У Постанові Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 зафіксовано порядок визнання населеного місця історичним. У цьому нормативному акті сформульовано, що історичним населеним місцем є «місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типових для певних культур або періодів розвитку, та занесених до Списку історичних населених місць», а населений пункт може бути визнано історичним і занесеним до «Списку історичних населених місць», «якщо він відповідає щонайменше двом з таких критеріїв: наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоутворювальне значення; розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку ХХ ст.); наявність рядової історичної забудови [606]».

В сучасній практиці збереження культурної спадщини історичних міст України використовуються норми ДБН В.3.2-1-2004 «Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини».

Зокрема, в пункті «Загальні положення» 1.2 визначено два головні принципи реставрації пам'ятки: «Принцип найменшого втручання та змін, забезпечення максимального збереження автентичності пам'ятки; принцип реверсивності, тобто всі застосовані матеріали і технології повинні бути максимально зворотними (підлягати видаленню без пошкодження автентичного матеріалу)» [609].

Сьогодні до основних методів охорони та збереження культурної спадщини належать консервація, музеєфікація, пристосування, ремонт, реставрація, відновлення. (дод. А, рис. А. 3) Варто зазначити, що окрім безпосереднього збереження пам'ятки необхідно передбачати «одночасно збереження безпосереднього традиційного оточення. Навколо об'єкта (споруди) пам'ятки потрібно створювати охоронну зону, в якій нове будівництво, усі знесення та перетворення, які могли б змінити співвідношення об'ємів та кольорів, забороняються [609]».

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть теорію збереження культурної спадщини поповнили поняття регенерація («відновлення історичного просторового устрою пам'яткового містобудівного утворення та його функціональне й естетичне включення в життя міста чи іншого поселення [194, с. 249]»), ревалоризація («збереження і виявлення історичних та мистецьких якостей історично успадкованого просторового устрою містобудівного утворення [194, с. 249]») та ревіталізація («підвищення функціональної значущості комплексу, фрагменту середовища, середмістя шляхом відтворення втрачених ними громадських функцій або надання їм нових, що не порушують традиційний характер середовища [46, с. 67]»).

Поняття регенерації нормативно закріплене в ДБН 360-92** «Планування і забудова міських і сільських поселень». Зокрема в пункті 11.9 сформульовано, що «необхідно суворо дотримуватися режимів зон охорони, конкретизованих стосовно специфіки населеного пункту. У цілому на заповідні території і

охоронні зони поширюється принцип регенерації середовища, на зони регулювання забудови - режим реконструкції з обмеженим, частковим і активним перетворенням середовища [71, с. 91]». Проект регенерації повинен базуватися на визначених зонах охорони пам'яток архітектури та містобудування, які є науково-проектною документацією регулятивно-охоронного характеру [72, с. 7].

В Україні методика збереження культурної спадщини спирається на праці таких науковців як Євген Михайловський [146], Сергій Под'япольський [187], О. Щенков [325]. Методику охорони пам'яток в історично сформованому середовищі та урбаністичній структурі розробляли А. Іконніков [89], Н. Гуляницький [69], А. Беккер [25], М. Кудрявцев [121], Ю. Ранінській [202], Л. Андрєєв [5]. Професор Євген Михайловський одним з перших в Радянському Союзі систематизував наукові концепції реставрації пам'яток, типізував історію розвитку архітектурної реставрації у ряді європейських країн. Професор Сергій Под'япольський в праці «Реставрація пам'яток архітектури» розкриває загальні методичні принципи реставрації, методику дослідження та проблеми інженерного зміцнення пам'яток. Серед сучасних українських науковців вирізняються праці Л. Прибеги [192], Б. Колоска [103], І. Могитича [149], Є. Водзинського [49], О. Пламеницької [180], М. Бєвза [18], В. Вечерського [46].

В Україні багато історичних міст сьогодні перебувають у статусі сіл і, на жаль, не є внесені до реєстру історичних місць. Відтак слушними є зауваження професора Леоніда Прибеги, що «з урахуванням історико-культурної значущості та існуючого стану об'єкта традиційного зодчества, можуть мати місце такі пам'яткоохоронні методи як ревалоризація, регенерація та моделювання традиційного середовища. Метод ревалоризації прийнятий у випадку автентичної схоронності просторового каркасу середовища і спрямований на зміцнення матеріальної субстанції пам'ятки та виявлення

композиційно-просторової організації відповідного об'єкта через його естетизацію. Застосування методу регенерації допускається у разі необхідності відновлення характерного середовища пам'ятки (комплексу) та функціональної адаптації об'єкта [192]».

Для того, щоб сповільнити процеси руйнування пам'яток в містечках та селах, Іван Могитич рекомендував «опрацювати короткі інструкції-пам'ятки по збереженню традиційної архітектурної спадщини і розіслати їх не тільки власникам і орендарям пам'яток і районній адміністрації, але і головам сільських Рад, на території яких виявлені пам'ятки. Обов'язково офіційно вручати місцевій адміністрації також перелік пам'яток, ансамблів тощо, взятих на облік чи тільки виявлених [149]».

Складним питанням в реставрації є інтерпретація понять автентичність та достовірність. На думку Ольги Пламеницької, «професійна методологія реставрації ґрунтується на широкому спектрі принципів, підходів і прийомів, які переслідують мету створення історично переконливого і достовірного образу пам'ятки з одночасним збереженням її автентичності. На збереження автентичності орієнтується передусім метод фрагментарної реставрації, що передбачає відновлення задокументованих фрагментів пам'ятки. Але в рамках цього методу здебільшого не вдається відтворити достовірний і цілісний образ пам'ятки. Цю задачу вирішує метод цілісної реставрації, метою якої є повернення пам'ятці інтегрального архітектурно-художнього вигляду шляхом доповнення втрачених її елементів. Якщо фрагментарна реставрація передбачає втручання переважно в межах збереженої матеріальної субстанції пам'ятки, то цілісна реставрація, синтезуючи інформацію джерел більш широкого спектру і широко застосовуючи метод аналогів, фактично є дією поза автентичною субстанцією, в результаті чого створюється інтегральне ціле нової якості. Його вирішальним критерієм є достовірність [180, с. 88]».

На думку професора Леоніда Прибєги, сьогодні актуальним є розробка архітектурно-містобудівної пам'ятко-охоронної методики, яка складатиметься із: теорії архітектури пам'ятки як об'єкта охорони та реставрації; теоретичних основ охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини; теоретичних засад територіальної (містобудівної) охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини; методології реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини [195, с. 19]. Історичне місто належить розглядати як пам'ятку урбаністики. Визначення меж пам'ятки урбаністики залежить від ряду критеріїв пов'язаних зі збереженням середовищем та автентичністю його матеріальних складових. Відтак методика містобудівної реставрації складається з заходів, спрямованих на збереження автентичної матеріальної структури та функціональної адаптації урбаністичного утворення до міського організму [195, с. 20].

Велике значення для об'єктивності та успішності в розробці проектів регенерації історичних міст є дослідження їхнього історичного планувального укладу, а також систематизація розвитку міст в Україні від IX до XX століть. На думку професора Миколи Бєвза, необхідно поглибити та розширити дослідження архітектурно-містобудівного розвитку міст із врахуванням чинників впливу: політичного, правового, етнічного, розвитку промисловості та техніки [18, с. 69]. Систематизація дослідження пам'яток містобудування в Україні, аналіз критеріїв автентичності пам'яток, інвентаризація збережених і втрачених пам'яток пов'язаних з історичними подіями, життям і діяльністю видатних людей, актуалізація культурної спадщини національних меншин розкриті у працях Віктора Вєчерського [44].

В Україні на початку XXI століття підвищився науковий рівень дослідження історичних міст та вдосконалення методики охорони культурної спадщини. У ряді дисертаційних робіт розкрито питання генези, історичної еволюції та регенерації архітектурно-містобудівельних комплексів. Для

опрацювання проектів регенерації та ревіталізації цінними є результати дисертаційного дослідження Віктора Вечерського на тему «Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.)». В цій роботі автор визначає, що «результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу і основних рис архітектурного середовища українських міст з притаманною їм структурою, розплануванням, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю. Просторовий устрій міст, сформований на період другої половини XVIII століття, значною мірою обумовив їхній містобудівний розвиток у XIX і XX століттях і нині становить невід'ємну складову національної архітектурно-містобудівної спадщини [45, с. 12]».

Цінний алгоритм реконструкції сформульовано в праці Ірини Снітко «Методика реконструкції античного міста. (на прикладі Херсонеса Таврійського)»: «Методика реконструкції античного міста передбачає збір та аналіз матеріалу по даному об'єкту, аргументований підбір аналогів, виконання графічної реконструкції та оцінку ступеня вірогідності запропонованих варіантів. Підставою для відтворення містобудівного об'єкту служать відомості, отримані при натурному вивченні та аналітичній обробці матеріалу. Гіпотеза реконструкції об'єкта представляє собою композиційну модель міського простору, яка відображає принципи взаємодії з планувальною структурою, виявленою в ході натурних обстежень. Гіпотеза підтверджується і доповнюється результатами порівняльного аналізу по різним параметрам. До них належать: планувальна і функціональна структури, принципи їх взаємодії; морфологічні параметри забудови. В цілому порівняльний аналіз морфологічних параметрів забудови дозволяє у разі відсутності фактичних даних відновити прогалину в системі опису об'єкта, що вивчається [288, с. 11-12]».

Методика регенерації архітектурного потенціалу окремого регіону та формування стратегії охорони історико-культурної спадщини викладена в дисертації Тетяни Гарнік «Охорона, регенерація, та використання архітектурного потенціалу в контексті розвитку історичного регіону (на прикладі Черкаської області)» [54]. Питання методики регенерації класицистичних площ розкриті в дисертації Івана Ревського. Він, зокрема, пропонує насамперед провести аналіз збереженості і визначити цінність площі. До ключових методів зараховує ремінісценцію, реновацію, реставрацію, реституцію та реабілітацію. Провівши історико-архітектурний аналіз, Іван Ревський наголошує, що «зберігаючий і відтворюючий напрям регенерації та реконструкції є актуальним для більшості класицистичних площ Одеси та Дніпропетровська, а помірковано спадкоємний здебільше для площ Миколаєва та Херсона [203, с. 15]».

Питання охорони видових розкриттів пам'яток та естетичних цінностей містобудівної спадщини проаналізовані у дисертації Євгена Водзинського. У цій роботі автор наголошує на важливості охорони зон характерних видових розкриттів, оскільки будівництво багатопверхових будинків може спричинити руйнування історичного ландшафту міста. Євген Водзинський наголошує, що основою збереження видових розкриттів пам'яток є регулювання забудови та зелених насаджень, а композиційно-видові зони пам'яток обмежуються найбільш високими і об'ємнішими будівлями [50, с. 16].

З огляду врахування особливостей та чинників формування історичних міст важливою для розвитку теорії регенерації є докторська дисертація професора Миколи Бевза на тему «Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України)». В цій праці представлено сім основних принципів методології регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст: «Наслідування традиційної функціонально-просторової системи міста;

відтворення історичної розпланувальної системи міста; відображення композиційно-образної системи історичного міста; збереження та відтворення архітектурно-розпланувального укладу забудови, який може включати нову забудову, вирішену у відповідності з вимогами охорони традиційного характеру середовища; дотримання засад розпланування згідно історичної планіметричної системи колишнього міста або його частини; збереження „п’ятого фасаду» історичної заповідної частини міста; „живої музеєфікації” функціонально-просторової структури та предметного наповнення середовища у найбільш цінних зонах [23, с. 22]». Також автор формулює ряд важливих завдань охорони пам’яток містобудування та регенерації заповідних ділянок, серед яких корисними є наступні: збереження та реставрація містобудівного об’єкту, як різночасового комплексу незалежно від хронологічної глибини збереженої міської забудови; врахування складеної цінності кожного конкретного місця на якому проводиться забудова – археологічних решток, „легенди” місця та його історичної символіки, ролі у панoramі вулиці чи площі та ін.; використання підземних просторів для інтенсифікації функціональних процесів та параметрів історичних районів [23, с. 23].

Методологічні основи охорони та реставрації пам’яток опрацьовували закордонні дослідники А. Томашевський [496], Б. Римашевський та В. Борусевич [205], Б. Шмигін [480], Д. Кльосек-Козловска [405], Е. Малаховіч [437], М. Вітвіцкі [48], Р. Андрас [336], П. Гаццола, Х. Дайфуку, К. Коннелі, П. Санпаолезі, М. Секіно [55], Ц. Глушек [385]. Проблеми теорії реставрації пам’яток в структурі сучасного міста аналізували представники російської школи О. Пруцин [197], Л. Давид [70], В. Белозерова [27], Н. Душкіна [78].

У працях закордонних теоретиків багато уваги приділяється проблемам розвитку сучасного світу та класичних принципів реставрації. Наприклад, професор Богуслав Шмигін, аналізуючи сучасні умови та можливості реставратора, констатує, що дуже часто вимоги інвестора вимагають від реставратора серйозних поступок від класичних основ реставрації, що може

спричинити фізичне руйнування пам'ятки [480, с. 349]. Відтак під час пристосування пам'яток до сучасних потреб виникає загроза для збереження автентичності об'єктів.

На особливості збереження спадщини також впливають регіональні технічні та фінансові чинники, філософія реставраційних підходів, місцеві традиції та релігія. На цю проблему звернув увагу професор Анджей Томашевський. Він вважав, що одним з шляхів вирішення проблеми збереження спадщини в сучасному світі є розвиток інтегрованої реставрації. За А. Томашевським, «інтегрована ревалоризація ансамблю або історичного міста є важкою та складною проблемою. Повинно дійти до інтеграції сил та компетенції чотирьох співпрацюючих груп, які тільки разом можуть досягти позитивного результату. Це є представники: реставрації пам'яток; містобудівельники, дизайнери середовища, проєктанти комунікацій; дослідники історичної, технічної, просторової, громадської та господарської структури; міські громади та представники влади [497, с. 107]».

Методичні аспекти ревалоризації історичної частини міст розробив професор Едмунт Малахович. Зокрема, у праці «Реставрація і ревалоризація архітектури в ансамблях та ландшафті» він визначає такі напрямки діяльності ревалоризації: ліквідація джерел небезпеки та знищення, покращення технічного стану міських структур, покращення стандартів та умов життя, покращення естетичної якості ансамблю [437, с. 324-325].

Реставраційна практика в сучасному світі буде успішною, якщо опиратиметься на сформовану громадську думку. На цьому наголошує польський реставратор Цезарій Глушек, досліджуючи реставраційні стратегії та громадську діяльність при ревалоризації руїн замку в Рабштині: «Всі долучені до ідеї ревалоризації замку у Рабштині є глибоко переконані, що він має особливе значення для місцевої громади. Вважають, що організація турнірів, конкурсів та інших форм рекреації та відпочинку намагаються переконати

жителів олькушської землі, що рабштинський замок має не лише особливу культурну цінність, але також економічну для цілого регіону. На всіх них лежить обов'язок його порятунку та збереження в якомога кращому стані для майбутніх поколінь [385, с. 22]».

1.3. Досвід ревіталізації середмістя європейських історичних міст.

Центри історичних міст протягом часу згуртували в собі багату історико-культурну спадщину. Тому їхня структура є складною та органічною, відображає соціальні та економічні стани поселення у різні періоди. В більшості закордонних публікацій, присвячених регенерації та ревіталізації, представлено популярну тему об'ємно-просторового вирішення сучасних торгових центрів. Часто звертають увагу на основи формування політики місцевої влади та планування, опрацювання плану стратегічного розвитку, розробку документів землекористування, формування документації про історичні цінності та архітектурні пам'ятки, інвентаризацію об'єктів культурної спадщини, підготовку проектів регенерації архітектурної спадщини, аналіз потенціалу культурної спадщини для впровадження інвестицій на території історичного міста, опрацювання інформаційних відомостей для громадян і відвідувачів, формування стратегічних науково-дослідних цілей [471, с. 4].
(дод. А, рис. А.4)

Над проблемами регенерації та ревіталізації працюють архітектори та реставратори Чехії. Реставратор Мілош Дрдацкі рекомендує для історичного міста Тельч чітку методологію передпроектних робіт: визначення важливих складових території культурної спадщини (простір, площа, лінії або окремі об'єкти), визначення взаємозв'язків між цими складовими (вісь композиції, осьові перехрестя, історична та нематеріальні зв'язки); формування критеріїв оцінки цінності культурної спадщини на території і зв'язків між ними,

укладення класифікації культурної спадщини (першорядної важливості, другорядне значення, інші); визначення критеріїв оцінки розроблених проектів за класифікацією спадщини в частинах міста; дослідження можливостей та умов муніципальної реставраційної політики [368]. Мілош Дрдацкі звертає особливу увагу на розвиток туристичної сфери в історичних містах. Він вважає, що участь місцевої громади у плануванні туристичних проектів призводить до більш гармонійних відносин в громаді і доброзичливої атмосфери в місті, впливає на позитивність ставлення до збереження культурної спадщини [369]. Отже, в концепції ревіталізації історичних міст М. Дрдацького представлено принципи класифікації цінності складових поселення та формування якісної внутрішньої пам'ятко-охоронної культурної політики

Культурна спадщина є ключовим фактором для утвердження колективної самоповаги. Відтак її збереження підвищує самобутність і покращує думку про історичне місто. Останніми роками з'явилися дослідження, у яких аналізуються питання збереження спадщини як каталізатора соціально-економічного відродження історичного міського центру [391]. В цих публікаціях зазначено, що збереження та підтримка архітектурної спадщини сприяє збільшенню добробуту громади. Завдяки актуалізації культурної спадщини створюють нові робочі місця в сфері реставрації, будівництва та обслуговування населення.

У працях, присвячених ревіталізації історичних міст, звертають увагу на індивідуальний підхід у вирішенні проблем та ґрунтовне опрацювання трьох складових ревіталізації: визначення зон пам'яток та будівельних правил, які стимулюватимуть оновлення міста, зростання місцевих доходів, які сприятимуть функціональному пристосуванню архітектурної спадщини; розробці механізмів фінансування модернізації соціальної інфраструктури та підтримки розвитку приватного житла; розробці механізмів фінансування розвитку економіки на території де зосереджуються пам'ятки історичного міста [482].

В закордонних дослідженнях звертають увагу на технічне обслуговування та модернізацію міського житла в історичних частинах міст. Часто рекомендують під час проведення регенераційних та ревіталізаційних робіт керуватися такими порадами: зберігати культурні характеристики соціальних груп для того, щоб підтримати стабільність громади; зберігати та розвивати історичні особливості міста як частину ідентичності мешканців; вдосконалювати забудовані території і уникати підходу «знести або перебудувати»; боротися зі зменшенням чисельності населення історичного міста; зберігати індивідуальний характер центру міста; охороняти та розвивати давню торгівельну традицію; збільшувати чисельність пішохідних просторів; розвивати туристичну галузь [383]. (дод. А, рис.А.5) У сучасному світі активно змінюються підходи, мета та цілі збереження спадщини. Все більше уваги приділяють проблемам збереження культурного ландшафту, нового будівництва в охоронній зоні і навколо пам'ятки, використанню комп'ютерних технологій в дослідженні та реставрації пам'яток, активного використання архітектурної спадщини для соціокультурних цілей [439].

В працях сучасних урбаністів визначено, що якісний розвиток міста істотно залежить від активності функціонування культури. Поняття ревіталізації до сьогодні не має чіткого і докладного визначення. Наприклад, на думку Грегорі Ешворта, ревіталізація – це творення нового життя в просторі міста з чітким наголосом на економічні функції [337, с. 5]. Збігнєв Зузяк вважає, що існує три напрямки ревіталізації історичних середмість: новий фізичний простір, простір культурної спадщини, простір місцевої громади [524, с. 14]. За Петром Лоренсом, ревіталізації кожного міста, або його частини притаманний різні риси, а цілі укладаються в містобудівельно-архітектурний, технічний, соціальний, економічний, екологічний напрямки [434, с. 11]. Окрім Петра Лоренса, у Польщі проблеми ревіталізації висвітлені у працях Марціна Копеца [412], Катажини Плюти [461], Збігнєва Пашковського [456].

Марцін Копець в праці «Ревіталізація міських деградованих територій» аналізує особливості та етапи розвитку міст, політику міської влади та планування розвитку міста, причини деградації міських територій, етапи та цілі, складові програми та джерела фінансування ревіталізації [412]. Збігнєв Пашковскі розглядає місто з позицій цінності простору. Він вважає, що об'ємно-просторова структура міста пов'язана з ідеєю безпеки, родинними зв'язками, товарообігом, роботою та приналежністю до соціальних груп. Окрім пам'яток архітектури вмісті є також нематеріальні цінності – місця суспільної пам'яті та історичні простори [456]. Проблеми ревіталізації розкриті не лише в публікаціях архітекторів та урбаністів, а також у соціологів, культурологів, психологів та філософів. Серед авторів суміжних напрямків слід згадати Марію Левицьку [430], Анджея Маєра [436], Еву Реверс [469].

Сьогодні зміни центральної частини історичних міст наражаються на віртуальну гібридизацію громадського простору. На цю проблему слушно звертає увагу Евеліна Вожняк-Шпакевіч, досліджуючи публічний простір сучасного міста. Вона зазначає, що «комерціалізація громадського простору в значній мірі відбувається через засоби масової інформації, картини, оцифрування – інформацію передану при посередництві нових технологій. Стає все більш очевидним злиття медіа-простору і фізичного простору, що відповідно стирає межу між реальністю і віртуальністю [510, с. 22]».

У Великій Британії ревіталізацію найчастіше застосовують під час реставрації пам'яток культури. В результаті ревіталізації в міському ландшафті з'являються ділянки культури, а розташовані на них об'єкти є основою для подальшого соціального та економічного розвитку. У Великій Британії вважають, що культурна функція дозволяє створювати локальну ідентичність і впроваджувати позитивну соціальну поведінку. Найбільш ефективними є такі програми ревіталізації, які ґрунтуються на спільному формуванні простору за

активної участі місцевих громад, що може відбуватися завдяки наявності локальної ідентичності [503, с. 103].

Питання збереження культурної спадщини у Великій Британії не завжди було пріоритетним. Модерністичні ідеї 50-60-х років ХХ століття, які домінували в архітектурі і містобудуванні призвели до незворотної втрати історичної пам'яткової структури багатьох британських міст. У ці часи розібрали багато кварталів з вікторіанською забудовою. Зберігалися переважно окремі пам'ятки. Траплялися навіть недоладні приклади, коли середньовічні будинки стояли посередині дорожньої розв'язки. Модерністичні ідеї не виправдали надій і створили нові проблеми у місті, які проявилися у надмірному транспортному русі та будівництві житлових ділянок позбавлених людського масштабу [399, с. 85].

Сьогодні у Великій Британії, великого значення надають участі місцевої громади в рамках соціальних програм ревіталізації. Цілі таких програм – це покращення умов життя мешканців конкретної території, а також пробудження соціальних ініціатив. Включення місцевих громад до ревіталізації спонукає до діяльності знизу і догори. Наприклад, при ревіталізації Ньюкастла дійшло до активної співпраці між місцевою владою та мешканцями [389, с. 82]. Для об'єктивності висвітлення методики та принципів ревіталізації пропонується ретроспективно проаналізувати кілька прикладів з Європейських країн.

Приклад ревіталізації середмістя Глазго. Це місто найбільше постраждало внаслідок структурних змін економіки. Послідовна реалізація проектів ревіталізації спричинила відновлення високої якості простору середмістя. Внаслідок використання культурного потенціалу, як чинника процесу відновлення, була успішно реалізована ревіталізація середмістя. [350, с. 21] Центральну частину Глазго визнали зоною реставраційної охорони із 300-ма пам'ятками. Водночас у середмісті зосереджується найбільший в Шотландії комерційно-торгівельний центр. Під час реструктуризації намагалися

впровадити у центральну частину великі міжнародні фірми, підприємства, пов'язані з розробкою комп'ютерних програм, розвитком торгівлі та туризму. Однак найбільш характерною рисою ревіталізації Глазго стало опрацювання культурної політики. В її основу заклали формулу, яка розвиток культури та атракційність міської структури перетворює у вісь, довкола якої відбуваються зміни. [524, с. 73] (дод. А, рис. А. 6)

Приклад ревіталізації центру Единбургу. Для ревіталізації опрацювали загальну та детальні стратегії. Загальна стратегія складалася з таких положень:

- збереження ідентичності простору за допомогою охорони культурних цінностей забудови та міського ландшафту;
- популяризація нової забудови там, де вона спричинить оживлення простору;
- впровадження високих стандартів проектування нової забудови та контролювання змін у використанні простору;
- зміцнення унікального характеру простору та активності центру, а також підтримка економічної сталості та різноманітності за допомогою залучення інвестицій в зручно розташовані місця;
- збільшення кількості житла та підтримка розвитку сфери послуг з метою зміцнення місцевої громади в центральній частині;
- підтримка доступності центральної частини і водночас обмеження негативного впливу об'їзної дороги на якість середовища.

Детальні стратегії передбачали реставраційне та архітектурно-містобудівельне проектування, розвиток територій озеленення, вирішення проблем транспорту, бізнесу, торгівельних функцій, житла, рекреації та туризму, сфери громадських послуг та стратегії реалізації плану ревіталізації [524, с. 84-87].

У Франції суттєву увагу приділяють політиці ревіталізації малих та середніх міст, яка складається з трьох основних напрямків: ревалоризація так

званих «Охоронних секторів» (це урядова політика, яка функціонує від 1962 р. і охороняє найцінніші та виокремлені в масштабі держави території культурної спадщини у історичних містах); розробка розмаїтих урядових програм, наприклад «Житло і суспільне життя» (Habitat et Vie Sociale), «Суспільний розвиток діляниць» (Developpement Social des Quartiers) або «Програма 100 сіл» впроваджена у 1970-х роках. Така політика була ініційована урядом і реалізована регіонами, департаментами та самоврядуванням [478, с. 114].

Сьогодні у Франції складно визначити поняття середнього міста, оскільки це поселення, у яких проживає від 20 до 100 тисяч мешканців. Розташовані вони переважно довкола великих метрополій. На території Франції ці міста розміщені нерегулярно і функціонують в ролі посередників між селом та метрополією. Економіка таких містечок ґрунтується на традиційному регіональному підприємстві. Зі соціальних позицій малі французькі поселення успадкували традиційну буденність і слабу зацікавленість зі сторони істориків та політиків [478, с. 122].

Добрим прикладом для ревіталізації малих та середніх міст є формування мережі «Малих унікальних містечок» в регіоні Бретань та Альзас (ініціатива органів самоврядування, яку підтримали департаменти та управління регіонами), оскільки в ній представлено можливості економічного розвитку із врахуванням історичного потенціалу та наявних людських ресурсів. Пов'язуючи розвиток містечок з регіоном, мережа створила можливість виходу на загальнодержавний та глобальний ринки. Економічні кластери і поліцентрична мало міська системна мережа стали полем синергетичної діяльності, а також взаємно доповнювали один одного [478, с. 126].

Приклад ревіталізації старого міста Ліон. У 1960-их роках було розроблено заходи, що запобігають зносу старих районів. Стратегія діяльності базувалася на п'яти положеннях:

- підвищення рівня знань і проведення інвентаризації в межах міського пейзажу, аналіз ідентичностей ділянок і характеристик кожної складової міста;

- розроблення плану міського розвитку, враховуючи вирішення транспортної проблеми, розвиваючи соціальну згуртованість та планування громадських просторів;

- скерування міських проектів в напрямку розробки захисних і регулятивних правил для відновлення ліона;

- використання досвіду державних структур, фахівців, влади, приватних та громадських об'єднань;

- проведення постійних консультацій з мешканцями, враховування їхніх потреб і побажань [366, с. 28].

Приклад ревіталізації La Croix-Rousse в Ліоні. Тут ревіталізація базувалася на наступних стратегічних характеристиках:

- проведення ґрунтового структурного аналізу простору міської спадщини (в аналізі міського розпланування зосереджено широку інвентаризацію виглядів вулиць, видових розкриттів та силуетів кварталів);

- помірковане регулювання функцій та форми міського простору;

- пов'язання способів регуляції міського планування з елементами соціального планування.

Особливістю ревіталізації La Croix-Rousse в Ліоні є не стільки зміни окремих будинків скільки розвиток мальовничості простору міського пейзажу [524, с. 91].

Приклад ревіталізації Зовнішнього Порту в Копенгагені (Inderhavnen). Важливими елементами цього процесу стала адаптація пам'яткового складу в Gammel Dok для Центру Архітектури та Будівельного експорту, а також розташований на узбережжі багатофункціональний ансамбль під назвою «Скандинавський Центр», у функціональну програму якого ввійшли заклади

громадського, комерційного та житлового призначення: торгівельний центр, офіси, готелі з кав'ярнями та ресторанами, житло. Композиційним центром старої частини міста став костел Christianskirken збудований у XVIII столітті [524, с. 75].

Приклад ревіталізації Kreuzberg в Берліні. В цій дільниці була застосована так звана методика «обережної» або «делікатної» ревіталізації. Завдяки апробованій в Kreuzberg методиці було охоплено ревіталізаційною програмою більше 800 німецьких міст, заінвестовано більше 2, 5 млн. USD, закінчено більше 27000 об'єктів, створено 60 тис. робочих місць та приблизно 17 тис. підприємств.

Методика обережної ревіталізації ґрунтується на 12 правилах:

1. Плануючи та проводячи відновлення необхідно зберігати наявну міську фізичну та громадську мережу мешканців та місцевий бізнес. Процес відновлення повинен бути скерований на вирішення місцевих проблем та проведений спільно з мешканцями та місцевим бізнесом;
2. Проектанти, мешканці та бізнесмени повинні узгодити цілі та джерела відновлення. Технічні та громадські аспекти планування повинні між собою бути чітко узгоджені;
3. Необхідно охороняти такі особливості, які формують характер та мікроклімат дільниці. Насамперед необхідно вирішити проблему порожніх будинків, слід переконати спільноту в позитивності змін дільниці та підтримувати різноманітні функції в ній;
4. Дозволяється змінювати функціонально-просторову структуру будинку, якщо є серйозна необхідність у пристосуванні до нового способу життя;
5. Джерела потрібно залучати ощадливо. Реноваційні роботи проводити послідовно і таким чином, щоб кожен з етапів завершувався наочним ефектом;

6. Дозволяється мінімально змінювати фасади, а покращення просторової структури частин міста потрібно зосередити на впровадженні зелені до внутрішньо кварталних просторів.

7. В програмі ревіталізації необхідно звертати детальну увагу на громадський простір (вулиці та площі), а також на побутове обслуговування;

8. Громадське планування повинно вирішувати проблеми матеріального права різних соціальних груп;

9. Процес прийняття рішень щодо ревіталізації повинен бути відкритим, тобто опиратися на широку дискусію та репрезентувати думку більшості місцевої громади;

10. Ефектність ревіталізації залежить від систематичного фінансування. Механізми фінансування повинні бути оперативними і зручними для реагування на специфіку контексту;

11. Міська ревіталізація потребує виникнення нових інституцій. Організації, що відповідатимуть за розвиток міста, повинні мати форму трастів. Їхня сфера діяльності повинна бути відокремлена від сфери обслуговування і скеровуватися на відновлення;

12. Згадані положення повинні бути в міру стабільними, тобто необхідно передбачати збільшення часу їхнього функціонування ніж це було передбачено в конкретній програмі ревіталізації.

Берлінська програма ревіталізації має аналогії у програмі «Civic Trust» у Великій Британії та проекті «Головна вулиця» в Сполучених Штатах Америки. Суть цієї програми у створенні альтернативи девелоперським фірмам, які у своїй діяльності керуються виключно корисливими мотивами [524, с. 96-97].

Приклад ревіталізації старого міста Баньська Щавниця. Роботи з ревіталізації почалися у 1978 році. Тут стратегія ревіталізації базувалася на п'яти позиціях:

1. Охорона і реновація зареєстрованих пам'яток старого міста та забезпечення збереження історичного значення міста на міжнародному рівні;
2. Ремонт технічної інфраструктури міста, створення умов для економічного розвитку і піднесення постійного житла;
3. Реновація забудови і формування соціальної інфраструктури;
4. Трансформація економічної основи міста та покращення адміністративної позиції міста на національному рівні;
5. Інтелектуальна реконструкція та повернення до традицій [431, с. 22-23].

Приклад ревіталізації старого міста Неаполя. В новому генеральному плані, розробленому у 2004 році, передбачалося, що вільні ділянки та будинки, споруджені до Другої світової війни, повинні бути відреставровані. Для цього розробили шкалу типологічних характеристик та правил забудови. У зв'язку з побудовою станцій міського метрополітену визначили археологічні зони для проведення досліджень. Для ревіталізації сформували таку методологію, яка враховує способи діяльності збереження та незмінності, що обумовлювали положення спадщини ЮНЕСКО. Ревіталізація зосередилася на збереженні та захисті діяльності; розробці проектів з повернення функцій таким частинам міста, які недостатньо або повністю не використовуються; розвивання процесів економічного зростання, покращення місць громадського використання, сприяння розвитку культурних та туристичних аспектів. Важливою метою ревіталізації Неаполя було повторне відкривання культурної та художньої спадщини [378].

В Польщі перші програми ревіталізації історичних міст розпочинаються у 1992 році. Сьогодні росте популярність локальних програм, оскільки вони дозволяють отримати дофінансування проектів з джерел Євросоюзу. В малих польських містах проекти ревіталізації пов'язані з територією середмістя та намаганням розв'язати кризові явища в архітектурному образі поселень, соціальній та економічній сферах [447, с. 16].

Приклад ревіталізації середмістя Любліна. Під час Другої світової війни були пошкоджені лише кілька будинків у місті. Натомість упродовж другої половини ХХ століття середмістя залишалося головним центром послуг і офісів, продовжувало занепадати та спотворюватися завдяки неконтрольованим ремонтам. Програма ревалоризації старого міста була розроблена у 1960-70-х роках під керівництвом архітектора Ядвіги Ямьолковської. Обмежене фінансування та довгостроковість програми призвели до того, що було відремонтовано лише 10% будинків середмістя, а старі дороги та інженерні комунікації продовжували деградувати. В результаті підмивалися фундаменти споруд та збільшувалася кількість аварійних будинків. У 1995 році розпочалися систематичні праці над реновацією старого Любліна. В програмі передбачалося задіяти інвестиції у різних напрямках. Реновація старого міста та піклування про стан пам'яток перестали бути виключно справою місцевої адміністрації та реставраційних служб, оскільки така модель перестала існувати в новому правовому полі. Розвиток послуг та туризму передали до рук приватних підприємців. Програму підтримки культурної та соціальної активності передали громадам і громадським організаціям. Міська влада виступала в якості підтримуючого партнера. Програма покращення житлового фонду була розрахована на власників кам'яниць, а місто опікувалося своєю власністю і адмініструванням ресурсами [404, с. 86-87]. Сьогодні для ревіталізації середмістя Любліна проблемними залишаються підтримка владних структур приватних ініціатив та генерування соціальної активності. Для успішності продовження ревіталізації Любліна необхідно дати ширшу автономію в управлінні громадськими коштами для активізації місцевої громади [404, с. 100-101].

Приклад ревіталізації старої частини міста Устка. Головним напрямком розвитку економіки містечка є оздоровчо-відпочинкова функція, переважна більшість підприємств орієнтуються на рибальство. Програма ревіталізації

охопила територію старого рибальського поселення. Найважливішими реалізованими у 2006-2007 роках проектами в програмі ревіталізації Устки стали ревалоризація, реставрація і реконструкція пам'яток комунальної власності, будівництво нових будинків з метою переселення мешканців зі старої деградованої частини міста. Головною проблемою ревіталізації містечка Устка стала відсутність стратегічного підходу до відновлення і те, що більшість проектів не мали стосунку до ревіталізації і були підготовлені наспіх з метою отримання коштів з джерел Європейського Союзу [462].

Процеси ревіталізації в Радомі. Ревіталізація Казимирівського міста Радом складається з таких стратегічних цілей: охорона і створення нових житлово-обслуговуючих та культурно-освітніх об'єктів, модернізація та будівництво технічної інфраструктури, зменшення рівня безробіття серед мешканців казимирівського міста, створення нових робочих місць завдяки відновленню економічного і соціального розвитку, розширення діяльності в галузі послуг і торгівлі, зміна соціальної структури, підвищення безпеки шляхом усунення патології та злочинності, впровадження екологічних та енерго-ощадних технологій в будівництві, збереження культурної спадщини через належне управління пам'ятками, розвиток туристичних та культурних функцій, збереження та захист розпланування міста. В результаті організаційно-фінансових перепон ревіталізація у Радомі має розпорошений характер. Роботи проводять у відокремлених місцях, а не на логічно вибраних територіях. Відтак стан вулиць та кварталів не репрезентують комплексний підхід у ревіталізації [491].

Приклад ревіталізації старої частини міста Дзержонюв. Ревіталізація Дзержонюва охопила модернізацію будинків (підняття стандартів та поліпшення житлових умов місцевої громади), активізацію управління житловим фондом, реновацію центру міста та архітектури вуличних просторів, реконструкцію зелених територій, розвиток економіки (допомога фірмам,

працюючим особам та залучення інвесторів до міста), розвиток туризму та культури. Ревіталізація позитивно вплинула на життя місцевої громади. Сьогодні в середмісті Дзержонюва інвестиційна вартість 1 га в шість разів більша за 1 га решти міста. Однак поки ще не повністю залучені проекти активізації підприємництва та економічної активності мешканців. Нинішня міська політика націлена на продовження процесу приватизації, концентруючись переважно на продажі землі під забудову [443]. (дод. А, рис. А. 7)

Отже, головна ціль ревіталізації частин історичних міст – це підвищення рівня життя і добробуту місцевої громади, створення привабливості для місцевого підприємництва та економічний розвиток середмістя. В процесі ревіталізації важливо, щоб місцева влада підтримувала приватні ініціативи. В історичній частині міст потрібно програмно створювати мережу малих та середніх підприємств які розвиватимуть економіку, туризм та культуру. Пріоритетність під час ревіталізації належить охороні та збереженні пам'яток, а також актуалізації публічних просторів у місті.

В архітектурних та урбаністичних дослідженнях представлено аналіз особливостей формування урбаністичного ландшафту, частин урбаністичної композиції, функціонально-просторової структури міста, технічної інфраструктури, пам'ятко-охоронних приписів збереження природної та культурної спадщини, збереження видових розкриттів пам'яток архітектури та природи, принципів ревалоризації та ревіталізації міських просторів, перетворень міських ансамблів, формування нової ідентичності міст. Проблеми ревіталізації історичних міст належать не лише до сфери архітектурних дій, але й вимагають підкріплення досліджень у галузі фізики та хімії, біології та геології. Оновлення міста пов'язане з економікою та політологією, культурологією та соціологією. Сьогодні культурна спадщина стала товаром

який потрібно відповідно рекламувати та продавати споживачам за відповідною ціною.

1.4 Методологія дослідження: формотворчий та ревіталізаційний аспект.

Для успішного проведення дослідження формування і ревіталізації середмість історичних міст проведено аналіз методик, застосованих у працях інших науковців. Визначено, що в працях з історії міст та окремих пам'яток використано методики системного аналізу та міждисциплінарний підхід, систематизація першоджерел та порівняльний аналіз. Додатково опрацьовано методологічний підхід у роботах, які висвітлюють сучасні проблеми архітектури, містобудування, регенерації і реставрації.

У працях з історії історичних міст активно застосовують методи аналізу історико-архівних, бібліографічних та літературних джерел. Для сучасних дослідників характерне використання методів структурного, факторного та порівняльного аналізів, графоаналітичної систематизації і статистичних опрацювань. У працях, присвячених окремим пам'яткам, широко використовують порівняльно-історичний метод у поєднанні з типологічним [4, 32, 39, 42]. Методика цих досліджень базується на історико-архітектурних опрацюваннях архівних першоджерел та натурному обстеженні збережених пам'яток (обміри, фотофіксація, зондажі, археологічні шурфи). (дод. А, рис. А. 8) Для натурних досліджень важливими є візуальний та інструментальний метод. Перший з них використовується рідко і лише у випадках, коли є обмежений доступ до досліджуваного об'єкту. Натомість інструментальний метод обстеження найбільш уживаний, оскільки дозволяє об'єктивно і детально вивчити об'єкти. Порівняльно-історичний метод використовується для визначення та обґрунтування закономірностей розвитку окремих архітектурних об'єктів [130, 196, 319]. Типологічний метод дозволяє враховувати, що у певний період розвитку архітектури об'єкти мали подібні принципові уклади

планів, конструкцій та фасадів, що дозволяє розвиватися методу аналогів, які необхідні у випадку відсутності іконографічного матеріалу, втрачених деталей будівель, тощо. Метод аналогів широко використовується у реставраційній практиці [300-304]. Дослідження архітектури сакральних, замкових, палацових та адміністративних споруд спрямоване на визначення певних закономірностей, які надають їм художньої виразності. Історики архітектури аналізують архівні документи, виконують порівняльний аналіз з метою атрибутування досліджуваних об'єктів [8, 61, 77]. Насамперед аналізують функціональне та конструктивне вирішення споруди. Дослідники вважають, що важливим засобом художньої виразності архітектурних об'єктів є пропорції, а саме співвідношення між висотою та шириною частин споруди. При аналізі художнього вираження об'єктів роблять висновки по масштабу та ритмові членування фасадів. В окремих роботах піднімається питання аналізу внеску світла та кольору у формування художньої виразності архітектури. Дослідники історичної забудови багато уваги приділяють архітектурним деталям: карнизам, віконному та дверному обрамленню, фронтонам, сандрикам, кронштейнам, різьбленим орнаментам. Для більшості праць, присвячених дослідженню історії міст та окремих пам'яток, притаманне проведення аналізу без врахування контексту, тому автор додатково опрацював роботи, які висвітлюють сучасні проблеми архітектури, містобудування, реставрації, регенерації та ревіталізації. Роботи, присвячені сучасним проблемам архітектури, ґрунтуються на системній методикі. В працях, присвячених сучасним проблемам містобудування, опрацьована комплексна методологія. Головним чином аналізують проблеми містобудівельного розвитку, вдосконалення планування та забудови міст, формування центральної частини міст тощо.

При аналізі розпланування середмістя історичного міста важливо прослідкувати процес його формування у груповій системі населених пунктів [65- 68, 88, 94, 126]. За такої умови необхідно використати методичні основи функціонально-територіального аналізу. У працях з проблем містобудівельного

розвитку визначено класичний інструмент аналізу агломерацій, груп територіально-наближених та функціонально-цілісних поселень, у яких розвинуті зв'язки інтегративного характеру [305]. Для робіт, присвячених питанням вдосконалення планування та забудови міст, характерним є використання аналізу зон міста: промислових, комунально-господарських, зовнішнього транспорту [328,329]. Велике значення для процесу збереження забудови в історичних містах має розроблення, вдосконалення та планування відпочинкових зон і туристичних маршрутів. Головною умовою у таких розробках є охорона унікального природного ландшафту, розвитку зон відпочинку, контролювання урбаністичних процесів, вдосконалення транспортно-інженерної інфраструктури. Для дослідження середмість такий підхід розв'язання проблеми збереження та розвитку є актуальними, оскільки дозволить прогнозувати координування діяльності органів міського управління, охорони природи та історико-архітектурної спадщини, органів управління туризмом з врахуванням державної, кооперативної та приватної форм власності, національних, регіональних та місцевих інтересів та пріоритетів [1, 31, 53, 68].

Для успішного вирішення поставлених задач дослідження ділиться на такі частини: камеральні та натурні розвідки забудови середмістя історичних міст; проведення функціонально-територіального аналізу середмістя; проведення структурного аналізу забудови; визначення етапів формування середмістя; визначення закономірностей та чинників впливу на формування функціонального та стилістичного вирішення забудови; виявлення актуального стану збереження та системи цінності середмістя; розроблення стратегії ревіталізації середмістя.

У камеральних дослідженнях формування середмістя історичних міст застосовано методи аналізу та систематизації першоджерел; аналізу літератури; аналізу карт та планів; аналізу іконографічного матеріалу. Аналіз та

систематизація першоджерел необхідні для того, щоб зібрати документальні вихідні дані для дослідження розпланування та об'ємно-просторового вирішення середмість. На початковому етапі дослідження визначено ті установи, в яких знаходяться документи: бібліотеки, архіви, історичні та краєзнавчі музеї, приватні збірки. Першоджерела для аналізу зосереджено у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [525-544], Центральному державному історичному архіві у Львові [547-583], Державних архівах Львівської [584-588], Тернопільської [590-593], Івано-Франківської [589], Вінницької [594, 595], Хмельницької [596-598] областей, Інституті мистецтва Польської академії наук [600-602], Державному архіві у Кракові [603, 604], Львівському історичному музеї, Музеї народної архітектури та побуту, Львівському музеї етнографії та художнього промислу, краєзнавчих музеях Любомля, Старого Костянтинова, Богуслава, Корця та інших, численних інтернет сайтах, тощо. Аналіз першоджерел – це опрацювання та вибір найважливішої інформації з проблеми дослідження. До першоджерел зараховуються: привілеї на заснування міст, люстрації, описи шкод, які заподіяли війни та пожежі, описи економічного стану міст у XVI – початку XIX ст., будівельні справи, пов'язані з проведенням робіт у центральній частині міст, геодезичні обміри ділянок, інвентарні описи комплексів та будівель, описи топоніміки з метою ідентифікації розташування замків, церков, костелів, тощо Систематизація першоджерел – це хронологічна основа викладу інформації, її класифікація за ступенями прямого і дотичного відношення до проведення дослідження. Хронологічна основа викладу інформації репрезентує час надання магдебурзького права місту, кількість та періодичність руйнівних процесів, пожеж, стан міста у час проведення люстрацій та ін. Класифікація за ступенями прямого і дотичного відношення розділить інформацію про середмістя, про будівництво сакральних та палацових споруд, про рівень розвитку промисловості у конкретних містах, про політично-адміністративну історію.

Аналіз та систематизація літератури має такі етапи: опрацювання наукових праць за тематикою дослідження архітектури центральної частини міст, а також опрацювання статей за тематикою реставрації, регенерації та ревіталізації середмість; системний аналіз досліджень історії міст та висновки цієї стадії дослідження. Для європейських країн дослідження архітектурно-містобудівельного формування середмістя є програмною справою. Ця програма має такі рівні: 1) визначення функції міста з позицій територіального розташування; 2) оцінка стану міста, дослідження історії ансамблю та окремих об'єктів, проведення дослідження композиційних різновидів, складення акту технічного стану, дослідження інфраструктури та комунікаційної мережі, вибір способів використання та адаптації будинків; 3) класифікація ансамблю в структурі міста та визначення чинників впливу на його формування.

Метод аналізу карт та планів ґрунтується на систематизації та класифікації отриманих результатів. При дослідженні забудови середмість цінними є джерела, що знаходяться у Відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника, ЦДІА у Львові, ДАЛО, ДАТО, ДАІФО, ДАХО, ДАВО. В аналіз карти міста входить: ідентифікація середмістя, опрацювання характеристики форми та структури розпланування, нумерація та класифікація споруд (громадського призначення, приватні, дерев'яні, муровані, тощо), аналіз закономірностей формування парцеляції, розмірів та форми кварталів тощо. Такий аналіз дозволив визначити періоди виникнення кварталів, місце розташування периметру оборонних споруд, давні комунікаційні осі. Порівняльний аналіз картографічних першоджерел з опублікованими дослідженнями середмість встановив, що не логічно використовувати метричний аналіз утворення парцеляції в межах при ринкових кварталів та тих, що утворилися у XVIII- XIX століттях.

Виявлення іконографічного матеріалу у проведенні дослідження середмість посідає одну з найважливіших позицій. До іконографічного

матеріалу зараховують: графічні зображення панорами міст XVIII – XIX ст., графічні зображення вулиць, площ, окремих будинків та комплексів, поштівки кінця XIX – початку XX століть, фотоінвентаризація міських поселень XX ст. Іконографічний матеріал сприяє аналізу архітектурних вирішень втрачених об'єктів: замків, палаців, храмів, ратуші та забудови.

Натурні обстеження роботи складаються з проведення архітектурних обмірів, зондажів, зарисовок, фотофіксації об'єктів, опитування. Архітектурні обміри проводять у збереженій забудові середміської території. Фотофіксація дозволяє задокументувати дійсний стан архітектури цілого міста. Її проводять у час виконання архітектурних обмірів та зарисовок. Опитування мешканців потрібне для визначення характеристики тих споруд, які частково збережені або повністю знищені, і має на меті визначення характеристики планів, фасадів, конструкцій. Завдяки опитуванню з'ясовано місця втрачених синагог, будинків, ратуші, релікти вуличної мережі тощо.

Враховуючи принцип системного підходу до діяльності в центральній частині історичного міста, сформовано комплексну методіку роботи, яка ґрунтується на результатах аналізу формування історико-культурної спадщини, визначенні актуальних проблем, домінуванні пам'ятко-охоронних практик, плануванні спадкоємного функціонального і раціонального використання територій та забудови, аналізі ресурсів та потенціалу, послідовності розробки програм та проектів, залученні громадських організацій та активістів до певних видів діяльності, розробці матричної моделі, реалізації та верифікації впроваджених проектів. (дод. А, рис. А. 9)

Для дослідження форми та композиційних основ розпланування середмість історичних міст використано методіку аналізу, синтезу, класифікації, статистичний метод, історично-порівняльний, ретроспективний та метод періодизації. Завдяки цим методам виділено й описано просторову неоднорідність урбанізованих територій середмістя визначено класифікаційні

ознаки: планувально-композиційні та архітектурно-планувальні типи середмістя. Композиційно-планувальні ознаки визначають центри, зони й осі поселення. Архітектурно-планувальні ознаки визначають характер архітектури у центрі (ринковій площі), міських зонах (поза ринкових кварталах) та околицях (периметрі оборонних споруд середмістя). Для історичних міст характерним був поділ на зону ринкової площі, середмістя, передмістя та зону при головних комунікаційних шляхах-осях. В результаті аналізу шляхів вдалося визначити принципи розташування ринкової площі, що має важливе значення, оскільки дозволяє визначити характеристику середмістя в системі історичних міст України, а також вони можуть бути використані в майбутніх проектах ревіталізації ринку або цілого комплексу середмістя. Завдяки аналізу картографічного матеріалу та книг міського магістрату вдається визначити кількість, в окремих випадках, характеристики оборонних споруд – кількість брам, будівельні матеріали, місця розташування веж, бастей та бастіонів, архітектурні характеристики валів та частоколів.

Методика визначення архітектурно-просторових змін середмістя у XVI – кінці XIX століть ґрунтується на принципах просторово-часових взаємозв'язків та станів багатофакторної інформації. В роботі використано результати досліджень науковців, присвячені окремим історичним містам. У них розкрито історичні аспекти управління та економічного розвитку поселення, а також зібрано багатий фактографічний матеріал. Дослідження композиційно-планувальної структури середмістя ґрунтується на методиці подібних праць М. Бевза [20], С. Кравцова [110], П. Ричкова [256], В. Петрика [135], Г. Петришин [172], В. Слободяна [36], О. Бойко [34], М. Каплінської [92], М. Ясінського [330]. Для визначення архітектурно-просторових змін використано методику аналізу реліктів давньої планувальної структури, проведення верифікації в терені, порівняльний аналіз та систематизація архітектурно-розпланувального укладу ряду історичних міст. Визначено місця розташування брам та лінію

проходження оборонних споруд. Порівняльний аналіз карт XVII - XIX століть дозволив виявити композиційні зв'язки між брамами, комунікаційними осями та просторовим компонуванням ринкових площ. Виявлені релікти давніх вулиць та фрагменти фортифікацій, аналіз інвентарів, люстрацій та міських актових книг лягли в основу опрацювання етапів формування середмістя від XVI до початку XX століття.

Методика визначення функціональної типології забудови середмість історичних міст ґрунтується на класифікаційній основі – композиційно-планувальній типології. Композиційно-планувальна типологія забудови ринкової площі складається з аналізу загальних розмірів площі, визначення функціональних характеристик споруд, особливостей планування, матеріалу та конструкцій будинків. Після проведеного структурного аналізу в окремому місті отримано фактичний матеріал для визначення типології, яка визначається шляхом порівняння великої кількості споруд і виявлення принципових рішень щодо окремих типів (нерегулярний, регулярний та комбінований способи формування).

Методика визначення стилістичної типології забудови середмість історичних міст ґрунтується на класифікаційній ознаці – композиційно-стилістичних особливостях. Методика визначення композиційно-стилістичних особливостей розкриває типи фасадів, декоративне вирішення обрамлення вікон та дверей. Базою є матеріал, отриманий після проведеного структурного аналізу. Для того, щоб визначити принципи фасадних рішень, необхідно порівняти фасади багатьох будинків і укласти їх типологію за осями, за рівнями, за функціями, за характером даху. Схема осьової систематизації є ключовою, їй підпорядковані інші елементи композиційного аналізу. Важлива частиною дослідження – узагальнення стилістичного вирішення фасадів (класифікація за часом виникнення, стилем, характером і властивостями чинників впливу).

Методика аналізу архівних, літературних джерел та систематизація отриманої інформації використовується для визначення містобудівельних процесів, відбудови та регуляції середмість у першій половині ХХ століття. Головна ціль цих досліджень визначити містобудівельні регуляційні процеси, стан збереження урбаністичного розпланування та забудови історичних міст після подій Першої світової війни. Окрім цього, завдяки цим джерелам можна обґрунтувати твердження, що практика відбудови 1920-1930-х рр. репрезентує роль середмістя в економічному відродженні міста, засвідчує формування методики архітектурної та містобудівельної реставрації.

Методика порівняльного аналізу історичного картографічного матеріалу та сучасних опорних планів, методика теренових досліджень та аналіз аерофотозйомок використано для визначення характеристик занепаду середмість історичних міст України у другій половині ХХ ст. Аналіз збереженості середмість історичних міст України ґрунтується на відомостях про руйнування під час двох світових воєн ХХ століття, порівнянні історичної та сучасної картографії, теренових дослідженнях, дослідженні основних етапів архітектурно-просторових змін у ХVІ – кінці ХІХ століття. Така послідовність роботи дозволила встановити збережені історичні урбаністичні релікти (вулиці, квартали, сторони площі), місця втрачених сакральних та палацових будівель, периметр оборонних споруд, агресивні урбаністичні перетворення. В результаті аналізу наявної структури поселення, активності комунікаційних осей (перехресть та розгалужень), домінант та акцентів, присутності історичної забудови визначено стани залучення середмість до функціонування історичного міста.

Розглянуті вище методи історико-архітектурних досліджень є необхідним підґрунтям для розробки теоретико-методологічної моделі ревіталізації середмість історичних міст, якій характерна логічна послідовність етапів та методів реалізації.

Методика визначення комплексної цінності середмістя та актуальних проблем його ревіталізації, як культурної спадщини історичного міста, складається з виконання натурних обстежень, систематизації та класифікації станів збереження, визначення системи цінності середмість. Виконані автором натурні обстеження сприяли отриманню фактичних матеріалів щодо забудови середмість незалежно від часу будівництва. Порівняння досліджених міст дозволило встановити класифікацію їхнього актуального збереження. Методика встановлення системи цінності середмість ґрунтується на отриманих результатах функціонально-територіального, структурного, архітектурно-планувального та композиційно-стилістичного аналізу. Система цінностей середмість утворюється сукупністю містобудівельної, архітектурно-естетичної та наукової частин. Попередні рекомендації щодо визначення цінності не враховують багато аспектів формування середмістя та пам'яток, зокрема: окреслення культурної ідентичності, *genius loci* конкретного культурного ландшафту, ефект «патини часу» (відчуття присутності давньої історії) тощо.

Для проведення аналізу функціонального зонування середмістя історичного міста вибрано методичку натурального обстеження, аналізу історичних джерел щодо попереднього використання територій та перспективну методичку регулювання та управління функціонального зонування. В процесі аналізу визначаються цільове призначення та пріоритетні для міста види діяльності. За умови визнання середмістя територією культурної спадщини впроваджуються регламенти щодо форм та способів використання територій: житлова, суспільно-ділова, виробнича, інженерних і транспортних інфраструктур, рекреаційна, сільськогосподарського використання, спеціального призначення. Відповідно до цінності збереженої об'ємно-просторової структури середмістя та ревіталізації його функціонального використання в історичному місті визначено поверховість будинків і споруд та щільності забудови, типологію забудови (рядова або відокремлена, згідно засвідчених на картах ХІХ – початку

XX століття), червоних ліній, ліній регулювання забудови, меж суміжних земельних ділянок, вимог до впорядкування доріг та під'їздів до будинків і споруд, місць паркування транспортних засобів, рекомендацій щодо інженерно-транспортної інфраструктури, озеленення та впорядкування територій, переліку обмежень використання земельних ділянок (містобудівних, інженерних, санітарно-епідеміологічних, природоохоронних, історико-культурних). У межах середмістя в процесі ревіталізації рекомендується розробити стратегічні правила оновлення урбаністичного розпланування та архітектурного образу цінного історично-сформованого середовища.

Для визначення ресурсів функціонально-просторового розвитку історичних складових середмістя використано методику «системного ефекту» або емерджентності. Аналіз містобудівельних, архітектурних, земельних, людських та економічних ресурсів є основою для планування ревіталізаційних процесів. Ресурси ревіталізації для кожного міста визначаються індивідуально. Емерджентність сприяє прогнозуванню виникнення нових форм адаптації культурної спадщини середмістя під час розвитку ринкової економіки в історичному місті. В сферу систематизації потрапляють архітектурні та містобудівні, земельні, людські, економічні ресурси.

Для опрацювання програмної моделі комплексної ревіталізації середмістя історичного міста використано аналіз історичних основ формування центральної частини міста. Формується напрямок творення нового функціонування середмістя на основі опрацювання взаємозв'язаних архітектурних, містобудівних, інвестиційних, соціальних та економічних проектів. У площину досліджень потрапляють усі історичні процеси та форми їхньої просторової реалізації. Незважаючи на незадовільний стан збереження середмістя релікти урбаністичної композиції та архітектурні споруди необхідно охороняти, а втрачені пам'ятки по новому включати у життя поселення. В кожному історичному місті формат ревіталізації збережених та втрачених

пам'яток визначається індивідуально на основі попередніх інвентаризацій та громадського обговорення, а також за підтримки органів місцевої влади.

Для обґрунтованого вибору засобів ревіталізації втрачених пам'яток історичного центру міста потрібно на основі визначених пріоритетів перспективного розвитку окреслити ключові напрямки адаптації цих пам'яток. Оскільки в умовах ревіталізації економічний розвиток є визначальним, рішення приймаються із врахуванням ресурсів поселення та ієрархічності забудови середмістя. Цей напрямок діяльності дуже важливий, оскільки, наприклад, не врахування збережених підземних пам'яток призводить до усунення їх з переліку важливих культурних ресурсів розвитку середмістя і, зрештою, до їх цілковитої втрати.

Важливу роль в процесі ревіталізації середмістя історичного міста відіграє соціальний фактор. На основі аналізу статистичних даних, теренових досліджень визначаються проблемні питання місцевої громади. Зокрема, слід вернути увагу на значення пам'яток матеріальної та нематеріальної спадщини для розвитку поселення, охорону наявної історично значущої забудови, ознакування місць пам'яті, згуртованість громади, традиції, ставлення до культурної спадщини інших народів, які жили в місті. Дослідження ваги соціального фактору в процесі ревіталізації має три рівні зв'язків: місцева органи управління – індивід; громадські організації – індивід; органи управління – громадські організації. Визначення ролі соціального фактора дозволить моделювати можливість проведення громадськими організаціями та активістами незалежних малих ревіталізаційних проектів у сфері охорони, збереження та управління культурною спадщиною історичного міста.

Матрична модель формування ревіталізації середмість розробляється на основі використання методики алгоритмічного аналізу початкових умов, загальних та детальних цілей, прогнозованих результатів та способів діяльності. Початкові умови – це класифікація проблеми середмістя, наслідки

та причини історичної деградації. Загальні цілі визначають ключові напрямки ревіталізації важливі як для середмістя, так і для міста, регіону загалом. Детальні цілі визначають ті напрямки ревіталізації, які вирішують конкретні проблеми соціальної групи або громади у визначений термін. Прогнозовані результати визначаються якістю збереження пам'яток архітектури та містобудування, участю активістів та громадських організацій у цьому процесі, відтворенням історичного образу середмістя шляхом відновлення втрачених площ, вулиць, кварталів, ознакування місць культових споруд та їхніх територій, ознакування лінії оборонних укріплень та споруд. Програмні способи діяльності поділяються на об'ємно-просторові, соціальні та економічні; всі вони спрямовані на залучення людських ресурсів до процесу ревіталізації.

Черговість реалізації стратегій ревіталізації середмістя історичних міст України ґрунтується на алгоритмічному аналізі передумов, сильних сторін та можливостей, слабких сторін та ризиків проекту. В передумови вписують пошук джерела співфінансування, цільову групу, потреби групи, партнерів та інших зацікавлених проектом організацій. Системний аналіз дозволяє передбачити проблемні ситуації та спростити процес реалізації певного напрямку ревіталізації. Ключовим інструментом в реалізації стратегій ревіталізації середмістя є SWOT-аналіз вибраних територій або об'єктів ревіталізації, а також найбільш актуальних проектів.

Індикатори ревіталізації середмістя формуються кількісними показниками, що максимально об'єктивно репрезентують проектний задум. Серед них: кількість відкриття нових робочих місць, відкриття нових підприємств та установ обслуговування населення, розвиток туристичної сфери (збільшення туристичних потоків, формування маршрутів, створення або будівництво готелів та хостелів, розвиток рекреаційно-відпочинкової сфери, формування спортивно-оздоровчих майданчиків на території середмістя тощо),

формування безбар'єрного простору та місць для спілкування людей похилого віку. Найважливішим індикатором є зміна ставлення місцевого населення до пам'яткового урбаністичного середовища середмістя, розвиток локального активізму.

Підсумовуючи викладений вище аналіз методик дослідження середмістя історичного міста та його ревіталізації, слід наголосити, що в цій дисертаційній роботі використано камеральні та натурні дослідження (аналіз та систематизація першоджерел, літератури, карт та планів, іконографічного матеріалу), з'ясовано, що вивчення середмістя повинно ґрунтуватися на аналізі структур, процесів та ресурсів, як фундаментальних основ сучасного архітектурно-містобудівельного розвитку історичного міста. Розвиток історичного міста пов'язаний з економічними та соціальними змінами. Відтак потенційні економічні зміни прогнозовано відображаються в інтенсифікації розвитку підприємництва на території середмістя, виникненні індивідуальних приватних підприємств, розвитку гуртової та роздрібної торгівлі, сегментуванні ринку. Основою перспективних соціальних змін в середмістях є вирішення співвідношення кількості працюючих та безробітних, зменшення рівня еміграції, вирішення проблем соціальних конфліктів, маргіналізації місцевої громади.

Це дослідження ґрунтується на поняттях системності просторово-часових взаємозв'язків формування середмістя, ієрархічного та еволюційного формування функціонального і стилістичного вирішення забудови, соціальної та економічної парадигми оживлення і управління культурною спадщиною історичного міста.

Висновки до першого розділу

У першому розділі визначено й систематизовано головні напрямки та узагальнено результати наявних досліджень середмість в історичних містах, прослідковано розвиток їх історико-архітектурні студій. У першій половині ХХ століття починають активно досліджувати особливості середмість в історичних містах Східної Європи. В працях цього часу аналізують містобудівельну композицію та архітектурну сакральної і світської забудови середмість. У другій половині ХХ століття розпочався етап докладного історичного, урбаністичного та архітектурного аналізу міст Східної Європи. Типологія формування середмість, теорія формування кварталів представлена у праці К. Вейхерта "Польські містечка як урбаністична проблема". Розвиток та особливості польських міст репрезентовано у широкому спектрі публікацій. Ґрунтовні дослідження теорії формування міст провела Т. Зарембська, яка не лише проаналізувала першоджерела урбаністичних схем, а й встановила, що на початковому етапі урбаністи ХVІ-ХVІІ століть не мали жодних реальних обмірів території, як основи для проектування, тому міста проектували безпосередньо на місці, без попереднього виконання топографічної підоснови. Архітектурно-містобудівний аналіз середмість представлено у ряді видань.

В Україні більшість досліджень міст розкривають історичні аспекти урбанізаційних процесів, встановлення маґдебурзького права, особливості управління та економічного розвитку поселень. Історичні довідки про середмістя представлені у окремих працях. У 1990-х роках активізуються студії архітектурно-містобудівельної спадщини українських історичних міст: аналізують архітектурний простір середмістя, визначають проблеми збереження та дослідження центральної частини міст, ґрунтовно досліджують особливості та принципи історичного розвитку окремих міст, формулюють комплексні узагальнювальні праці, присвячені планувально-композиційній структурі середмість, проводять аналіз ринкових площ, аналізують та

систематизують архітектуру забудови середмістя. Містобудівельні принципи формування Івано-Франківська та Бродів досліджують С. Кравцов і П. Ричков. Історико-архітектурний розвиток Жовкви та Белза представляє М. Бевз. Цілий ряд волинських міст досліджує П. Ричков: Луцьк, Володимир-Волинський, Остріг, Рівне, Дубно, Житомир. Історико-містобудівельні дослідження окремих міст провів Р. Могитич: Підгайці, Бібрка, Галич, Рогатин. З'ясовано, що середмістя відображають давні розпланувальні структури, композиційні схеми та прикметні для певних часових періодів мірничі системи. На території середмість щільно зосереджуються архітектурно-містобудівельні ансамблі та комплекси, які гармонійно та мальовничо представлені у панорамах, осях та пунктах видових розкриттів поселення. Об'ємно-просторові ознаки середмість формувалися під впливом ландшафтних, комунікаційних та оборонних чинників. Історичне призначення середмістя виразно представляє еволюційну і спадкоємну динаміку соціально-економічні та політико-адміністративні переміни історичного міста.

Аналіз наукових праць вітчизняних та закордонних дослідників М. Бевза, В. Вечерського, С. Кравцова, П. Ричкова, Т. Зарембської, К. Куснежа, С. Юхновича, дав змогу визначити, що **середмістя – це поліфункціональний, архітектурно-містобудівельний комплекс, сформований впродовж XIV – початку XX століть, з ядром - ринковою площею та периметром оборонних споруд.**

Окрім цього, у першому розділі проаналізовано усталені в Україні проектні методики та практики. Сьогодні до основних методів охорони та збереження культурної спадщини належать консервація, музеєфікація, пристосування, ремонт, реставрація, відновлення. В сферу охорони включають пам'ятку і її традиційне оточення (його закріплюють у статусі охоронної зони). В сучасній практиці збереження культурної спадщини історичних міст України використовуються норми ДБН В.3.2-1-2004 «Реставраційні, консерваційні та

ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини». Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть теорію збереження культурної спадщини поповнили поняття регенерація ревалоризація та ревіталізація (оживлення культурної спадщини в сучасних умовах). Визначено, що в Україні переважно ревіталізують колишні промислові території та внутрішній простір міської забудови (наприклад, Львів, район Підзамче), натомість, середмістя не є об'єктом проектних опрацювань.

Проаналізовано та систематизовано головні стратегічні напрямки оживлення культурної спадщини. Теорія і практика ревіталізації розвивається в США, Великобританії, Ірландії, Німеччині та Польщі. Вчені урбаністи підкреслюють, що якісний розвиток міста істотно залежить від активності функціонування культури. Поняття ревіталізації до сьогодні не має чіткого і докладного визначення. На думку Г. Ешворта, ревіталізація – це творення нового життя в місті з наголосом на економічні функції. З. Зузяк вважає, що існує три формати ревіталізації середмість: новий фізичний простір, простір культурної спадщини, простір місцевої громади. За П. Лоренсом, ревіталізації кожного міста або його частинам притаманні різні властивості, натомість обов'язковим є вирішення архітектурно-містобудівельних, соціальних, економічних, технічних та екологічних проблем.

У Польщі поняття ревіталізації конкретизовано в працях Інституту просторового та комунального господарства. Головна мета відновлення міста – це забезпечення гармонійного та різностороннього розвитку за допомогою пристосування старих просторів до нових потреб, покращення умов життя в місті, охорона та збереження цих просторів. Як планувальна діяльність вона повинна бути скерована на територію цілого міста або на важливі частини, передусім, на історичні території, території ХІХ століття або першої половини ХХ століття. Ревіталізація є суспільним процесом, стосується покращення якостей архітектури та технічної інфраструктури міста, вирішення юридичних, економічних, адміністративних та політичних проблем. Вона реалізовується

шляхом безпосередніх консультацій з мешканцями, складається з просторово-урбаністичного та економічного векторів діяльності. Ревіталізацію здійснюють на кризових та деградованих територіях, а її головною ціллю є розвиток місцевої громади та модернізація забудови. За успішність програм оживлення несуть відповідальність місцева влада, уповноважені до справ ревіталізації, власники нерухомості, товариства відновлення, а також мешканці кризових територій.

В результаті аналізу закордонного досвіду можна стверджувати, що ревіталізація середмістя – це комплекс заходів щодо збереження культурної спадщини, які характеризуються спадкоємним і рівномірним функціональним використанням територій, відновленням забудови та технічної інфраструктури за умови активізації соціально-економічної діяльності.

У цьому розділі представлено також авторську комплексну методику, яка ґрунтується на емпіричних, теоретичних методах, інтегральній цілісності та синергії, послідовності впровадження нормативної організації та аналізі факторів впливу на процеси оживлення історично сформованого простору. Відповідно до поставлених задач проведено аналіз методик у попередніх роботах і вибрано такі напрямки досліджень: 1) визначення функціональної ролі історичного міста в регіоні; 2) аналіз історії та композиційних принципів побудови ансамблю; 3) визначення чинників впливу на його формування 4) оцінка стану збереженості поселення; 5) вибір способів адаптації середмістя. Вивчення середмістя ґрунтується на аналізі структур, процесів та ресурсів, як фундаментальних основ архітектурно-містобудівельного розвитку історичного міста. В роботі використано методи аналізу та систематизації першоджерел, літератури, карт та планів, іконографічного матеріалу, прийоми натурного обстеження. В результаті аналізу і систематизації структури, форми та композиційних основ розпланування історичних міст України послідовно

відкриваються характерні ознаки урбаністичної композиції середмість впродовж XVI – початку XX століть, уточнюється морфологія ринкових площ, властивості композиційних осей, головних та допоміжних вулиць, простежується периметр оборонних споруд, окреслюються ієрархічність та стилістичні властивості забудови. Аналіз деградації середмість ґрунтується на відомостях про руйнування під час двох світових воєн XX століття, порівнянні історичної та сучасної картографії, теренових дослідженнях. Така послідовність роботи дозволила встановити збережені історичні урбаністичні релікти (вулиці, квартали, сторони площі), місця втрачених сакральних та палацових будівель, периметр оборонних споруд, агресивні урбаністичні перетворення. В результаті аналізу наявної структури поселення, активності комунікаційних осей (перехресть та розгалужень), домінант та акцентів, присутності історичної забудови розкрито стани залучення середмість до функціонування історичного міста.

Джерельну базу роботи формують: 1) матеріали камеральних досліджень (першоджерела, література, карти, плани, іконографія); 2) матеріали натурних студій (фотофіксація, обміри, зондажі, опитування, результати практичної реставрації пам'яток, археологічні дослідження). В роботі використано документи зі збірок відділу рукописів ЛННБ ім. В.Стефаніка, архівів Львова, Тернополя, Івано-Франківська; краєзнавчих музеїв Любомля, Старого Костянтинова, Богуслава, Корця та інших, матеріали інтернетних джерел, приватного архіву.

Оскільки середмістя розглядається як простір культурної спадщини, тому стратегії його ревіталізації зумовлюють відповідні мотиви, цілі, дії та засоби діяльності. В сферу аналізу потрапляють важливі історичні процеси та форми просторової реалізації, соціокультурні ресурси поселення та рівень економічного потенціалу. В сучасних умовах соціально-економічна активність є важливим фактором розвитку поселення. В середмісті аналізуються об'ємно-

просторові, соціальні та економічні деформації. До процесу ревіталізації, в першу чергу, залучають людські ресурси. Тому аналіз соціального фактора дозволить спрогнозувати проведення громадськими організаціями й активістами незалежних ревіталізаційних проектів у сфері охорони, збереження та управління культурною спадщиною історичного міста.

Враховуючи принцип системного підходу до діяльності в центральній частині історичного міста, сформовано комплексну методичку роботи, яка ґрунтується на результатах аналізу формування історико-культурної спадщини, визначення актуальних проблем, домінуванням пам'ятко-охоронних практик, планування спадкоємного функціонального і раціонального використання територій та забудови, аналізу ресурсів та потенціалу, послідовності розробки програм та проектів, залучення громадських організацій та активістів до певних видів діяльності, розробки матричної моделі, реалізації та верифікації впроваджених проектів.

Результати першого розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [209, 218, 221, 236]

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

2.1. Форма та композиційні основи розпланування середмість.

У документах XVI та другої половини XVII ст. можна зустріти окреслення певного типу поселень – *civitas* та *oppidum*. Досі чітко не встановлено, за якими саме критеріями розрізняли ці типи поселень. Поділ на міста та містечка починає чіткіше окреслюватися вже у XVIII ст.. Так, у Перемиській землі до міст зараховують Дрогобич, Ярослав, Перемишль, Стрий, Бибель, Доброміль, Фельштин, Краківець, Мостиська, Гусаків, Сколе, Сеняву, Старий Самбір, Вишню та Тарногруд [446, с. 38]. Решта поселень мали статус містечок. На формування та розвиток міст у XVII ст. впливали форма власності та особливі права. У цей період більшість становили приватні міста, що перебували у власності шляхти. Невелика кількість поселень належала католицькій церкві. Королівські міста становили менше 1/3 загальної кількості поселень.

Суттєву роль у розвитку середмість відіграли функціональні навантаження міст у XVII – початку XVIII ст.: сировинно-видобувні, ремісничі, торгівельні, адміністративно-судочинні, міста-резиденції, адміністративно-господарські та військово-оборонні [446, с. 70-78]. Панівне функціональне призначення міста зумовлювало розміри, композицію, матеріал та пропорції забудови, господарське й адміністративне зонування середмістя.

Середмістя акумулювало в собі усі найважливіші міські функції, які відображалися в просторі індивідуальними архітектурними образами: замками та палацами, костелами, монастирями та церквами, ратушами та синагогами. Різноманіття зв'язків між комунікаційною віссю та ринковою площею в

середмісті можна поділити на три основні типи: з бічною, з діагональною та з центрально-комбінованою локацією ринку. (дод. Б, рис. Б. 1)

У випадку відкритих просторів середмістя та ринкові площі безпосередньо зв'язані з важливими комунікаційними шляхами. Наприклад, у Львові важливою просторовою віссю є вулична вісь Краківська – Галицька, ринкова площа безпосередньо з нею пов'язана і тому є площею з відкритим простором. Ринок у Львові – яскравий приклад бічного типу локації площі, що притаманно також Бережанам, Сасову, Перемишлянам, Дрогобичу, Калушу, Великим Мостам, Мостиськам, Раві-Руській та іншим містам. Бічна локація площі у кожному з міст вирішувалася окремо і набувала питомого просторового значення. Так, у Сатанові, розташованому за 70 км від Кам'янця-Подільського, у першій половині XVIII ст. головною була вулиця Городецька, що пов'язувала заможні квартали, площу ринок, міську браму та замок [127, с. 110]. Ринкову площу Сатанова утворювали приринкові та середринковий квартали [127, с. 110]. Дослідниця Сатанова К. Липа вважає, що на ринку також мала знаходитися ратуша, оскільки її побіжно згадує О. Пшездецький 1841 р., правда, без подробиць щодо місця розташування та архітектурного вирішення [127, с. 110].

Пов'язаність найважливіших споруд міста відображала природні ландшафтно-просторові обмеження і багату історію розвитку поселення. Так, у волинському місті Дубно ринкова площа з ратушею, замок та Луцька брама структурно поєднувалися з головною міською вулицею, яка сьогодні має назву Данила Галицького. Таке містобудівельно-композиційне вирішення відображено на карті, яку уклав Прохазка в кінці XVIII ст. [268, с. 34]. А в містечку Вишнівець Збараського району Тернопільської області ринкова площа, брама та палац були пов'язані головною вулицею, формуючи ключову структуру середмістя. Досліджуючи Вишнівець, А. Кривенко та Л. Крощенко виявили три важливі дороги: «Перша, східна, тяглася від шляху (нині шосе Кременець-Збараж) до центру міста – "ринкової площі"; друга, зі сходу, з

Буцина, вела до центру, минаючи з півдня замкову гору, а третя підходила до міста з півночі [113, с. 205]». У Полонному ринкова площа з ратушею та замок розташовувалися обабіч вуличної осі, що проходила від Довгої до Кривої брами. Місто розплановано на базі концепцій ідеального ренесансного міста з регулярною вуличною мережею та кварталами, що орієнтовані по сторонах світу. В центрі розташовано ринкову площу з розмірами 105×95 м [486, с. 148].

В історії українських історичних міст були приклади, коли міські брами ставали просторовими віхами головної комунікаційної осі середмістя. Так, у Старокостянтиніві, сформованому протягом XVI-XVII ст., ринкова площа сполучалася з головною вулицею, яка проходила з півночі на південь, від Старицької до Меджибізької брам [120, с. 136]. Вулиця до замку вела з північно-східного кута ринкової площі і мала допоміжне значення.

Діагональна локація ринкової площі в середмісті зумовлена низкою ґрунтовних чинників: особливими характеристиками рельєфу та природних водойм, давніми історично сформованими торговими шляхами та внутрішньо міськими регуляційними змінами вулиць. Такий тип площ притаманний Бурштині, Волочиськам, Городку, Добромилю, Старій Солі, Немирову, Магерову, Угневу, Яблуневу.

Центрально-комбінованій локації ринку характерне розташування головних в'їздів на площу зі сторін ринку, трьох наріжників та інших комбінаційних рішень. Наприклад, у Сколе, що отримало статус міста у 1660 р., в'їзд на площу здійснювався зі середини південно-західної і північно-східної сторін [554]. Головна вісь ділила площу на приблизно рівновеликі частини, що вплинуло на її строгу композиційно-просторову симетричність. Комбінаційні рішення локації ринкових площ характерні також для Куликова, Лешнева, Христинополя, Підгаєць, Станіславова, Турки, Чорткова, Янова.

Пожежі та відбудова середмість, ліквідація оборонних укріплень та економічний розвиток впливали на впорядковану образність. Особлива увага при формуванні композиції середмістя приділялася акцентуванню

комунікаційної осі, що сприяло розкриттю багатого на вистрій палацового або сакрального комплексу, ратуші, заїзду або кам'яниці. Запрограмована лінія руху в просторі центру мала чітку та зрозумілу скерованість. Отже, засновники, будівничі, архітектори та міщани розглядали середмістя як безперервну, цілісну та функціональну основу поселення.

Аналіз планів середмість дає можливість твердити, що географічне розташування міських брам і головних комунікаційних вулиць впливало на композицію ринку, розташування та конфігурацію середринкового кварталу, ратуші і сторін площі. Міські брами та в'їзди на ринок пов'язували вулиці, які відігравали роль головних комунікаційних осей, а решта вуличок, що виходили з ринку слугували локальному і допоміжному функціонуванню центру. Привертає увагу те, що найбільш розповсюдженою була бічна локація ринку. Діагональні локації ринку виникли в результаті збереження напрямків давніх шляхів та пізнішого розпланування кварталів міста. Впливи ренесансних концепцій та регуляційних робіт зумовили виникнення центрально-комбінованої локації. Після ліквідації міських брам додають нові комунікаційні осі, які збільшують навантаження на ринок. Просторова єдність міських брам, комунікаційних осей та ринкової площі були основою топографічної моделі середмістя. Для візуального ознакування та з функціональних міркувань головні комунікаційні осі-вулиці від брами до брами покривали якісною бруківкою або особливим мощенням, вздовж них влаштовували дощаті хідники та підсіння, по боках вкопували кам'яні або дерев'яні стовпчики огорожі, ставили ліхтарі та лави, криниці та кіоски.

Просторові характеристики та розміри середмість залежали від природних ландшафтних чинників. Середмістя засновували при водоймах (річках, ставах, болотистих місцевостях), в улоговині та на узвишші, на мисових горбах та на терасових плато. При великих річках розташовані середмістя у Буську, Базалії, Чорткові, Добротворі, Жванці, Старокостянтинові, Могилеві Подільському та ін. Поруч зі ставом розташовані середмістя у

Куликові, Краківці, Яворові, Ходорові, Маркополі, Варковичах та ін.. В улоговині розташовані середмістя у Рівному, Єзуполі, Золочеві, Яблуніві, Сасові, Новій Ушиці, Степані, Тульчині, Немирові на Поділлі. На узвишші розташовані середмістя у Маріямполі, Сможе, Городку, Пістині, Підгайцях, Устилузі, Клевані, Вінниці, Шаргороді. На мисових горбах розташовані середмістя у Гусятині, Ольгополі, Томашполі, Любарі, Бердичеві, Скалі Подільській, Струсові. На терасових плато розташовані середмістя у Бучачі, Корці, Мізочі, Бершаді, Гайсині, Літині, Китайгороді на Поділлі, Чернелиці, Новоград-Волинську, Богуславі.

Цінним прикладом впливу ландшафтних чинників на формування середмістя знаходимо у Жидачеві. Тут у XIV-XV ст.х простежується період занепаду величезного городища на горі Базиївка та формування "нового" Жидачева з розвинутою вуличною мережею, двома замками та торгівельними трактами. О. Мацюк вважає, що городище на Базиївці почало занепадати після монгольської навали 1241 р. та зруйнування фортеці Данилом Галицьким у 1251 р., а час відродження і перебудови замків розпочинався лише у XIV-XV ст.х [139, с. 16]. З причин обмеженості матеріальних свідчень складно визначити, у який спосіб занепало городище, натомість замок відбудувався досить швидко. О. Мацюк вважав, що замок, згаданий у «Географічному словнику Королівства польського» як «наявний у часи польського короля Казимира Великого та укріплений валами і парканами [479, Т. XIV, с. 880]», пов'язаний з малим городищем в урочищі "Замок" [139, с. 16]. Далі О. Мацюк зазначає, що цей же «Географічний словник Королівства польського» повідомляє, що «угорська залога, посаджена в Жидачівському замку угорським королем Людовиком, була вигнана лише декілька рр. після смерті цього ж короля, а саме у 1390 р. [139, с. 16]». Не погоджуючись з тим, що замок існував у Жидачеві у XIII ст., О. Мацюк зазначає: "Численні архівні матеріали і друковані джерела будівництво нового замку подають лише під 1448 р.. Збереглася грамота (привілей) жидачівського старости, краківського каштеляна

Івана з Чижова, в якій він свідчить, що жителі (міщани) Жидачева добровільно побудували частину замку з такою умовою: якби замок у майбутньому був знищений, громадяни не зобов'язані його відновляти чи ремонтувати. Одночасно староста запевняє, що вони не будуть вартувати замку, але, на випадок нападу, повинні його обороняти. Грамота датована 8 лютим 1448 р. [139, 553]». Збереглися й інші численні матеріали про замок з XV ст. [139, с. 17]. Орест Мацюк був переконаний у тому, що замок, про який згадувалося у джерелах, розташовувався на мисі (тепер урочище Замок), але, на жаль, складно пояснити саме таке його розташування, а також брак достатньої площі для будівництва оборонної споруди. Замок потребував значно більшої території та розташовувався на території, яка контролюватиме торгівельні тракти та цілу територію міста. Якби замок розташовувався на мисі, то він би не відігравав великої ролі в обороноздатності міста та контролюванні доріг. При обстеженні території нижнього плато на Базіївці (тут розташована сьогодні водонапірна вежа) вдалося виявити підвищення, залишене від оборонної споруди. Зручність його розташування відносно міста та доріг лягло в основу припущення, що саме тут, на горі за Пречистою, розташовувався верхній замок. На мисі у цей час міг існувати нижній допоміжний замок або оборонний двір, який у минулому також називали замком.

Відомо, що місто отримало магдебурзьке право у 1393 р. [553]. Згадана вище дискусія навколо жидачівського замку і ця дата дають підстави для припущення, що вже у середині XIV ст. місто мало ринкову площу, храми та міські укріплення. У цей час тут були Церква Різдва Пресвятої Богородиці, церква Теодора Тиронського. Римо-католицька парафія у Жидачеві виникла перед 1387 р., коли Владислав Ягайло передав їй у власність село Рогозно [453, с. 320]. Укріплення міста склалися з валів та ровів, можливо частоколу, а також двох дерев'яних брам. Усі будівлі (храми, ратуша, склади, житлові будинки, майстерні та стодоли) були дерев'яними. Наявність двох українських храмів свідчила про велику кількість парафіян. Вже при наданні місту

магдебурзького права римо-католицький священник отримав два лани ґрунту, а у 1415 р. Свидригайло розширив володіння парафії на черговий лан і 20 поселенців на передмістях Жидачева [453, с. 320], розпланованих у південній частині плато, піднятого над заболоченою територією річки Стрий. У цей період місто розташовувалося на перехресті львівської, галицької та тустанської доріг. Можливо, ще й у цей період функціонувала корабельна пристань, яка дозволяла ходити кораблям до ріки Дністер, а там у Чорне море. У цей період розвитку міста тут з'являється невелика єврейська громада. Перша згадка про неї датується 1450 р., а саме про збирача податків Галицької землі Самсона з Жидачева, який у 1461-1463 рр. утримував в заставі три села: Середнє Старе, Середнє Нове та Ольховець [56]. Беручи до уваги те, що місто розрослося, заселялися передмістя, а міщани мали вплив на прилеглі території та політику замкової адміністрації, можна вважати, що у XIV-XV ст.х відбулося встановлення нового полісу з регулярною мережею вулиць, планованим розташуванням храмів та великою за розміром ринковою площею.

Економічні чинники суттєво впливали на масштаб та планувальні характеристики середмістя. (дод. Б, рис. Б. 2) Економічний розвиток середмістя залежав від формату та способів торгівлі, характеристики міського підприємництва: виробництва сільськогосподарської продукції та дрібного ремісництва, активності цехів, існування броварень, гуралень, цегелень, тартаків тощо. Наприклад, містечкові Івниця на Житомирщині король Август III дав привілеї у 1761 р.. Це сприяло розвитку торгівлі і відповідно в кінці XIX ст. у містечку вже був костел, церква, божниця, школа, гуральня, броварня, смолярня та гарбарня. У Івниці проходили 4 ярмарки у рік [479, Т. III, с. 326]. Подібна ситуація складалася в іншому містечку Житомирщини Іванополі, розташованому над річкою Тетерів. У 1870 р. в ньому було 322 будинки, церква, католицька каплиця, синагога, будинок молитви, фабрика свічок, дві гарбарні, гуральня та 68 ремісників [479, Т. III, с. 445]. Містечко Котельня на Житомирщині ділилося на дві частини – стару і нову. Стара Котельня у 1870 р.

мала 148 будинків, церкву, костел, будинок молитви. Нова Котельня у 1870 р. мала 76 будинків, церкву та 13 крамниць. Протягом року у поселенні проводили 24 ярмарки [479, Т. IV, с. 492]. Відсутність дозволу на кількісні ярмаркові дні вплинуло на те, що у містечко Краснопіл (Житомирщина) у кінці XIX ст. мало 342 будинки і лишень 2 церкви та 7 крамниць [479, Т. IV, с. 637]. В містечку Судилків (Житомирщина) на ринку проводили щотижневі торги, а це відповідно вплинуло на те, що у 1870 р. поселення мало 422 будинки, церкву, дві каплиці, юдейський дім молитви, 2 суконні фабрики, 5 гарбарень, цегельню, бровар, два млини, 22 крамниці, 55 ремісників. Варто зазначити, що при в'їзді до містечка, над трактом до Полонного, є сліди від старого замчища, укріпленого довкола валом. В Судилкові було кілька порядних заїзних будинків, натомість решта в поганому стані [479, Т. XI, с. 554]. В містечку Теофіополь, розташованому в давньому Старокостянтинівському повіті, проводили на ринку 5 ярмарків на рік та щотижневі торги. Щоправда у кінці XIX ст. воно було повністю збудоване з дерева, а у 1870 р. мало 433 будинки, 70 крамниць, 68 ремісників, церкву, парафіяльний костел, каплицю, синагогу, 2 юдейські молитовні будинки, 2 школи, гуральню, бровар, пташарню та цегельню [479, Т. XII, с. 297]. У Варковичах (міські права надані у 1725 р.), розташованих у давньому Дубенському повіті, у 1859 р. було 102 будинки, гарбарня і бровар, а от у 1870 р. – 131 будинок, гмінний уряд, народна однокласна школа, парафіяльна церква та синагога. Зміни відбулися завдяки проведенню на ринку ярмарків 9 березня, 7 квітня, 20 липня, 15 серпня, 26 жовтня і 6 грудня [479, Т. XII, с. 958-959].

Економічні показники розвитку міст XVII-XVIII ст. визначили масштаб розпланування середмістя. Саме завдяки зростанню торгівельних відносин та ремісництва утворилися масштабні середмістя Львова, Дрогобича, Тернополя, Бродів, Городка, Рогатина, Золочева, Язлівця, Сасова, Чорткова, Луцька, Рівного, Дубна, Шаргорода, Меджибожа, Кременця, Старокостянтинова, Тернополя, Острога, Кам'янця Подільського, Жванця, Могилева-Подільського.

Менш економічно розвинуті міста мали незначних розмірів середмістя: Куликів, Лешнів, Гусаків, Варяж, Войнилів, Маркопіль, Магерів, Немирів та ін.

Рівень розвитку економіки визначав якість оборонних споруд міста. Тут варто згадати складну оборонну систему середмістя Львова та Кам'янця Подільського, Бродів, Жовкви, Самбора та ін. Наприклад, економічний розвиток Язлівця зумовлювався зручним географічним розташуванням, а цьому сприяв торговельний тракт *Via Regia*, який сполучав Львів з Молдавією. На високий економічний рівень впливали власники міста та даровані ярмаркові дні. У XVII ст. Язлівець стає серйозним торговельним конкурентом Львова, тому львівські купці зверталися до польського короля з проханням, щоб він заборонив проведення язлівецьких ярмарків [64, с. 101]. Зацікавлення торговельним та промисловим потенціалом Язлівця настільки актуалізувалося, що 12 червня 1659 р. король видає особний привілей Якубові Боїмові, львівському міщанинові, для податкових зборів [479, Т. III, с. 538-540]. Перше серйозне знищення Язлівець зазнав у час турецької окупації. За словами француза Делерака, після звільнення місто мало гнітючий вигляд: «Усі описані тут місця є зараз в стані повної руїни після довгих турецьких воєн. Однак незважаючи на таке страшне спустошення, видно з залишених решток повалених і порослих мохом будинків і решток мурів, що Язлівець був колись одним з найгарніших і найбагатших міст Польщі. Щодо величини, то Язлівець мало поступався Львову, а в певні періоди відбувалися у ньому славні ярмарки, на які приїжджали купці зі сходу, з Греції, Туреччини, Вірменії та Арабії [348, с. 128]».

Для порівняння необхідно уявити стан Язлівця перед турецькою окупацією. За інвентарним описом 1672 р. місто було огорожене земляним валом з кам'яними Вірменською, Броварною та Польською брамами. Зразу ж за Польською брамою, через яку місто поєднувалося з замком, розташовувалися квартали міських ремісників – українців та поляків. Поруч був Польський ринок, оточений кам'яними будинками, в яких мешкали вірмени. Далі

розташовувалися квартали, заселені членами двох вірменських громад (одна з них об'єднувала вихідців з сусідньої Волохії). Площу центрального ринку оточували будинки євреїв, серед яких були купці, арендатори, ремісники, власники яток та крамниць. У єврейській громаді були переселенці з Володимира-Волинського, Коломиї, Меджибожа, Могильова, Ряшева, Червонограду, Шаргорода, Яришева та Турки. Загалом у місті мешкало 65 єврейських родин, а також близько 400 родин українських та польських міщан, 120 вірменських та 15 родин польської шляхти. В цілому гараздовитий Язлівець вигідно відрізнявся від розорених міст Летичівського повіту [294, с. 30].

Функціонування Язлівця та гарантування привабливості його економічного розвитку реалізувалися завдяки надійним укріпленням зафіксованим на карті України Г. Де Боплана 1648 р. та на романтичній картині Ж. Мартіне «Язлівецький замок під час облоги 1684 р.» [393, с. 13]. На карті фон Міга 1779-1782 рр. та на кадастровій карті Язлівця 1827 р. [555] не виявлено решток оборонних укріплень. Про якісні показники обороноздатності язлівецьких фортифікацій свідчать такі факти з історичних джерел: «у 1648 р. Язлівець витримує облогу і штурм козацького війська Б. Хмельницького [348, с. 98]», „турки не захопили місто у 1672 р., аж у 1676 [348, с. 17]». Під час облоги міста козаками героєм Язлівця став Богдан Сеферович, родом з Вірменії і замолоду вивчений військовій справі, на чолі зібраної власним коштом дружини він відбив напад козаків [348, с. 99].

У Язлівець можна була потрапити через вірменську, жидівську і русько-польську брами [348, с. 115]. Будівництво вірменської брами почав знаменитий язлівецький купець Мінас Сиринович. З його заповіту, складеного 15 березня 1672 р., дізнаємося, що завершення будівництва він доручив своїм синам. Вірменська брама була зруйнована у 1800 р. [348, с. 105] Найстаршими брамами міста були русько-польська та жидівська (вживано назву Броварна). Їх збудували у другій половині XVI ст., вірменську – у другій половині XVII ст. Окрім брам, було зведено кілька башт та бастей. Проведений аналіз

картографічного та описового матеріалів дозволив визначити місця їхнього ймовірного розташування, а також кількість – близько шести об'єктів.

Вежі, бастеї, брами та мури будували з каменю. З огляду на те, що на романтичній картині Ж. Мартіне зображено бастіони, можна припустити наявність цього типу оборонних укріплень у Язлівці. Збережені декоративні обрамлення вікон та брам замку можуть підказати й те, що оборонні споруди міста мали подібну декорацію. У Язлівці замок та міські укріплення взаємовизначалися естетичними вимірами. Стиль ренесансу відобразився в архітектурі замку та оборонних укріплень міста. Формування оборонних укріплень відбувалося у два етапи: спершу укріпили ту частину міста, де була ринкова площа, а вже потім ділянку в околицях вулиці Вірменської.

Політичні чинники утворення середмість відображена прізвищами магнатів-засновників поселень. (дод. Б, рис.Б.3) Середмістя розвивалися впродовж багатьох століть і тому кожен з чергових власників міста вносив свої корективи у бачення просторового розвитку міста. Це відобразилося в архітектурі замків та храмів, що входили у комплекс середмість. У Бродах, Христинополі, Станіславові (тепер Івано-Франківськ) завдяки Потоцьким, що вважалися найбагатшим родом на Червоній Русі, постали унікальні приклади містобудування. Тернопіль, Самбір, Дрогобич, Бурштин, Олика, Радивилів, Кам'янець-Подільський, Корець та багато інших також пов'язані із магнатськими родами, які мали у володінні не лише палаци та замки, а й кам'яниці, дерев'яні будинки в межах середмістя та ринкової площі. Відповідно, вимоги до естетичної якості забудови були високі. За архітектурне вирішення забудови особливо вболівали дідичі міста. Так, дідичем містечка Дашів (Вінничина) у 1787 р. був князь Плятер, литовський писар. Під його керівництвом піднялося господарство, збільшувалася забудова та заселялося містечко. Коли вже звели кілька десятків будинків, випадкова пожежа перетворила їх на попіл. Плятер від свого не відступився і наново накреслив план містечка, зумів відбудувати старе і нове місто. Останній перейменував на

Августопіль, а головний ринок хотів довкола забудувати будинками, які зі сторони фаціят розділялися перголами, а з тильного боку з'єднувалися між собою коридорами. Коли у 1787 р. його брат Казимир Костянтин відвідав Дашів, з тих проєктованих на ринку помешкань головний і середній будинку були вже збудовані [479, Т.І, с. 909-910]. Роди Жолкевських, Собеських, Збараських, Острозьких, Потоцьких, Чарторийських, Радзивилів для розбудови середмість запрошували видатних архітекторів доби ренесансу та бароко. Тут варто згадати замовлення Миколи Василя Потоцького на будівництво ратуші в Бучачі, яке здійснили у 1751 р. архітектор Бернанд Меретин та скульптор Йоган Георгій Пінзель. Завдяки родині Радзивилів було споруджено унікальну ренесансну ратушу середини XVII ст. у Олиці, яку ймовірно запроектували відомі архітектори Бенедетто Моллі та Джованні Маліверна.

На розвиток середмістя впливали також війти, бургомістри, купці. Від їхньої активності, достатку та рівня освіти залежали архітектурне вирішення ратуші, каплиць, купецьких будинків, будинків ваги, заїздів, караван-сараїв, кам'яниць, дерев'яних будинків з підсінням, крамниць, лав тощо. Наприклад, у Тартакові в центрі ринкової площі до часу Другої світової війни розташовувалася монументальна споруда ратуші (її барокову вежу, що стояла у внутрішньому подвір'ї, розібрали у 1970-х рр.). Сьогодні на місці цього комплексу нова двоповерхова школа в стилі "розвинутого соціалізму". Це містечко розташоване на тартаківському або сокальському тракті, який проходив зі Сокаля до Олеська і далі до містечка Топорова повіту Броди [531, с. 38]. Вже з XVII ст. тут проходять знамениті ярмарки: «У Варшаві 9 липня 1685 р. король Ян III Собеський на прохання дідича Щесного Казимира Потоцького, воєводи краківського дозволяє і наказує ярмарки і торги в спадковому містечку воєводи Тартакові проводити. Під охороною привілею побудовано ратушу з вежею, з котрої голосний годинник видзвонював час, а навколо гарні крамниці і базари для купців росіян, татарів, турків, німців, французів були вимуровані. До сьогодні руїни базару творять квадрат у стилі бароко, з 5-ма брамами. Вежа

стоїть окремо від ратуші [481, с. 405]». Середринкова споруда зафіксована у монографіях Б. Сокальського та Ю. Захарієвича. Броніслав Сокальський так описує Тартаків: «Містечко має досить широкі вулиці і площі. Посередині ринку стоять мури давніх крамниць і ратуші з залишками вежі, на котрій іще в 1846 р. був годинник. На ринку стоять рядами муровані будинки, з них декілька двоповерхові [481, с. 401]». Юліан Захарієвич з захопленням відгукується про пам'ятку: «Широкі підсіння та базар у Тартакові розташований по середині ринкової площі так цікаво, зовсім оригінально, свідчить про шир. та сміливу думку засновників, а також про практичні здібності вирішення проблем місцевого обороту та торгівлі [512, с. 4]».

На обмірних кресленнях 1854 р. зафіксовано цей об'єкт [556]. Аналіз креслень дає підстави для таких спостережень: ринкова площа має осьову палацову орієнтацію, посередині стоїть мурована споруда 70×50 м, замкнена по периметру, з широким подвір'ям, у центрі якого збудовано вежу ратуші. Навіть у ХХ ст. ця споруда утримувала азійську назву – «базар». Іконографічний матеріал, використаний для аналізу, зібрано у старожилів Тартакова, у відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника та у фототеці Польської академії наук. Архітектурне вирішення фасадів двоярусне: перший ярус формувався ритмічним рядом глухих аркад та пілястр, у місцях брам – подвійні пілястри, в площині між ними – еліптичні дзеркала; другий ярус (аттик) формувався з продовжених пілястр, над брамами – лаконічний півциркульний фронтон. У кінці ХІХ ст. в зовнішній оборонній стіні прорубують вікна та двері, влаштовують виходи з крамниць у простір ринкової площі, натомість у ХVІІІ ст. торгівельні акції проводилися у внутрішньому широкому подвір'ї. На фотографії вежі ратуші видно, що споруда мала чотири одноярусні крила, тобто була подібна до ратуші в Гусятині та Івано-Франківську [600]. Досконале пропорціонування та барокова декорація збереженої вежі доводять, що у її проектуванні брав участь фаховий архітектор, який працював на замовлення власника містечка Ф. С. Потоцького. Порівнюючи архітектурне вирішення

будівлі ратуші та середринкового комплексу, не важко помітити, що вони різні. Можливо так званий «базар» не був викінчений, або його задум належав іншому авторові. Аналіз побудови середринкової споруди дає підстави вважати, що її будівництво припадає на 1740-ві роки. Розпланування цього об'єкту нагадує споруду, яка стояла в центрі ринкової площі Тульчина, а як відомо, Тартаків та Тульчин належали одному власнику Ф. С. Потоцькому, однак у Тульчині подібний об'єкт значно старший – з першої половини XVII ст.

Отже, політичні чинники вплинули на факт фундації середмістя, надання йому привілею магдебурзького права, розбудови вишуканих споруд та наголосі на розвитку обороноздатності.

Образ середмістя свідчив про активний розвиток міста або його периферійність, сильну або слабку індустріалізацію. В галицьких, волинських та подільських містечках XVI-XVIII ст. переважала дерев'яна забудова середмість частково нагадувала сільську. Це особливо було помітно в ряді дверей з віконницями, рекламних щитах, складських приміщеннях та підсіннях, де виставляли різний крам.

Найпоширенішими були середмістя, інтер'єри яких склалися з простої, переважно, дерев'яної забудови, що дає підстави шукати впливи традиційної сільської архітектури. Часті пожежі, війни та кризи ставали перепоною на шляху змін в багатьох поселеннях. Наприклад, у містечку Емельчин (колишній Звягельський повіт) середмістя формувала проста забудова без особливих декоративних елементів, а в 1878 р. в ярмаркові дні відбувалася «замінна торгівля: замінювали там на збіжжя, яке привозили сюди з рільничих околиць, на свої лісові продукти [318, Т. I, с. 385]». У волинських містах Костопіль та Озеряни середмістя мали одноповерхову скромну просту забудову, яка була повернена на вулиці довгим фасадом і таким самим дахом. Попри рівномірність та врівноваженість сторін, однотипність та подібність форм середмістя зберігали індивідуальність з огляду на неповторність місцевого рельєфу, притаманні для регіону архітектурні форми і деталі, а також видові розкриття

архітектурних силуетів церков, костелів, синагог, палаців, замків та інших важливих будівель міста.

Серед простих форм середмістя протягом століть виникали свої архітектурні акценти, що від решти забудови вирізнялися складним планом, особливим упорядженням фасадів. Одним з найвагоміших чинників архітектурного виділення споруди була її торгівельна функція. Так, у містечку Устилуг – головному торгівельному порті збіжжя на Волині, яке сплавляли Бугом та Віслою до Гданська – спорудили кілька великих шпихлірів (житниць) та ринкових барокових заїздів з широкими брамами. В одному з таких заїздів з бароковим фронтоном XVIII ст. у 1930-х рр. була аптека [449, с. 161-162]. А в Любомилі на «ринковій площі стояла синагога з ренесансним аттиком, в минулому оборонна, а також суконниці, збудовані за часів володіння родини Браніцьких у першій половині XIX ст. [449, с. 70]».

Для середмість були характерні інтер'єри з гармонійно сполученими меншими і більшими формами, а також складним об'ємно-просторовим рішенням багатьох пам'яток. Приклади таких ансамблів-середмість можна побачити в Жовкві, Калуші та Бурштині. Так, у Калуші середмістя разом із замком утворювало ансамбль репрезентативного характеру. На жаль, через мор та пожежу 1770 р. місто сильно занепало, а в інвентарі 1771 р. зазначене сильне зубожіння поселення [479, Т. III, с. 723]. Комплексно і композиційно було продумане середмістя з восьмибічною ринковою площею у місті Корець. Для середмість з ансамблевими інтер'єрами притаманна збалансована просторова композиція простих, головних та допоміжних будівель. Вони виникли як єдине просторове вирішення комплексу і могли бути створені одночасно, за єдиним планом або ж формуватися упродовж кількох періодів. Новостворені будівлі та елементи органічно поєднувалися зі старими.

При формуванні середмість враховували не лише певний набір функцій, а й передбачали логічну архітектурно-композиційну систему. Її головним ідейним центром насамперед ставали ратуші, рідше, костели, церкви або

синагоги. Ратуша з високою вежею означувала в місті його центр. Архітектурну домінанту ринкової площі формували архітектори, будівничі та міщани так, щоб її можна було помітити навіть з передмість, вона була мальовничим елементом міського краєвиду. Домінантні споруди, завдяки архітектурі та багатій історичній спадщині часто ставали символічними репрезентантами міста. Наприклад, розташована в центрі ринку ратуша в Івано-Франківську є не лише домінантою, а й просторово-композиційним знаком, свідчить про багату історію будівництва. Львівська ратуша XIX ст., окрім домінування і панорамного ознакування середмістя, перетворює його на закритий простір з огляду на свою архітектурну величину, поверховість та масивність.

Траплялися випадки, коли в середмісті одночасно були дві домінанти. Наприклад, в Олиці домінантами була колегіата, збудована у другій половині XVII ст., та ратуша, побудована у середині XVII ст. Вона була мурована, триповерхова, з п'ятиярусною вежею; її план складався з 6 приміщень та великої зали, 32 крамниць та пивниць [95, с. 500]. 1870 р. ратуша згоріла разом з архівом, і хоча пізніше були спроби її відбудувати, та в 1930-х від неї не лишилося навіть сліду [487, с. 90].

В історії формування ринкових площ в середмісті є виняткові приклади, коли в центрі будували церкву. Так, у містечку Киликиїв колишнього Острозького повіту на ринковій площі на місці старої церкви збудували нову у 1852 р., а довкола чотирикутного ринку стояли заїзні будинки з крамницями [318, Т.І, с. 494-495]. У Млинові на Волині на ринковій площі стояла фундована графом Олександром Ходкевичем у 1830 р. церква з куполом та колонадою в стилі ампір на головному фасаді. Під час Першої світової війни церква частково була зруйнована, відбудована у 1927 р.

Намагаючись зберегти ринкові площі відкритими та вільними від забудови, власники міст або міський патриціат будували ратуші зміщено від центру площі. Наприклад, особливою домінантою ринкової площі Старокостянтинова була ратуша з годинниковою вежею. Як свідчить план

містечка з 1769 р., вона стояла зміщена відносно центру і композиційно фланкувала вулицю, що проходила до Львівської брами [120, с. 135].

Окрім домінантних в просторі ратуш з вежами, в наріжниках ринкової площі будували храми, як-от у Дрогобичі, Львові, Болехові, Рогатині, Гологорох, Щирці та ін. Така просторова композиція була прикладом поляризації міського центру між сакральним і профанним. І тут також траплялись унікальні винятки, от як у Кременці, де на ринковій площі постало дві домінанти. Спочатку у східній стороні ринку розташовувався францисканський монастир з костелом, згодом перетвореним у церкву Святого Миколая. У XVIII ст. в західній стороні ринку за проектом архітектора Павла Гіжицького будують бароковий єзуїтський колегіум, який став домінантою не лише площі, а й міста загалом. Західна сторона площі була вибрана для будівництва колегіуму з врахуванням активного підвищення рельєфу, ширини сторони понад 100 м та вдалого видового розкриття з околичних передмість та гір. Об'ємно-просторовий образ забудови сторін та крамниць на ринку у Кременці формувалася протягом XVII-XVIII ст. із врахуванням черговості появи сакральних домінант.

В історії формування міст виявлено приклади репрезентаційних середмість, які виконують функцію символізації важливих суспільних відносин: у їхньому просторі розташовані важливі монументальні пам'ятки. Цю репрезентаційну функцію підтверджує синергетично сформована та виразна архітектурно-просторова форма. Програмне впорядкування середмість відобразилося у архітектурній пишноті палаців та храмів і у скромнішому декоративно-пластичному вирішенні ратуші або забудови. Так, на ринковій площі Львова архітектура ратуші та палаців, кафедрального костелу та багатий вистрій кам'яниць об'єднані у поліфункціональний репрезентаційний ансамбль. Палацово-репрезентаційна функція виразно зафіксована в ансамблях середмість Жовкви, Христинополя, Радехова, Чернелиці, Олики, Полонного, Дубна на Волині. Досліджуючи Полонне, Тетяна Трегубова зазначає, що ринкова площа

займала значну частину укріпленого середмістя, а розміщення магнатської резиденції є дещо своєрідним, оскільки «замок зрізав південно-західний кут ринкової площі по діагоналі й утворював у плані форму трапеції з внутрішнім подвір'ям. Про архітектуру цієї споруди немає ніяких даних. Можна припустити, що позначена на плані квадратна будівля, розташована в глибині подвір'я навпроти замкової брами, була власне житловим будинком, а периметричні корпуси – господарчими флігелями [310, с. 208]».

Визначальними рисами замкової резиденції гетьмана Михайла Казімежа Радзивілла в Олиці були сувора осьова композиція та монументальність. Замок тут виник пізніше від ринкової площі, і це яскраво прочитується в містобудівельній композиції середмістя. Ринкова площа в Дубно композиційно зміщена від осі замкової брами. Це пов'язано з еволюцією містобудівельної структури та регуляцією міста у першій половині XVII ст., оскільки саме тоді відбувалася перебудова замку [262, с. 126].

Для середмість палацово-репрезентаційної функції характерним було те, що формувалися осі, які розкривали вигляд на замок або палац. Як зауважує Сергій Кравцов, «фізична присутність власника і його гарнізону у місті не обмежувала свободи міщан, які користувались, як і раніше, магдебурзьким правом. Тому подібність з «містом тирана» була не буквальна, а радше, теоретична, книжкова. Наявність мережі королівських міст служила гарантією повсюдного дотримання прав міщан, позаяк перехід з міста в місто був вільним [110, с. 126-127]».

У просторі історичних міст були й комунікаційні середмістя. Переважно такий тип середмість утворювався в поселеннях, які розташовувалися на перехрестях важливих доріг. З комунікаційних середмість розходили вулиці в три, а то й більше напрямків. Наприклад, зі середмістя Калуша розходилися важливі дороги до Станіслава, Долини та Журавна. З середмістя Рави-Руської дороги прямували до Жовкви, Любичів та Немирова. Переважна більшість

середмість були лінійними, оскільки розгалуження трактів відбувалися за територією середмістя – на позабрамних рогачках.

Однією з найважливіших і визначальних функцій середмість була торгівля. Характер та обсяг товарних відносин відображалися в розмірі та архітектурному образі. У просторі середмість утворювалися соціальні території для міщанських громад та ремісничих груп, задавалася ясність різним видам торгівельної системи та способам використання будівель та споруд.

У важливому культурному центрі Волині Острозі ринкова площа функціонувала як торгівельний центр середмістя, що формувався периметром мурованої забудови та середринковим кварталом, щільно заповненим крамничками, що образно зафіксовано на плані Острога 1793-1795 рр. [260, с. 7]. Довкола ринку розташовувалися в ряд триповерхові кам'яниці з фронтонами, які в рівні першого поверху, ймовірно, мали підсіння.

Дозвіл на проведення ярмарків та концентрація крамниць впливали на розвиток міста у цілому. Наприклад, для того, щоб розвинути Клевань після військових спустошень, Ян Казимир у 1654 р. надає місту магдебурзьке право і призначає ярмарки на свято Трьох царів та Вознесіння, а також торги в понеділок та п'ятницю. Згодом, князь Микола будує ратушу на ринку і створює ткацький та пекарський цехи [479, Т. IV, с. 140]. А для активного розвитку Заславля у 1794 р. з Дубна перенесли «контрактову ярмарку», яка до того проходила у Львові до 1774 р. На жаль, у Заславлі вона проіснувала лише два роки і не посприяла розвитку міста, пізніше її перенесли до Києва, де вона щорічно проходила на свято Масляниці [298, с. 38]. Середмістя в Дубно зазнало позитивного впливу від контрактів з 1774 р.: бурхливий розвиток торгівлі і перебування у місті величезної кількості приїжджого купецтва спричинило стрімке зростання будівельної інфраструктури, особливо навколо його просторового осередку – ринкової площі. Ще й сьогодні ця доба в історії міста позначена низкою своєрідних архітектурних пам'яток [262, с. 126].

У містечку Мізоч на Волині в середмісті відбувалося 13 річних ярмарків, на яких продавали місцеві продукти та важливий для краю матеріал – смолу [479, Т. VI, с. 513]. В іншому волинському містечку Локачі в XIX ст., при загальній кількості 186 будинків та 568 мешканців, було 36 крамниць та в рік проходило 3 ярмарки [479, Т. V, с. 688]. У Радивиліві в 1870 р. було 1077 будинків, 2864 мешканців і 124 крамниці, 248 ремісників та щорічно проходило лише 2 ярмарки [479, Т. IX, с. 476]. В Устилузі у XIX ст. було 125 будинків, 1666 мешканців і 110 крамниць, щорічно проходило 4 ярмарки [479, Т. XII, с. 837]. У Вишнівці в 1885 р. було 97 будинків та 665 мешканців, натомість функціонували 72 крамниці, проходили щотижневі торги у неділю та один ярмарок на рік [479, Т. XIII, с. 614].

В описі одного з найбільш укріплених подільських міст Ладжині зі середині XVII ст. мандрівник Евлія Челебі зазначає, що «у середині міських стін є шість тисяч покритих драницею будинків та церков. Торгівельні ряди та ринок впорядковані та гарні. Є декілька малих та більших заїздів для купців [294, с. 542]». Ринкова площа з розташованими у центрі торговими рядами змінилася у кінці XVIII ст., коли король Станіслав Август надає місту привілей на проведення ярмарків «на другий день по Різдву і по Божому Тілу, обидва повинні тривати чотири тижні [479, Т. V, с. 571]».

Особливе географічне розташування подільських міст визначало їхній розвиток. Так, збудоване здебільшого з дерева місто Ярмолинці славилось своїми великими ярмарками, особливо на Петра і Павла, що розпочинались 15 червня і тривали до 1 липня. Другий ярмарок на Святого Миколая, 6 грудня, також тривав кілька тижнів. На перший ярмарок звозили товари з різних сторін – Росії, Польського Королівства та сусідньої Галичини. Найбільше привозили ліктевих товарів з Москви, Лодзі та інших місцевостей. Серед продукції – чай, хутра, вози місцевих та закордонних (переважно віденських) підприємств, сільськогосподарські машини, породисті та дикі коні. Для того, щоб розмістити ці товари, власники спорудили широкі будинки, а купці селились по хатах

міщан. Наприкінці XIX ст. на ринку в Ярмолинцях активно функціонували 35 крамниць та кілька складів вина [479, Т. III, с. 450]. Торгівельні споруди на самому початку формування середмістя належали феодалу або були споруджені з його дозволу. Власник міста отримував прибуток від торгівлі та оренди, а також від контролю та монополізації ринку. За сприятливих умов кількість крамниць збільшувалася.

Отже, історичні міста і містечка України різняться за часом виникнення, природними умовами, особливостями функціонування, своїми розмірами і складністю планувальної структури. Коли обирали місце під місто, зважали передусім на стратегічні передумови: ландшафтні та кліматичні особливості, доступ до води, перетин комунікацій і зручність шляхів. При закладенні обирали зручні для оборони місцевості, сформовані пагорбами, заболоченими долинами, стрімкими берегами річок та ставів. Наявність торговельних шляхів була важливим чинником, що впливав на виникнення і розвиток міста. Локаційні привілеї, отримані містом, мали чіткі положення, які стосувались тільки простору в межах поселення. Фактично, у містах діяло автономне самоврядування, що ґрунтувалося на розрізнених економічних та політичних привілеях, які ретельно боронили та намагалися розширити. Торговельні шляхи сполучали ключові поселення із розташованими в локальній системі містечками, тому архітектурний розвиток міст залежав від активності торговельних відносин.

Структура середмістя складається з ринкової площі, головної та локальних вулиць, малих площ перед сакральними спорудами та брамами, оборонних споруд, брам, замків, церков, костелів, синагог, ратуш та житлової, торговельної та господарської забудови, тощо. Виявлено, що функціонально-просторова структура середмістя будувалася на основі лінійних зв'язків у вигляді ієрархічних рівнів. Визначено, що в середмісті були зони володінь короля, можновладця, церковнослужителя, чернечого ордену, міщанського

самоврядування, міщанина, купецьких товариств та ремісничих цехів. Основним виразником структури середмість була еволюційна синергія.

Просторова форма середмістя залежить від характеристик території та часу заснування поселення, воєнних спустошень та модернізаційних процесів. Вона свідчить або про активний розвиток міста, або про його периферійність; про переваги міста над селом або слабку індустріалізацію. Визначено, що об'ємно-просторова форма середмістя мала закономірності побудови геометричної форми, фактури, кольору та репрезентує часові архітектурно-стилістичні зміни. Композиційні основи середмістя зумовлювали організацію, сутність та призначення. В центрі розплановували ринкову площу, яка була ключовим вузлом та інтегратором усього простору середмістя. З'ясовано, що композиція середмість характеризується єдністю художнього та образного рішень, пропорційністю, масштабністю і виразністю ключових домінант та акцентів.

2.2. Архітектурно-просторові зміни середмістя у XV – кінці XIX ст..

У розвиткові середмістя історичних міст України можна прослідкувати певну столітню традицію, яка відображається у структурі та особливостях розпланування. З огляду на це, актуальним є виявлення характерних особливостей формування середмістя як центральної урбаністичної ідеї побудови міського простору.

Середмістя історичних міст України можна поділити на два типи: з нерегулярною та регулярною структурою планування. Для нерегулярної структури планування характерним є розташування в центрі видовженого ринку з криволінійними сторонами, поділ на нерівномірні квартали, різнорозмірні вулиці та провулки, околичне розташування оборонних споруд. (дод. Б, рис. Б. 4) Збережені середмістя з нерегулярною структурою планування

мають: Городок, Нижанковичі, Бучач, Белз, Бердичів, Язлівець, Глиняни, Любар, Луцьк, Шаргород, Томашпіль.

Для регулярної структури планування характерним є розташування в центрі квадратної або прямокутної ринкової площі, рівномірний поділ на квартали, сформованість головних та локальних вулиць, стратегічне розташування міських брам, формування новітньої системи фортифікацій з використанням башт, бастей, бастіонів, рavelінів, тощо. (дод. Б, рис. Б. 5) Такі середмістя збереглися до сьогодні у Львові, Дрогобичі, Самборі, Стрию, Богородчанах, Калуші, Чорткові.

Варто зазначити, що кожне середмістя формувалося індивідуально, а виявлена різниця в структурі планування свідчить про стадійність та складність урбаністичних процесів. Аналізуючи просторовий розвиток середмістя Бережан, Белза, Підгаєць, Жидачева, Поморян, Глинян, Нижанкович, Жовкви, Бродів, Тульчина, Дубна, Бурштина, Язлівця, Шаргорода, Новограда-Волинського, Богуслава, Корсуня, Білої Церкви та інших, автор пропонує виділяти п'ять ключових етапів архітектурно-просторових змін середмість у XV – кінці XIX ст.: долокаційний – XIII -XV ст.; локаційний на місці давнішого поселення – XV-XVI ст.; локаційний на новому місці – XVI-XVII ст.; модернізаційний XVII – кін. XVIII ст.; регуляційний – кін. XVIII-XIX ст.

Для долокаційного етапу XIII-XV ст. характерним є нерегулярна ринкова площа на місці розгалуження, перехрестя або веретенкового розширення торговельних шляхів. (дод. Б, рис. Б. 6) Отже, давній публічний простір давньоруського міста складався з дитинця (політико-адміністративного центру) та відокремленої торговиці. Приклади таких розділених площ простежуємо у містах Галич, Белз, Жидачів, Буськ, Звенигород, Перемишль. У XIII-XIV ст. галицьким містам притаманна тенденція до злиття політико-адміністративного та торговельного центрів. Це відбувалося з розвитком торговельних стосунків, політичних форм управління, науки та ремісництва. Перші середмістя мали

овальну форму, а ринкові площі були видовжені трикутні або витягнуті веретенкові. В сторонах площ розташовувалися церкви, міські аристократичні резиденції, житлові та ремісничі будинки. Для цих ринків властиві великі розміри, нерегульованість сторін та архітектурна мальовничість. Традиція закладати видовжені нерегулярні ринки затрималась в містах України до кінця XVI ст. Після століть модернізування і приведення ринків у відповідність до візії міста на магдебурзькому праві такої форми площі забудовували і перетворювали у менші за розміром та конфігурацією. Попри зміни сліди давнього руського планування помітні у Белзі, Галичі, Городку, Золочеві, Нижанковичах, Потеличі, Глинянах, Старому Самборі, Ходорові, Скалаті, Залізцях, Язлівці, Шумську, Коломиї, Журові, Єзуполі, Судовій Вишні, Фельштині на Поділлі, Бершаді, Летичеві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Ольгополі, Старокостянтинові, Кременці, Почаєві, Острозі, Луцьку, Заславі, Рівному, Чернігові, Полтаві.

Наприклад, в кінці XV-XVII ст. у Жидачеві збільшують розмір середмістя завдяки захопленню колишніх передмість, перебудовують храми та замкові споруди. Так, у 1621 р. шляхта, зібрана на Вишенському сеймику, звернулася до Польського сейму з проською «порятувати» жидачівський замок, який ставить опір поганським нападам [139]. Замок у Жидачеві згадується у 1565 р. [479, Т. XV, с. 728]. О. Мацюк зазначає, що матеріали про потребу відбудови і зміцнення замку у XVI-XVII ст. публікує Антоній Прохаска, покликаючись на *Castrensia Zydaczoviensia*, Rel. 45, р. 630-631 [139]. Така пильна увага до присутності замку на цій території свідчить про його важливість та постійну модернізацію, яка проявилася у розбудові та покращенні оборонних функцій. На жаль, через брак достатніх археологічних даних складно охарактеризувати оборонну архітектуру жидачівського замку періоду початку XVI – середини XVII ст. На нашу думку, у цей час існували два укріплені пости – верхній та нижній замки, на горі та на мисі біля ставу.

Саме ж середмістя у черговий раз розширюється за рахунок збільшення території у східному напрямку та частково на південь. Уже на той час воно нараховує три українські дерев'яні церкви: Різдва Пресвятої Богородиці, Теодора Тиронського, Воскресіння Божої Матері. На передмісті будують дерев'яну церкву св. Миколая, розпочинають будівництво мурованого римокатолицького костелу. На думку польського дослідника Яна К. Островського, основні частини теперішньої будівлі храму були зведені у 1577 р. завдяки фундації Миколи Легензи, тодішнього завихойського каштеляна, жидачівського старости у 1561-1591 рр. Черговий етап будівельно-декоративних робіт, фінансованих Єжи Жулчинським г. Любич (староста у 1603-1620 рр.), завершився консекрацією храму у 1612 р. [453, с. 322]. Фрагменти оздоблювальних робіт збереглися до сьогодні у вигляді трьох різьблених ранніх ренесансних порталів. Мистецькі елементи та якісна різьба свідчать про фахових майстрів, інвесторські можливості та становище римокатолицької парафії у місті. Ян К. Островський вважає, що храм був сильно пошкоджений в час турецько-татарської навали 1620-1621 рр. та козацького нападу 1649 р. [453, с. 322]. Мурована святиня у цей час мала риси оборонного будівництва, оскільки розташовувалася біля міських укріплень та міської брами.

У цей же період збільшується єврейська громада. Науковець Й. Гельстон пише, що про євреїв міста Жидачева та інших міст цієї землі згадується у розпорядженні польського короля Зигмунда I від 3 липня 1521 р., де він наказує збирачам податків знімати з євреїв мито в розмірі, який було визначено на сеймі в Бидгощі. Згідно з реєстром королівських податків з 1538 р. в Жидачеві проживало 9 єврейських родин [56]. На жаль, не відомо, чи була у цей час в Жидачеві споруда синагоги. З причин турецько-татарської навали кількість єврейських родин зменшилася, і у 1629 р. в місті проживала лише одна [56].

У цей час на видовженій ринковій площі поруч із дерев'яною ратушею відбуваються часті торги та будують нові маленькі крамнички. Після того, як

польський король Зигмунт I надав місту права на проведення трьох ярмарків протягом року, місто почало розбудовуватися інтенсивніше. Отже, протягом третього періоду розбудови місто відігравало роль поважного полісу у цілому регіоні. Так, Жидачів (Sydazow) позначений на мапі Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Руси, Пруссії та Волощини 1513 р., надрукованої у Страсбурзі [312, с. 22-23]. Урбаністична структура середмістя зазнає помірних змін: об'єднуються колишні передміські та середміські вулиці, змінюється пояс оборонних укріплень – вали та рови.

У Помор'ях ринкова площа у XV – середині XVI ст. була трикутна сформована давнішими шляхами. Творення ринкових площ та торгових на розгалуженнях є давньою традицією. Ринки такої форми були у містах Золочів, Глиняни, Белз, Варяж, Мостиська, Луцьк, Язлівець, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Львів, Стародуб, Київ та ін. Забудова в сторонах площі була дерев'яна, одноповерхова, відокремлена і нерегулярна. Посередині площі розташовувалася адміністративна дерев'яна споруда – ратуша. Так, Броніслав Заморський пише, що «в самому центрі поселення, у місці де тепер стоїть ратуша, стояв так званий «околичний замочок» (zameczek odwodowy), в якому нижня частина мурована, а верхня дерев'яна. На поверсі розташовувалися вартові, для огляду того, що діється довкола. Під землею був хід який сполучав «замочок» з «головним замком [513, с. 23]». На жаль, автор не вказує джерела інформації. Броніслав Заморський імовірно описує фортифікації довкола середмістя, а не давню ратушу.

На кутах ринку розташовувалися три брами з мостами: Золочівська, Дунаївська та Зборівська [513, с. 23]. Біля Золочівської брами стояла оборонна церква (пізніше її використовували як костел, коли на новому місті збудували іншу церкву) [513, с. 23]. Брами та церква були дерев'яні.

Для локаційного етапу XV-XVI ст. характерним є закладення квадратної або регулярної ринкової площі (з частковим збереженням реліктів первинної

структури розпланування), впорядкованість оборонної системи, продуманість розташування замків та ключових святинь поселення. (дод. Б, рис. Б. 7)

У XV-XVI ст. нові міста розбудовували на магдебурзькому праві. Для них властива квадратна (прямокутна) форма ринкової площі із розташованим у куті храмом. Така композиційна схема закладена у Львові, Дрогобичі, Городку, Болехові, Дунаєві, Гологорох, Поморянах, Щирці. Посередині площі знаходилась ратуша, а також ринковий житловий та торговельний квартали, будинки купецьких товариств та братств. Місто з магдебурзьким правом мало значні переваги, пов'язані зі самоврядуванням та судами, отриманням особливих привілеїв та закріпленням податків, розмежуванням передмістя та середмістя, регулярністю міського розпланування та розмірів земельних ділянок. Досліджуючи принципи регулярного містобудування Галичини, Сергій Кравцов відзначає, що магдебурзьке право сприяло «початковій рівності міських будівельних ділянок, за які платили рівні податки, іноді більші у кварталах, що прилягали до ринкових площ, і менші на периферії міста [110, с. 121]».

У цей час в місті окрім ринкової площі розвиваються публічні простори перед храмами, розташованими в руській (українській), вірменській, єврейській, татарській, караїмській, німецькій та шотландській ділянках. Незважаючи на це, ринкова площа залишається місцем головного міщанського життя – громадських зібрань, формування перших наукових та ремісничих товариств, театральних та мистецьких дійств, відображення політичних та економічних змін.

Наприклад, в Поморянах всередині XVI ст. збільшується поверхня ринкової площі та здійснюється регуляція західної сторони. Старий рів в північній частині засипають, Золочівську браму переносять на північ. В східній стороні площі біля Зборівської брами будують костел, а церква залишається на старому місці. Площа набирає видовжену трикутну форму з брамою на осі.

Забудова сторін відокремлена, дерев'яна і одноповерхова. В кінці XVII ст. північну частину площі забудовують новим кварталом. Разом з ринком модернізують укріплення, брами та башти. Ймовірно, Золочівська брама була підсилена двома оборонними та земляними бастіонами. Релікти цих елементів простежуються на кадастровій карті 1850 р. [557] та фрагментарно в сучасних Поморянах.

Броніслав Заморський звертає увагу на продуманість оборонних укріплень Поморян: «У 1685 р. війт Поморян керував трьома більшими надбрамними баштами (Золочівською, Дунаївською та Зборівською), на передмісті Нове місто опікувався обслугою біля золочівської брами з баштою та шаньцем. Довкола міста ще було шість менших башт, а в новому місті дві. Цими баштами опікувалися цехи. Гарбарі та гончарі опікувалися двома баштами на новому місті. Кушнірі, ковалі, мельники, столярі, мельники та шевці мали свої башти в старому місті [513, с. 110]».

Для середмість локаційного етапу на новому місці у XVI-XVII ст. характерним є розлоге закладення поселення, продуманість, першочерговість та регулярність формування ринкової площі, комунікаційних осей, брам, оборонної системи, сакральних об'єктів та торговельно-господарських будівель. (дод. Б, рис. Б. 8)

У XVI-XVII ст. середмістя набувають програмних просторових рис під впливом візії ідеального міста, яку розвивали італійські архітектори. Ця концепція була реалізована у Жовкві, Бродах, Івано-Франківську, Христинополі, Калуші, Сасові, Лешневі, Пробіжній, Станіславчику. Поруч із ринковою площею тут формуються додаткові різнофункціональні площі, призначені для торгівлі худобою, деревом, сіллю тощо. Місто було поділене на регулярні квартали, у яких компактно проживали етнічні громади. У таких містах, як Жовква, Броди, Івано-Франківськ та Калуш, центром міської композиції є вісь площа Ринок – магнатська резиденція. Тут закладено

ансамблеву концепцію формування ринкової площі – найгарнішого, найдосконалішого і найважливішого публічного місця. Ансамблі утворювали ренесансові житлові будинки, ратуші, церкви, палаци, фонтани, каплиці, готелі та будинки купецьких товариств. Ринкова площа була центром жвавого міського розвитку: тут могли мешкати лише найбагатші міщани, тут були консульства інших держав, тут укладали міжнародні домовленості та снували інтриги, підписували мирні угоди та приймали рішення про початок воєн.

У цей період на просторову композицію міст впливає італійська фортифікаційна та містобудівна теорії. Цілий ряд архітекторів та будівничих італійського походження розбудовували міста та містечка Галичини, Волині і Поділля. Наприклад, італієць Андреа дель Аква у першій половині XVII ст. займається формуванням міста-фортеці Броди. На архітектурні та декоративні рішення впливали трактати Серліо, Віньйоли та Палладіо, які у XVII ст. були підручниками та довідниками для мураторів та каменярів. На містобудівельні рішення впливали трактати П'єтро Катанео (перше видання 1554 р., друге 1567 р. з додатковими ілюстраціями) та підручник Скамоцці – глибока, ґрунтова та фундаментальна праця [514, с. 84-85].

Сергій Кравцов, досліджуючи морфологію містобудівних структур, виявив, що ринкова площа і вулична мережа регулярного міста були орієнтовані за сторонами світу [110, с. 138]. Натомість цей геометрично-просторовий принцип розпланування міста не став визначальним для розташування церков, костелів та синагог. Обстежуючи ринкові площі у містах Галичини, Кравцов відкрив, що 15 з них мали квадратну, 38 – прямокутну, а 4 – неправильну чотирикутну форму [110, с. 140]. Співвідношення сторін та розміри, модульна система розпланування та композиція ринкової площі у кожному місті була іншою.

Яскравий приклад ренесансного формування ринкової площі знаходимо і в Бродах. Тут на головну композиційну вісь нанизано п'ятикутний замок, ринкову площу, міські квартали та систему бастіонів. Ринкова площа щільно

забудовується середринковим кварталом із системою підсінь. Головна композиційна вісь розділяє і план міста Станіславів на дві практично рівні частини. Тут ринок з ратушею є центром навколишнього розпланування вулиць, храмів, замку та бастіонів.

Для етапу модернізації середмість XVII – кін. XVIII ст. характерним є збереженість реліктів старого розпланування, впорядкування комунікаційних шляхів, модернізація фортифікацій, забудови та головних споруд середмістя – ратуші, замків, палаців, церков, костелів, синагог. (дод. Б, рис. Б. 9)

Докладніше особливості формування середмістя цього періоду розглянемо на прикладі Бережан, де розташування ринкової площі є результатом її ключової ролі в урбаністичній композиції. Площа спланована у місці перетину комунікаційних осей Сільче – Адамівка – Замок. Ухил рельєфу в сторону річки Золота Липа зумовив логіку відведення стічної води, що було важливим при виборі місця для ринкової площі. Серед передумов розпланування площі, яка в місті має поліфункціональне значення, найважливішими стали міжміські торгівельні зв'язки, адже Бережани пов'язані з великими містами, містечками та сусідніми селами. Для розвитку ринкової площі Бережан характерні чотири фази розпланування. Перша фаза – початкова трикутна форма, східним кутом орієнтована на замок. Друга фаза – побудова на території площі нового кварталу, який поділив її на трапецевидну і трикутну частини. Третя – будівництво ратуші на трапецевидній території. Четверта – забудова трикутної частини.

Формування ринкової площі Бережан показує унікальну стадійність внутрішньоміських змін, що має велике значення для розвитку історії та теорії містобудування в Україні. Початково площа трикутної форми із західної сторони мала 125, 4 м, а довжина двох бічних сторін була приблизно 250 м (площі видовженої трикутної форми із параметрами бічних сторін 250-350 м характерні для ряду міст Словаччини – Подолинець, Штітнік, Банська Бистриця). Поділ площі змінив її форму, що відповідно вплинуло на розмір її

сторін: північна становила 105,26 м, східна – 92 м, південна – 121 м. Зміна параметрів площі вплинула на розташування будинку ратуші (стара будівля датована 1705 р., нова – початок XIX ст.). Будинок ратуші спланований таким чином, щоб західна площина фасаду збігалась з напрямком бічної стіни кам'яниці з конскрипційним номером 73. План ратуші теж зумовила форма площі, а саме логічність видовження західної та східної сторін (при видовженні північної та південної сторін ратуша ставала б поперек площі і перешкоджала руху транспорту). Окрім житлової забудови та ратуші, в ансамбль площі входила церква Св. Трійці, вперше згадана 1615 р. Розташування церкви в стороні площі, що віссю орієнтована на замок, є унікальним композиційним рішенням, яке пов'язане з планувальними закономірностями міст, оснований на руському праві (площі, віссю орієнтовані на сакральну споруду, виявлено у Бучачі, Белзі, Нижанковичах, Товстому, Потеличі, Кам'янці-Подільському, а також у більшості середньовічних міст Словаччини).

Найважливішим структурним елементом формування ринку в Бережанах є забудова його сторін. Брак археологічних досліджень не дозволяє встановити кількість будинків при початковій трикутній формі площі. Кадастровий план міста 1846 р. показує, що в комплекс ринку входило 37 будинків [577]: західна сторона – 11 будинків, північна – 9, східна – 8, південна – 9. Східна сторона складалася з найменшої кількості будинків, окрім цього два № 85 та № 86 не відповідали нормам рядової забудови: № 85 – відокремлений, вузький, ширина будинку 4,37 м; № 86 – посунутий у глиб парцелі на 11, 4 м. Карта середини XIX ст. свідчить, що процес формування східної сторони ринкової площі Бережан продовжувався і в наступні періоди. Аналіз розмірів парцель встановив, що середня ширина парцелі на західній, північній та південній сторонах становить 12, 35 м, на східній – 10, 45 м. До виняткових за шириною споруд – 20, 33 м належать буд. № 72 та № 73 у південному кварталі. Такі розміри визначені функціональним призначенням будинків під заїзди, а їх симетричне розташування по боках вулиці на Адамівку показує умисне

планування, визначене важливістю даного напрямку комунікації.

У Помор'ях у першій половині XVIII ст. зменшується поверхня ринкової площі, будується північний квартал. В результаті ринок набирає форму квадрату з гострим південно-східним кутом. В східній стороні площі зникає церква. Згодом, на початку XIX ст. тут будують синагогу. В другій половині XVIII ст. поступово засипають рови та нівелюють земляні вали. Розбирають дерев'яні укріплення, башти та брами. Так, в інвентарі Помор'ян 1772 р. зазначено, що місто має Тернопільську браму, збудовану з тесаного дерева, під старим накриттям і без воріт, а також Золочівську браму, збудовану з такого ж самого дерева, без накриття і без воріт [559, с. 3]. Посередині квадратного ринку в першій половині XVIII ст. зводять дерев'яну ратушу [559, с. 3], що мала видовжений абрис і будувалася в два етапи: спершу адміністративна споруда, а потім до неї прибудували шість крамничок.

У волинському містечку Ляхівці, яке належало до 1794 р. Кременецькому повіту, у першій половині XVIII ст. також відбулися важливі просторові зміни. З ініціативи князя Йозефа Олександра Яблоновського була виконана регуляція південної сторони ринку, яка формувалася комплексом монастиря оо. Домінікан (1612-1660) та монастирем оо. Францисканів, між ними провели парадну дорогу по штучно насипаній греблі до острова з п'ятикутним мурованим замком 1745 р. Щоправда, через 30 років замок та монастир оо. Францисканів занепали. Натомість на просторому ринку відбувалися численні ярмарки, найвідоміший з яких проходив на свято св. Апостолів Петра і Павла [479, Т. V, с. 54].

Для етапу модернізації властивим є занепад оборонної функції, ліквідація валів та ровів. На місці прясла старих середміських фортифікацій будують нові квартали та релігійні центри. Такі приклади простежуються у Яворові, Сколе, Бучачі, Магерові. Немирові, Сасові, Мостиськах, Олеську, Раві-Руській, Стрию, Нових Стрілищах, Шаргороді, Острозі.

Регуляційний етап кінця XVIII – XIX ст. характеризується активізацією процесу злиття середмістя з передмістями, у багатьох містах центральної України середмістя взагалі втрачають первинні характеристики. На Галичині, Волині та Поділлі в просторі середмість активізується ущільнення забудови. (дод. Б, рис. Б. 10)

У кінці XVIII – на початку XX ст. в середмісті впорядковують хаотичну забудову, зводять нові будівлі на місці старих, розбудовують ратуші та інші допоміжні споруди. Загалом, змінюється образ та вертикальний масштаб середмість: з'являються додаткові поверхи та балкони на житлових будинках, змінюється мощення та нічне освітлення. Середмістя набуває модерного образу, а ринкові площі починають виконувати в житті міста світську функцію.

У ряді поселень засновують нові ринкові площі кінця XVIII ст. У Бурштині та Сможі на відведених площах розпочинають будівництво відокремлених житлово-торгівельних будинків. У Христинополі розбудовують ансамбль ринкової площі разом із палацово-парковим комплексом. У Тартакові реконструюють старий замок і розташований поруч ринок з відокремленою забудовою. У Мостиськах на місці дерев'яних будинків зводять кам'яниці з підсінням.

Середмістя Бурштина у першій пол. XIX ст., в добу господарювання Ігнація Скарбка активно розбудовується і змінює свій архітектурно-просторовий образ. У 1841 р. винятковість Бурштина вперше розкрив у описі невідомий автор: «Порядок та чистота надають йому форми краси і незвичності, а також знану першість перед іншими галицькими містечками, у більшості забудованими непорядкованими дерев'яними будинками. Гарна, на новий спосіб збудована ратуша, прикрашає великий регулярний ринок містечка, що нараховує 2000 мешканців, у більшості русинів і євреїв. Тут є пошта, римо-католицький костел та греко-католицька церква з руською парафіяльною школою. Будинки збудовані з міцного матеріалу, надійні і в прямих лініях, згідно обізнаного в будівництві і розвитку освіти та

промисловості в Галичині, вельми заслуженого власника Ігнація графа Скарбка. У вигідніших житлах є більші та менші сади, а в загальному тут панує злагода, краса та порядок [468, с. 348]». Автор не шкодує гарних епітетів для опису, порівнює його красу з рештою галицьких містечок, пов'язує розквіт міста з шляхетністю власника графа Ігнація Скарбка, наголошує на незвичності поселення, пише про нього, як про романтичне місто-сад. У 1920-х рр. працівники львівського реставраційного округу також зазначали, що «Бурштин є одним з останніх малопольських містечок з XVIII ст. заснованих разом з палацом, згідно згори опрацьованого архітектурного (урбаністичного) плану. Той план однак спотворено і в значній частині втрачено внаслідок пізніх розбудов і відбудов після пожеж [511, с. 34]». Наголошуючи на «згори опрацьованому архітектурному та урбаністичному плані», реставратори відчитали у Бурштині основну просторову концепцію.

Доступна історична картографія також засвідчує, що Бурштин мав особливу просторово-планувальну концепцію. На карті фон Міга (1779-1782 рр.) вже видно, що місто регулярно поділене мережею вулиць та сформованих ними кварталів, при кутах ринкової площі розташовано дерев'яну церкву і мурований костел, у південній частині ринку стоїть ратуша, а у північній частині міста прямокутна територія давнього замку з трьома малими офіцинами та великою спорудою палацу, на схід від замку – регулярний парк [171, с. 74]. Завдяки цій карті можна стверджувати, що вже наприкінці XVIII ст. планування Бурштина впорядковане і продумане. Для розбудови міста потрібні десятки років, і це дозволяє вважати ідейним та фінансовим творцем регулярності планування Бурштина Павла Беное.

На кадастровій карті середини XIX ст. простежується ряд змін у планувальній тканині міста [589]: відсутня північна сторона ринкової площі, змінено розташування та наново збудовано ратушу, на ринку з'явилися будинок ваги, заїзд та криниця, замість дерев'яної побудовано муровану церкву, на місці давнього замку розплановано величний палацово-парковий

ансамбль, у південній частині середмістя формується єврейська ділянка. Кадастрова карта Бурштина засвідчує якісне вдосконалення простору міста у XIX ст., яке реалізувалося зусиллями графа Ігнація Скарбка.

Низку історичних міст України в другій половині XVIII ст. реконструювали відповідно до містобудівельної реформи імператриці Катерини II. Згідно наказу 1763 р. «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо» була створена «Комиссия для устройства городов», у склад якої увійшли архітектори та політичні діячі. Внаслідок діяльності комісії для міст розробляли регуляційні проекти, взоровані на креслення з альбомів архітектора шотландського походження Вільяма Гесте. З 1780-х рр. на українських землях, що входили у склад Російської імперії, починають діяти губернські та повітові землеміри. На основі обмірів міст розробляли проекти їхньої регуляції або перебудови. Так, згідно проекту 1803 р. повністю перепланували Полтаву: стару ринкову площу, а разом з нею й ціле середмістя ліквідували. Після цього в місті з'явилась кругла площа із класицистичною забудовою та регулярна квартальна структура плану. Відповідно до нових централізовано розроблених планів міст перебудовували середмістя, ринкові площі, розбирали ратуші та забудову. У першій половині XIX ст. перестали існувати середмістя та ринкові площі в Ромнах, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Василькові, Києві, Черкасах, Чернігові, Ніжині, Чигирині, Проскурові, Житомирі та низці інших міст Поділля, Волині, Київщини та Слобожанщини.

Згадані поселення отримали магдебурзьке право у XVI-XVII ст., що слугувало розбудові середмістя та розвитку економіки. Варто зазначити, що навіть після цього міста Лівобережної України продовжували здійснювати судочинство за Литовським статутом, який увібрав у себе норми Руського права. Така практика зафіксована, зокрема, у Києві, Чернігові, Стародубі [12, с. 20]. Можливо, ця подвійність і визначила, що у Стародубі, Полтаві, Ромнах, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Василькові, Києві, Черкасах, Чернігові, Ніжині,

Чигирині ринки мали видовжену трикутну форму плану, а не прямокутну і регулярну. На жаль, нова містобудівельна політика першої половини XIX ст. призвела до втрати середмістя та найважливішого символу самоврядності – ринкової площі.

В Російській імперії магдебурзьке право скасували 1831 р. (в Києві у 1835 р.), в Австрії значно раніше – у 1780-х рр. (у Львові 1786 р.). Найактивніше ліквідовували середмістя у містах Лівобережної України та Київщини. У більшості поселень Волинської та Подільської губерній в XIX ст. середмістя зберегли розмір та форму. В містах Королівства Галичини та Володимирії у складі Австрії середмістя з ринковими площами не тільки зберегли свої давні архітектурно-просторові характеристики, а й активно функціонували.

Як зазначалася раніше, для функціонування середмість важливе значення мали ринкові площі. Ринки формуються як простір вільний від забудови. Їхній розмір часто залежав від кількості мешканців, а планування – від потреб міста, насамперед, від торговельної функції. В останні десятиліття українські дослідники ґрунтовно вивчили питання формування величини ринкових площ історичних міст України. Так, досліджуючи регулярне містобудування Галичини XIV-XVII ст., Сергій Кравцов зауважує, що найчастіше повторювалися такі розміри ринкових площ: 90 ліктів (3), 100 (3), 125 (7), 150 (10), 160 (3), 175 (8), 180 (3), 190 (3), 200 (22), 225 (19), 250 (2), 275 (4), 300 (7). Серед пропорцій ринкових площ найчастіше застосовували співвідношення сторін 1:1 (з 53 досліджуваних міст таких виявилось 15), співвідношення 2:3 у 6 містах, 8:9 у 3-х, 1:2 у 2-х, 3:4 у 2-х, 5:7 у 2-х. [110, с. 140] В результаті теренових обстежень Кравцов визначив, що в Галичині протягом XVI-XVII ст. при розплануванні ринків переважно використовували хелмінські лікті (57,6 м), а також фламандські та франконські лани [109].

Світлана Топилко, аналізуючи ренесансні містечка Галичини і використовуючи кадастрові карти XIX ст. та методику реконструкції, показує, що ринкова площа Лешнева (1627 р.) мала розмір 3×3 шнури (129, 6 × 129, 6 м),

у Станіславчику (XVII ст.) ринок прямокутної форми розміром $3 \times 2 \frac{2}{3}$ шнури ($129,6 \times 115,2$ м), у Соколівці (XVII ст.) ринок розміром $3:4$, у Миколаєві (1647 р.) – 3×3 шнури ($129,6 \times 129,6$ м), у Топорові (1603 р.) ринок має форму прямокутника, сторони якого співвідносяться $1:2$, а сторона становить $3 \frac{1}{6}$ шнура ($136,8$ м), у Щуровичах (XVI ст.) ринок розміром $2 \frac{1}{3} \times 2 \frac{1}{3}$ шнура ($100,8 \times 100,8$ м). Згідно з гіпотезою дослідниці, 1 шнур становить $43,2$ м. [308, с. 193-195].

Петро Ричков, аналізуючи ринкову площу Володимира-Волинського, зазначає: «Стосовно архітектурних параметрів ринкової площі маємо обмежені відомості, головню зі значно пізніших картографічних джерел. Її зовнішні межі наближалися в плані до форми квадрату з довжиною сторін близько 130 метрів. І за формою, і за розмірами володимирський ринок був подібний до площ в таких містах, як Звягель, Острог, Камінь-Коширський, Кременець, Клевань [265, с. 116]». Досліджуючи еволюційні особливості містобудівельної структури Кам'янця-Подільського, Ольга Пламеницька виявляє три в'їзди у місто та поділ його на три частини, одна з яких – центральна «сформована навколо прямокутного в плані Ринку (155×176 м) з дев'ятьма вулицями, що вливаються в нього по кутах та по осях північного і південного боків [178, с. 28]».

Отже, на основі здійснених досліджень можна зробити висновок, що найбільш поширена величина ринків становила $1-1,5$ га, інколи сягала до 4 -х, а у маленьких містечках – $0,75$ га. Сторони ринкової площі обмежувалися приринковими кварталами, які склалися з ділянок парцель. Наприклад, у Львові в епоху Ренесансу середній розмір парцелі мав ширину $8,5-10$ м та довжину до 50 м. [156, с. 28] У Соколівці Буського району парцеля становила $10,8 \times 43,2$ м, у Топорові – $14,4 \times 57,6$ м, у Станіславчику – $10,8 \times 43,2$ м. [308, с. 194-195] Загалом можна вважати, що типові розміри ділянок-парцель становили: ширина – $8-12$ м, глибина – 45 м, площа ділянок – $300-500$ м². Розміри парцель не завжди означали розміри будинків, оскільки первинно

забудова ринків була відокремлена і вже пізніше з XVII ст. з'являється принцип рядової забудови. Важливе значення для формування ринків мала процедура просторової розмітки. У Волинському містечку Баранівка, яке отримало локаційний документ 7 липня 1597 р., насамперед робили розмітку під забудову і лише потім виконували вимірювання волок [81, с. 109]. Розмітку виконували за допомогою «паль» та «тичок» [81, с. 109]. Кількість будинків, занотованих у документах, відображала лише актуальний стан забудови, оскільки тривалий час певна кількість парцель залишалася порожніми. Наприклад, на початку XVII ст. у волинських містах була різна кількість ринкових будинків: у містечку Мосор – 4; Берестечко, Березьк – 6; Козин – 7; Плебанівка, Крупа, Верещак – 8; Несухоїжі, Ярофіївка – 10; Мильськ, Славута – 13; Жуків – 14; Вербовець – 15; Крупець, Дубрівка – 16; Колки, Крупа, Олика, Лабунь, Локачі – 20; в Олександрія – 21; Баранівка, Радивилів – 25, Красний, Корець – 29; Сокіл – 30, Остропіль – 32; Деражня – 45; Ковель – 49. [81, с. 111-112] В основі абрису ринкових площ лежить регулярний прямокутник. Така форма площі дозволяє безпосереднє сполучення з важливими комунікаційними шляхами, одразу виділяється в функціонально-просторовій структурі міста. Відтак розмічаючи ринки, до уваги насамперед брали цю фігуру. (дод. Б, рис. Б. 11)

На вибір геометрії ринків впливали рельєфи території, наявні старі шляхи, обрана власником стратегія розвитку поселення та досвід інженерів-землемірів. На практиці найуживанішим виявились ринки у формі прямокутника. У Львівській області такі площі були в Білому Камені, Гологорах, Глинянах, Комарно, Миколаєві, Наварії, Нижанковичах, Підкамені, Роздолі, Щирці, Соколівці, Свіржі; в Івано-Франківській області – у Болехові, Калуші, Печеніжині, Снятині, Яблоніві, Заболотові, Маріямполі; у Тернопільській області – у Гримайлові, Козовій, Терєбовлі, Усті Зеленому, Залізцях, Збаражі, Тернополі; у Волинській області – у місті Устилуг та Киселин; у Рівненській області – в Дубно, Березному, Людвіполі та Радивиліві; у Хмельницькій області – у Лабуні; у Вінницькій області – в Чернівцях

(Поділля), Джурині, Мурафі, Ольгополі, Шаргороді; у Чернівецькій області – в Садагорі та Вижниці.

Ринкові площі ідеальної квадратної форми практично не були реалізовані. На практиці маємо фігури наближені до квадрату. Одним із чинників, які вплинули на це, були недосконалі методи вимірювання. Однак квадратні ринкові площі (максимально наближені до квадрату) виявлено в містах Львівської області: Добромиль, Добротвір, Дрогобич, Кам'янка-Буська, Христинопіль, Радехів, Рава-Руська, Сасів, Стрий, Стара Сіль, Угнів, Журавно; Івано-Франківської: Богородчани, Бурштин, Івано-Франківськ (Станіславів), Гвіздець, Косів, Отинія; Тернопільської: Будзанів, Копичинці, Нараїв, Пробіжна; Рівненській: Дубровиці та Клевань; Хмельницькій: Хмельницький (Проскурів) та Сатанів; Вінницькій: Брацлав, Гайсин, Ладижин, Тульчин.

Трапецевидні ринки виникли в результаті перепланувань давніших видовжених трикутних площ упродовж другої половині XVII – середини XVIII ст. На геометричні особливості трапецевидних ринків впливали напрямки старих сторін попередньої площі та величина новозаснованих кварталів. Отже, трапецевидні ринкові площі були в Перемишлянах, Поморянах (Львівська область); Букачівцях, Делятині, Долині, Обертині, Солотвині, Тисмениці (Івано-Франківська область); Бережанах, Бучачі, Гримайлові, Микулинцях, Озерянах, Підгайцях, Ягельниці, Заліщиках (Тернопільська область); Володимирі Волинському, Камінь-Коширському (Волинська область); Острозі, Рівному (Рівненська обл.); Старокостянтиніві та Заславі (Хмельницька область); Тростянці та Верхівці (Вінницька область); Новоград Волинському, Любарі, Овручі, Житомирі (Житомирська область).

Видовжені трикутні (нерегулярні) ринкові площі можна вважати давньою та органічною містобудівною формою історичного міста України. (дод. Б, рис. Б. 12) Збережені картографічні матеріали XVIII-XIX ст. та зафіксовані просторові релікти дозволили виявити видовжені трикутні ринкові площі у Белзі, Потеличах, Глинянах, Варяжі, Мостиськах, (Львівська область); Єзуполі

та Журові (Івано-Франківська область); Бережанах, Підгайцях, Монастериськах, стара ринкова площа в Бучачі, в Струсові, Улашківцях, Янові Теробовельському, Язлівці (Тернопільська область); Луцьку, Турійську (Волинська область); Бердичеві (Житомирська область); Кам'янці-Подільському, Лабуні (Хмельницька область); Чечельнику, Комаргороді, Томашполі, Вінниці, Ямполі (Вінницька область); Тячеві, Ужгороді та Виноградіві (Закарпатська область). Стара ринкова площа Львова, ймовірно, також була видовженої трикутної форми, однак це припущення ще потребує додаткових досліджень. Карти кінця XVIII та початку XIX ст. дозволяють стверджувати, що видовжені трикутні ринкові площі були у Стародубі, Полтаві, Переяславі, Ромнах, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Василькові, Києві, Черкасах, Чернігові, Ніжині, Чигирині. На картах XIX ст. ринки такої форми трапляються вже вкрай рідко. Так, трикутна ринкова площа була у Товстому та Старій Ушиці на Поділлі, Кудринцях та Устечку (Тернопільська область). Ймовірно, площі такої форми виникли внаслідок регуляції давніших вуличних рогачок.

На карті кінця XVIII ст. у містечку Корець була виявлена восьмигранна ринкова площа, головним генератором ідеї створення якої був князь Йозеф Клеменс Чарторийський. З її кутів радіально виходили вулиці до найбільш значущих архітектурно-містобудівельних комплексів і важливих напрямків – до монастиря оо. Францисканців, до млинів і дороги на Межиріччя, до власницького управління, до василіанського монастиря, до дороги на Аннопіль [88, с. 262]. Дослідники вважають, що на формування ринку у Корці вплинули ідеальні плани міст епохи Відродження [88, с. 262] та французька урбаністична школа [14, с. 14]. Ринкова площа була мощена бруком, сторони формувала двоповерхова мурована забудова, а на радіальних вуличках в оточенні садів стояли невеликі садиби чиновників, службовців економії та замку, будиночки ремісників, запрошених князем з-за кордону, що працювали на мануфактурах Корця. [88, с. 262] Урбаністична композиція ринкової площі була сформована

таким чином: зі середини кожної з восьми сторін виходили промені-вулиці, кожен із сегментів складався з трьох будинків, один з яких мав подвір'я клиноподібної форми, довкола забудови ринку проходила широка вулиця, яка формально повторювала абрис площі.

Кругла ринкова площа виявлена біля Кременця в Катеринбурзі, побудованому наприкінці XVIII ст. на території села Вербиця. Ініціатором будівництва містечка був граф Юзеф Плятер, який назвав поселення на честь дружини Катерини з Сосновських. У 1870 р. містечко складалося з 106 будинків, костелу та 13 крамниць. [479, Т. III, с. 910] На круглій ринковій площі проходили два річні ярмарки та щотижневі торги. Петро Ричков, досліджуючи композицію містечка, не виключає, що автором проекту міг бути безпосередньо граф Плятер [271, с. 76], який 1787 р. урочисто приймав в Катеринбурзі короля Станіслава Августа. Ринкова площа Катеринбургу, по суті, представляє урбаністична концепцію міста-саду. Аналізуючи карту 1935 р., Петро Ричков припускає, що на ній стояли чотири будівлі торгівельно-ремісничого призначення, навколо був розпланований кільцевий бульвар, а за ним однотипні міщанські будинки [271, с. 77].

Отже, впродовж XVI – першої половини XVII ст. інтенсивно виникають переважно приватні міста на території Галичини, Волині та Поділля. Управляли цими містами війти, призначені власником поселення. Урбаністичні процеси відбувалися інтенсивно завдяки магнатським родам, що безпосередньо впливали на формування середмість. В епоху Ренесансу замок та місто будували одночасно, розплановували відповідно до однієї ідеї, під наглядом військових інженерів, архітекторів та будівничих. У ренесансному місті ринкова площа регулярно поєднували з вулицями, будинками ратуші, заїздами, будинками ваг, суконниць та інших будівель, які органічно відображали економічне функціонування міста або містечка. В період Бароко тривала традиція програмного розпланування, натомість зникла необхідність будувати оборонні замки. Їхню просторову роль перебирають палаци, зникає оборонна

межа між ними і містами. Барокові палаци стають прикрасами поселень, їх навіть будують в сторонах ринкових площ. Використовуючи візуальні осі і особливі естетичні архітектурні засоби, архітектори створювали просторово-композиційні зв'язки між ринком і палацом, ринком і міськими брамами, ринком і сакральними спорудами. У кінці XVIII-XIX ст. розгортаються зміни статусу міських поселень. Від класу поселення залежала просторова якість середмістя – планування та стилістики забудови, ратуші, будинків ваги, торгових рядів, заїздів та складських приміщень. У першій половині XIX ст. в Російській імперії завдяки планам регуляції були ґрунтовно перероблені середмістя Житомира, Вінниці, Проскурова, Василькова, Черкас, Білої Церкви, Полтави тощо.

Висновок другого розділу

У другому розділі розкрито еволюційність композиційно-просторової організації центральної частини міста. У підрозділі 2.1. «Форма та композиційні основи розпланування середмість історичних міст» представлено результати аналізу історичних, картографічних матеріалів та натурних досліджень, визначено природні, економічні та політичні закономірності утворення середмістя. Локаційні привілеї, отримані містом, мали чіткі положення, які стосувались тільки простору в межах поселення. Фактично, у містах діяло автономне самоврядування, що ґрунтувалося на розрізненних економічних та політичних привілеях, які ретельно боронили та намагалися розширити. Шляхи сполучали ключові поселення із розташованими в локальній мережі містечками, тому архітектурно-містобудівельний розвиток залежав від активності торгівельних відносин. Середмістя склалися з ринкової площі, головної та локальних вулиць, оборонних споруд, брам, замків, церков, костелів, синагог, ратуш та житлової, торгівельної та господарської забудови, тощо. Виявлено, що функціонально-просторова структура середмістя

будувалася на основі лінійних зв'язків у вигляді ієрархічних рівнів. Такий спосіб формування зумовлений типом забудови, розміром ділянок, статусом і заможністю власників. В результаті систематизації визначено три типи локації ядра середмістя – ринкової площі: бічна (90% досліджених середмість), діагональна (7%) та центрально-комбінаційна (3%).

На масштаб середмістя вплинули характеристики території та час заснування поселення, воєнні спустошення та періодичність модернізаційних процесів. Форма середмістя свідчить про активний розвиток міста або про його периферійність; про переваги міста над селом або слабку індустріалізацію. Визначено, що об'ємно-просторова форма середмістя мала закономірності геометричної форми (лінійність, центричність, криволінійність, композитність), фактури (рельєфність, ритмічність), кольору (семантичність, функціональне різнобарв'я) та репрезентує часові архітектурно-стилістичні зміни. Виявлено, що на формування середмістя вплинув фактор романтичної мальовничості. Це засвідчено в іконографічних зображеннях кінця XVIII – середини XX ст. Встановлено, що впродовж XIV – початку XX ст. для формування середмість властива еволюційна синергія. Принципи організації, сутності та призначення обумовлювали композиційні основи середмістя (планувальні характеристики, морфологію ринку, продуманість периметру оборонних споруд, логічність розташування сакральних, палацових, торгівельних та виробничих об'єктів). З'ясовано, що композиція середмість характеризується єдністю художнього та образного рішень, пропорційністю, масштабністю і виразністю ключових домінант та акцентів.

У підрозділі 2.2. «Архітектурно-просторові зміни середмістя у XVI – кінці XIX ст.» висвітлено процеси еволюції міста. У XIV-XV ст. містам притаманна тенденція до злиття політико-адміністративного та торговельного центрів. Закладені в середмісті ринкові площі мали видовжену трикутну, прямокутну (розширена вулиця) або веретенкову форми. Впродовж XVI – першої половини XVII ст. інтенсивно виникають переважно приватні міста.

Управляли цими містами війти, призначені власником поселення. Еволюційні процеси відбувалися інтенсивно завдяки магнатським родам. В епоху Ренесансу замок та місто будували одночасно, розплановували відповідно до однієї ідеї, під наглядом військових інженерів, архітекторів та будівничих. У ренесансному місті ринкову площу регулярно поєднували з вулицями, будинками ратуші, заїздами, будинками ваг, суконниць та інших будівель. В період Бароко тривала традиція програмного розпланування, натомість зникла необхідність будувати оборонні замки. Їхню просторову роль перебирають палаци, зникає оборонна межа між замком і середмістям. Барокові палаци будують в сторонах ринку. Використовуючи візуальні осі і особливі естетичні архітектурні засоби, архітектори створювали просторово-композиційні зв'язки між ринком і палацом, ринком і міськими брамами, ринком і сакральними спорудами. У кінці XVIII – XIX ст. тривають зміни статусу міських поселень. Від класу поселення залежала просторова якість середмістя – планування та стилістики забудови, ратуші, будинків ваги, торгових рядів, заїздів та складських приміщень. У першій половині XIX ст. в Російській імперії завдяки планам регуляції були ґрунтовно перероблені середмістя Житомира, Вінниці, Проскурова, Василькова, Черкас, Білої Церкви, Полтави та інших.

В результаті аналізу та систематизації визначено, що середмістя мали нерегулярну та регулярну структуру розпланування. У кожному поселенні вони формувалися індивідуально. Натомість виділено п'ять основних етапів архітектурно-просторових змін середмість у XVI – кінці XIX ст.: 1) долокаційний – XIII-XVI ст. (нерегулярний на місці розгалуження, перехрестя або веретенкового розширення торговельних шляхів); 2) локаційний на місці давнішого поселення – XV-XVI ст.; 3) локаційний на новому місці – XVI-XVII ст.; 4) модернізаційний XVII – кін. XVIII ст. (розширення території середмістя, впорядкування ринкової площі, покращення властивостей оборонного периметру, будівництво нових сакральних та палацових комплексів); 5)

регуляційний – кін. XVIII-XIX ст. (ліквідація оборонних споруд, виникнення нових кварталів, вулиць та площ).

Результати другого розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [208, 210, 211, 212, 224, 226, 228, 248, 249].

РОЗДІЛ 3.

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

3.1 Функціональна типологія забудови середмість.

У середовищі поселення середмістя виокремлювалося пряслон фортифікацій, панівними замковими та палацовими комплексами, а також сакральними спорудами. (дод. В, рис. В. 1) Система оборонної функції складалася з прясла ровів, валів, брам, барбаканів, башт, бастей, мурів, частоколів, парканів, бастіонів та рavelінів. Стратегічними пунктами середмістя були брами, фіртки та барбакани. Відомо, що у Львові в комплекс Галицької та Краківської брам входили барбакани, що склалися з башт та бастей, криїої брами та шиї. До сьогодні збереглися середміські брами-барбакани в Дубно (Луцька брама), Острозі (Татарська брама). Не збереглися подібні брами-барбакани в Старокостянтиніві (Старицька та Меджибозька брама), а також у Підгайцях та Гусятині. Середмістя переважно мали дві брами, рідше три. Брами були муровані та дерев'яні. Показовими є планування Руської (з двома фланкуючими вежами та довгою і широкою шиєю) та Вітряної брам (тридільна з центральною багатоярусною баштою та бічним проїздом) середмістя Кам'янця-Подільського, а також брами у Сатанові (дводільна, триярусна з аттиком). Релікти мурованих брам після археологічних досліджень можна знайти в Бучачі, Жовкві, Дрогобичі, Самборі, Підгайцях, Рогатині, Бродях, Тернополі, Івано-Франківську, Богородчанах, Кам'янці-Подільському, Жванці, Скалі-Подільській, Сатанові, Язлівці, Луцьку, Дубно, Новограді-Волинському, Шаргороді, Кременці, Березно, Полонному та ін.

У Полонному ринкова площа з ратушею та замок розташовувалися обабіч вуличної осі, що проходила від Довгої до Кривої брами. [486, с. 148] Серед історичних міст України були приклади, коли міські брами ставали просторовими віхами головної комунікаційної осі. Так, у місті

Староостянтинів, сформованому протягом XVI-XVIIст., ринкова площа сполучалася з головною вулицею, яка проходила з півночі на південь, від Старицької до Меджибізької брам [120, с. 136]. Вулиця до замку вела з північно-східного кута ринкової площі і мала допоміжне значення. Натомість більшість історичних міст оборонялися дерев'яними брамами.

Системою мурованих башт та стін володіли середмістя Львова, Дрогобича, Самбора, Язлівця, Підгаєць, Жовкви, Шаргорода, Кам'янця-Подільського, Жванця, Бучача. Більшість середмість оборонялися ровами та земляними валами підкріпленими дерев'яними парканами або частоколами. Релікти такого типу укріплень можна побачити в Угневі, Белзі, Маркополі, Маріямполі, Пробіжній, Лешневі, Кам'янці-Бузькій.

Замкові та палацові комплекси в середовищі середмістя виконували не лише оборонну та політичну функцію, а й були вузлом об'ємно-просторового та композиційного урбаністичного вирішення. Наприклад, у 1692 р. Фелікс Казимир Потоцький розпочинає будівництво нового мурованого замку в Христинополі, розташовуючи його на зручному оборонному місці. У цей час формуються головні композиційні принципи містобудівельної структури Христинополя. Фелікс Потоцький не встиг повністю реалізувати задуманий ним просторовий образ міста, оскільки у 15 травня 1702 р. він помирає, а його останки ховають у костелі оо. Бернардинів [479, Т. IV, с. 762]. Протягом 1692-1723 рр. під впливом сусідньої Жовкви у Христинополі реалізовували просторово-композиційну схему регулярного ідеального міста. В центрі Христинополя розпланували ринкову площу, у східній стороні якої збудували мурований замок. Ймовірно, як у Жовкві, з чотирма наріжними вежами, в'їзною брамою, дитинцем та палацовим корпусом.

У 1724 р. черговим власником міста стає Франциск-Салезій Потоцький (син Йозефа Потоцького), який від 1756 р. отримує звання воєводи Руських земель [479, Т. IV, с. 762]. Усе життя він займався політикою і боровся за королівську владу. З 1724 по 1756 р. розбудова Христинополя не має активних

фаз, і лише після отримання важливого звання амбітний Франциск-Салезій Потоцький розпочинає будівництво розкішної резиденції. Палацовий комплекс споруджують доволі швидко, протягом 1756-1762 рр. у французькому стилі за проектом П'єра Ріко де Тіреджеллі. Попередній замок імовірно реконструюють: північний, південний та західні мури включають в архітектурний комплекс флігелів, східну сторону розбирають і на її місці будують бароковий палац. Квадратний дитинець добре прочитується на карті майора фон Міга, на кроках-обмірах міста 1854 р. видно абрис вежі з південно-східного наріжника (її фотографія надрукована у книзі Яна Чернецького [360, с. 73]), та абрис бастіона з північно-східного кута замку. Поруч з палацом розбудували величезний парк з каскадом ставів та партерними парковими композиціями [603]. Для композиції середмістя Христинополя, сформованого в першій половині XVII ст., характерне функціонування важливої комунікаційно-репрезентативної вулиці, яка проходила повз південну сторону ринкової площі та вела до в'їзної брами замкового комплексу.

Наприклад, в Богуславі, у люстрації 1622 р. написано, що місто, розташоване над річкою Рось, довкола було оточене палями. До нього провадили три брами, з десятьма башточками або бійницями [479, Т. I, с. 289]. У 1765 р. богуславський замок відновлюють. В люстрації Богуслава з 1765 р. зазначено, що «місто розташоване на узвишші. Довкола огорожене. В'їзних брам до нього три, на ринку ратуша, мости на палях, підйомник на ланцюгах, двоповерхова вежа, будинок поліції зі стрільницями [479, Т. I, с. 289]». Про те, що в Богуславі існувала ринкова площа з замком згадано в описі 1763 р.: «Замок стоїть над рікою навпроти богуславського ринку, оточений довкола рову дубовими палями, на валу з дубовим парканом зі стрільницями, під дашком довкола обведеним з дубового гонту... [7, Т. 3, с. 65-66]».

На виникнення середмість з замками вплинули кілька чинників. Первинне значення мали природні – особливості рельєфу та географічне розташування поселення. Важливу роль відігравали економічні, політичні та соціальні фактори. На формування планувальних особливостей впливали також

розвиток замкових функцій, оборонної системи та військової техніки. У містах, де розвинулися середмістя з замками, не було вигідної для влаштування оборони гори. Натомість практично у всіх містах є водойма, розлогі заболочені території та рівнинна площа вигідна для закладення міста. Кілька середмість мають давню і складну історію розвитку, оскільки сягають початками заснування в часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (Біла Церква, Корсунь, Варяж, Богуслав). Це дає підстави для припущення, що ідея влаштування середмість з замком сягає корінням в XI-XIII ст. В давніших та ново закладених поселеннях протягом XIV-XVII ст. відбувалися регуляції середмість та вдосконалення оборонних функцій замків. Незважаючи на зміни, стержнем композиції для середмістя з замком, були ринкова площа та головна комунікаційна вулиця, дорога або тракт.

У середмістях з замками, закладеними у XVI ст., виявлено кілька композиційних особливостей планів та архітектурного образу. Замки, розташовані у південній частині ринкової площі, були у Жовкві, Варяжі, Білій Церкві, Степані. Комунікаційна вісь фланкувала замок у Жовкві, Варяжі, Степані, початково, в Білій Церкві. Окрім замку, в комплекс ринкової площі входили сакральні споруди у Жовкві, Варяжі, Степані та Білій Церкві. Насипні земляні вали в замках застосовані у Варяжі, Степані, Білій Церкві, Богуславі. Бастіони застосовані у Жовкві та Степані. Дерев'яні паркани були споруджені у Варяжі, Степані, Богуславі та Білій Церкві. Муровані стіни та вежі були побудовані лише у Жовкві. В дерев'яних замках цього періоду декоративне оздоблення площини було простим і аскетичним. У площинах оборонних стін вирізнялися прорізи бійниць. Лише в мурованому замку у Жовкві візна брама отримала кам'яне декоративне оздоблення у наступному будівельному періоді.

В середмістях з замками, закладеними у XVII ст., виявлено кілька композиційних особливостей планів та архітектурного образу. Замки розташовані у східній стороні ринкової площі в Чернелиці, Христинополі, Калуші, Новоград-Волинському; у південній – в Корсуні та Полонному; в західній – у Литячі та Скалаті, в північній – у Кривчому. Комунікаційна вісь

фланкує замок в Калуші, Корсуні, Литячі, Кривчому і Полонному. Комунікаційна вісь орієнтована на замкову браму в Чернелиці, Новоград-Волинському, Христинополі та Скалаті. Окрім замку в комплекс ринкової площі входили сакральні споруди у Чернелиці, Корсуні, Литячі, Новоград-Волинському та Скалаті. Насипні земляні вали та дерев'яні паркани довкола замку були лише у Калуші. Муровані бастіони спорудили лише у Чернелиці. Муровані стіни та вежі спорудили в Христинополі, Кривче, Литячі, Новоград-Волинському, Полонному та Скалаті. Багату декорацію в'їзних брам отримують замки у Чернелиці, Кривче, Полонне, Скалаті та Новоград-Волинському.

На підставі аналізу літературних, архівних та картографічних матеріалів виявлено, що середмістя з замками формувалися протягом XVI-XVII ст. у містах пов'язаних з важливими комунікаціями. Небезпека від частих ворожих набігів на східних кордонах старої Ойкумени спричинили просторову концентрацію політичного, адміністративного, торговельного та оборонного чинників у прикладах середмість з замками. Найстарші з виявлених замків були дерев'яні з земляними валами. У XVII ст. переважає будівництво мурованих укріплень, що було зумовлено розвитком оборонної та наступальної зброї, популярністю теоретичних праць Франческо ді Джорджо і П'єтро Катанео, а також участю в будівництві приїжджих архітекторів, військових інженерів та будівничих.

У сакральній спорудах середмістя реалізовується принцип просторової єдності священного та буденного, що виник у результаті різних скоординованих функцій міста, замислених знатним шляхетством, духовенством, будівничими та міщанами. У просторі середмість храми вирізнялися особливою просторовою формою, пропорціями та пластичною декорацією фасадів. Спосіб їх розташування часто свідчить про час розпланування середмістя з ринковою площею. Одним з найдавніших є кутове розташування святинь, що засвідчує тяглість давніх традицій у містобудівній

практиці. Ринки з розташованими на куті храмами демонструють особливу архітектурно-просторову тональність у Львові, Дрогобичі, Городку, Буську, Болехові, Бурштині, Дунаєві, Поморянах, Сокалі, Журавно, Магерові, Маріямполі. Сакральні споруди розташовані в стороні ринкової площі Жовкви, Бережан, Жидачева, Краківця, Олеська, Комарна, Старого Самбора, Сасова, Чернелиці, Єзуполя, Заложців, в Олиці на Волині. В Магерові два протилежні наріжники ринкової площі закріплені храмами – на сході церква Св. Юрія, на заході костел Св. Трійці [560]. Подібна композиція у Рогатині, але тут на сході стоїть парафіяльний костел Св. Миколая, а на заході – церква Різдва Пресвятої Богородиці. Парафіяльний костел Св. Миколая зводили у XV – середині XVII ст., церкву Різдва Пресвятої Богородиці у XV-XVIII ст. Ринкова площа Рогатина є прикладом розташування двох сакральних центрів з врівноваженими архітектурними масштабами та формами.

У Товстому на Поділлі (Тернопільська область) ринкова площа мала трикутну форму. У середині північної сторони розташовувалася дерев'яна церква, а в південному наріжнику – мурований костелик. Поміж ними на осі була збудована мурована двоповерхова ратуша зі склепінням [479, Т. XII, с. 434]. Поміж дерев'яної забудови сторін ринку розташовані навпроти християнські святині відігравали роль головної композиційно-репрезентативної осі містечка.

У Маріямполі, який в кінці XVII ст. заснував великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський, в західному наріжнику площі розташовувався парафіяльний костел Св. Трійці, а у східному – монастир оо. Капуцинів з костелом Св. Антонія з Падуї. Парафіяльний костел та монастир оо. Капуцинів збудовано в середині XVIII ст. У 1938 р. старий парафіяльний костел згорів і залишався у стані руїни. Новий костел починають будувати вже на терені старого замку. Важливим свідченням розвитку сакральної функції є також те, що у східній стороні ринку у Маріямполі у 1930-му р. будують церкву Воздвиження Чесного Хреста. Отже, у 1930-х рр. ринкова площа Маріямполь

формувався трьома святинями, віряни різних конфесій вважали важливим засвідчити свою присутність саме в просторі центру містечка.

У волинському Кременці східна сторона ринку формується бароковим комплексом Єзуїтського колегіуму (1731-1743 рр.), а у західній розташовується собор Св. Миколая (перша половина XVII ст., колишній костел монастиря оо. Францисканів). Спочатку у східній стороні ринкової площі розташовувався дерев'яний парафіяльний костел Успіння Діви Марії, який у першій половині XVII ст. замінили мурованим корпусом та храмом. У середині XIX ст. католицький храм передали православної громаді і пересвятили. Відтак зі середини XVIII до середини XIX ст. в ансамблі ринкової площі Кременця східна та західні сторони формувалися монастирськими архітектурними комплексами. Це був взірець важливого для міста об'єднання світського та сакрального просторів.

На образ середмість впливали також архітектурні споруди синагог. За сторонами ринкової площі, в окремих кварталах, здіймалися оздоблені аттиками або бароковими заломленими дахами юдейські будинки зібрань. Наприклад, у сторонах ринкових площ синагоги починають з'являтися в середині XIX ст., як у волинських містах Рокитно та Горохів, або в офіцинах приринкової забудови (Львів, Дрогобич). Освячена релігією геометрія ринків змінювала монотонність забудови та буденність міщан, котрі очікували допомоги Бога.

Отже, можна стверджувати, що до побудови храмів власники міста та духовенство, патриціат та міщани залучали фахових будівничих і архітекторів, скульпторів, мулярів та художників.

В структуру середмість входили споруди малих ремісничих крамниць, які переважно розташовувалися в межах приватної парцелі. Їхня архітектура практично не вирізнялася від решти забудови. Протилежне можна сказати про споруди млинів та броварів. Млини переважно розташовували на передмістях. Натомість є приклади коли вони були включені в комплекс середмістя, як от в

Буську, Яворові, Магерові, Маркополі, Мостиськах, Поморянах. Комплекси броварень почали виділятися в середовищі середмістя у XIX ст., в час формування великих підприємств у Буську, Дубно, Підгайцях, Раві-Руській та ін.

Простір середмістя творила рядова та відокремлена забудова. Різноманітність та різностилевість архітектури будинків визначали загальний образ головної частини міста. В кварталах, окрім житлової забудови, були заїжджі двори та палачики, господарські будівлі. Наприклад, у структуру ринкової площі міста Христинопіль входили палацові каретні та стайні, які у другій третині XIX ст. перетворюють у житло. На початку формування середмістя міське керівництво намагалося стандартизувати парцеляцію. Наприклад, у Тернополі, в розпорядженні від 1550 р. написано: «... наказую вйтові, щоби усім, хто бажає зайняти ділянки для будівництва господарств, відміряти ділянки тим же способом і порядком, яким для перших відміряно, тобто, щоб великі господарства, де будуть заїзди, мали вони ширину 24 і довжину 50 ліктів. Інші будинки вирішує гетьман, щоб мали ширину 18 і довжину рівно 50 ліктів [479,Т. XII, с. 189]». У містечку Фірлеїв поселенці отримували ділянку під будівництво в середмісті вулицях однакової для всіх ширини від 50 до 60 ліктів. На початках заснування містечка планували поселити 42 поселенців, але через часті пожежі у 1937 р. в середмісті було 3 будинки [484, с. 46].

В сторонах середміських кварталів будинки ставили щільно або відокремлено. Найчастіше рядову забудову формували кам'яниці. Приклади відокремленої мурованої забудови є у Краківці, Копичинцях, Підкамені, Рожнятові та Сасові. Дерев'яна забудова переважно була відокремленою. Стіни цих будинків розділяла межа шириною від пів до півтора метри. Також були випадки влаштування проїздів для возів у глибини ділянки завширшки до 3 м. Кількість будинків у сторонах ринкової площі з часом змінювалася в межах від 20 до 40, але не відповідала кількості парцель. У XIX ст. парцелі мали розміри від 5, 7 до 12 м.

Головною адміністративною спорудою в середмісті були міські ратуші. (дод. В, рис. В. 2) Будівлі ратуш розміщували посередині ринкової площі, рідше у сторонах. У ХІХ ст. перебудовують ратуші у Львові, Дрогобичі, Самборі, Белзі та ін. У більшості містечок Галичини, Волині та Поділля до кінця ХVІІІ ст. ратуші були дерев'яні, і після пожеж їх не відбудовували (Великі Мости, Яворів, Сокаль та ін.), переносили у зону комунікаційних осей (Сокаль, Кам'янка Струмилова), перебудовували з палаців (Рава Руська, Варяж), пристосовували інші будівлі (Жовква). Приклад особливої містечкової ратуші є в Куликові. Ця споруда мала два об'єми – дерев'яний і двоповерховий кам'яний. Між двома об'ємами – подвір'я, оточене парканом. В одноповерховій споруді знаходились в'язниця, шпихлір, митниця, а в двоповерховій уряд ґрунтовий, реєстратор, суд та кухня.

В містах Гетьманщини у ХVІІІ ст. на ринках розташовували старшинські житлові будинки, полкові та сотенні канцелярії, земські та гродські суди, магістрати та комісарства. Будівлі переважно складались зі сіней, підсіння, комор, альковів, ізб, пивниць. Кількість приміщень визначалася функціональним призначенням будівлі, статусом міста, заможністю власника ділянки та будівельним матеріалом.

Містечкові інвентарі допомагають відтворити планувальні особливості важливих адміністративних споруд. У цих описах розкриваються складові функціонування та побудови приміщень, стан та умеблювання ратуші. Доказом цього є опис ратуші у містечку Стоянів з 1769 р. [545, с. 3] Завдяки опису дерев'яної ратуші ХVІІІ ст. на площі ринок у Яворові довідуємося, що це була проста функціональна споруда, збудована з дерева, покрита гонтовим дахом [533, с. 6-7]. Спрощеним плануванням відзначалася дерев'яна ратуша у містечку Лисець [534, с. 2-3]. Вартою уваги є дерев'яна ратуша у місті Кодня [535, с. 3].

У центрі ринкової площі містечка Черніїв біля Полонного у 1775 р. стояла в'їзна ратуша зі стінами, збудованими з дилів, з чотирма ізбами та альковами. Дах споруди був покритий гонтом і сильно прогнів, місцями був

залатаний соломою. Ратуші належала винниця з вісьмома котлами та вільним курінням горілки. Зі сторони гостинця збоку ратуші розташовувалися крамниці та різницькі ятки [536, с. 11]. На основі інвентаря 1798 р. можна констатувати, що чернелицька ратуша в плані була дводільна і двотрактова, каркасно-дильової конструкції, покрита солом'яним дахом. Приблизні розміри: ширина 7 м, довжина 10 м. На час обстеження у кінці XVIII ст. вона перебувала в стані руїни і не підлягала ремонту [539, с. 3-4].

У Белзі за роки його існування зникла не одна ратуша. Наразі складно точно описати архітектуру першої – можливо, вона була дерев'яна і стояла в одній із сторін старої руської ринкової площі, неподалік від старого замку. Навіть на рисунку XIX ст., де зображений вигляд давнього Белза у 1428 р., у самому центрі міста намальовано ратушну вежу, увінчану прапором. Невідома доля й наступних ратуш, натомість зведення найстаршої дерев'яної ратуші у друкованих письмових джерелах датується 1712 р. Вона стояла «посеред болотистої ринкової площі і згоріла у 1806 р. [320, с. 16]». Існує також й інша згадка – пожежа 1802 р. [481, с. 363]. Можливо, у 1802 р. дерев'яна будівля зазнала часткової руйнації і вже у 1806 р. повністю згоріла. У цьому р. зникли від пожежі приринкова забудова та ряд гебрейських культових об'єктів [32, с. 101]. Цінним для аналізу архітектури ратуші 1712 р. є її зображення на карті-схемі 1811 р. [400, с. 220]. Датування цієї карти-схеми є сумнівним [32, с. 101]. Ймовірно, її нарисували у кінці XVIII ст., оскільки споруда ратуші зображена як монументальна будівля, а не пошкоджена пожежею 1802 р. Перший опис малюнка подає Микола Бевз: «Посеред Ринкової площі показано будівлю ратуші. Вона зображена, як велика, але одноповерхова будівля, накрита похилим дахом з люкарнами і, можливо, з піддаховою мансардою, без вежі. Ратуша має цоколь з позначеними на ньому малими віконницями до пивниць. Фасад будівлі має чотири вікна та великі входні двері [20, с. 117]».

Варто додати, що в плані ця споруда була прямокутна з широкими сінями, про які свідчить в'їзна брама. Праворуч та ліворуч від сіней розташовувалися адміністративні приміщення, кожне з двома вікнами.

Імовірно, в кожній з кімнат була піч. Одне віконце до пивниць, розташоване у західній частині будівлі, зображене близько до землі і подібне за величиною до звичайних вікон ратуші, що дозволяє зробити припущення, що колись тут були сходи в пивницю.

Невідомо, яка споруда дала притулок міській владі Белза після пожежі 1806 р. Нову муровану ратушу зводять уже майже наприкінці XIX ст. Власне про неї згадує Броніслав Сокальський в описі Сокальського повіту: «У середині ринку стоїть міський будинок, недавно збудований, в якому міститься пропінація[481, с. 363]». Є також відомості, що нова велика мурована ратуша з пивницями була зведена у 1886 р. [35, с. 20]. Зберігся опис ратуші після руйнувань у вересні 1914 р.: «Ратуша міста Белза. Будинок мурований. Забудова 342 м². Високий партер, цілий на пивницях. Всюди суфіти (стелі). Стрих викладений цеглою на глині. Залізні віконниці. До пивниць 5 дверей залізних і 12 віконць, розміром 0,4x0,6 м. Дах з оцинкованої бляхи. В мурі вогневому (фаціяті) – по два стрихові вікна. Сходи до пивниць – ззовні будинку. Ринви навколо будинку. Тип V. Виконання і утримування взірцеве. Збудована 28 років тому (1886 р.). Розміри: 28, 5 × 12, 2 × 3, 0 м. [33, с. 130] Опис повністю збігається із зображенням на поштівці 1914 р. Необхідно також відзначити низку подібностей із зображенням на карті-схемі XVIII ст.: високий цоколь, вхід до пивниці з південної сторони площі та дві внутрішні поперечні стіни орієнтовані південь-північ, що нагадують стіни сіней старої дерев'яної ратуші 1712 р. Це дає можливість припустити, що мурована ратуша 1886 р. збудована на старому цоколі та зберегла старий тип розпланування. У Першій світовій війні майже всі міста Галичини зазнали різних за обсягом знищень. Питання відбудови Белзької ратуші постало у 1925 р. Погоджувало проектні роботи Управління консервації Львівського воєводства. Будівничий в Раві-Руській Мартин Вагалович розробив проект, та Управління його проект відхилило [530, с. 267]. Частина цього проекту зберігається в ЦДІАУ у м. Львові [583]. У 1920-х роках міській адміністрації Белза віддають давній корпус

монастиря оо Домінікан, а на верхньому ярусі вежі влаштовують годинниковий механізм із дзвоном та циферблатами у круглих вікнах.

Складне планувальне вирішення мала мурована ратуша XVII ст. в Полонному. Вона складалася з адміністративної та торгівельної частин. На жаль, сьогодні складно провести ґрунтовний аналіз її планування, оскільки під час будівництва церкви влітку 2007 р. у центрі Полонного копали котлован і натрапили на підземні релікти ратуші XVII ст. Незважаючи на пораду чернівецьких археологів, у грудні 2008 р. котлован засипали щебенем і продовжили розпочате будівництво церкви [79, с. 209].

Досліджуючи ратуші XVIII ст. в містах Гетьманщини, Стефан Таранушенко визначив, що в Прилуках, Коропі та Кролевці їхнє планування складалося з сіней, караульні, канцелярії та «присутственного» покою. Полкові канцелярії та гродські суди також склалися з невеликої кількості приміщень. Найбільше число покоїв мали земські суди, що свідчить про їх велику вагу в тодішньому житті. Також Стефан Таранушенко пише, що «з магістратів виділяється найбільшим числом покоїв новий ще недобудований («без кришки») мурований триповерховий будинок у Ніжині. Це єдина з усіх урядових будівель Гетьманщини, що мала аж дві зали, по одній у верхньому і середньому поверхах, обидві з лоджіями[295, с. 15]». Перша будівля магістрату в Ніжині була дерев'яна, зовні вона не відрізнялася від решти міських будинків, згоріла 1754 р. Новий будинок магістрату будують за проектом архітектора Андрія Квасова. План ніжинської ратуші складався з прямокутного двоповерхового корпусу, завершеного вежею з годинником, а з боків простягалися два крила з аркадовими галереями та рядом крамниць. Пожежі кінця XVIII ст. завдали ратуші сильної шкоди. Впродовж XIX ст. будинок поступово занепадає, а приміщення використовують як склади. Наприкінці 1950-х років рештки галерей з рядом крамниць цілковито розібрали [158, с. 61-64].

Йоган Гюльденштедт, мандруючи Україною у XVIII ст., звернув увагу на архітектурні та технічні особливості ратуші у Києві: «На площі, ратуша

завдовжки 17 і завширшки 8 сажнів. Майже посередині видовженої сторони ратуші – башта 20 сажнів висотою. На ній – годинник з циферблатом на чотири сторони, що відбиває години і чверті. При цьому чути мелодійну гру дзвіночків. Коли сходить сонце, в південний час та коли заходить сонце, на площі грають сурмачі, яких утримує магістрат. На башті – рухливий позолочений двоголовий орел [281]».

На ринковій площі міста Лубнів розташовувалися полкова та сотенна канцелярії. Досліджуючи малюнок-схему головної вулиці Лубен, Юрій Ночовний зауважив, що сотенна ратуша та полкова канцелярії склалися з двох приміщень, оскільки зображені з одним входом, шістьма вікнами та двома димарями. Важливою домінантою ринкової площі у Лубнах був дерев'яний собор Різдва Пресвятої Богородиці [163, с. 25-26].

Окрім ратуші в центрі ринку для роздрібно́ї торгівлі поставили крамниці, які мали також своє особливе планування. Кілька крамниць об'єднували в один торговий ряд на ринку. Наприклад, в Острозі 10 крамниць знаходились в одній будівлі і під одним дахом. Довжина кожної з десяти крамниць становила 3 сажні (приблизно 6 м 39 см), а ширина — 1, 5 сажні (приблизно 3 м 20 см). Підлога і стеля в лавках були дерев'яними, дах покритий гонтом [30].

Показовим є опис 1835 р. снятинських крамниць, що належали графу Потоцькому [538, с. 5-7]. Розміри будівлі з крамницями у Снятині, в усіх наріжниках якої є дерев'яні крамнички становлять: довжина – 23 сажні та 3 лікті, ширина – 12 сажнів та 1 лікоть [538, с. 9]. Беручи до уваги, що сажень становить 1, 73 м, а лікоть – 0, 576 м, можна вирахувати, що крамниці мали розмір 41, 518 × 21, 336 м.

Кількість крамниць на ринку залежала від інтенсивності ярмаркових та торгових днів. Наприклад, у Полтаві XVII-XVIII ст. ярмарки відбувалися чотири рази на рік на центральному Соборному майдані (площі Ринок). У Стародубі проводили два ярмарки. У Ніжині XVIII ст. – три ярмарки на рік [280, с. 55]. Досліджуючи міста лівобережної України XVIII ст., Людмила Пляшко зауважує, що ринкові площі ділилися на земельні ділянки зайняті під

«коморні» та «лавочні» місця. Так, ринок в Ніжині ділився на 387, у Лохвиці – на 132, у Березні – на 148, у Городні – на 34 торгові ділянки. Розмір такої ділянки коливався в межах 11-35 м² [186, с. 60]. Завдяки опису крамниці у Ніжині, який наводить Людмила Пляшко, довідуємося, що коморами та лавами володіли міські райці та ремісничі цехи [599].

Забудова середмість історичних міст та містечок має визначену архітектурно-планувальну типологію: дводільну, тридільну, з підсінням, двотрактову, тритрактову, багатотрактову, з офіцинами та тильними будинками. Дводільне планування поділене на функціональний та трактовий підвид. Функціональна дводільна схема – це однокракові сіни та крамниця (так зване готичне планування), двотрактові крамниця та світлиця (властиві для ХІХ ст.). Один із перших дослідників планувальної типології професор Чеслав Тульє так описує планування старих будинків у містечках: «Сіни розташовували посередині, з обидвох боків від фронту, від підсіння влаштовували крамниці, під ними пивниці для складування товарів, зі сходами від сіней або з вулиці, з тильної частини або на поверсі влаштовували туалети... [493, с. 11]». У ХV-ХVІ ст. будівництво кам'яниць відбувалося лише у більших містах – Львові, Кракові, Перемишлі, Ярославі, Ряшеві, Язлівці, Кам'янці-Подільському. У наступних століттях ці будинки перебудовували, і тому сьогодні жоден з них не зберігся. Натомість можна припустити, що ці найдавніші кам'яниці мали просте дводільне планування, були з пивницями та двоповерхові. На другому поверсі розташовували житлові кімнати з опалювальними та кухонною печами. Кімнати були прохідними з альковами та дерев'яними тимчасовими перегородками. Будували також будинки з мурованим першим поверхом і фахверковим другим. Ці кам'яниці споруджували з каменю та цегли, у стінах замість дерев'яних меблів влаштовували ніші-альмарії, двері та вікна обрамлювали багато або скромно різьбленими кам'яними порталами, також влаштовували кладені з профільованої цегли віконні та дверні прорізи. Пивниці та перший поверхи перекривали бочковим або хрестовим ребристим склепінням, другий поверх

перекривали балками або повалою. В наступні століттях стіни цих давніх кам'яниць оббудовували та змінювали систему їхнього планування, що до сьогодні видно на прикладах пам'яток Львова, а також може проявитися під час археологічних та реставраційних досліджень у Дрогобичі, Городку, Золочеві, Тернополі, Самборі, Кременці, Луцьку, Острозі, Язлівці та Рогатині.

У XVII-XVIII ст. будують кам'яниці в середмістях Львова, Самбора, Дрогобича, Городка, Жовкви, Рогатина, Тернополя, Станіславова, Язлівця, Бродів, Бучача, Кременця, Луцька, Устилуга, Дубна, Кам'янця-Подільського. Незважаючи на те, що муроване будівництво у цих містах провадиться у XVII-XVIII ст., система планування опирається на давній архаїчний принцип – готичного дводільного планування. У цей час активізується будівництво корчм з властивим для них плануванням. Так, на ринку у Фірлеєві посередині стояла мурована корчма, збудована княжною Любомирською у 1783 р. на місті старої [484, с. 66]. Рештки цієї корчми та територію довкола неї віддав під будинок Товариства народної школи у 1925 р. Францішек Бєсядецький [484, с. 77].

Важливе значення для створення економічно вигідного планування кам'яниць мали податки («шоси»), і тому більшість будинків у цей час на фасаді мали три вікна, рідше чотири. Більшість важливих і освітлюваних приміщень виходили вікнами у внутрішній двір. Архаїчний готичний дводільний принцип планування сьогодні зберігся у ринкових площах міст Львів, Жовква, Городок, Самбір, Стрий, Кременець, Кам'янець-Подільський. Найбільше і найкраще цей тип представлений у Жовкві (за ступенем збереження). Готичний дводільний поділ жовківських кам'яниць простежується в рівні пивниць. Планування показує еволюцію дводільного готичного та тридільного ренесансового поділів. В дводільному поділі – це добудова однієї стіни першого поверху (переважно правої) і перехід до тридільного поділу, а також будівництво житлового другого, третього або четвертого поверху у XIX ст. В тридільному поділі – будівництво у XIX ст. сходової клітки, офіцин та другого поверху. Унікальні ренесансні та барокові планувальні релікти можна

побачити у кам'яницях Бучача та Язлівця, Рогатина та Яворова, Стрия та Самбора, Кременця та Дубна, Сатанова та Кам'яця-Подільського.

У XIX – на початку XX ст. у містах та містечках збільшилася кількість мурованих будівель. У більших містах будують цегельні і це, відповідно, впливає на розвиток нового будівництва. Середміські кам'яниці XIX ст. мали різмаїте планування – від дводільного до багатодільного складного з багатотрактовим розвитком у глибину парцелі. У цей час збільшується поверховість – до трьох та чотирьох поверхових кам'яниць. У будинках додають кількість та об'єм торгівельних залів, покращують ергономічні властивості сходів, ліквідовують прохідні кімнати, влаштовують туалети та лазнички.

Поруч з дерев'яним перекриттям приміщень в мурованих будинках XVII – початку XVIII ст. використовують перекриття бочкове (півциркульне), хрестове, трициркульне з люнетами. У XIX-XX ст. – склепіння бочкове, лучкове, кляйн.

Дерев'яні будинки мали різноманітне планування: однокамерне і багатотрактове складне. (дод. В, рис. В. 3) Планування та величина дерев'яного будинку залежали від достатку власника та його господарської кмітливості. Переважно на початку зводили одно або двотрактову споруду, до якої пізніше з часом добудовували чергові тракти. Будинки розросталися вздовж парцелі, внутрішні кімнати залишалися прохідними та не освітленими, з глиняною долівкою та без стелі. У XV-XVI ст. дерев'яні будинки ставили відокремлено. До сьогодні жоден з них не зберігся. Ймовірно, вони мали просте планування, яке складалося з крамниці, кухні та світлиці. У XVII-XVIII ст. традиція простого планування ще зберігається. Розвиток торгівлі спонукає власників відкривати нові крамниці або шинки. До складу приміщень входили сіни, світлиці, алькови, кухня, крамниці, комори та пивниці. Розвиток ремісництва суттєво впливав на планувальні особливості дерев'яної забудови середмістя. Завдяки цехам кравців, шевців, теслярів, ткачів, кушнірів, різників, пекарів, ковалів, бондарів, слюсарів, мечників, токарів, котлярів та мулярів будинки

обростали додатковими приміщеннями, пов'язаними з технологічними ремісничими процесами. Періодичні пожежі руйнували дерев'яні будинки, і тому середмістя не завжди було щільно забудованим.

У XIX – на початку XX ст. дерев'яні будинки розростаються, більшає житлових приміщень. У добре розвинених торговельних містечках дерев'яні будинки були переважно з мансардами. Сходи на мансарди влаштовували у сінях. Вони були стрімкими та одномаршевыми. Збільшується кількість крамниць з поділом великої кімнати навпіл додатковою перегородкою. Переважно планування дерев'яної забудови в місті мало відрізнялося від сільського. Йозеф Рорер у 1802 р. відзначав: «У Куликові, як, зрештою, в кожному галицькому містечку, доми нічим не відрізняються од селянських хат [273, с. 30]». Дерев'яна забудова XVI-XIX ст. була зрубною, каркасно-дильовою, фахверковою. Траплялися випадки комбінованих вирішень стін: так, у Куликові, Сокалі та Нижанковичах фасадна стіна була мурована, всі інші дерев'яні.

Окрім житлової забудови в середмісті ставили заїзні будинки. Вони мали шир. фасадну сторону, широкі сїни, анфіладу приміщень, мансардний поверх, стайні та возівні. Такого типу дерев'яні будинки вирізнялися від інших об'ємом. У кожному з них була «шинкова ізба» та муровані перекриті склепінням пивниці. Для успішного розвитку торгівлі в середмісті намагалися будувати якомога більше заїздів. Відомо, що у XVIII ст. на ринку в Чернелиці було два важливих заїзди, які були дводільні та двотракткові в плані, з широким підсінням та сіннями, перекриті чотирихилим дахом з гонтовим покриттям. У заїзді, що розташовувався в південній стороні ринку, була комора-крамниця. Варто зазначити, що ратуша та заїзди мали подібну схему плану. Натомість розміри заїздів були значно більші, аніж в ратуші. Розташування цих заїздів і, зокрема, підсіння по осі захід-схід свідчить, що вони були підпорядковані головній композиційній осі ринку, що починалася від в'їзної брами замку [539, с. 6-7]. Добрий приклад простого планування знаходимо в інвентарному описі трьох корчм на ринку у Шумську 1783 р. [540, с. 5-6] У стороні ринку містечка

Озеряни на Тернопільщині у 1823 р. стояв простий у плануванні скарбовий будинок зі стайнею на 30 коней [541, с. 6-7].

Дерев'яні та муровані будинки з підсінням – один з найцікавіших типів забудови середмістя. Будівництво підсіння пов'язано не лише зі зручним влаштуванням місця для ведення торгівлі, а й для проходів довкола ринку у часі негоди та спекотних днів. Муровані кам'яниці з підсінням виявлено у Бродах, Варяжі, Дрогобичі, Жовкві, Золочеві, Копичинцях, Краківці, Мостиськах, Підкамені, Самборі, Судовій Вишні, Тартакові, Христинополі. Натомість дерев'яні будинки з підсінням були практично у кожному містечку. У Станіславчику посередині ринку стояв заїзний будинок, збудований з дерева, частково зрубний і частково каркасний, під гонтовим дахом, з підсінням з боку двох заїздів [542, с. 7].

Муровані будинки з підсінням відрізнялися від дерев'яних. Ці відмінності яскраво представлені в описі кам'яниці з підсінням у Краківці, яка мала довжину 48 ліктів, а ширину 24, 5 ліктів [542, с. 36-39]. Багатий на деталі є опис 1768 р. ренесансної кам'яниці з підсінням у Самборі [425, с. 103-104].

Будинкам з підсінням передувала традиція побудови передпоріжжя. Цей елемент планування давніх кам'яниць притаманний для таких великих галицьких міст, як Краків, Перемишль, Ярослав та Львів, натомість його також можна було побачити у Гусятині, Ланцкоруні, Мурованих Курилівцях та Шаргороді на Поділлі. У Гусятині передпоріжжя побудовані значно пізніше від Львова та Кракова (імовірно, у XVII ст.), що свідчить про тривалість будівельної традиції. На жаль, у середині XX ст., ці унікальні кам'яниці з передпоріжжям у Гусятині були розібрані, як у решті подільських містечок. Релікти цієї системи планування будинку збереглися у Шаргороді.

3.2. Стилiстична типологiя забудови середмiсть.

До сьогодні збереглася унікальна багата на форми архітектура в середмістях Городка, Кукизова, Крукеничів, Варяжа, Янова, Яворова, Краківця,

Судової Вишні, Мостиськ, Кам'янки Бузької, Буська, Щирця, Дрогобича, Стрия, Нижанкович.

У навколишній забудові середмістя виокремлювалася будівля ратуші, фасадний вистрій якої залежав від статусу міста та його заможності і з часом зазнавав стилістичних змін. Так, у Язлівці вперше ратуша згадується при поділі власності між спадкоємцями Анни з Язловецьких Чурилової у 1641 р., коли були розпочаті справи, пов'язані з ремонтом міських мурів: «Міщанам на ремонт мурів брам та башт потрібно дати матеріали з податків ратуші [393, с. 156]». Враховуючи торгівельне значення міста та його економічний потенціал, можна стверджувати, що ренесансна ратуша в Язлівці мала унікальне архітектурне вирішення: складне планування, два поверхи, зі склепінчатим перекриттям, фасади оздоблювалися кам'яними різьбленими карнизами, віконними та дверними обрамленнями. Одну частину ренесансної ратуші відводили під ваги та інші дрібні еталони міри, що було зумовлено торгівельним статусом Язлівця.

Історія формування ратуші у Самборі також свідчить про змінність фасадних рішень. Перша одноповерхова мурована споруда з невисокою вежею була побудована на ринку у XVI ст. Простояла вона недовго, знищена пожежею 1637 р., протягом 1638-1668 рр. на її місці вимурували нову, двоповерхову з високою вежею [425, с. 98]. Про вишуканість фасадного вистрою самбірської ратуші свідчить її інвентарний опис 1760 р.: «На верху високої сорокаметрової вежі влаштовано з мідної бляхи герб міста, поверх, де був розташований годинник, довкола обведений металевим балконом доброї роботи [425, с. 99]». Двері та вікна давньої ратуші оздоблювали різьблене обрамлення, а на головному вході досі зберігся різьблений білокам'яний ренесансний портал.

Вишукані муровані ренесансні ратуші в минулому оздоблювали ринкові площі Дрогобича, Станіслава, Підгайців, Рогатина, Жовкви, Олики, Полонного, Києва, Тетієва. У Жовкві ратуша була квадратною в плані, триповерховою, із одноповерховими бічними крилами, де розташовувалися крамниці [451, с. 129-

130]. Головний фасад цієї будівлі був двоосевий з центрально-осевою брамою на першому поверсі, а бічний – триосевий з рядом крамничок. Головну браму прикрашав ренесансний портал, завершений сандриком, що стилістично нагадував головну браму в'їзду у замок. Віконні та дверні пройми мали різьблені білокам'яні обрамування. Дах приховував аттик з коронкою. Жовківська ратуша була одним з найкращих прикладів архітектури магістрату XVII ст. у Центрально-Східній Європі. На жаль, ця пам'ятка не збереглася [159]. Барокові ратуші у Бучачі, Куликові, Олеську, Могилеві, були різнотипними, різнокомпозиційними спорудами: у Бучачі – квадратна в плані та багатоярусна, Куликові, Олеську та Могилеві – видовжені в плані та багатоосеві, у Бучачі – пишно оздоблена різьбою, а в Куликові та Олеську – скромні та малодекоровані. (дод. В, рис. В. 4) Класицистичні ратуші у волинських та подільських містечках (Бережанах, Дрогобичі, Городку, Галичі, Роздолі, Нижанковичах, Миколаєві, Кутах, Комарно) представляють розмаїття фасадних композиційних рішень. Бережанська ратуша – двоповерхова, з внутрішнім подвір'ям, багатоосева споруда, її фасадну площину моделюють пілястри, профільовані карнизи, віконне та дверне обрамлення, ордерні портали в'їзних брам. У Дрогобичі, Городку, Галичі, Кутах головним акцентом були вежі з годинником, а композиційне рішення фасадної площини п'яти- або семиосеве. Ратуші у стилі історизму в Добромилі, Рудках, Косові, Коломиї, Делятині, Болехові, Більшівцях мали подібну до класицистичних композицію, натомість фасадні площини оздоблювали деталі на зразок ренесансних та барокових.

Екстраординарним явищем в просторі ринкових площ вважаються хрещаті в плані ратуші. (дод. В, рис. В. 5) Аналіз композиційних осей показав, що ратуші розплановували посередині ринкової площі у місці перехрещення діагоналей, що сприяло перетворенню цих споруд у центр композиції всього ансамблю. Так, у ратушах Станіславова, Гусятина, Підгаєць, Збаража й Тартакова місце перехрещення діагоналей акцентували ратушною вежею.

Принцип діагонального розташування ратуш в ансамблях ринкових площ був найголовнішим, оскільки досі не виявлено прикладів, коли рамена ратуш такого типу розпланували перпендикулярно до сторін площі. Будь-яка містобудівельна ідея повинна бути майстерно завершена об'ємно-просторовим вирішенням споруди. У випадку хрестоподібних ратуш це обов'язкове діагональне розташування крамниць та визначена їхня кількість, а також особливості планувальної структури. У Станіславові, Гусятині, Підгайцях, Тартакові кожне з рамен мало чотири крамниці, а в Лешневі їх було вісім. На планування впливав статус міста, а також його економічний і торгівельний рівень. Споруда вежі та розташовані у ній адміністративні приміщення з крамницями не сполучалися. Стилiстика вирішення фасадів відповідала часові побудови ратуші. З дослідження виявлених документальних свідчень можна укласти хронологію зведення ратуш в Гусятині, Підгайцях, Станіславові, Збаражі, Тартакові, Лешневі та Мурафі. Ратуші у Гусятині, Підгайцях та Станіславові мали ренесансну композицію фасадів, а будівлі Збаража, Тартакова, Лешнева та Мурафи – барокову. Кожна ратуша мала свої деталі та характерне декорування: у Гусятині – обрамлення дверних та віконних прорізів, круглі віконця з профільованими дзеркалами, у Підгайцях – арочні ніші, білокам'яні портали входів, а також кутові пілястри, що завершені майстерно різьбленими капітелями, у Станіславові – багате оздоблення вежі (пілястри, вікна та брами, обрамлені багато профільованими декораціями). Тартаківська ратуша мала барокові пілястри, капітелі, віконне, дверне обрамлення та огорожу балконів, а в Лешневі ратуша була досить скромною щодо стилістичного вирішення, але мала профільоване обрамлення входів та брам у крамниці.

На особливу увагу заслуговує ратуша в Гусятині. Вона зведена у першій половині XVII ст. [363, с. 183]. Протягом цілого XVII ст. місто належало родині Калиновських і лише Гелена з Калиновських Морштинова «як бездітна 1748 р. цілий ключ Гусятинський в спадок записала своєму кровному Станіславові

Потоцькому [332, Т. IX а, с. 111]». Інтенсивний економічний розвиток Гусятин визначив зведення ратуші, яка на той час своїм новаторським планувальним рішенням перевершувала такі самі споруди у сусідніх містах. Однак окупація міста турками 1672-1683 рр. зупинила його подальший розквіт у XVIII ст. Гусятинську ратушу збудували з тесаного каменю, а в основі її плану була форма чотирираменної зірки. Кожне з рамен зірки було шестибічним будинком. Рамена примикали до восьмигранної центральної частини з чотирма брамами. Ратуша мала широкі перекриті склепінням пивниці, які у період розквіту міста були складами товарів, привезених з інших країв [508, с. 443-444].

Пам'яткова ратуша збереглася до середини XX ст., після Першої світової війни вона була пошкоджена, і у 20-х роках XX ст. її частково відбудували, та після Другої світової війни повністю розібрали. Поки не встановлено автора Гусятинської ратуші, архітектурна ідея якої, очевидно, вплинула на принципи вирішення Станіславівської ратуші, оскільки була споруджена раніше.

У Йосифінській метриці кінця XVIII ст., на жаль, знаходимо скромні відомості про Гусятинську ратушу: «240. Ринок на якому ратуша з крамницями; 249. Панський шпиталь для солдат № 215 [547, с. 12]». У Францисканській метриці подібно: «290. Ратуша (старий № 248), 291. Панський будинок [548, с. 29]». Незначні відомості про пам'ятку знаходимо в інвентарі міста Гусятин 1795 р.: «У першій мурованій крамниці фактора Мешка Канісберга дозволено продавати м'ясо, біля неї у формі брами між крамницями мури для ратуші формовані. Біля тих мурів з протилежного боку друга подібна крамниця, з двома лядами, у ній дозволено тимчасово зсипати збіжжя Мошкові Енгельгерту. Поруч третя подібно мурована крамниця – з трьома лядами, у якій склад цісарської амуніції. За крамницею того ж Мошка, буде крамниця скарбова біля мурів і ніби другої ратушної брами, подібна з великими лядами та дверцятами, у якій склад мундирів та іншої цісарської амуніції; навпроти цієї крамниці по другій стороні зруйнованої брами є скарбова крамниця без ляди та дверей. Ці всі крамниці під попсоутою і зруйнованою дахівкою [544, с. 20]». Нетипова споруда привернула увагу галицьких архітекторів наприкінці XIX ст.

Вже на засіданні Грона консерваторів 15 листопада 1890 р. консерватор Л. Вербицький представив архітектурні обміри ратуші, її коротенький опис, та зауважив, що серединна частина будинку поміж крилами була без сумніву завершена куполом, а цілий будинок заслуговує на увагу [464, с. 154]. Через сім років на засіданні Грона Консерваторів 13 листопада 1897 р. було розглянуто справу запланованої відбудови «критого ринку» в Гусятині та затверджено проект Болоза Антоневича, як такий, що частково повертає будинку XVII ст. первинний вигляд [465, с. 113]. Про унікальність ратуші в Гусятині свідчить той факт, що на початку XX ст. її намагаються реставрувати та охороняти. У відділі рукописів Бібліотеки академії наук України імені Василя Стефаника зберігається лист-відповідь відділу повітової ради Гусятини до пана архітектора Владислава Галицького від 30 вересня 1903 р., у якому написано: «Відповідаючи на лист Шанованого пана з 10 вересня цього р., повідомляємо, що плани та фотофіксація наявного стану так званої ратуші, а власне «критого ринку» (*hala targowa*) у Гусятині знаходяться у користуванні панів консерваторів. Частину тих фіксацій надіслали на ім'я шанованого пана Фінкля у листі від 1 червня 1903 р. Частина буде знаходитися найімовірніше у міському архіві під охороною д. Чоловського [525, с. 169]». Отож, розшуки архітектора Владислава Галицького обмірів ратуші найімовірніше пов'язані зі справою розробки ним проекту реконструкції споруди. Після Першої світової війни критий ринок (*hala targowa*), так званий «чворак» був у стані руїни і міг завалитися [526, с. 208]. У 1933 р. консерватор доктор Горнунг пише листа до магістрату міста Гусятин: «Згідно минулого листа з дня 27 липня ц. р. L:1161/33 магістрат зобов'язаний видати наказ власникові або власникам так званого «чворака» на ринку, на підставі розпорядження Президента Речі Посполитої з дня 16 лютого 1928 р. про будівельне право /Dz.V.Rz.P.№23.poz.202/ до беззаперечного розпочинання необхідного ремонту, оскільки деякі частини будівлі можуть завалитися, тим самим створюючи небезпеку для мешканців і перехожих. З уваги на пам'ятковий характер будинку, необхідно розробити детальний проект і кошторис реставрації цілого об'єкту, що передбачатиме

реконструкцію первинного вигляду, опісля представити його до погодження консерваторові. В архіві планів місцевого Відділу мистецтва знаходяться докладні обміри згаданого критого ринку у Гусятині, копії яких на прохання магістрату можуть бути надані для їхнього використання [465, с. 210]». Найімовірніше, проект реставрації був виконаний, оскільки у праці професора Є. Ковальчика «Себастьяно Серліо та польське мистецтво» в ілюстраціях 19, 20 та 21 подано план, фасад та розріз Гусятинської ратуші [415, с. 216-217]. План не викликає заперечень, оскільки відповідає натурним обмірам, а от фасади та розрізи реконструйовані і не підтверджені фотографією, надрукованою у праці О. Чоловського та Б. Януша «Минуле і пам'ятки тернопільського воєводства» [363]. Гусятинська ратуша, на жаль, стала славним минулим міста, а її таємниця й досі залишається нерозкритою – невідомо хто її запроектував, збудував і чому саме хрестоподібною в плані.

Авторство більшості хрестоподібних в плані ратуш досі не встановлено, відомо лише, що ратуша у Станіславові зведена Карлом Беное. У публікаціях, де згадано ратуші Станіславова та Гусятини, автори вважають, що ці пам'ятки зведені за типом вілли Себастьяно Серліо «molino da vento». Натомість детальний огляд плану та архітектурного вирішення споруди вказує на серйозні відмінності між хрестоподібними в плані ратушами та віллою: у центрі вілли є величезний дитинець, якого немає у ратушах; рамена вілли менші, ніж грань восьмигранника, а у ратушах – навпаки; рамена вілли є складовими простору дитинця, а у ратушах – зовнішнього простору площі; пропорції об'єму восьмигранника та рамен у віллі приблизно однакові, а у ратушах восьмигранник вежі домінує і перевищує рамена з крамницями. Можна помітити значно більшу подібність ратуш з віллою-ротондою Андреа Палладіо. Без сумніву, головна подібність – у центричній композиції та діагональних виступах рамен. Такі діагональні прийоми в архітектурі помітні у творчості Франческо Ді Джорджо, Брунелескі (Санта Марія Дель Ф'йоре) та у Рафаеля. Найбільше хрещаті в плані ратуші перегукуються з рисунками Леонардо да Вінчі, зокрема, з ескізами храмів, виконаними у кінці XV ст. Важливо

відзначити, що завдяки їхньому порівнянню виявилось: основою ратуш і храмів є восьмигранник, який домінує у просторі; рамена рівновеликі до граней; восьмигранник високо піднятий над раменами і є центром об'ємно-просторової композиції. Однак начерки да Вінчі навряд чи були відомі у східноєвропейському просторі XVII ст., що робить цю гіпотезу, на жаль, мало переконливою. Важко також погодитися, що тип хрестоподібних ратуш виник під впливом Серліанського «molino da vento». Автор ідеї, очевидно, був будівничим Гусятинської ратуші – першої у цьому ряді. Можливо, це був один з італійських мігрантів-архітекторів. Вже пізніше на замовлення Потоцьких відбулася адаптація та розповсюдження такого типу пам'яток. На увагу заслуговує також приклад адміністративної будівлі першої половини XIX ст. у Раві Руській, де посередині регулярної квадратної площі ринок розташовувалася класицистична двоповерхова ратуша, взорована на палаццо Публіко у Віченці.

Цінним прикладом архітектури, що сформувалась у результаті різносторонніх впливів, є споруди караван-сараїв, яких в Україні сьогодні виявлено лише 14. (дод. В, рис. В. 6) Один з них розташований на території Кримського півострова (м. Старий Крим), дев'ять на Поділлі (Тульчин, Меджибіж, Шаргород, Кам'янець Подільський, Заліщики, Марківка, Хоростків, Янів, Умань), два в Галичині (Тартаків, Сокаль), два на Волині (Новоград-Волинський (Звягель) та Ізяслав). Найбільша кількість виявлених караван-сараїв є на Поділлі. У першій половині XVII ст. тут їх будують в Тульчині, Меджибожі та Шаргороді, у другій половині XVIII ст. – в Заліщиках, Марківці, Янові та Хоросткові. Невідомо, коли виник караван-сарай в Кам'янці-Подільському, хоча є підстави вважати, що будівництво здійснювали в першій половині XVII ст. Турецька окупація Кам'янця на Поділлі була нетривалою, а на спорудження караван-сараїв впливав насамперед розвиток торгівлі, який у цей період був незначним. Тому переважно йдеться про об'єкти до турецької окупації. Будівництво караван-сараїв у другій половині XVIII ст. можна

пояснити тим, що лише такі споруди могли сприяти розвиткові міста та притягувати купців до нього. Якщо брати до уваги кількість караван-сараїв та кількість приїжджих купців, то можна припустити, що континентальний торговельний центр Європи XVII-XVIII ст. розташовувався саме на Поділлі. Сухопутний обмін товарами, незважаючи на розвиток торговельного флоту, був безпечнішим та надійнішим. Караван-сараї в Галичині (Тартаків, Сокаль) виникли під впливом подільських. Їхнє спорудження свідчило також про зменшення торговельної монополії Поділля між Сходом та Заходом, та географічне розташування Галичини не могло конкурувати з Поділлям. Караван-сараї, як азійський винахід, пов'язані не з турецькою окупацією частини України, а з розвитком і поширенням торгівлі. Це доводить, що економічні чинники мали найвагоміший вплив на розвиток архітектури. Турецька окупація не покращила становища, а навіть вплинула на затирання автентичної назви цього типу пам'яток.

На підставі порівняльного аналізу планів цих споруд, можна припустити, що найбільшим був Старо-Кримський караван-сарай (XIV ст.), Тульчинський масштабно наближувався до нього (XVII ст.). Хронологічне зіставлення об'єктів свідчить, що з часом розміри караван-сараїв зменшувалися. Караван-сараї Меджибожа та Шаргорода мали подібну форму плану – видовжений прямокутник, караван-сараї Тульчина та Тартакова – подібну форму розпланування внутрішнього подвір'я та набору брам, а в Заліщиках та Марківці караван-сараї мали чотири кутові оборонні вежі. В Новоград-Волинському було просторе подвір'я, круглі кутові вежі та дві брами, в Янові – одна висока вежа. Архітектурна стилістика караван-сараїв пов'язана з європейськими стилями: ренесансом (Тульчин, Меджибіж, Шаргород, Новоград Волинський), бароко (Тартаків, Заліщики, Марківка та Хоростків) та навіть історизмом (Янів). Упродовж століть архітектурне вирішення фасадів караван-сараїв змінювалося (Меджибіж – XVIII ст., Заліщики – XIX ст., Хоростків – XIX ст.), але навіть тоді зберігались архітектурні оборонні риси. Не

менш складним і не вирішеним досі є питання авторства цих споруд, хоча з певністю можна стверджувати, що створювали їх європейські архітектори та будівничі. Аналіз наведених прикладів караван-сараїв в Україні дає підстави говорити про синтез азійської планувальної та європейської візуальної-стилістичної ідей [214].

Караван-сарай у Тульчині, ймовірно, був одним з найстарших в історичних містах України. У багатьох публікаціях немає чіткого визначення цієї споруди. Автори книжки «100 єврейських містечок України» детально описують цей об'єкт, називаючи його укріпленими торговими рядами: «На думку Д. В. Малахова, замок знаходився в центрі Тульчина, поруч зі старою ринковою площею (в районі сучасного автовокзалу, на території, яку займає школа та шкільний стадіон). Зафіксована на старій поштівці кам'яна стіна «з декоративним аркатурним завершенням та величезними артилерійськими амбразурами в нижньому ярусі» становила, на думку цього історика, останній уцілілий фрагмент замкових укріплень. Найімовірніше, що стіна, розташована колись у центрі міста на ринковій площі, була частиною укріплених торгових рядів з ратушею – споруда такого типу, побудована у першій половині XVII ст., збереглася в Шаргороді. Річ у тім, що замки, закладені у XVI – початку XVII ст. у східному Поділлі, розташовувалися звично не в центрі поселень, а на високій місцевості на березі річки [294, с. 293]». Дослідник історії Тульчина Віктор Святелик покликається на польського письменника Твардовського, який мешкав у XVII ст. в Тульчині і описував замок «з дерев'яним укріпленням, парканом і валом так, щоб від татарського нападу там можна було боронитися добре [279, с. 17]». Він однак не звертає увагу на будівельний матеріал – дерево, поправляє очевидця і пише, що «одна із стін замку була кам'яною, вона знаходилася на його північній стороні і відокремлювала площу теперішньої середньої школи №1 від площі перед замком, яку називали Старим базаром. Старожили міста ще пам'ятають ту велику цегельну стіну, яка була розібрана за наказом місцевої влади у 30-х роках XX ст. Фотографія її експонується в

місцевому краєзнавчому музеї [279, с. 17]». На мапі XIX ст. зафіксовано цей об'єкт, і він аж ніяк може бути старим Тульчинським замком. На разі, складно пояснити знахідку на території спортмайданчика школи №1, де «знайшли поховання XVII-XVIII ст., цегельні склепи, труни із залишками кісток та клаптями блискучої матерії». Віктор Святелик вважає, що «це або поховання монахів та священників, які загинули під час облоги замку в 1648 р., або поховання тих поляків, які загинули під час битви під Батогом, неподалік від Тульчина [279, с. 18]». Якщо це були різночасові поховання (це пов'язано з довготривалим функціонуванням цвинтаря), то, ймовірно, на території тульчинського караван-сараю розташовувався християнський храм (це також потребує додаткових археологічних розвідок). Якщо ж поховання були одночасовими, то, ймовірно, вони пов'язані з тим, що виконання обряду на території справжнього цвинтаря було неможливим. Віктор Святелик також подає дуже цінну інформацію щодо «старого базару»: «Поруч із Старим базаром знаходиться місце, звідки у різні напрямки йшло 13 підземних ходів. Місцеві жителі знаходили в підземних ходах залишки посуду, зброї, обгорілих зерен тощо. Підземні ходи, нерідко муровані, покриті штукатуркою, мають складну систему переходів, підземні колодязі і навіть кімнати [279, с. 18]». Майже у всіх містах та містечках існують легенди, пов'язані із підземними ходами, та у більшості випадків ідеться про збережені від будинків камери пивниць із склепінням. Найвірогідніше жителі Тульчина при проведенні будівельних робіт бачили релікти підземних ярусів старого караван-сараю – величезної складської будівлі.

Через Тульчин проходив найбільший у цих землях торгівельний тракт, який «починався в Луцьку на Волині та пов'язував волинські міста з містами західного та східного Поділля, через них вів до Молдови та Волохії, а далі – в Причорномор'я та Крим. По Брацлавському воєводстві цей тракт проходив через Хмільник, Винницю, Немирів та Брацлав до Тульчина, потім у південному напрямі на Тростянець та Чечельник, а звідтіля до Юзефграда (тепер Балта) [294, с. 285]». Про економічний розвиток Тульчина свідчить той

факт, що «в 1637 р. у Тульчині нараховувалось 42 торговця. Тут два рази на тиждень відбувались малі торги, а раз на рік – великий ярмарок [279, с. 23]». Тульчинський караван-сарай виконував багато функцій. Так, «в кінці XVIII ст. на другому поверсі над торговими рядами, розташовувалися казарми та квартири для солдат та офіцерів палацового війська: власник Тульчина облаштував кінну поліцію та прикордонну сторожу. Монументальна споруда торгових рядів виходила на вулицю одного з найстарших, тісно та безладно забудованих кварталів Тульчина, який до кінця XIX ст. перетворився в район гебрейської бідноти Капцанівку (кабцан – на івриті „жебрак”) [294, с. 306]». Аналіз абрису Тульчинського караван-сараю зафіксованого на мапі XIX ст., доводить, що споруду розбудовували не в один час, найдавнішими були зовнішні стіни (розміри 75 × 90 м), натомість усередині розбудова тривала відповідно до економічних потреб. Імовірно, арендатори для збагачення добудовували й розбудовували житлові та торговельні корпуси. Так, «на старому ринку вибудували гостинний двір, можливо, це була реконструкція з використанням фрагментів споруди старовинних торгових рядів. У гостинному ряді містилося 16 кам'яних крамничок, 55 дерев'яних, разом – 71, в яких місцеві гебреї тримали різні товари з шовку, оксамиту, атласу... шалики, хустки, панчохи, рукавиці... пензлики, нитки... плащі, кушаки... цукор, каву, чай, шоколад... родзинки, фіги, турецькі фініки, стручки, волоські горіхи, грецькі горіхи... мигдаль, персики, цитрину, апельсини та різних сортів сири [294, с. 309-310]». Функціональна продуманість та економічна вигідність Тульчинського караван-сараю настільки вразила Франциска Салезія Потоцького, що він будує подібний об'єкт у галицькому містечку Тартаків (щоправда менший за об'ємом). Використання глухих аркад в нижньому ярусі стіни помітні у Тульчині (перша половина XVII ст.) та Тартакові (середина XVIII ст.). Архітектурне вирішення караван-сараю в Тульчині сформоване у ренесансному стилі – з аркадою та пропорційним аттиком. У місцях в'їзних брам – лаконічні ризаліти, портал оздоблений скромним профілем. У пізніші

часи фрагменти збережених стін караван-сараю забудували маленькими крамничками.

Вартим уваги є караван-сарай у Марківці на Поділлі. Містечко Марківка «з 1760 р. до початку XIX ст. – Янгород, Янушгород, Янушгрудек, тепер село Томашпільського району Винницької області, до 1923 р. містечко Ямпільського повіту Подільської губернії. У 1760 р. Януш Четвертинський виробив для колишнього села міські права та перейменував його у Янушгород. У 1775 р. черговий власник отримав королівський привілей на проведення в містечку 12 ярмарків на рік. Статус міста та щомісячні ярмарки сприяли економічному зростанню міста, його ринкову площу прикрасила оборонна ратуша. В ратуші розмістили крамниці, в яких торгували переважно гебреї. З часом сім'ї деяких гебреїв поселилися в приміщеннях цієї споруди [294, с. 548]». На карті подільської губернії 1840 р. видно абриси „ратуші” у Марківці. Це квадратна в плані споруда розміром 50 × 50 м з кутовими вежами та великим внутрішнім подвір'ям, розташована у центрі квадратної ринкової площі. Ймовірно, цей об'єкт збудували в проміжку 1760-1775 рр. Після приєднання Брацлавщини до Російської імперії містечко занепадає, ярмарки не проводять «ратуша» руйнується. Марківка, будучи містечком, мала небагато населення. У споруді одночасно функціонувала міська адміністрація, крамниці, склади та житлові кімнати (в пізніші часи заселені гебрейськими сім'ями), а також велике подвір'я, яке на час ярмарків заповнювали вози. Архітектурне вирішення караван-сараю в Марківці – один з найяскравіших прикладів використання барокових форм в архітектурі цього типу споруд. Чотири кутові та дві в'їзні вежі увінчували волютні двоярусні фронти. Площини в'їзних веж горизонтально почленовані розвиненими гзимсами та двоярусними пілястрами. Вікна оздоблювали багаті барокові обрамлення.

Одним з останніх караван-сараїв був Уманський. В Умані у 1780 р. з ініціативи Станіслава Потоцького на ринку споруджують «торгові ряди». Вони мали велике внутрішнє подвір'я, брами та чотири вежі на кутах, західні та східні сторони були два поверхи заввишки, а по периметру розташовувалися 40

складів для товарів [99, с. 18]. У першій половині XIX ст. торгові ряди «караван-сараю» в Умані зазнали кілька перебудов, їх пристосовували під в'язницю. Це спричинило занепад, втрату торгівельної функції та поступове руйнування споруди. Ремонтні роботи завершилися у 1861 р., після чого пам'ятка сильно змінила свій первісний вигляд.

Готична забудова середмість переважно була дерев'яною. Війни, пожежі, перебудови та розбудови завадили збереженню готичних будинків. Сліди мурованої готики можна відчитати лише у Львові та у ратуші Кам'янця-Подільського. (дод. В, рис. В. 7) Натомість у Стрию, Самборі, Дрогобичі, Рогатині, Городку, Коломиї, Луцьку, де, ймовірно, були готичні кам'яниці, не збереглося її й сліду. Беручи до уваги тодішній економічний розвиток цих міст, можна припустити, що це були двоповерхові фахверкові або цегляні будинки, з вузькими, простими і скромними фасадами. Збережені фрагменти готичних фасадів та порталів у Львові частково розкривають особливості тодішньої архітектури. Вузькі фасадні площини розділяли дві або чотири вертикальні осі та два горизонтальні рівні. Дахи були повернуті цегляними фронтонами до ринкової площі або вулиці. Вікна були малі, оскільки виробництво віконного скла ще не розвинулося, їх склили круглими оболонками. У кам'яницях вікна та двері оздоблювали профільовані різьблені білокам'яні блоки або профільована цегла. Дерев'яні готичні будівлі, ймовірно, мали вигляд подібний до сільських хат – відокремлені, одноповерхові, рідше двоповерхові, двоосеві від фронту забудови, з дахами, покритими гонтом. Так, довкола ринку у Самборі розташовувалися двоповерхові готичні дерев'яні будинки з підсінням [425, с. 97]. Забудова того часу швидко руйнувалася через пожежі і воєнні дії, що, скоріш за все, й впливало на композиційно-стилістичне вирішення фасадів.

Ренесансна архітектура середмість не зразу стала стилістичним взірцем. Фасадні площини більшості кам'яниць були мало оздобленими, лише в окремих випадках використовували вертикальне членування – пілястри та горизонтальне – карнизи. Натомість використання декорованих

ренесансних порталів та віконних обрамлень зустрічалися переважно у визначних містах – Львові, Самборі, Дрогобичі, Жовкві, Бродах, Бережанах, Язлівці, Луцьку, Кам'янці-Подільському. (дод. В, рис. В. 8) До сьогодні добре збереженими є ренесансні приринкові кам'яниці Львова: палац Бандіnellі, Чорна, Корнякта, Масарівська, Шольц-Вольфовича та Докторська кам'яниці. Їхні фасади мають пропорційну та класичну ренесансну композицію. Вікна, двері та брами оздоблені багатом'яною різьбою. Розвиток ремесла та мистецтва у Львові в повноті відобразився в цих пам'ятках. Згруповані на фасаді вікна в інтер'єрі доповнюють міжвіконні колони. Фасадні площини оздоблено не лише архітектурними деталями, а й різьбленими кам'яними скульптурами. Історики архітектури початку ХХ ст. виявили будинки з аттиком у Луцьку, Острозі та Жовкві [398, с. 24]. Економічний розвиток та активне будівництво у Дрогобичі, Самборі, Кременці та Язлівці дають підстави припускати, що кілька ренесансних приринкових кам'яниць цих міст мали аттики.

В XVI-XVII ст. у Язлівці сформувався неповторний стиль ренесансної кам'яниці. Таких пам'яток, як тут, не знайдемо у Львові, Кам'янці-Подільському, Кракові, Любліні, Жовкві, Бродах та інших містах. За ще середньовічною традицією, кам'яниці отримували свої назви від власників або характерних рис архітектурного образу: Сеферівська кам'яниця [348, с. 131], Червона кам'яниця, що згадується в актах Язлівецьких 1736 р. [348, с. 159], знищена Золота кам'яниця на вул. Вірменській [532, с. 80] тощо. Дослідник вірменської культури Оганес Халпахчян звертає увагу на окремі деталі: наприклад, утворені крутими схилами дахів загострені щипці на торцевих фасадах прикрашали характерними для вірменського будівництва орнаментом [317, с. 168]. Про пам'яткові будинки пише також Ян Сас Зубрицький: «Перед війною в Язлівці зачаровували глядача мальовничі підсіння, які були найкращими з усіх подільських містечок. Вони склалися з дерев'яних стовпів, багато різьблених, зі слідами розписів, з неймовірно майстерної роботи

розкосами, де-не-де стовпи муровані або кам'яні. Зараз вже не має їхнього сліду [518, с. 543]».

На жаль, дерев'яна ренесансна забудова середмість історичних міст України втрачена. Можна припустити, що це були одноповерхові зрубні будинки з малими вікнами, закритими віконницями; брами та двері з дощок, фасади три- та чотириосеві. Ренесансна дерев'яна забудова з підсінням мала теслярської роботи оздоблення стовпів, віконних та дверних лиштв, припусниць та піддахових карнизів.

Середмістя у середині ХІХ сторіччя переважно склалися з барокової та класицистичної забудови. Вони стали такими, як ми їх бачимо на гравюрах ХІХ та поштівках початку ХХ ст. через нормативне будівельне регулювання. Зі середини ХVІІІ ст. активізується діяльність цеголень та підвищується увага до пожежної безпеки в містах.

Пізньюбарокові будинки в середмістях Мостиськ та Золочева, Тартакова та Дунаєва, Краківця та Бродів переважно були одноповерховими кам'яницями з підсінням. (дод. В, рис. В. 9) У Мостиськах вони мали двопролітні, підкреслені гліфами арки підсіння, мансардний поверх з двома малими оздобленими тинькованим профілюванням вікнами. У Бучачі на розі ринкової площі досі збереглася кам'яниця ХVІІІ ст. з підсінням. Вона має триосеву композицію фасаду, стовпи підсіння прямокутні та оздоблені бароковими дзеркалами, вікна з пластичним профілюванням. Збережена барокова кам'яниця в Бучачі – один з найкращих прикладів такого типу споруд в Галичині. Вишукані барокові кам'яниці були і на ринку Кам'янця-Подільського, де високий мистецький стиль задавав Ян де Вітте. Особливою оздобленою була забудова з ХVІІІ ст. ринкової площі Бродів. Тут споруджували двоповерхові кам'яниці з підсінням. Їхнє композиційне рішення було п'ятиосевим, а стилістичне – з якісною стюковою декорацією. Чотири- та п'ятиосеві, оздоблені архітектурними деталями кам'яниці будували в сторонах ринкової площі Бережан.

Класицистична забудова середмість відображала стилістику античних та ренесансних часів. (дод. В, рис. В. 10) Найбільш розповсюдженим на початку XIX ст. були одноповерхові класицистичні кам'яниці з фронтонами та з мансардою. Ці будинки мали скромне декоративне вирішення чотири- та п'ятиосевих фасадних площин. Виставлені у рядову забудову вони формували образ середмість у Тербовлі, Добромилі, Гримайлові, Великих Мостах, Нараєї, Підгайцях, Перемишлянах, Рожнятові, Сасові, Тлустому, Яворові, Золотому Потоці. Перший поверх виділяли активним з профільованими краями штукатурним рустом. Другий поверх оздоблювали: профільоване віконне обрамлення, карнизи, кронштейни та декоративні розети. Фасади таких кам'яниць поодинокі вкраплювалися в рядову забудову середмістя у Рогатині, Щирці, Бережанах, Бродах, Калуші, Коломиї, Кути, Тернополі, Станіславові, Галичі, Кам'янці-Струмиловій.

На Поділлі класицистична стилістика яскраво проявилася у забудові ринків в Барі, Браїлові, Чорному острові, Городку на Поділлі, Озаринцях, Немирові, Умані, ратуші в Мурованих Курилівцях та в Чорному острові. Тут одно- та двоповерхові чотири- та п'ятиосеві кам'яниці оздоблені фронтонами, пілястрами, карнизами, сандриками, приміщення перекриті склепіннями з підпружними арками і оздоблені класицистичними дзеркалами. Простір ринкової площі в Умані найкраще зафіксував на своєму рисунку Наполеон Орда. Тут видно двоповерхову муровану ратушу з парадними сходами, міщанські будинки з високим цоколем та ганками, капличку з фігурою та василіанський монастир з високою вежею. Стиль історизму вплинув на забудову Буська, Нижанкович, Олеська, Краківця, Судової Вишні, Добромиля, Проскурова, Вінниці, Житомира та інші.

Важливими деталями і знаками середмість були ордерні системи побудови фасаду, кронштейни та балкони, написи на порталах та віконних обрамленнях, дерев'яні та ковані двері, віконниці та вітринні портали, тональність і колористика стін. Ордерна система реалізована у забудові

середмість Кам'янця-Подільського, Бучача, Озаринців, Гайсині, Хмільнику, Городку, Летичеві. В Літині, Меджибожі, Летичеві застосовували на мансарді невеликі лоджії та ордер з колонами на фронтонах будинків-заїздів ХІХ ст. Такий прийом свідчить про впливи класичних стилів, які широко використовували професійні архітектори у Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Проскурові, Умані, Тульчині, Одесі та ін.

Окремий випадок в історії формування архітектурного образу середмість становить забудова Бурштина. (дод. В, рис. В. 11) Тут, завдяки візії Ігнатія Скарбка, у 1820-х роках фасадні рішення цвинтарної каплиці, церкви, костелу, синагоги, ринкової забудови, ратуші, будинку ваги, аустерії, шпихлірів тощо були здійснені у стилі романтичної неоготичної архітектури. Композиція та декоративний вистрій фасадів практично кожної будівлі Бурштина у першій половині ХІХ ст. були запроектовані безпосередньо власником міста. У цей період навіть одяг бурштинських міщан відрізнявся від інших міст.

Унікальний образ середмість формувала дерев'яна забудова. Так, у містечку Гвіздець польські реставратори першої половини ХХ ст. інвентаризували кілька стилевих дерев'яних будинків з підсінням, один з яких мав бароковий щит, оздоблений оригінальною теслярською роботи розетою [511, с. 25]. Фахівці також звернули увагу на характерні дерев'яні будинки з підсінням у Пістині [511, с. 30], Яблоніві та Печеніжині [511, с. 33].

У другій половині ХІХ ст. середмістя наповнюються новими будинками, вирішеними у стилі історизму та сецесії. (дод. В, рис. В. 12) Попри це фасадна композицію та деталі класицистичної забудови продовжують використовувати у будівництві. У цей час навіть старі ренесансні та барокові будинки змінювали свій фасадний вистрій, що заповнюється декоративними деталями історичних стилів. У цей період помітною оздобою міста надалі залишаються будинки з підсінням, які були дерев'яними (у Великих Мостах, Белзі, Пістині, Делятині, Судовій Вишні, Христинополі, Угнові, Потеличах, Немирові) та мурованими (у Жовкві, Христинополі, Тартакові, Мостиськах, Судовій Вишні, Краківці,

Щирці, Золочеві, Дрогобичі, Бродах, Самборі, Дунаєві). До початку XIX ст. забудова середмість була щитовою одноповерховою, у XIX ст. фасади формуються у стилі класицизму, історизму та, в окремих випадках, сецесії. Сецесійна архітектура проявилася у використанні пластичних декоративних деталей рослинного вигляду. Сецесійні фасади оздоблювали забудову середмість Коломиї, Станіславова, Тернополя, Мостиськ, Судової Вишні, Самбора, Дрогобича. У більшості містечок фасадні вирішення залишалися монохромними, стилістика лаконічною і провінційною, забудова одноповерховою та дерев'яною.

Отже, візуальний образ середмість утворився внаслідок накопичення, комбінування та інтерпретації різних архітектурних стилів. Готична забудова переважно була дерев'яною або фахверковою. В результаті виконання глибинних зондажів відкрито готичне мурування стін, віконного та дверного обрамлення, білокам'яні портали у Львові та в ратуші Кам'янця-Подільського. Беручи до уваги час виникнення та розбудову середмістя, результати обстеження земляних робіт на дорогах, у подвір'ях та під час нового будівництва (знайдено численні уламки готичної брускової цегли) можна припустити, що готичні кам'яниці були у Стрию, Самборі, Дрогобичі, Рогатині, Городку, Коломиї, Луцьку. Доказом цього також є збережені готичні храми. Ренесансна забудова середмість переважно була мало оздобленою, лише в окремих випадках використовували пілястри та карнизи. Проведені автором дослідження тиньків свідчать, що фасадні площини прикрашали декоративними орнаментальними фресками. Наприклад, площа аттика будинку Руська, 10 у Львові була оздоблена намальованим орнаментом. Внутрішній фасад будинку площа Ринок, 4 у Львові також був покритий тонкою вапняно-піщаною обмазкою та розмальований. Декоровані ренесансні білокам'яні портали, віконні обрамлення та карнизи вдалося виявити у середмісті Львова, Самбора, Дрогобича, Жовкви, Бродів, Бережан, Язлівця, Луцька, Кам'янця-Подільського, Сатанова, Острога. Також, це підтверджено

іконографічним зображенням ренесансних ратуш у Жовкві, Самборі, Олиці, Острозі. Яскравий приклад ренесансної забудови з підсінням помічаємо у середовищі Жовкви, Бродів, Дрогобича та Самбора. Натомість забудова цих поселень була змінена у XVIII – XIX ст., а саме: надбудували другі поверхи, провели перепланування, перетинькували фасади та доповнили мистецьке вирішення фасадних площин відповідно до нових стилів. В результаті натурних досліджень, аналізі іконографічного матеріалу та інвентарних описів середмість кінця XVIII – початку XIX ст. вдалося з'ясувати, що в Мостиськах, Золочеві, Тартакові, Дунаєві, Краківці, Бродах, Христинополі, Бучачі, Дубно, Шатаві були одноповерхові пізньобарокові будинки з підсінням. В приринковій забудові Львова та Кам'яця-Подільського виділялися оздобленням та композицією триповерхові барокові кам'яниці. В цей час починають активно використовувати балкони з майстерно різьбленими кронштейнами. Завдяки активному економічному розвитку в середмісті Устилуга та Берестечка у середині XVIII ст. будують одноповерхові кам'яниці з бароковими фронтонами. Ансамблева концепція восьмигранного ринку визначила мистецьке упорядження барокових кам'яниць на ринковій площі Корця. Впродовж XVI-XVIII ст. середмістя історичних міст України неодноразово були знищені в результаті воєнних дій та пожеж. У XIX ст. внаслідок розвитку промисловості, зменшення воєнних дій та впровадження протипожежних вимог розпочинається період активного цегляного будівництва. Замість дерев'яних будинків зводять одно- та двоповерхові класицистичні кам'яниці з фронтонами та з мансардою. Така тенденція простежується у середмістях історичних міст, які розташовувалися на території тодішньої Австро-угорської та Російської імперій. В композиції фасадів використовують принцип п'яти осей, стіни членують пілястрами та рустами, вікна та двері оздоблюють профілюванням із штучного каменю, переважно вапняно-піщаних розчинів, рідше з гіпсу. Це підтверджено рядовою забудовою ринкових площ та головних вулиць у містах Тербовля, Доброміль, Гримайлів, Великі Мости, Нараїв, Підгайці, Перемишляни, Рожнятів, Сасів, Тлусте, Яворів, Золотий Потік, Луцьк, Рівне,

Славути. У цей час також виникають муровані класицистичні ратуші у Бережанах, Дрогобичі, Нижанковичах, Городку, Раві-Руській, Чорному острові, Корниці, Збаражі, Браїлові, Варковичах, Озаринцях. Натомість, у ряді середмість, ще впродовж цілого ХІХ ст. зберігалася унікальна дерев'яна забудова. Тут слід згадати такі міста як Гвіздець, Пістинь, Яблонів, Печеніжин, Жванець, Смотрич, Порицьк, Заслав, Вишневець, Почаїв, Горохів, Тульчин, Немирів на Поділлі, Бердичів, Стара Синява, Сквиря, Погребище, Гайсин, Шаргород, Мурафа та ін. (дод. В, рис.В.13-В.14) У другій половині ХІХ ст. в середмісті з'являються нові будинки, вирішені у стилі історизму та сецесії. Наприклад, у стилі історизму вирішують ратушу у Добромилі, Івано-Франківську, Делятині. Іконографічний матеріал підтверджує, що сецесійна стилістика була впроваджена у забудову ринкових площ Коломиї, Івано-Франківська (Станіславова), Тернополя, Мостиськ, Судової Вишні, Самбора, Дрогобича. Наприклад, фасади ратуші у Судовій Вишні оздоблені сецесійною декорацією.

Незважаючи на розвиток мурованого будівництва у ХІХ – на початку ХХ ст. 65% досліджених середмість склалися переважно з дерев'яної забудови (зрубна, каркасно-дильова, валькована, фахверкова конструкції). Це було зумовлено вартістю будівельних матеріалів, а також тим, що більшість складала малі міста, які розташовувалися поза торговельними шляхами та залізничними коліями збудованими у другій половині ХІХ ст. В ряді середмість продовжували функціонувати дерев'яні церкви, костели та синагоги (Яблонів, Жидачів, Єзупіль, Пістинь, Комарно, Ходорів, Судова Вишня, Базалія, Полонне, Снітків та ін.

Мурована забудова переважала у 15% середмість. На розвиток мурованого будівництва впливали політико-адміністративні чинники, а саме присвоєння поселенню статусу повітового міста. В результаті порівняльного аналізу та натурних досліджень виявлено, що впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. дерев'яну забудову замінюють мурованою у 20% досліджених середмість.

Дерев'яне будівництво в межах середмістя відображало принцип пропорційного співвідношення стін до даху – 1/2. Архітектура забудови мала чітку торгівельно-локальну організацію. Міське середовище, поділене на передмістя і середмістя, відіграло свою роль у встановленні архітектурного образу окремих будинків, пов'язаних з етнічними особливостями історичних міст України.

Висновок третього розділу

У третьому розділі розкрито чинники та джерела формування функціонально-стилістичної типології забудови. У підрозділі 3.1. «Функціональна типологія забудови середмість історичних міст» розглянуто основні об'ємно-просторові складові середмістя, як репрезентантів історичного наукового, релігійного та мистецького розвитку. Оборонні споруди – брами, вали, рови, мури, частоколи, рavelіни, бастіони, башти, бастеї, барбакани, тощо. Визначено, що оборонні споруди середмістя мали нерегулярний, регулярний та комбінований способи формування. Нерегулярні будували у XIII – XV ст., регулярні – у XVI – першій половині XVIII ст., комбіновані стали продуктом модернізаційних процесів – у XVII ст. У більшості середмість оборонні споруди були земляні та дерев'яні. Муровані оборонні споруди виявлено у 10% досліджених середмість. Середмістя мали в основному дві брами (90% досліджених середмість), рідше три (7% середмість), в кількох випадках чотири (3% середмість). Сакральні споруди – церкви, костели, синагоги, кенаси, каплиці, цвинтарі. В середмісті вони були осердям та джерелом пульсування етнічної культури. Відтак, в сторонах або наріжниках ринку, розташовували у XVI-XVII ст. церкви та костели, із XIX ст. – синагоги (знайдено 4 приклади розташування синагог в сторонах ринку). Із кінця XVIII – у XIX ст. синагоги будують на місці розібраних оборонних укріплень. У 80% досліджених середмість впродовж XVI-XVII ст. костели, церкви, монастирські комплекси та синагоги будували біля міських брам і надавали їм додаткової

оборонної функції. Репрезентаційні споруди – замки, двори та палаци. В більшості історичних міст замки розташовували відокремлено на узвишшях, вздовж шляхів або річок. Натомість знайдено такі середмістя, у яких в стороні ринку будували замки (9% досліджених середмість, у XVI ст. будують переважно земляні та дерев'яні, у XVII ст. - муровані). Із середини XVIII – у XIX ст. у середмістях будують та модернізують палацового-паркові комплекси (3% досліджених середмість). Ратуші у більшості міст були дерев'яні, з простим вирішенням плану. В мурованих було складне формоутворення, яке залежало від етапів розбудови та періоду виникнення ратуші. У XIX – поч. XX ст. замість дерев'яних активно будують нові муровані ратуші.

У підрозділі 3.2. «Стилістична типологія забудови середмість історичних міст» визначено, що візуальний образ середмість утворився внаслідок комбінування та інтерпретації різних архітектурних стилів. Готична забудова переважно була дерев'яною. Сліди мурованої готики можна відчитати у Львові та в ратуші Кам'янця Подільського. Натомість у Стрию, Самборі, Дрогобичі, Рогатині, Городку, Коломиї, Луцьку, де, імовірно, були готичні кам'яниці, риси готики не збереглися. В ренесансній забудові середмість фасадні площини переважно мало оздоблювали. Використання ренесансних порталів та віконних обрамлень виявлено у визначних середмістях Львова, Самбора, Дрогобича, Жовкви, Бродів, Бережан, Язлівця, Луцька, Кам'янця-Подільського, Сатанова, Острога. Мурована ренесансна забудова з підсінням була характерна для середмістя Жовкви, Бродів, Дрогобича, Тернополя, Самбора. Пізньобарокові будинки з підсінням формували традиційний характер середовища в середмісті Мостиськ, Золочева, Тартакова, Дунаєва, Краківця, Бродів, Христинополя, Бучача, Дубна, Шатави, Жванця, Кременця. Вишукані барокові кам'яниці виділялись у Кам'янці-Подільському. Кам'яниці з бароковими фронтонами формували унікальний комплекс середмістя Устилуга. Продуманими згідно ансамблевої концепції восьмигранного ринку були барокові кам'яниці в Корці. У першій половині XIX ст. в містах розвинувся тип одно- та двоповерхових

класицистичних будинків із фронтонами. Вони формували вигляд вулиць та ринку у містах Тереховля, Добромилів, Гримайлів, Великі Мости, Нараїв, Підгайці, Перемишляни, Рожнятів, Сасів, Тлусте, Яворів, Золотий Потік, Луцьк, Рівне, Славута. Унікальний вигляд середмістя творила дерев'яна забудова у Гвіздці, Пістині, Яблонові, Печеніжині, Жванці, Смотричі, Порицьку, Заславі, Вишневі, Почаєві, Кременці, Степані, Хотині, Фельштині, Летичеві, Полонному, Літині, Браїлові, Немирові, Хмільнику, Тульчині, Тиврові. У другій половині XIX ст. середмістя наповнюють будинки, вирішені у стилі історизму та сецесії. Сецесійну забудову виявлено у Коломиї, Івано-Франківську, Тернополі, Мостиськах, Судовій Вишні, Самборі, Дрогобичі.

У XIX – на початку XX ст. 65% досліджених середмість склалися із дерев'яної забудови (зрубна, каркасно-дильова, валькована, фахверкова конструкції). Мурована – переважала у 15% середмість. Впродовж XIX – на початку XX ст. дерев'яну забудову замінюють мурованою (20% середмість). Внаслідок успадкованості архітектурних форм середмістя стало невід'ємною, складною і впізнаваною об'ємно-просторовою частиною поселення. У середмістях ретроспективно прочитуються періоди розвитку, досягнення світової, регіональної та етнічної культур, наповнених смислами, формами та знаками.

Результати третього розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [206, 213 - 220, 222, 223, 225, 237-241, 246, 247, 253, 254].

РОЗДІЛ 4. ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВА ДЕГРАДАЦІЯ СЕРЕДМІСТЯ ТА ПІДСТАВИ ДЛЯ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ

4.1. Містобудівельні процеси, відбудова та регенерація середмість у першій половині ХХ ст.

У кінці ХІХ на початку ХХ ст. на території України розвивається пам'ятко-охоронна діяльність, найцінніші будівлі починають оберігати та реставрувати. Завдяки цьому середмістя та ринкові площі залишалися найголовнішим просторовим символом міської та містечкової ідентичності. Після руйнацій Першої світової війни середмістя були частково відбудовані та продовжували активно функціонувати. Леон Пачевський відзначає, що станом на 1917 рік, коли розпочали аналізувати шкоди, заподіяні війною, більших або менших знищень зазнали 112 міст та містечок [455, с. 1]. Також Пачевський занотовує, що необхідно змінити будівельні постанови, видані у 1882-1909 рр., оскільки вони не враховують необхідність виконання регуляційних планів та розбудови міст, не регламентують величини житлових приміщень при будівництві житлових будинків [455, с. 3]. Він вважає, що будинки з великими крамницями необхідно будувати вздовж головних (комунікаційних) вулиць, натомість житлові будинки необхідно будувати на бічних (житлових) вулицях, повністю ліквідувати незалежні квартири на піддашсях та в сутеренах [455, с. 4].

Забудова середмість у містах Галичини зазнала змін у період 1914-1940 рр. Наприклад, у Белзі внаслідок бойових дій Першої світової війни згоріла значна частина середмістя та забудова цілої ринкової площі. Знищення дерев'яної забудови виявило чергову проблему відбудови: планувальні характеристики, висотність, архітектурний вистрій. На зміну містечкового образу середмістя вплинули прискорений розвиток будівельних технологій, будівельних машин та нових будматеріалів (наприклад, бетону), поява

автомобільного транспорту, а також відмиранням старих форм та обсягів ведення торгівлі. Забудова середмість поступово втрачає попередні характеристики. На неї впливають форми та деталі великоміської архітектури. Доказами цього є зміни архітектурного вирішення забудови у середмістях таких міст, як Янів, Кукизів, Потелич, Буськ, Варяж, Мостиська, Рогатин, Нижанковичі, Наварія, Рудки, Свірж, Олесько, Роздол, Перемишляни, Поморяни, Лешнів, Тернопіль, Топорів, Вузлове, Стоянів та інших. Наприклад, середмістя Помор'ян було знищено під час Першої світової війни, оскільки біля міста проходили активні бої на лінії фронту під час наступу Керенського. Зокрема, на поштівках 1916-1917 рр. зафіксовано втрати забудови західного кварталу ринкової площі та пошкодження ратуші. В містечку Куликів у жовтні 1914 р. спалено приринкові квартали та єврейський квартал, загалом знищено близько 300 будинків [36, с. 16]. Для відродження містечка, у 1917 р. архітектор Ян Буховецький опрацював проект регуляції Куликова [36, с. 17]. Згодом на місці кількох знищених дерев'яних будинків збудували муровані.

У Христинополі на початку ХХ ст. функціонував ряд промислових підприємств, серед яких – тартак Лемпарта, хімічна фабрика Лемпарта і Дідушевського, фабрики цементних виробів Левицької і Вайнберга [200, с. 14]. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Христинополі створюються нові духовні центри – Згромадження Сестер Служебниць і Згромадження Сестер Мирносиць під покровом Марії Магдалини [200, с. 14]. Лихоліття Першої та Другої світових воєн спричинили зупинення діяльності цих згромаджень. Для згромаджень у 1904 р. побудували новіціатський дім сестер-служебниць. Під час бомбардувань Другої світової війни він зазнав пошкоджень і в 1960-их рр. його розібрали. У 1911 р. оо. Василіяни відреставрували дім навпроти Бернардинського монастиря і в ньому розмістили читальню, склеп, театральний зал та класи [331, с. 39].

Серйозних втрат місто зазнало в роки Першої світової війни. Майже цілий рік Христинопіль перебував у зоні військових дій. У результаті забудова

міста та палац були дуже знищені. Останнім господарем міста був Зигмунт Літинський, який намагався відновити палац та відбудувати і розвинути місто. Діяльність З. Літинського не принесла успіхів і у 1935 р. він продає Христинопіль Сокальському повіту [200, с. 16]. У міжвоєнний період Христинопіль не встигає відновитися, а його населення в основному займалося сільським господарством та дрібним ремісництвом: ковальством, шевством, кравецтвом, столярством. Український письменник та журналіст Осип Назарук описує занепад містечка у 1930-х рр.: «Переїджаємо Буг – і перед нами Христинопіль. Здалека виглядає на більше місто – задля двох монастирів: василіанського і бернардинського. Внутрі – се дуже бідне жидівське містечко зі слідами давнього багатства, про котре свідчать останки могутніх аркад у ринку. Поза тим – доми жидівської бідноти, неймовірно убогі, криві, обдерті, брудні, валяться... [331, с. 18]».

У Жидачеві в першій половині ХХ ст. розбудовуються нові ділянки міста, втрачаються історично-сформовані квартали, забудова та визначні пам'ятки. Городище на горі Базіївці не відроджується. В час Першої світової війни тут розташували російський оборонний пункт, від якого залишилися шанці та невеликий цвинтар із понад 200-ми похованнями. З чотирьох давніх церков залишилася церква Воскресіння Господнього 1890 р. будівництва. Жидачівський костел в 1933 р. було реставровано ззовні, а у 1938 виконано розписи інтер'єрів. У 1941 р. внаслідок німецького бомбардування була знищена плебанія.

Так, на противагу картам XVIII і XIX ст., де засвідчується розвиток міста, на плані регуляції Бурштина з 1920 р. видно цілковиту руїну: після військових дій було повністю знищене середмістя, частково зруйновано костел, синагогу, ратушу, будинок ваги та п'ять будинків в сторонах ринкової площі [589]. (дод. Д, рис. Д. 1) Так, у листі бургомістра Бурштина занотовано: «Місто Бурштин Рогатинського повіту зруйноване і спалене російськими військами у 1914-1915 рр. Внаслідок цих дій завдано великої шкоди майну гміни і ряду приватних

осіб. Внаслідок воєнних подій постраждали гмінні будинки: міська різня, 4 гмінні крамниці на ринку, пекарня, пожежна станція з майном, пошкоджена криниця, кілька мостів, лави, огорожі, стайня для коней, вага і канцелярія на ринку... [589, с. 4]». Впродовж 1920 р. був розроблений проект регуляції міста Бурштин, який складався з трьох частин – проекту регуляції середмістя, проекту регуляції зони гостинців та проекту регуляції сільських передміських територій [589, с. 12]. Через брак коштів, повільний розвиток економіки та політичну невривноваженість першої половини ХХ ст. історичний центр Бурштина так і не був відбудований. Під час Першої світової війни було знищено більшість забудови (майже 60% міст Галичини зазнали руйнувань середмість). (дод. Д, рис. Д. 2)

Практика відбудови у 1920-1930-х рр. показує актуальність архітектури середмість для економічного існування містечок, що доводить діяльність управління міста та регіону загалом. У цей час виникає новий тип зв'язку між містами, який проявляється у промисловому розподілі функцій, способі ведення торгівлі, побудові культурного простору, сформованого на базі краєзнавчої науки. У 1920-х рр. не було застосовано чітких реставраційних вимог при відбудові: відтворення первинного вигляду з XVI-XIX ст., збереження масштабів забудови, охорона об'єктів та їхня реставрація, що вплинуло на образ середмістя і міста. У цей час переважно виконують регуляційні заходи в межах ринкових площ та головних вулиць, впорядковують червоні лінії забудови, укладають тротуари та будують нові кам'яниці. Наприклад, в сторонах ринкової площі Куликова та Журавна, Судової Вишні та Чорткова, Бучача та Рогатина з'являються будинки в стилі функціоналізму. З площі усувають торгівлю сільськогосподарськими продуктами, ліквідовують малі муровані та дерев'яні крамнички, а на їхньому місці будують нові великі торговельні зали. Так, зводять виключно торговельні споруди у Львові, Яворові, Підгайцях, Самборі, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі та інших. У цей час на ринках та головних вулицях впроваджують нічне освітлення, відводять окрему

зону для паркування возів та фіакрів, влаштовують невеликі паркові території.
(дод. Д, рис. Д. 3)

Розгляньмо докладніше проект регуляції міста Копичинці на Тернопільщині у 1922 р. У вимогах щодо формування приринкових кварталів зазначалося: «Компактно забудовані блоки, що оточують ринок і частина містечка розташована на південь від ринку, мають глибину 35-60 м та призначені виключно для одноповерхової щільної забудови, які повинні в мережі вулиць формувати чотири фасадні квартали, всередині них зосереджуються подвір'я разом з офіцинами, можливими складськими будівлями та майстернями. Ці блоки можуть бути забудовані лише мурованими будинками та покриті вогнестійким матеріалом [584, с. 43]». Також автори проекту рекомендували «усі будинки, розташовані на ринковій площі, з часом знести, а на їхньому місці збудувати ратушу, висадити довкола ринкової площі дерева [584, с. 45]». Окрім цього, передбачалося створити малий сквер в наріжнику ринку та вулиці Колійової [584, с. 45].

У 1923 р. львівський інженер Францішек Рачинський розробляє дуже докладний проект регуляції містечка Гологори, заснований на ґрунтовних вимогах до діяльності в історично сформованому середовищі міста та особливо в просторі ринкової площі, про що може свідчити наведений нижче фрагмент:

«Для того, щоб збільшити корисну поверхню наявного ринку та отримати вільний простір для майбутньої побудови на ньому ратуші або іншого монументального будинку громадського використання, було видалено реальності L: кадастру 4, 5/1, 5/2, 6, 7, 8, 9, 10, 11/1, 11/2, та розташовано їх у будівельному блоці L:1 – іншій частині давнього ринку. Ринок оточують будівельні блоки L:1, які будуть забудовані в компактний спосіб та блоки L:18, 9 будуть забудовані змішаним способом, окрім того ділянки, що межують з ринком, повинні бути забудовані компактно. З південної сторони ринку є сквер L:32 з огляду на територію. Навколо ринку

проходять бруковані дороги та хідники з деревами, висадженими на відстані 10 м. Таким чином відбудований ринок слугував би лише місцем дрібної торгівлі овочами та сільськогосподарської продукції, але без зупинок господарського транспорту.

При компактній забудові будинки повинні щільно прилягати один до одного щитовими стінами, не дозволяється використовувати межові роз'єднання.

Блоки компактної забудови повинні мати спільні подвір'я, або поєднуватись подвір'ями для того, щоб формувати всередині блоку більше повітря, а також більше озеленення завдяки сусідству невеличких садів. При такій забудові необхідно пам'ятати про доступ на територію подвір'я в'їзними брамами.

Архітектура будинків повинна бути однакова для цілого блоку, ухил дахів, матеріал покриття, висота піддахових карнизів повинні бути для цілого блоку гармонійно поєднані. Тут необхідно звернути увагу на використання старих кам'яних орнаментів, які можна використати в порталах та гзимсах.

Перехід від компактної до відокремленої забудови повинен відбуватися при будинку з тристороннім фасадом, а не при порожній щитовій стіні.

Частини старих будинків з кам'яними порталами необхідно зберігати та відбудувати відповідно до первинного вигляду, а коли це неможливо, то зберегти принаймні старі частини – дверні обрамлення і т. д. з огляду на місцеві традиції [585, с. 33]».

Розроблені проекти регуляції у цей період узгоджували з місцевою громадою, яку представляла комісія. Довкола проектних рішень відбувалися серйозні обговорення, які протоколювалися. Наприклад, в протоколі, записаному 18 жовтня 1926 р. в гмінному уряді у Нових Стрілищах, можна прочитати:

«У зазначеному складі комісія обійшла вулиці міста та визначила, що у кількох місцях є розбіжність відбудови містечка та проєктованого плану регуляції.

Комісія зазначила:

1. Необхідно відмовитися від запроектованих у східному кварталі ринку будинків, що виступають на площу до дороги Бібрка – Рогатин, і залишити вже відбудовані переважно на старих фундаментах.

2. У південному кварталі ринку від згаданої раніше дороги на схід необхідно також залишити все на старих фундаментах, оскільки теперішні будинки практично всі відбудовано, окрім одного двоповерхового в регуляційній лінії і на старих фундаментах.

4. З огляду на освітлення та доступ до тильних забудов східного кварталу ринку необхідно з тильної сторони зберегти вулицю шириною 7-8 м.

5. Комісія зазначає, що запроектовані виходи вулиць з ринку в північно-західному, південно-східному та південно-західному наріжниках необхідно залишити так, як накреслено на плані, тобто знищені будинки позбавити власності та не дозволити відбудовувати.

6. Ринок необхідно зберегти вільним від забудови, з огляду на його невеликі розміри, але якби іпотечні власники ринкових парцель об'єдналися та запропонували для торгівельних цілей спільний архітектурний проєкт збереження старого підсіння, то можливо після затвердження плану центральною владою гмінний уряд дозволить будівництво, тим більше, що гмінний уряд, додавши від себе частину площі на ринку, може отримати на другому поверсі приміщення для свого правління [586, с. 23]».

В Підгайцях після воєнних дій Першої світової війни забудова ринкової площі сильно постраждала. Були зруйновані майже вся периметральна забудова, середринковий квартал та стара ратуша. У 1930-х рр. ХХ ст. в сторонах ринку наново будують кам'яниці (імовірно, за участі професійних архітекторів) та критий базар. В архітектурі забудови

починають використовувати нові прийоми – кутові еркери, шестигранні вікна, не властиві для повітового містечка тинькові декоративні деталі. Натомість, незважаючи на модернізування архітектурного образу, ринкова площа в Підгайцях зберігала властивий для містечка мальовничий образ.

У міжвоєнний період починає формуватися пам'ятко-охоронна практика на території середмість. Показовим прикладом таких практик є опіка над ренесансною спадщиною Язлівця. Бомбардувальна троща 1916 р. знищила 90 % пам'яткових об'єктів середмістя. Після Першої світової війни Язлівець майже не відбудовується. В 1930-х рр. головний консерватор Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств прикладає максимум зусиль для збереження ренесансних архітектурних деталей Язлівця.

У теках управління консервації є запис 1938 р. про пам'ятковий портал у Язлівці, який досконало пасує для вмурування у фронтіву стіну проектованої вірменської катебри у Львові від вул. Краківської, де був би справді цінною і монументальною архітектурною деталлю [527, с. 307-308]. Вірмено-католицька митрополича курія у Львові надсилає листа:

«Львів, 5 жовтня 1938 р.

Відповідно до цінного листа у справі пам'яткового порталу, який знаходиться у Язлівці, курія повідомляє, що із вдячністю приймає цю мистецьку роботу і з радістю покриє кошти перевезення його до Львова. Одночасно курія ласкаво просить видати доручення на перевезення згаданого порталу з Язлівця до вірменської катебри у Львові [527, с. 305]».

Аварійний стан житлової забудови Язлівця спричинив розбірку старих кам'яниць. З метою збереження архітектурних деталей їх викупувають у власників будинків. У теках управління консервації є запис 2 вересня 1938 р.: «П. Ханця Шнеер, конскрепційний номер будинку 126, отримала готівкою від пана консерватора 20 золотих за портал; коштом пана консерватора буде цей портал розібраним і на його місці стане кам'яний мур разом з дерев'яною шпуговою брамою. Присутній пан консерватор др. Горнунг виражає згоду на

згадані умови [527, с. 309]». У протоколі від 2 вересня 1938 р. Пан Маркус Гольдапер (буд. № 86) віддає безплатно воєводському Тернопільському уряду: «1) Кам'яний, різьблений і арковий портал (головна брама), 2) бічний портал, кам'яний різьблений (в сінях), 3) ключ у склепінні бочки у формі кам'яної розети (в сінях). За умовою, що отримає дозвіл на розбірку руїн старого будинку, який існує на цій парцелі [527, с. 311]». Акція збереження язлівецьких порталів стала серйозною справою, кожна стадія якої строго фіксувалася. Так у записі від 6 серпня 1936 р. зазначено: «Пише вїйт Язлівця п. Курянський. Було зведено пам'яткові камені, з яких зібрано дві брами: одну аркову браму з розмірами 2 м 19 см ширини, 1,5 м висоти (до арки), товщина стояків 50 на 35 см; також одну браму прямокутну з розмірами 95 см ширини, 1 м 75 см висоти, товщина стояків 26 см на 26 см. Залишилося ще 3 стояки, 2 частини (верхні) до дверей і 1 частина арки, з яких не можна було нічого скласти, оскільки на них різне оздоблення. Розміри брами Гольдапера є такими: 2 м 45 см ширини, 2 м 27 см висоти (до арки) товщина стояків 30 см на 30 см [527, с. 324]».

Згодом вїйт надсилає лист до пана бургомїстра Теробовлі (Язлівець, 15 жовтня 1938 р.): «...про пам'яткову браму, яку мають вмурувати в стїну костелу оо Кармелїтїв у Теробовлі. Зараз це зробити неможливо, оскільки управлїння мїсцевого монастиря сс Непокалянок звернулося до консерватора при львівському воєводському урядї п. др. Горнунга з проханнєм про залишеннє брами та інших пам'яткових язлівецьких брам на цїлі монастиря, який хоче вмурувати цї брами у Язлівецькому замку [527, с. 302]». Пізніше надїслано чергового листа:

«Язлівець, 7 грудня 1938 р.

До Львівського воєводського уряду в руки пана консерватора др. Горнунга у Львовї.

Вїйт гміни – Кур'янський: великий зовнїшнїй портал, який лежав на гміннїй площї я вислав вїдповїдно з попереднїм розпорядженнєм, а перед отриманнєм попереднього розпорядженнє до Чортківського замку. Малий портал, який лежав на гміннїй площї і також портал будинку Гольдапера

переказав до монастиря сс. Непокалянок у Язлівці. Щодо portalу, придбаного від Ханці Шнеєр також ключа з вірменським написом, то вони лежать на площі і очікують чергового розпорядження пана консерватора [527, с. 296]».

Портал будинку Гольдапера дійсно був вмонтований у будівлю монастиря і збережений до сьогодні. На жаль, решта порталів та архітектурних деталей зникли без сліду. Можливо частина з них лежить у Чортківському замку, оскільки існує розписка в'їта Кур'янського від 2 вересня 1938 р.: «1) на квоту 35 зл. за оплачення 5 фурманок, які перевозили 3 портали з Язлівця до Чорткова. 2) оплата за розбірку кам'яного portalу в буд. Ханці Шнеєр. 3) оплата за розбірку portalу в буд. Маркуса Гольдапера. 4) оплата за портал Ханці Шнеєр [527, с. 295]».

У міжвоєнний період середмістя Волині також зазнали фрагментарних регуляцій та упорядкування. Наприкінці 1930-х рр. у Берестечку ринкова площа та вулиці були вкриті бруківкою [487, с. 6]. Інвестиції в розвиток міста Корець у 1930-х рр. відобразилися у впорядкуванні вулиць та площ. Ринкова площа була повністю вимощена бруківкою, хоча ще у 1930 р. мала вигляд болотистої місцевості [487, с. 16]. Для урбаністичного проектування міст Волині у 1920-х рр. виконували також обмірну документацію, що було важливим етапом в регуляції середміської забудови. Перші зрушення відбулися у серпні 1925 р., коли між президентом Рівного К. Балінським і інженером-землеміром Єжи Жеромом з Бреста була підписана угода про обміри міста. У 1928-30-х рр. Єжи Жером виконав обміри Луцька. Станом на 1930 р. в аналогічний спосіб повністю або частково було зафіксовано дійсну містобудівну ситуацію восьми міст і селищ Західної Волині (Острог, Олика, Ківерці, Торчин, Костопіль, Любомль, Рівне, Ратно) [143, с. 81].

У Волинських містах цього періоду середмістя зберігають первинне призначення та характерний образ, що зафіксовано на численних поштівках та тогочасних фотографіях. Середмістя розглядають як своєрідну пам'ятку. Це підтверджується чотирма головними завданнями пам'яткоохоронної

діяльності на Західній Волині у 1921-1939 рр., на які вказує у своєму дослідженні Ольга Михайлишин: «По-перше, підтвердження історичної спадкоємності польської державності в регіоні шляхом реновації і реставрації об'єктів, що представляли період Першої Речі Посполитої. По-друге, "стирання" свідчень російської державності (історичних нашарувань та перебудов) через повернення пам'яткам первинного вигляду. По-третє, пристосування історичних будівель для розташування установ польської адміністрації. По-четверте, прискорення економічного розвитку регіону за рахунок використання туристичного потенціалу історичних міст [143, с. 315]».

Отже, на початку ХХ ст. середмістя визнаються пам'ятковим утворенням та стають предметом окремого проектування. Опрацьовані проекти регуляції знищених Першою світовою війнами міст обговорювали з обраними представниками місцевої громади. Завдяки цьому середмістя до сьогодні зберегли об'ємно-просторові атрибути. Практика відбудови у 1920-1930-х років засвідчує, що середовище середмістя чітко означало обсяги та можливості економічного та соціального розвитку містечок. В цей час формується методика урбаністичного проектування міст, починають виконувати обмірну документацію, розробляють принципи та рекомендації щодо регуляції старої частини історичних міст. У першій половині ХХ ст. впорядковують ринкова площу та головні вулиці середмістя, впроваджують та дотримуються правил червоної лінії забудови, викладають бруківкою тротуари та будують нові двоповерхові кам'яниці з широкими подвір'ями, торговельні зали, влаштовують нічне освітлення вулиць та створюють паркувальну зону для транспортних засобів, усувають дерев'яні крамниці з ринку.

4.2. Занепад середмість історичних міст України у другій половині ХХ ст.

У другій половині ХХ ст. більшість середмість була ґрунтовно змінена.

Вони не відповідали радянській ідеології і не могли бути місцем багатолюдних демонстрацій, мітингів та парадів. Не було сформовано розуміння того, що середмістя є унікальним і пам'ятковим історико-містобудівельним комплексом. Наприклад, під час Другої світової війни середмістя Помор'ян зазнали значних втрат. Була повністю знищена забудова північного приринкового кварталу. Після війни у 1950-х рр. на його місці і аж до ратуші влаштували сквер, що до сьогодні зберігає елементи благоустрою у стилі "сталінського ампіру" (лавки, вази на п'єдесталах). Також повністю втрачено житлову забудову східного кварталу, тут у радянський час побудували два будинки. Протягом другої половини ХХ ст. в Помор'янах форма ринкової площі і проїздів змінилася, частина будинків вже не розташована у межах історичних червоних ліній. У 1940-1950-х рр. більша частина помор'янської ратуші була знищена і розібрана, а решта пристосована до нових потреб. За повідомленням мешканців Помор'ян, у післявоєнні роки на першому поверсі розміщувалися крамниці, а на другому – приміщення поліклініки. Будинок помор'янської ратуші сьогодні у приватній власності, не використовується, перебуває в незадовільному стані і є фактично руїною.

У другій половині ХХ ст. відбулося руйнування містобудівельної традиції. Слід наголосити, що саме у цей час ринкові площі в середмісті, як публічний простір, зазнали серйозних змін. Так, однією з найважливіших проблем генерального плану Львова 1956 р. вважали формування нової площі у центрі міста на перетині вулиць Городоцької і 700-річчя Львова (сьогодні проспект Чорновола). Площа мала складатися з двох частин, її забудову повинні були формувати два адміністративні будинки, будинок універмагу та житловий будинок, трибуни для проведення демонстрацій. Проектування площі відбувалось у кілька етапів, однак до здійснення проекту справа не дійшла [189, с. 108]. Перенесення головної площі міста мало серйозні підстави, оскільки в культурі СРСР наприкінці 1940-х років панувала тенденція пафосного прославлення перемоги у війні. Вважалося, що центральні осередки міст повинні мати відповідні простори, призначені для офіційних масових

урочистих заходів [190, с. 31]. На жаль, середмістя українських історичних міст та містечок зазнали дуже серйозних смислових та просторових втрат. У Дрогобичі після Другої світової війни ринковій площі присвоїли ім'я В. І. Леніна і лише у 1990 р. повернули стару назву. Так, нова політична ідеологія намагалась присвоїти цей простір, оволодіти ним і через нього впливати на громаду. Тому опрацьовані для Жовкви, Кам'янки-Бузької, Краківця, Городка, Бібрки, Янова проекти передбачали використання історичних ринкових площ для формування нової головної площі міста [190, с. 33].

Наприклад, в Жидачеві у 1945 р. Рада міністрів СРСР розпочала підготовчі роботи з будівництва підприємства з виробництва паперу. У 1949 р. розпочали будівництво головного корпусу картонної фабрики і вже у 1951 р. підприємство випустило перший картон. З розвитком целюлозно-паперового комбінату розвинулося місто. Розпочалося будівництво нових ділянок за межами історичної частини, на жаль, у 1970-х рр. середмістя почали інтенсивно руйнувати. Зокрема, ведення висотного будівництва (п'яти- та семиповерхові житлові будинки) руйнувало історично сформовану панораму міста. На жаль, нові будівлі розташовувались без врахування історичних червоних ліній вуличної мережі. За земляними роботами на новому будівництві не здійснювався археологічний нагляд.

В Христинополі після Другої світової війни з кінця 1951 р. розпочинається активне вуглевидобування. Власне у ці роки, зокрема, 3 листопада 1951 р. місту змінюють назву на Червоноград. У 1953-1954 рр. будують нові три шахти, а у 1955 р. починають споруджувати вісім вугільних підприємств. У кінці ХХ ст. в Червонограді діяло дванадцять шахт і центральна збагачувальна фабрика. 1950-ті роки стали періодом ліквідації середмістя. Ринкову площу з забудовою, провулки та вулиці старого міста нівелювали. На їхньому місці розпланували нові вулиці та двоповерхову забудову робітничих районів.

Боротьба з середмістями закінчилася їхнім занепадом, демонтажем пам'яткової забудови, будівництвом нових агресивних і нетрадиційних споруд.

Спотворення середмість спричинило, зокрема, зникнення міського патріотизму та відчутну зміну ідентичності міщанина. Так, більшість ринкових площ були перейменовані на площі імені Леніна та були оздоблені фігурами «вождя». З новими суспільними змінами у 1990-х рр. ринкові площі позбулися ідеологічного забарвлення і тепер поступово повертають собі функцію головного публічного місця.

Враховуючи теперішню функціональну, просторову та композиційну організацію, реальні показники наявної історичної забудови, середмістя, класифікуються на сім груп, (дод. Д, рис. Д. 4):

1. Середмістя без перешкод та обмежень включені у комунікаційні артерії міста (з добре збереженою містобудівельною та функціональною структурою, присутньою історичною забудовою): Львів, Дрогобич, Самбір, Рогатин, Городок, Івано-Франківськ, Коломия, Копичинці, Калуш, Кременець, Рожище, Славута, Нова Ушиця, Шаргород, Скала-Подільська та ін.;

2. Середмістя з роздрібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру (з фрагментарно збереженою містобудівельною і незадовільною функціональною структурою, розрідженою і перебудованою історичною забудовою): Скалат, Броди, Бучач, Перемишляни, Великі Мости, Кам'янка-Бузька, Гвіздець, Берездівці (Волинь), Дубно, Старокостянтинів, Сатанів, Ярмолинці, Тульчин, Віньківці;

3. Середмістя з втраченими частинами та кварталами (з фрагментарно збереженою містобудівельною та задовільною функціональною структурою, згрупованою історичною забудовою): Жовква, Бережани, Тисмениця, Гоща, Кам'янець-Подільський, Жванець, Мурафа, Маріямпіль;

4. Середмістя з заміненними елементами та новою забудовою (із задовільно збереженою містобудівельною та функціональною структурою, добре збереженою історичною забудовою): Золотий Потік, Олика, Чорний Острів та Гайсин;

5. Середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою (із незадовільною містобудівельною та задовільною функціональною структурою, практично втраченою історичною забудовою): Рівне, Козова, Христинопіль, Тернопіль, Делятин, Корець;

6. Середмістя з частково ліквідованою структурою (із незадовільною містобудівельною та функціональною структурою, слабо збереженою історичною забудовою): Обертин, Яблонів, Єзупіль, Дунаївці, Летичів та ін.;

7. Середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою (із відсутньою містобудівельною та функціональною структурою, незадовільно збереженою історичною забудовою): Пробіжна, Богуслав, Сокаль, Тартаків, Тлумач, Печеніжин, Устилуг, Бар, Тарноруда, Снітків та ін.

Загалом, великих змін зазнали більшість середмість історичних міст України. В кожному середмісті є дисгармонійні новобудови, для яких характерне нехтування історичними розмірами парцель, масштабом та властивою для містечок композиційною стилістикою. Наприклад, в Белзі у 1950-х рр. в північній стороні площі Ринок побудували нову школу без врахування історичної парцеляції та червоної лінії забудови. Без врахування історичних факторів формування забудови зазнали втручань ринкові площі та середмістя Бучача, Жовкви, Острога, Рави Руської, Корця, Угнева, Дубно, Гусятин, Острога, Корця, Кам'янця-Подільського, Богуслава. Є приклади практично повного знищення середмістя, як це сталося в Сокалі. В цьому місті, на території середмістя розташований парк, а від забудови лишилися синагога та церква Св. Миколая. В середмістях Тернополя та Рівного бачимо втрату урбаністичного розпланування, але збереженість просторових габаритів у вигляді територій, на яких розташовувалися давні оборонні споруди. У Пиляві Хмельницької області від середмістя залишилося кілька старих вуличок, а в Старій Синяві – фрагменти забудови, вулиці, абрис старої ринкової площі та прясло оборонних споруд.

В Раві-Руській втрачено історичну периметральну забудову площі ринок,

натомість збереглася забудова на вулицях Б. Лепкого, Леся Мартовича, а також церква Св. Юрія та костел Св. Йосифа. В східній та західній сторонах площі ринок були побудовані два п'ятиповерхові довгі будинки з відступом від червоних ліній. В останні двадцять років активно забудовується північна сторона давнього ринку. На жаль, нове будівництво в середмісті Рави-Руської проводять без врахування історичної парцеляції, поверховості, стилістики та не передбачають консервації реліктів давніх споруд середмістя.

В Новограді-Волинському середмістя зосереджене в межах вулиць Соборності, Героїв Майдану та узбережжя річки Случ. Історична забудова збереглася на вулицях Медовій, Воїнів інтернаціоналістів, Шолом Алейхема, Павла Сірагова, провулку Річковому. На жаль, історична площа ринок сильно змінена, тепер на її місці площа Лесі Українки. В сторонах площі побудовано у 1970-х рр. багатоповерхові будинки, а в північно-східній стороні сьогодні розташовано будинок краєзнавчого музею. Отже, через непередуману містобудівельну політику простір середмістя не лише змінив свою розпланувальну структуру, але й висотний масштаб, оскільки нова забудова 1970-х років семиповерхова, а в південній та північній сторонах площі Лесі Українки п'ятиповерхова. Про існування історичного середмістя свідчать законсервовані та експоновані релікти фортеці Звягель.

В колишньому містечку Дзигівка (Вінницька обл.) добре збереглася лінія давніх оборонних укріплень середмістя та розпланувальна структура. На особливу політику охорони заслуговує збережена житлова забудова. Це одноповерхові, муровані з каменю житлові будинки з унікальною дверною столяркою та входами в пивницю зі сторони вулиці та давньої площі ринок. Вертикальний масштаб містечка не зіпсутий. Відокремлена та однорозинна забудова 1970-х років не порушує композиції інтер'єрів вуличних просторів.

Натомість практично у всіх давніх поселеннях, що мали міські привілеї, можна, використовуючи архівні документи, літературні джерела, іконографічні та картографічні матеріали, відчитати і відтворити просторові особливості

середмість. (дод. Д, рис. Д. 5) Незважаючи на великий обсяг просторових трансформацій, дослідження середмість та зокрема ринкових площ дозволяють визначати етапи їхньої еволюції та збережені унікальні містобудівельні релікти та архітектурні деталі.

Наприклад, ансамбль майдану Незалежності (колишня площа ринок) у Підгайцях дійшов до наших днів зміненним. (дод. Д, рис. Д. 6) Порівнюючи кількість будинків, зазначених на кадастровій карті середини XIX ст. та геодезичній топопідоснові кінця XX ст., встановлюємо, що втрачено 21 будинок з повної кількості периметральної забудови та весь середринковий квартал із ратушею. Проведені досліджень дали змогу з'ясувати, що забудова ринкової площі формувалася у чотири етапи: перший припадає на першу половину XVII ст.; другий – середина XIX ст.; третій – 30-ті роки XX ст.; четвертий етап – друга половина XX ст. Перший етап: після зменшення розміру ринкової площі у першій половині XVII ст. в її сторонах почали зводити нові будинки. Вони були муровані і дерев'яні, але майже всі були зі збудованими з каменю пивницями. Дослідження забудови в 1997 р. виявили залишки пивниць дерев'яної забудови (вона позначена на кадастрі). Характерними особливостями мурування були: викладені під кутом стіни до п'ят склепіння висотою 50 см; яйцевидна кривизна склепіння; застосування тесаного каменю 50 × 25 (16) см для зведення стін та склепіння. Дерев'яна забудова була одноповерхова, зрубної конструкції, з чотирисхилим дахом, покритим гонтом. Мурована забудова була тридільна в плані з широкими сіньми, крізь які в'їздили на подвір'я, а з нього на позаринкову вулицю. Таке розпланування парцелі характерне лише для ренесансних будинків. Кам'яниці у Підгайцях були двоповерхові (подекуди з мансардою), муровані з каменю та цегли, перекриті склепінням в рівні пивниць та першого поверху. Беручи до уваги час будівництва, можна припустити, що поруч із щипцевими кам'яницями були і кам'яниці з аттиками. Окрім житлових будинків в сторонах ринку будували знамениті підгаєцькі заїзди. Характерним для мурованого будівництва у

Підгайцях були кутові вирішення будинку з кладеного тесаного каменю, заповнення простінків цеглою. Під час першого етапу сформувались ратуша і середринковий квартал, що складався з возівень, складів та рядів крамниць, збудованих з каменю та цегли. Під час обстеження території посеред ринку не було виявлено пивниць, тому можна стверджувати, що квартал був лише наземним. Весь квартал був розпланований навколо шестигранної ратуші, яка на початку мала чотири крила, пізніше розібрані. Ця споруда була двоповерхова, перекрита склепінням, з багатою ренесансною декорацією та купольним дахом. Другий етап: у середині XIX ст. на фундаментах та стінах першого поверху зводять нові класицистичні будинки, які в плануванні зберігають стару тридільну структуру. Загалом, цей період можна вважати часом реконструкції периметральної забудови ринкової площі у Підгайцях, що найбільше проявилось в загальному образі площі. Класицизм наповнив площину фасадів пілястрами, вапняно-піщаними віконними обрамленнями та балконами. Попри ці зміни в просторі площі зберігалися одноповерхові кам'яниці та будинки з мансардовним поверхом. Унікальними стали вирішення торцевих фронтонів-щипців широко фасадних кам'яниць. У другій половині XIX ст. фасадні вирішення ринкових будинків далі змінювались, але вже не так інтенсивно. Зміни торкнулися також адміністративних будівель – стара ратуша не задовільняла нову систему управління, тому в стороні площі будують нову більшу адміністративну споруду. Третій етап: після сильних руйнувань Першої світової війни забудова площі сильно постраждала. Було зруйновано майже кожен будинок, середринковий квартал та ратушу. У 30-х рр. XX ст. наново будуються кам'яниці, імовірно, за участі професійних архітекторів. Вперше у Підгайцях використовують різної форми еркери, шестигранні вікна, не властиві для повітового містечка тинькові декоративні деталі. На четвертий етап припадає переважно руйнування ансамблю ринкової площі. Під час Другої світової війни та за радянський період було зруйновано майже 80% повної забудови ансамблю. Під поверхнею землі досі зберігаються рештки пивниць XVII-XIX ст. Посеред майдану Незалежності (ринкової площі) у кінці XX ст.

зведено нову велику церкву.

Найбільші втручання в простір середмість відбулися у кінці 1960-х та в 1970-ті роки. Це період реалізації дев'ятого та десятого п'ятирічних планів. Дев'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971-1975 рр. розробляли на основі Директив ХХІV з'їзду КПРС і затверджували у 1971 р. на сесії Верховної Ради СРСР. Десятий п'ятирічний план 1976-1980 рр. передбачав підвищення ефективності та якості соціалістичного виробництва. У цей період розбирали будинки в сторонах ринків та старі ратуші (Тартаків, Остріг, Любомль). Згодом, після розробленої документації у великих проектних організаціях, будували готелі, райкоми, школи та житлові будинки на кілька поверхів без врахування історично сформованих червоних ліній та меж кварталів. У цей час зазнали руйнувань не лише історично сформовані частини міст, а й пам'ятки сакрального будівництва – церкви, костели, синагоги. Численні випадки руйнувань стали підставою для прийняття статті 1387 Закону Української РСР «Про охорону та використання пам'яток історії культури» від 13.07.1978 р. Щоправда вона мало змінила ситуацію. Моніторинг та посильну охоронну діяльність у ці роки здійснювало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), створене у 1966 р. З метою збереження та реставрації пам'яток архітектури та містобудування у 1970-х рр. активізують діяльність Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» (назва сформована у 1991 р.).

Професор Богдан Посацький слушно зауважує, що житлові ділянки втратили характерний для західноукраїнських міст «дух місця» і стали одноманітними, а «декларування переваги «нового» над «старим» мало негативні наслідки, особливо для розвитку малих історичних міст. Генеральні плани цих міст, опрацьовані в 60-х рр., встановлювали нові червоні лінії вулиць, виходячи переважно з умов транспортного руху, зонування території і

розташування нової забудови проектувалося на підставі суто функціональних міркувань використання території [189, с. 110]».

З 1991 р. до пам'ятко-охоронної діяльності в просторі історичних міст України долучилися науково-дослідні, проектні та виробничі організації: інститути «Укрпроектреставрація» (Київ), «Укрзахідпроектреставрація» (Львів), Державний науково-технологічний центр «Конрест», кілька обласних науково-дослідних центрів та 36 спеціалізованих підрядних реставраційних організацій. Сьогодні у списку історичних поселень України зареєстровано 401 об'єкт, однак більшість важливих історичних міст залишилися поза ним. Протягом останніх тридцяти років опрацьовано кілька проектів регенерації історичних центрів та історико-архітектурних опорних планів міст. У Кам'янці-Подільському, Луцьку, Жовкві, Белзі та Бережанах розпочали роботи з практичної реалізації регенераційних заходів.

На жаль, на початку ХХІ ст., незважаючи на пам'ятко-охоронну документацію, зони охорони пам'яток архітектури та межі історичного ареалу, в багатьох середмістях проводиться непродумане будівництво. (дод. Д, рис. Д. 7) Такі будинки не лише руйнують об'ємно-просторову композицію історичного міста, а й ускладнюють успішність ревіталізації середмістя. Тут слід згадати негативний приклад у просторі ринкових площ Бурштина, Галича та Бучача. В Галичі реконструювали майдан Різдва (давня площа ринок) без врахування червоної лінії забудови та історичної парцеляції північно-східної сторони площі. Відтак назавжди втрачено унікальні релікти історичної забудови середмістя та численні артефакти. Непродумана міська політика останніх років призводить до того, що на місці давніх оборонних укріплень ведеться нове будівництво. Тут варто згадати приклади з Бурштина, Бібрки, Олеська, Бродів, Нижнева, Чорткова, Гусятина. У Вінниці, в історичному середмісті сьогодні активно ведеться непродумане нове будівництво: руйнують релікти оборонних укріплень, масштаб та декоративний вистрій забудови ХІХ ст. (вул. Єрусалимка, Магістратська, Симона Петлюри, Мури та Кропивницького). В середмісті Умані (Черкаська область) в останні роки в

результаті натурних обстежень виявлено, що тут активно ведеться багатоповерхове будівництво, руйнуються релікти оборонних споруд. Унікальне середовище старого міста зникає. Аналогічна ситуація складається в середмісті сусіднього міста Тальне.

Варто зауважити, що середмістя починають активно перебудовуватися у більших містах, менше у селищах міського типу та у селах. Наприклад, активні зміни проходять в Умані (85894 тис. мешк.), Тальному (14420 тис. мешк.), менші у Тетіїві (13235 тис. мешк.), Дзигівці (4132 тис. мешк.).

В більших містах від 10 тис. мешканців зосереджується доволі велика кількість збережених пам'яток. Натомість ставлення до культурної спадщини з боку органів місцевої влади та місцевої громади є неналежним. Це свідчить про кризову ситуацію в пам'ятко-охоронній сфері та відсутність політики управління спадщиною і не залучення її, зокрема, до розвитку економіки поселення. Місцева громада не намагається захищати пам'ятки від знищення, а навіть бачить у них перешкоду для перспективного розвитку поселення.

Отже, процеси деградації цінної просторово-композиційної організації середмістя у другій половині ХХ ст. свідчать про їхній містобудівельний та функціональний занепад, втрату пам'яткової забудови, будівництво нових агресивних і нетрадиційних споруд. Майже для кожного середмістя притаманні приклади нехтування історичними розмірами парцель, цінною планувальною структурою, масштабом та властивою для містечок архітектурно-композиційною стилістикою. Найактивніше почали деградувати середмістя у кінці 1960-х та в 1970-ті роки. Після розробленої документації у великих проектних організаціях, в середмістях будують готелі, райкоми, школи та житлові будинки на кілька поверхів без врахування історично сформованих червоних ліній, меж кварталів, демонтують унікальні та цінні об'єкти: двори, храми, ратуші, заїзди.

4.3. Цінність та актуальні проблеми ревіталізації середмістя, як культурної спадщини історичного міста.

Середмістя історичних міст та містечок належать до культурної спадщини. Вони сформовані ринковою площею з периметром забудови, середринковим кварталом, важливими магнатськими та сакральними пам'ятками, вулицями та позаринковими кварталами, пряслом оборонних споруд і в своїй цілісності мають історичну, містобудівельну, архітектурно-естетичну, емоційно-художню та наукову цінності. (дод. Д, рис. Д. 8)

Про історичну цінність середмість свідчать визначні події, які відбувались у містах і прямо чи опосередковано впливали на формування культурної ідентичності конкретного поселення. Середмістя були центром функціонування міста, а також прилеглих околиць. На території середмість проголошували привілеї, відбувалися народні зібрання, відправляли літургії, здійснювалися церковні ходи, ярмарки та інше. В окремих будинках були спеціалізовані крамниці, друкарні, ремісничі майстерні. У цих будинках в різний час мешкали українські гетьмани, польські і шведські королі, російські царі, духовенство, письменники, музиканти, художники та скульптори. У кінці XIX ст. в середмісті починають ставити пам'ятники історичним та культурним діячам. Відтак архітектура середмість має важливе історичне, міське і приватно-родинне значення, що впливає на появу особливого *genius loci*. Протягом століть у середмісті формувалася самобутня архітектурна стилістика, ремонтували та надбудовували поверхи давніх кам'яниць. Попри будівельну активність архітектори та інвестори намагалися зберігати композиційну цілість та ансамблевість центру, що мав зв'язок з християнськими символами і ототожнювався з серцем середньовічного міста [365, с. 72-83]. Окрім матеріальної спадщини, яку прийнято вважати основним предметом охорони, є нематеріальні цінності, врахування яких має дуже важливе значення для історичної цінності середмість. Професор К. Дамбровска-Будзіло вважає, що «нематеріальна цінність ототожнюється також з атмосферою незвичності, пов'язаної з конкретним місцем, що відсилає до поняття *genius loci*. На

незвичність місця впливає не лише його формування, але й пов'язана з ним історія, події, постаті та літературні алюзії. *Genius loci* може бути великим, коли думаємо про Афіньський акрополь, або локальним, коли маємо на увазі улюблені місця зі своєю «магічною аурою» [365, с. 83]».

Містобудівну цінність середмість визначає планувальна схема, важливість площі для міста, мальовничість, що розкривається в загальній панорамі міста. Планувальна схема відображена в композиційній типології середмістя – системі локування головних споруд міста, а також якості житлової забудови. Натомість важливість середмістя для міста полягає в його розташуванні – сюди ведуть головні та допоміжні комунікації, а його функціональна якість тісно взаємозв'язана з економікою усього поселення. Мальовничість зумовлена тим, що масштаб середмістя та пропорції забудови формують гармонійне співвідношення з оточенням та головними спорудами міста.

Архітектурно-естетичну цінність забудови середмістя формують кілька чинників: етапи будівництва, репрезентація архітектурних стилів, значення для світової та української архітектури, окремі архітектурно-художні елементи. По-перше, будівництво і реконструкція споруд тривали протягом кількох століть, завдяки чому в просторі середмість представлено різні архітектурні принципи, які можна побачити в типології планування і вирішення фасадів. Кількість та якість фаз будівництва характеризують різні етапи розвитку міського середовища. По-друге, архітектурна стилістика відображала впливи внутрішнього міського середовища, регіональні й зовнішні впливи та, в окремих випадках, була результатом їх поєднання, що засвідчує її важливе місце у світовій та українській історії архітектури. По-третє, в забудові середмість присутні особливі архітектурні деталі та елементи (декоративні портали, віконне обрамлення, кронштейни, скульптури та рельєфи, оздоблення стін та фронтонів, аттики, стовпи підсіння, підп'ятники склепінь, декорація склепінь та дерев'яних стель, стінові каплиці, різьблені в камені цитати зі Святого Письма, фрески та сграфіто).

Емоційно-художня цінність полягає в тому, що середмістя як складний і ключовий центр були сформовані пропорційно і органічно до способу сприйняття та пізнання середовища цілого міста. Кольористика, декорації фасадів та інтер'єрів показують такі архітектурні рішення з «патиною часу», вони регулюють і впливають на психологічний стан людини в історично сформованому міському середовищі.

Наукова цінність архітектури середмість сформована характером та особливостями будівельних нашарувань, послідовностей та способів зміни образу будинків. Нашарування показують, що внаслідок перебудов та добудов у будинках збережені різночасові конструкції, стіни, деталі, які свідчать про історичну систему творення архітектури. Послідовність і способи зміни образу будинків показують виконані у різні часи архітектурно-естетичні рішення, які є доказами історичної еволюції.

Охарактеризовані тут типи цінностей зумовлюють необхідність охорони середмість, збереження минулого в матеріальній та нематеріальній складовій. Середмістя, як осердя культурного простору міста, складаються з визначних, візуально помітних елементів: святинь та світських будівель, архітектурно-стилістичних композицій та деталей, «матеріалізованої патини часу» та доказу матеріально-технічного прогресу, прояву гуманізму та спадщини тоталітаризму ХХ ст. Тому середмістя – це відображення притаманної місту історико-культурної та просторової ідентичності.

Архітектура середмістя розкриває хід історичних подій, що, зі свого боку, вплинули на зміну та руйнування не лише конкретно взятого поселення, а й цілих територій – Галичини, Волині та Поділля. На жаль, в 1914-1939 рр. та після Другої світової війни втрачено 60% забудови середмість. Зміни та руйнування архітектури та загалом простору середмість в історичних містах продовжуються. В той же час у Польщі відбудовано стару Варшаву, Казімеж Дольний, Люблін, Ельблонг, окремі будівлі у Замості, сторону ринку у Рацібожі. У Чехії та Словаччині не було великих знищень середмість, але реставраційно-дослідні роботи послідовно проводять у Празі та Братиславі,

Бардієві, Таборі та інших містах. В Італії, Німеччині, Франції, Румунії, Литві та Угорщині реконструюють окремі будівлі, а нове будівництво на території середмість чітко регламентоване у поверховості та ширині парцелі, у стилістиці фасаду та матеріалах будівництва. У Західній та Центральній Європі друга половина ХХ – початок ХХІ ст. стали часом збереження пам'яток.

Важливим показником середмістя є його наративність та поняття «дух місця» [227]. Відомо, що історичне місто України зазнавало змін залежно від ініціативи його власників, зміни статусу, стилістичної моди, воєн, пожеж та ін. Як правило більшість текстів фіксують образ центру міста на певний період. Чим далі відстань між часом опису і сучасністю тим більше і частіше змінювався образ міста. Порівнюючи тексти ХVІІ – першої половини ХХ ст. присвячені одному місту можна зауважити, що простежується явище палімпсесту. Натомість у другій половині ХХ ст., з приходом «іншої культури» історичне місто втрачає свою текстову ідентичність, а середмістя повністю змінюються і обслуговують концепти тоталітаризму. Після Першої та Другої світових війн, періоду комуністичної ідеології історичні міста України змінилися, середмістя перестали функціонувати. Місто втратило стержень своєї ідентичності. За допомогою текстів у знівельованому просторі центру міста вдається побачити давні храми, монастирі, міські мури, брами, ратуші, міщанські кам'яниці – усе те, що визначає просторові координати середмістя. Наприклад, у маленькому містечку Кодня (Житомирщина) у 1870 р. було 317 будинків, 9 крамниць, 17 ремісників, мурований костел побудований у 1828 р. та мурована церква. До містечка наприкінці 1760-х років звозили гайдамаків з загону Гонти та Залізняка і страчували у центрі поселення. Згодом, на цьому місці побудували ратушу [479, Т. ІV, с. 241]. Будівництво ратуші означало затирання місця пам'яті пов'язаного з гайдамаками. Від моменту побудови і протягом десятків років ратуша формувала нову історичну пам'ять, не пов'язану з повстанцями. Якби ринок залишався порожнім, то відповідно місце страти продовжувало свідчити про події, які тут відбувалися і з яким явищем пов'язувалися.

Завдяки тексту довідуємося, що в містечку Корниця, колишній Заславський повіт, у кінці XIX ст. зберігалися великі вали насипані по периметру чотирикутника, в центрі стояла церква і ратуша, побудована родиною Сангушків. Ратуша мала високий «мінарет» завершений бляшаним гербом «Погоня», довкола неї кільканадцять крамниць. В сторонах обширної ратушної площі розташовувалися заїзні будинки, криті дахівкою [479, Т. IV, с. 406].

Незважаючи на зміни образу середмість у XX ст., вони до сьогодні зберігають релікти історичних знаків та просторової композиції міста. В сучасному світі, у час швидких змін, властивий для міста XVI-XIX ст., спосіб функціонування втрачає актуальність. Місто розмиває межі середмістя, і стара частина перетворюється в простір, який засвідчує давність історичної спадщини.

Не всі цінні історичні міста є внесені до офіційного реєстру України. Більшість з них мають статус сіл та селищ міського типу. (дод. Д, рис. Д. 9 – Д. 10) Натомість об'ємно-просторова збереженість давнього середмістя дозволяє наголошувати на важливості місця. Тут варто згадати Варяж, Чернелицю, Литячі, Моравицю, Куликів, Яблунів та ін. Середмістя мали свою хроніку, релігійну, соціальну та політичну історію, визначені історичні місця, просторові знаки, акценти та домінанти, а також публічне зонування. Сакральна та світська архітектура, зосереджена в просторі середмістя, пов'язується з історичними постатями, знаковими подіями та поясненнями особливостей міста.

Сакральна архітектура середмістя оповідає про особливості та періоди історичних змін міста. Так, у волинському Кременці східна сторона ринкової площі формується бароковим комплексом Єзуїтського колегіуму (1731-1743), а у західній розташовується собор Св. Миколая (перша половина XVII ст., колишній костел монастиря оо Францисканів). Спочатку у східній стороні ринкової площі Кременця розташовувався дерев'яний парафіяльний костел Успіння Діви Марії, який у першій половині XVII ст. замінили мурованим

корпусом та храмом. У середині XIX ст. католицький храм передали православної громаді і пересвятили. В ансамблі ринкової площі Кременця з середини XVIII до середини XIX ст. східна та західні сторони ринку формувалися монастирськими архітектурними комплексами. Це був взірець важливого для міста об'єднання світського та сакрального просторів.

У Товстому на Поділлі (Тернопільська область) ринкова площа в середмісті мала трикутну форму. У середині північної сторони розташовувалася дерев'яна церква, а у південному наріжнику мурований костелик. Поміж ними на осі була збудована мурована двоповерхова ратуша зі склепіннями [479, Т. XII, с. 434]. Поміж дерев'яної забудови сторін ринку розташовані навпроти християнські святині відігравали роль головної композиційно-репрезентативної осі містечка. Серед скромного вистрою приринкової забудови у повсякденному стані міського побуту символічним було нагадування про ідеї християнства. До побудови храмів власники міста та духовенство залучали фахових будівничих та архітекторів, скульпторів та мулярів.

Світська архітектура середмістя розкриває історію взаємозв'язків між різними шляхетними родами, містами, народами, що відображається зосередженням розмаїтих архітектурних стилів в одному місці. Фундаменти та півниці будинків в середмісті можуть походити з XVII ст., перший поверх з XVIII ст., другий з початку XIX ст., а вирішення фасадної площини відображати сецесійну стилістику. Власники будинків залежно від їхніх фінансових можливостей приймали рішення щодо розбудов та перебудов, які зафіксували не лише історію одного будинку, а й розвиток цілого міста. У інтер'єрах вулиць та ринкової площі середмістя можна прочитати періодичність пожеж та військових розорень, економічного зростання та занепаду, культурне розмаїття та монокультурність. Дерев'яна забудова середмістя є яскравим прикладом того, як виглядали на початках свого заснування великі міста – Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ, Самбір, Стрий,

Дрогобич, Луцьк, Рівне, Вінниця, Новоград-Волинський, Дубно, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Київ. Власне у дерев'яних будинках відображалася місцева традиція будівництва, її розвиток та занепад. На жаль, саме дерев'яні будинки найменш витривалі до дій вогню та води. Навіть ті, що збереглися до сьогодні творять уяву про спосіб та ритм життя буденного українського історичного міста.

Мальовничість є важливим аспектом сприйняття середмість, образи яких почали приваблювати художників ще у ХІХ ст. (дод. Д, рис. Д. 11) Завдяки фотографіям з початку ХХ ст. можна аналізувати вигляд середмість до їхніх знищень у Першій та Другій світових війнах. Сюжети гравюр та фотографій представляють сцени з повсякденного життя, релігійні процесії, а також особливості архітектури. Через сприйняття мальовничості центрів історичних міст по-новому розкривається простір з відкритими і не одноманітними формами, виразними архітектурними образами, гармонійною колористикою, різноманітними фактурами та текстурами поверхонь, наповнений діями (ярмарками, фестивалями, релігійними святами, політичними акціями, щоденними), гармонійними панорамами поселень, привабливими для художньої фіксації (в літературі, живописі, графіці, фотографії). Аналіз міських пейзажів з виразними етнічними деталями і предметами, формами і символами дозволяє розглянути мальовничість як певну метафору, в основі якої щоразу унікальне поєднання природного ландшафту й традиційного архітектурно-просторового укладу. Ця метафора спонукає дивитись на середмістя, як на найважливіший простір міста, що найкраще з усіх складових поселення ілюструє його історію, культуру та традиції.

Серед перших, хто зацікавився мальовничістю міст та містечок, були Юрій Глоговський та Кайтан Вінцент Келісінський. Пізніше їхню справу продовжили Матвій Стенчинський, Кароль Ауер, Антон Ланге, Наполеон Орда. Панорамам ХІХ ст. притаманні романтичні композиції, в яких панівні будівлі митець розташував у місці, яке відповідало його уявленням про гармонію, що

сприяло формуванню узагальненого архітектурного образу поселення. На романтичних гравюрах до найдрібніших деталей зображував тогочасну архітектуру Генрик Пеєр [270, с. 132-134]. Мандрівки в пошуках мальовничої Волині і України здійснили Ян Генрик Мюнц, Казимир Войняковський, Зигмунт Вогель, Ігнацій Крашевський, Леон Вичолковський, Михайлина Кшижановска, Мар'ян Кратохвіль [448]. У живописних та графічних творах вони показують світ містечкової архітектури крізь раму суб'єктивного сприйняття. Світ архітектури подільських містечок дуже детально зафіксував у понад 300-х рисунках та кресленнях Микола Топорков протягом 1919-1934 рр. Розуміння мальовничості Топорков ґрунтував на естетиці простих речей – дверній та віконній столярці, коминах та формі дахівки, приземистій забудові, співмірній світоглядів жителів подільських містечок [179], мальовничість архітектурного середовища яких виникла внаслідок взаємодії різних етнокультурних традицій – єврейської, української та польської [291]. На початку ХХ ст., з розвитком фотографії, гравюри втрачають своє значення. Нові фотографічні панорами міст документально фіксують не лише загальний силует, архітектурні деталі, фактури поверхонь, а й строкато вбраних міщан різних національностей. Тут важливо згадати фотографії Соломона Юдовіна, який у складі етнографічної експедиції Семена Ан-ского фіксував містечка Волині та Поділля у 1912-1914 рр., [292] Стефана Тарануценка, який у 1930-х рр. зробив цінні фотографії архітектури подільських містечок [165], а також Генриха Поддембського, який у 1920-1939 рр. фотографував містечка Волині та Галичини [422].

Кожен художник, фотограф чи звичайний глядач творить суб'єктивний образ міста, який залежить від психологічного стану та способу сприйняття дійсності митця [473, с.14]. Натомість простір середмість, сповнений символічного значення, не обмеженого часом, наповнений етнографічною сценографією, магією, міфологією, світлом та тінню, запахами та смаками. Без цих складових неможливо в повноті розкрити малий світ українського містечка,

переплетеного розмаїттям зв'язків. Цінність середмістя пов'язана з неповторністю конкретного місця, з динамічною і геометричною композицією, можливістю органічно-цілісного сприйняття міста чи містечка. Ось, наприклад, описуючи містечко Олесько у другій половині XIX ст., Антоній Шнайдер відзначає, що з Юшковицького узгір'я відкривається гарний вигляд на ціле містечко в більшості забудоване дерев'яними будинками, в яких живе близько 3000 людей [604, с. 581]. Сприйняття середмістя у панорамі міста залежить від високо розташованого місця видового розкриття та рельєфу, домінування пластичних форм церков та костелів, висоти житлових будинків та збереженості стрімкої ратушної вежі, фактури та текстури покриття дахів. Наприклад, Володимир Січинський так описує Потелич: «Дивне вражіння робить Потелич, коли його оглядаєте з високої гори Городище, що панує над околицею. Містечко ніби вимерло. Бачите як на долоні старий ринок, що цілий поріс травою. Навколо ринку й прилеглих вуличок старовинні будиночки, жидівські заїзди, церква й вежі-дзвіниці – усі дерев'яні. Що якимось чудом збереглися до наших днів [283, с. 277]».

Щоправда не про всі середмістя писали з захопленням. Наприклад, невиразність середмістя Миколаєва відзначив, мандруючи Галичиною у 1839 р., Яків Головацький: «При в'їзді до цього містечка, минувши кілька хатин на передмісті, перед нині вже цілком розібраним муром і засипаним піском ровом, побачиш доволі пристойні готелі. Звідси відкривається вид на ринок, а коло нього, крім двох або трьох мурованих дворів і костьола, більше нічого не нагадує містечка: так, посередині стоїть погана дерев'яна корчма, яку міщани вшанували назвою ратуша, а довкола ринку з-поза невеличких дворів визирають дерев'яні хати. Отже, це одне з тих містечок, про які говорять: «місто як село, міщани як селяни». В місті нема того гамору, який звичайно буває по галицьких містечках [59, с. 25]».

Зовсім інакше Яків Головацький описує середмістя Стрия: «... хто бачив Стрий десять років тому, той сьогодні не пізнає його. Нема ані сліду від

дерев'яної ратуші, що колись стояла на самому майдані, з обідраною стріхою, напівзігнила й похилена. Ринок тепер гарно вирівняний, висипаний дрібним річковим піском, а при домах вимощений камінням, обабіч часто зустрічаються одноповерхові муровані будинки, замість давніх єврейських будиночків з підгнилими дерев'яними підмурівками. Вулиці теж вирівняні й посипані піском. Тут міститься повітовий уряд, магістрат, нормальні школи, старий латинський костюл, червону вежу якого видно здалека в довколишній рівнині. Єврейська синагога, гарно збудована на зразок храму Соломона, є краща від костюлу і дивно мене вразила. Казарми на місці давнього розібраного замку – добротні, чисті, хоч складаються тільки з самих бараків [59, с. 32]».

Розуміння міського простору, соціальної та професійної стратифікації міста, врахування присутності аристократичної культури та інституту міського управління мали вирішальне значення для формування середмість. Середмістя свідчать не стільки про «презентацію предмету або подій, скільки про свідомі посилення і результати свідомості [137, с. 99]». Тому можна сказати, що середмістя є знаками культури та посередниками, в основі яких лежить «ідея долучення людини до світової вистави, яку вона оглядає [137, с. 116]».

На незадовільний стан середмість впливає відсутність належної уваги зі сторони пам'ятко-охоронних організацій. (дод. Д, рис. Д. 12) Наприклад, на сьогодні в списку історичних населених місць України, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 в Галичині, Волині та Поділлі зареєстровано майже 250 історичних міст (у Волинській області – 20; у Вінницькій області – 25; у Житомирській області – 10; у Закарпатській області – 19; у Івано-Франківській області – 27; у Львівській області – 56; у Рівненській області – 13; у Тернопільській області – 30; у Хмельницькій області – 24; у Чернівецькій області – 11). В зареєстрованих поселеннях зосереджуються численні пам'ятки архітектури. В статусі пам'ятки містобудування перебуває лише ринкова площа у Львові. Пам'яткового статусу не отримало жодне середмістя.

Перелік історичних міст є неповний. Наприклад, в реєстрі відсутні такі історичні міста Волині, як: Горошки, Івниця, Кодня, Котельня, Краснопіль, Левков, Лещин, Нехворощ, Пулини, П'ятка, Райгородок, Троянів, Ушомир, Червона, Черняхово, Чуднів, Іванопіль, Баранівка, Берездов, Городниця, Красностав, Нова Чарторія, Рогачів, Романів, Соколів, Базар, Веледники, В'язівка, Іскорость, Ксаверове, Лугини, Народичі, Нориньськ, Славечна (Житомирська область); Дружкопіль, Киселин, Коритниця, Локачі, Милятин, Оздютичі, Озеряни, Опалин, Порицьк. Свинюхи, Вижва, Кашівка, Маріамполь, Мельниця, Миляновичі, Михнівка, Мельці, Несухонжи, Стобихва, Янівка, Бережниця, Володимирець, Городок, Гулевичів, Колки, Лишнівка, Рафалівка, Рожище, Сокуль, Торчин, Троянівка, Чарторийск. (Волинська область); Аннопіль, Гоща, Килікий, Кунів, Ляхівці, Александрія, Гарингород, Деражно, Костопіль, Людвиполь, Томашгород, Тучин, Боремель, Варковичі, Верби, Демидівка, Козин, Крупець, Любачівка, Муравиця, Острожець, Торговиця (Рівненська область); Білогородка. Гриців. Корниця, Лабунь, Славута, Судилків, Шепетовка, Базалія, Красилів, Кузьмин, Кульчини, Купіль, Ожегівці, Теофіполь (Хмельницька область); Белозірка, Вишгородок, Катербург, Ланівці, Новий Олексинець, Рахманів, Ямпіль. Загалом, поза увагою у Волинському регіоні майже 110 історичних міст з фрагментарно збереженими історичними елементами середмістя.

Згідно Закону України, «об'єкти містобудування — один із різновидів пам'яток культури, історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей.» (Абзац частини другої статті 2 в редакції Закону N 2518-VI (2518-17) від 09.09.2010) [607]». Відтак згідно численних досліджень українських науковців варто внести до реєстру кілька важливих пам'яток містобудування, зокрема, середмість. Натомість суттєвою перешкодою в цьому процесі є критерії визначення пам'яток містобудування. Сьогодні відомі

критерії визначення об'єктів культурної спадщини національного та місцевого значення, вони є «особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами і зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи [605]».

Серед критеріїв визнання середмість історичних міст України пам'ятками містобудування будуть: стан збереженості планувальної та об'ємно-просторової структури, традиційна забудова пов'язана з періодами розвитку, стилями та етнокультурними чинниками, комплекс оборонних споруд (підземні та наземні релікти), важливі сакральні об'єкти (церкви, костели, каплиці, синагоги), малі архітектурні форми (криниці, придорожні фігури, каплиці), місця пам'яті (території пов'язані з втраченими важливими спорудами середмістя, видатними людьми, які вплинули на розвиток регіону та країни, літературними та образотворчими фіксаціями), характеристики ландшафту та мальовничі панорами вулиць, площ та цілого середмістя. Згідно попередніх характеристик, на думку автора, в реєстр пам'яток містобудування варто зарахувати середмістя Львова, Городка, Самбора, Дрогобича, Добромиля,

Стрия, Жовкви, Івано-Франківська, Коломиї, Брацлава, Шаргорода, Рогатина, Скали Подільської, Нової Ушиці, Кам'янки Буської, Гайсина, Бучача, Бердичева.

Сьогодні на території середмість історичних міст з кількістю 6-30 тис. мешканців (Бучач, Золочів, Галич, Копичинці та ін.) проводять неконтрольоване, хаотичне і руйнівне будівництво. В поселеннях з 1-6 тис. мешканців середмістя взагалі не функціонує. З метою максимального збереження пам'яток необхідно першочергово виконати передпроектні наукові дослідження. Завдяки цій роботі визначають стан збереженості об'єктів. Необхідно програмувати археологічні розвідки та фіксацію результатів. Так, наприклад, за останні 15 років втрачено релікти цінних пам'яток середмістя в Підгайцях, Івано-Франковому (Янів), Бурштині, Куликові, Рогатині, Полонному, Корці, Березно та ін.

Отже, середмістя не маючи стратегій збереження та оживлення сьогодні є в загрозовому стані цілковитого зникнення. Професор Петро Лоренс, аналізуючи польські міста, визначає загальні та типові способи загрозової деградації поселень [434, с. 41-42]. Для застосування до середмість українських історичних міст ця модель потребує певних змін та уточнення. (дод. Д, рис. Д. 13) Пропонується ділити територію середмість на три групи, що мають загрозові тенденції до деградації: житлові території (чотири складові); поліфункціональні ансамблі та комплекси (сім складових); території, що не використовуються (дві складові). Внаслідок аналізу актуальної ситуації в середмістях історичних міст вдалося визначити, що матеріальна та функціональна деградації активно тривають в кварталах XV-XVIII ст., кварталах XIX ст., на ринковій площі, в замках, палацово-паркових комплексах та ансамблях, монастирських комплексах, у комплексах давніх міських фортифікацій і малих промислових об'єктів, на територіях, знищених під час війни або в радянський час.

Завдяки систематизації історичної інформації можна передбачити особливості експонування матеріальної та нематеріальної культурної спадщини

середмістя. Так, нематеріальні цінності мають дуже важливе значення для середмість оскільки репрезентують унікальні міські традиції, звичаї, обряди, урочистості, вшанування видатних осіб та місць пам'яті.

Наприклад, літературний дискурс площі ринок історичного міста є важливим свідченням мистецької репрезентації урбаністичного пейзажу. Українські історичні міста та містечка були батьківщиною різних за походженням письменників, які у своїй творчості не раз звертали увагу на міщанську культуру та ринкову площу як «головний фасад міста». Низка літературних образів ринку дає змогу побачити, з одного боку, локальні та історичні особливості облаштування і функціонування площ, з іншого, увиразнює їх важливість для життя місцевих громад. В основі авторських сюжетів лежать живі спостереження та власні відчуття, які дають змогу побачити ринки крізь зміни і перетворення, асоціації та метафори, розмаїття та одноманітність, запахи та смаки. Так, Леопольд фон Захер-Мазох в оповіданні «Жіночі образки з Галичини» крізь образ ринкової площі Коломиї в ярмарковий день показує читачам особливості всього регіону [80, с. 19]. Іван Франко, описуючи невелике бойківське містечко Сможе, наголошує на провінційності, інертності і навіть порожнечі його головного простору [315, с. 342]. Натомість Карл Еміль Францоз через опис ринкової площі Чорткова (таємничого Барнова) уводить це містечко в контекст історії Центрально-Східної Європи зі всім її національним різноманіттям і неоднозначністю [316, с. 35-36]. Натуралістичне зображення ринкової площі Самбора в повісті «Повернення» польського письменника Анджея Кусьневіча чи не найповніше передає мозаїчний характер простору ринкової площі: «По досить розлогому Ринку снували селяни в кожухах або влітку в білих льняних не заправлених сорочках. Тут не було возів. Адже, дякувати Богу, не торговиця – а центральна площа. Правда, викладена польовим каменем на зразок бруківки, то факт, але жодних кінських бубушків, коров'ячих плячків, курячих двоколірних купок. А якщо ідеться про курей, загалом про птицю, то біля дальшої сторони, від Перемиської, бо так називалась та околиця, можна було зауважити кілька яток та значно більше

барвистих спідниць на пишних сільських бабах, що пропонували то сир, то брусочок масла у капустиному листку, то чверть копи яєць. Кошики, згортки, часом видно курячу голову з якогось тлумака, часом закрякала качка. Стільки того села. А решта – халатники. І ще кілька поважніших купців навпростець біля ратуші на іншу сторону Ринку. Одним словом, було на що подивитись [428, с. 47-48]». Таке дещо мозаїчне і фрагментарне представлення літературного дискурсу середмістя є важливим свідченням мистецької репрезентації урбаністичного пейзажу. Вибрані уривки творів ілюструють багатство предметів, речей, явищ, образів та символів, переплетених в середмісті і, зокрема, на ринковій площі. Все це переконує в тому, що середмістя стало в ХХ ст. соціальним та мистецьким проектом.

Отже, основними актуальними проблемами середмістя як об'єкта культурної спадщини є: небажання визнати їх цінність та вносити до реєстру пам'яток містобудування, відсутня місцева стратегія охорони і збереження пам'яткової та цінної забудови, відсутність програми використання спадщини, як варіанту економічного розвитку, незадовільний стан функціонального використання та зонування, панівна роль аграрного сектора економіки історичного міста, низька інвестиційна привабливість, низький рівень розвитку міської комунальної інфраструктури, неконтрольовані та низькі темпи будівництва в малих містах.

Початковим етапом роботи над ревіталізацією є передпроектні дослідження, що полягають в аналізі стану збереженості наявних об'єктів; в археологічній розвідці; в дослідженні історичних першоджерел та друкованих видань; у визначенні естетичної та мистецької цінності об'єктів; в аналізі композиції та оточення середмістя; у визначенні етапів розвитку середмістя; в систематизації пам'яток національного та місцевого значення усіх видів (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки та техніки); в атрибуції втрачених будинків та споруд; у визначенні дисгармонійних будівель

та споруд. Окрім матеріальної спадщини, яку прийнято вважати основним предметом дослідження, є нематеріальні цінності, врахування яких має дуже важливе значення для оживлення середмість. До нематеріальних цінностей зараховуємо міські традиції, звичаї, обряди, урочистості, вшанування видатних осіб та місць пам'яті.

На підставі узагальнення результатів аналізу середмість доведено, що незважаючи на їхній стан збереженості, їх потрібно вважати об'єктами культурної спадщини. Зважаючи на історичні об'ємно-просторові та композиційно-розпланувальні особливості, модернізаційні та регуляційні процеси середмістя залишаються джерелом архітектурно-містобудівних теоретичних досліджень. Відтак у середмісті потрібно відкривати та охороняти автентичні матеріальні та нематеріальні пам'ятки, а також системно продумувати їхнє сучасне використання. З'ясовано, що середмістя мають минуле, відображене у історичному наративі, законсервоване в індивідуальній та колективній пам'яті, зберігають старі релікти та архітектурні об'єкти, предмети ужиткового мистецтва, науки та техніки, твори мистецтва, характеризується сентиментальністю та романтизмом. Натомість, досі не розглядається як економічний потенціал для сучасного розвитку історичного міста.

Значення середмістя у процесі формування історичного міста України недооцінене. В результаті аналізу існуючої структури поселення та збереженості історичної забудови визначено, що середмістя потребують збереження культурної самобутності, архітектурної спадщини, локальних цінностей, традицій та ідентичності історичного міста.

Висновок четвертого розділу.

У четвертому розділі представлено особливості містобудівельних процесів останнього століття та актуальні проблеми збереження культурної спадщини. У підрозділі 4.1. «Містобудівельні процеси, відбудова та регуляція середмість у першій половині ХХ ст.» розглянуто процеси регуляції цінної

просторово-композиційної організації історичного міста. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. розвивається пам'ятко-охоронна діяльність. Завдяки цьому середмістя зберегли розпланування та об'ємно-просторовий устрій. Після руйнацій Першої світової війни їх частково відбудували. Під час Першої світової війни знищено більшість забудови (майже 60% міст Галичини зазнали руйнувань). Змінилися середмістя у Бучачі, Кукизові, Потеличі, Буську, Варяжі, Мостиськах, Рогатині, Лешневі, Наварії, Язлівці, Свіржі, Олеську, Роздолі, Перемишлянах, Топорові, Помор'ях, Стоянів та ін. Практика відбудови 1920-1930-х рр. показує роль середмістя в економічному відродженні міста. Однак у 1920-х рр. не застосовували реставраційних принципів при відбудові: відтворення первинного вигляду, збереження масштабів забудови, охорона об'єктів та їхня реставрація, що вплинуло на образ середмістя. У цей час переважно виконують регуляцію ринкових площ та головних вулиць, впорядковують червоні лінії забудови, укладають тротуари та будують нові кам'яниці. З ринку усувають торгівлю сільськогосподарськими продуктами, ліквідовують малі муровані та дерев'яні крамнички, а на їхньому місці будують нові торговельні зали. У середмісті впроваджують нічне освітлення, відводять окрему зону для паркування возів та фіакрів, влаштовують невеликі паркові території. Розроблені проекти регуляції 1920-30-х рр. узгоджували з місцевою громадою, яку представляла комісія, також виконували обмірну документацію, що свідчить про розвиток методики проектування.

У підрозділі 4.2. «Об'ємно-просторова деградація середмість історичних міст України у другій половині ХХ ст.» розглянуто процеси занепаду цінної просторово-композиційної організації поселення. У другій половині ХХ ст. більшість середмість зазнали функціональних та об'ємно-просторових перетворень. Вони не відповідали радянській ідеологічній детермінації, втрачали сутність, функціональну наповненість, старовинний вигляд, розпланування та забудову. На території ринкових площ, кварталів, сакральних та палацових будівель, цвинтарів та периметра оборонних споруд будують

дисгармонійні, агресивні та нетрадиційні об'єкти. Найбільші втручання відбулися у кінці 1960-х – 1970-х рр. (період реалізації дев'ятого та десятого п'ятирічних планів). В середмістях будують готелі, райкоми, школи та житлові будинки на кілька поверхів без врахування історично сформованих червоних ліній, меж кварталів, видового розкриття пам'яток та цінності археологічного культурного шару. У цей час зазнали руйнувань не лише історично сформовані частини міст, а й пам'ятки сакрального будівництва. Протягом останніх тридцяти років опрацьовано кілька проектів регенерації історичних центрів та історико-архітектурних опорних планів міст. У Кам'янці-Подільському, Луцьку, Жовкві, Белзі, Бережанах розпочали роботи з практичної реалізації регенераційних заходів.

До сьогодні не сформовано розуміння того, що середмістя є унікальним і пам'ятковим архітектурно-містобудівельним комплексом. Враховуючи теперішню функціональну, просторову та композиційну організацію, реальні показники наявної історичної забудови, середмістя, класифікуються на сім груп: 1. Середмістя без перешкод та обмежень включені у комунікаційні артерії міста (з добре збереженою містобудівельною та функціональною структурою, присутньою історичною забудовою): Львів, Дрогобич, Самбір, Рогатин, Городок, Івано-Франківськ, Коломия, Копичинці, Калуш, Кременець, Рожище, Славута, Нова Ушиця, Шаргород, Скала Подільська та ін.; 2. Середмістя з роздрібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру (з фрагментарно збереженою містобудівельною і незадовільною функціональною структурою, розрідженою і перебудованою історичною забудовою): Скалат, Броди, Бучач, Перемишляни, Великі Мости, Кам'янка Бузька, Гвіздець, Берездівці (Волинь), Дубно, Старий Костянтинів, Сатанів, Ярмолинці, Тульчин, Віньківці; 3. Середмістя з втраченими частинами та кварталами (з фрагментарно збереженою містобудівельною та задовільною функціональною структурою, згрупованою історичною забудовою): Жовква, Бережани, Тисмениця, Гоща, Кам'янець-

Подільський, Жванець, Мурафа, Маріямпіль; 4. Середмістя з заміненними елементами та новою забудовою (із задовільно збереженою містобудівельною та функціональною структурою, добре збереженою історичною забудовою): Золотий Потік, Олика, Чорний Острів та Гайсин; 5. Середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою (із незадовільною містобудівельною та задовільною функціональною структурою, практично втраченою історичною забудовою): Рівне, Козова, Христинопіль (Червоноград), Тернопіль, Делятин, Корець; 6. Середмістя з частково ліквідованою структурою (із незадовільною містобудівельною та функціональною структурою, слабо збереженою історичною забудовою): Обертин, Яблонів, Єзупіль, Дунаївці, Летичів та ін.; 7. Середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою (із відсутньою містобудівельною та функціональною структурою, незадовільно збереженою історичною забудовою): Пробіжна, Богуслав, Сокаль, Тартаків, Тлумач, Печеніжин, Устилуг, Бар, Тарноруда, Снітків та ін.

У підрозділі 4.3. «Цінність та актуальні проблеми ревіталізації середмістя, як культурної спадщини історичного міста» розглянуто ключові причини та наслідки незадовільного стану. Визначні події, які відбувались у середмісті, засвідчують його історичну цінність. Вони впливають на формування культурної ідентичності міста та появу особливого *genius loci*. Містобудівну цінність розкривають характеристики планування, композиційна типологія, мальовничість, функціональне вирішення середмістя. Архітектурно-естетичну цінність означають етапність будівництва, репрезентація архітектурних стилів, мистецькі елементи, значення для світової та української архітектури. Емоційно-художня цінність середмістя формується пропорційністю побудови, органічністю середовища та «патиною часу» (відчуттям присутності давньої історії). В наукову цінність середмість, як предмету пізнання, закладено розуміння складності його історичного творення та позиційність інтерпретацій (наративність). З'ясовано, що середмістя має минуле, законсервоване в індивідуальній та колективній пам'яті, зберігає старі релікти та архітектурні об'єкти, предмети ужиткового мистецтва, науки та

техніки, твори мистецтва, характеризується сентиментальністю та романтизмом.

Основними актуальними проблемами збереження та розвитку середмістя як об'єкта культурної спадщини є: недооцінювання ролі середмістя в історичному місті; відсутність у реєстрі пам'яток містобудування; відсутня місцева стратегія охорони і збереження архітектурного середовища; відсутня практика нагляду за земляними роботами (археологічна рятівна служба); відсутність програми використання спадщини, як варіанту економічного розвитку; незадовільний стан функціонального використання та зонування; домінуюча роль аграрного сектора економіки історичного міста; низька інвестиційна привабливість; низький рівень розвитку міської комунальної інфраструктури; неконтрольовані та низькі темпи будівництва в малих містах. Стан збереженості та динамічна деградація середмість актуалізують розробку проектів їхньої ревіталізації, у яких першочерговим є виконання наукових міждисциплінарних досліджень: аналіз стану збереженості розпланування та забудови; археологічні розвідки; дослідження історичних першоджерел та друкованих видань; визначення естетичної та мистецької цінності об'єктів; аналіз композиції та оточення середмістя; визначення етапів розвитку; систематизація та зведення пам'яток національного та місцевого значення усіх видів (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки та техніки); атрибуція втрачених об'єктів; визначення дисгармонійних будівель та споруд.

В роботі сформульовано критерії визнання середмість історичних міст України пам'ятками містобудування: стан збереженості урбаністичного розпланування та об'ємно-просторової структури, традиційна забудова пов'язана з періодами розвитку, стилями та етнокультурними чинниками, комплекс оборонних споруд (підземні та наземні релікти), важливі сакральні об'єкти (церкви, костели, синагоги), місця пам'яті (території пов'язані з втраченими важливими спорудами середмістя, видатними людьми, які

вплинули на розвиток регіону та країни, подіями та традиціями місцевої громади), характеристики ландшафту та мальовничі панорами вулиць, площ та цілого середмістя. Відтак, на думку автора, в реєстр пам'яток містобудування необхідно зарахувати середмістя Львова, Луцька, Городка, Самбора, Дрогобича, Добромиля, Стрия, Жовкви, Івано-Франківська, Коломиї, Брацлава, Шаргорода, Рогатина, Скали Подільської, Нової Ушиці, Кам'янки-Буської, Гайсина, Бучача, Бердичева.

Результати четвертого розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [207, 221, 223, 224, 227, 248].

РОЗДІЛ 5. РЕСУРСИ ТА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ СЕРЕДМІСТЯ ІСТОРИЧНОГО МІСТА УКРАЇНИ

5.1 Функціональне зонування середмістя.

Сьогодні в історичних містах помітна функціональна невпорядкованість та роздробленість територій, які негативно впливають на психологічний стан та побут жителів. Відтак на порядку денному є впорядкування функціональних зон середмістя історичного міста. Функціональні зони поділяють на промислову (виробничу), сільськогосподарську, транспортну, житлову (сельбищну), території озеленення. В процесі ревіталізації середмістя історичного міста опрацювання проекту функціонального зонування створить планувальні передумови для розвитку підприємництва та інвестицій в нове будівництво.

Територія ревіталізації визначається історично сформованими межами середмістя, з врахуванням давнього і актуального господарського навантаження. Сучасний стан економіки історичного міста та перспективи її розвитку є підґрунтям до процесів ревіталізації. Логіка процесів ревіталізації не може обмежуватися вирішенням тільки внутрішніх міських проблем. Вона повинна рівномірно діяти на кількох рівнях: загальнодержавному, регіональному, міському та в частині поселення [341, 351, 352].

Стратегічний напрямок для ревіталізації середмість повинен враховувати особливості регіонального планування. Вирішити проблеми ревіталізації середмістя автономно у конкретному поселенні складно. Французький досвід ревіталізації малих історичних міст показує, що логічним є залучення менших до обслуговування більших поселень. Так, ревіталізація середмістя Золочева може виконуватися паралельно з сусідніми Поморянами, Сасовом, Білим Каменем. Стратегію оживлення Перемишлян варто опрацьовувати разом з

Гологороми, Глинянами та Дунаєвом. Розвиток середмістя Добромиля варто об'єднати разом з сусідніми Нижанковичами, Новим містом, Скелівкою (Фельштин). Розвиток Шаргорода варто проводити в контексті ревіталізації середмістя Мурафи. Отже, більші історичні поселення повинні залучати до процесів ревіталізації менші. Тобто, необхідно визначати формат та способи соціально-економічного впливу міст-центрів. Середмістя менших міст включатимуться в туристичні маршрути, спеціальні економічні, соціальні та рекреаційні проекти. Для стратегічної ревіталізації історичних міст пропонуються наступні функціонально-ієрархічні зв'язки: поселення (1-10 тис. нас) – міста (10-50 тис. нас.), міста (50-100 тис. нас.) – міста (100-800 тис. нас.). (дод. Е, рис. Е. 1) На кожному з цих рівнів вирішуватимуться проблеми державного, районного та регіонального функціонального розвитку історичного міста. Для того, щоб програма районної ревіталізації була обґрунтованою, необхідно враховувати результати економічних та соціологічних досліджень. Розроблення програми ревіталізації середмість також повинно враховувати особливості стану місцевої промисловості та історично сформованої урбанізації. Для цього варто використовувати історичні дослідження, які можуть окреслити культурологічні напрямки вирішення проблем середмістя.

Так, для урбанізації X-XIII та XIV-XV ст. українських територій було притаманне формування розгалуженої мережі міст, але найактивніше вона зростає у XVI-XVII ст. Урбаністичні процеси не були простими: поруч із заснуванням нових занепадали та перетворювалися в села давні міста, часті війни, пожежі та спустошливі розорення татарських набігів загальмовували розвиток поселень. Як наслідок, у XVIII ст. суттєво сповільнюється заснування нових міст. Після поділу Польщі у 1772 р. та входження Галичини до складу Австрійської імперії перед владою постала проблема класифікації міських поселень. Попередньо отримані привілеї міст та містечок не відповідали

вимогам австрійських урядовців. Так, в тогочасних описах наведено різні статистичні дані щодо статусу міських поселень [171, с. 14-15].

Після кількох територіально-адміністративних реформ та усталення вимог щодо кількості мешканців у кінці XIX ст. у Львівському воєводстві було 37 містечок, у Станіславівському – 21, Тернопільському – 36 (кілька з них взагалі втратили статус), у Волинській губернії – 12 повітових міст та 135 містечок, в склад Подільської губернії входило 12 повітових міст, 17 міст та 120 містечок. Розвиток повітових міст протягом XIX ст. яскраво відобразився у архітектурі середмість. У Городку та Дрогобичі, Стрию та Самборі, Рогатині та Підгайцях, Станіславові та Добромилі, розбудовують ратуші та кам'яниці, а функціональний простір середмістя доповнюють відпочинкові паркові території.

На порядок ведення будівництва в межах середмість вплинув «Акт будівельного нагляду в Галичині» 1772-1913 рр. У ньому було зазначено, що «лишень у кінці другої половини XVIII ст. можна помітити будівельний нагляд зі сторони держави, який виконував Департамент поліції Постійної ради та Департамент поліції Обидвох народів, або ці справи вирішував великий коронний маршалек у столиці держави. Будівничий, що прагнув виконувати професійну роботу, повинен був здобути відповідний патент у державної влади. Державний нагляд за будівництвом в Галичині у XIX ст. виконувала чільна влада провінції та підпорядковані їй управи, а саме Губернія, Дирекція публічних будівель, потім намісництво, яке мало окремий департамент Будівництва, та повітові уряди, що мали закріплених повітових будівничих [333, с. 1]».

Важливою для розвитку міст була можливість зовнішньої комунікації, тобто головні чи локальні шляхи, залізничне сполучення. Якщо місто було розміщене на головних шляхах XIX ст., то в приринкових кварталах будували заїжджі двори (Жовква, Рава Руська, Яворів, Дрогобич, Бережани); сторони, попередньо сформовані відокремленими будинками, перетворювали у сторони

з рядовою забудовою (Рава-Руська, Янів, Яворів, Сокаль, Христинопіль); маломістечкові стилістичні вирішення фасадів переробляли на класицистичні та історичні (Жовква, Рава-Руська, Кам'янка-Буська, Городок, Яворів, Самбір, Дрогобич, Стрий); з'являлась двоповерхова забудова. Вигідне транспортне розташування містечок ставало запорукою їхньої розбудови. Наприклад, волинське містечко Людвиполь було розташоване на тракці Корець – Пінськ у кінці XIX ст. і складалося зі 145 будинків, 2 дерев'яних і 2 мурованих з каменю синагог, 10 єврейських крамниць, 12 двірських крамниць в ратуші, різні, бровара, млинів та католицької каплиці. Вигідне розташування посприяло тому, що у подільському місті Меджибіж у другій половині XIX ст. було 706 будинків, 2 парафіяльні та 2 філіальні церкви, римо-католицький костел, синагога, мурована ратуша, довкола якої з давніх часів стояло кілька десятків крамниць, кільканадцять мурованих заїзних будинків і кам'яниць та дві аптеки [479, Т. VI, с. 365]. Якщо місто розташовувалося на локальних шляхах, то у ньому не проходили великі архітектурні зміни середмість (Куликів, Великі Мости, Тартаків, Белз, Угнів, Потелич, Немирів, Магерів, Крукеничі, Нижанковичі, Фельштин). Якщо у місті була станція залізничної колії (кін. XIX – поч. XX ст.), то це сприяло розширенню торгівельної функції забудови у напрямку до станції (Янів, Сокаль, Кам'янка-Буська, Рава-Руська, Судова Вишня, Мостиська). Однак розвиток залізничного сполучення не встиг суттєво вплинути на характер забудови середмість, оскільки цей період був коротким.

Функціонально міста в Австрійський період поділяли на столиці округів, повітові міста, міста та містечка. Забудова середмість столиць округів у XIX ст. мала якісні показники планування та стилістики житлової забудови: двоповерхові будинки з офіцинами, з класицистичними та історичними вирішеннями фасадів, регулярна рядова забудова (Жовква, Самбір, Бережани, Броди, Збараж, Золочів та ін.) Якщо місто було столицею повіту, то забудова середмість розвивалася подібно до столиць округів, але повільніше (Сокаль, Рава-Руська, Кам'янка-Буська, Яворів тощо). У випадку, коли місто не виконувало адміністративних функцій в околиці, то забудова середмість

розвивалася слабо (Комарно, Щирець, Христинопіль, Белз, Буськ). Забудова ринкових площ містечок практично не змінювалася (Куликів, Куткір, Кукизів, Великі Мости, Краківець, Крукеничі та ін.).

У Російській імперії наприкінці XIX ст. Волинська губернія складалася з дванадцяти повітових міст. Ґрунтовно змінилося планування центру Житомира: старе середмістя перестало існувати як просторова структура історичного міста. Натомість активно розвивалася забудова середмість у Дубно, Ковелі, Новограді-Волинському, Острозі та Рівному. В Подільській губернії також було дванадцять повітів. В першій половині XIX ст. ґрунтовно змінилося планування Вінниці та Проскурова, що, своєю чергою, спричинило і зміни просторових складових середмість. Середмістя в Балті, Гайсині, Летичеві, Могилеві-Подільському та Барі продовжували розвиватися. Статус міста вплинув на регуляцію архітектурно-планувальної композиції та зміну образу забудови: для забудови середмість повітових міст XVII-XIX ст. були характерні щільність та регулярність (Рава-Руська, Яворів, Дрогобич, Станіславів, Тернопіль, Брацлав, Гайсин, Летичів, Остріг, Дубно), а забудова містечок була нерегулярна та розрізнена (Куликів, Белз, Сокаль, Кодня, Локачі, Любар, Миропіль, Людвипіль).

Ревіталізація середмість враховує функціональну класифікацію історичного міста: кількість населення, стратегічність географічного розташування та розвиненість шляхів сполучення, економічний та освітній потенціал міста, рекреаційні властивості території.

В просторі середмістя історичного міста функціональне зонування варто гармонійно розосереджувати на декількох ділянках. Натомість завжди слід продумувати логістику взаємозв'язків між ключовими зонами, зважати на історичний характер формування середмістя, привабливість громадського та туристичного просторів.

Враховуючи попередньо досліджені характеристики та етапи формування середмість в історичних містах пропонуються наступні принципи відбору функцій при ревіталізації середмістя:

1. Рекомендується зберігати в спорудах сакрального призначення історично-сформовану функцію. В історичних містах України в минулому жили різні народи, кожен з яких утримував власну святиню. Після подій Другої світової війни кількість етнічних меншин зменшилася, а у окремих містах зникла взагалі. Тому необхідно з пошаною ставитися до збережених сакральних пам'яток, які пов'язані з історією та культурою поляків, євреїв, греків, німців, караїмів, вірмен, угорців та інших. Якщо у місті відсутні етнічні громади, то варто їхні святині пристосувати під культурно-освітні функції. Колишні адміністративні споруди на території середмістя також варто використовувати за прямим призначенням. Наприклад, в ратушах потрібно розташовувати органи міського управління. Якщо в окремим приміщеннях були в минулому крамниці, то слід за ними зберігати і розвивати торговельну функцію. Варто також зберігати торговельну функцію в приміщеннях перших поверхів периметральної забудови.

2. В приринкових кварталах варто планувати житлову функцію, а в окремих будинках передбачити малі готелі та хостели. Поверховість забудови варто визначати згідно місцевих будівельних традицій та відповідно до результатів аналізу видового розкриття пам'яток. В позаринкових кварталах, в межах середмістя варто передбачити використання об'єктів під житлову функцію. На окремих ділянках можна розташовувати невеличкі підприємства, але без агресивної та шкідливої для мешканців функції, наприклад: ремонтні та ремісничі майстерні, міні-пекарні, ювелірні, текстильні, шевські та паперові виробництва.

3. В позаринкових кварталах варто передбачити реконструкцію та будівництво нових закладів освіти та охорони здоров'я. Це можуть бути одно- та двоповерхові будинки шкіл з вивчення іноземних мов, курсів ремісничої

майстерності тощо. Наприклад, в подібного типу будинках можна розташовувати стоматологічні кабінети або амбулаторії сімейної медицини.

4. На теренах колишніх оборонних укріплень середмістя варто планувати перстень зони зелених насаджень. Найкращим прикладом такої рекреаційно-відпочинкової та озелененої зони є Краківські плянти.

5. На території втрачених сакральних пам'яток слід передбачити меморіальні території із використанням ландшафтного дизайну.

6. В просторі окремих ринкових площ дозволяється влаштовувати паркові та рекреаційно-відпочинкові зони.

7. Паркінги бажано проектувати поза межами середмістя, але в межах 10-хвилинної пішої ходи до місць праці. Приватні паркувальні місця або гаражі для одного, двох автомобілів можна розташовувати в межах приватних ділянок-парцель.

8. Транспортний рух варто розділити на інтенсивний та локальний групи. Інтенсивний слід винести за межі середмістя і розпланувати його довкола історичного центру. Локальний транспортний рух варто розпланувати по допоміжних вуличках довкола або вздовж сторони ринкової площі.

9. Інженерна інфраструктура середмістя історичного міста сьогодні є в незадовільному стані. В переважній більшості поселень відсутнє центральне водопостачання та каналізація, а також газове опалення. У більшості будинків опалення здійснюється печами за допомогою дров та вугілля. Наявні електричні мережі не мають такої потужності, яка розрахована на збільшення навантаження. В умовах ревіталізації виникне гостре питання заміни та проектування нової інженерно-технічної інфраструктури середмістя.

Водопостачання та каналізацію середмістя слід розробляти в такий спосіб, щоб не пошкодити наявний цінний археологічний шар (фіксувати всі викопні роботи під наглядом археологічних служб), максимально зберігати характеристики рельєфу, не проектувати нові мережі на місці втраченої цінної забудови.

Опалення в наявних та нових проєктованих спорудах середмістя варто здійснювати з використанням міні-котелень.

Електричні мережі в середмісті варто проєктувати та встановлювати так, щоб забезпечити схоронність історичного середовища. Відтак актуалізуються питання впровадження енерго-заощадливих технологій та малих автономних і екологічних електростанцій.

В умовах ревіталізації актуалізується проблема архітектурно-реставраційного та археологічного контролю. Під час земляних робіт на вулицях або окремих ділянках можна натрапити на релікти давніх споруд або цінні археологічні знахідки. У випадку розкриття таких об'єктів потрібно їх оперативно фіксувати та приймати консерваційні або архітектурні рішення.

На території ринкової площі варто зосереджувати підприємства торгівлі та громадського харчування. В позаринкових кварталах у межах середмістя – підприємства побутового обслуговування. На ринковій площі варто створити сприятливий економічний та адміністративний клімат для відкриття крамниць продовольчих та не продовольчих товарів, підприємства громадського харчування та аптеки. В позаринкових кварталах варто передбачити створення перукарень, хімчисток, ремонт побутової техніки, спортивні зали тощо.

Більшість історичних міст сьогодні функціонально пов'язані з сільським господарством. Тому найбільш складним завданням для ревіталізації буде функціональна переорієнтація сфер діяльності мешканців середмістя. При цьому важливу роль відіграватиме прогресивний настрій місцевої громади. Функціональна ревіталізація середмістя є процесом багаторівневим, оскільки охоплює економічний стан розвитку поселення та кожного мешканця зокрема, ресурси архітектурно-містобудівельної спадщини, традиції та стан екології. Навіть за умови домінування сільськогосподарського орієнтування місцевої громади можна розробити різні стратегії та програми оживлення історичних міст. Насамперед варто відродити головний публічний простір – ринкову площу. Вона стане територією зібрань місцевої громади. На площі зосереджуватимуться ключові економічні та соціальні установи. В середмістях

історичних міст, які сьогодні внесені і не внесені у реєстр, можна орієнтуватися на певний вид функціональної діяльності. Наприклад, орієнтуватися на відпочинок та рекреацію, оздоровлення та спорт, освіту та культуру, ремісництво та виробництво екологічних продуктів харчування. Напрямок функціонального використання середмістя повинен бути пов'язаний з його історико-культурною спадщиною.

Збережені пам'яткові об'єкти середмістя потрібно першочергово включати у процес відновлення економіки поселення. Відтак в програмі функціонального використання територій середмістя слід передбачити:

1. Збереження та консервацію пам'яток архітектури, місць пам'яті та найважливіших елементів урбаністичного середовища середмістя з метою їхнього залучення в активне культурне життя поселення;
2. Модернізацію наявних закладів культури та заснування нових з метою підвищення рівня їхнього функціонування;
3. Відновлення головного публічного простору поселення ринкової площі;
4. Заснування установ, зорієнтованих на розвиток туристичного сектора та популяризацію культурної спадщини поселення в регіоні та за його межами;
5. Відновлення унікальних або традиційних ремесел, традицій та звичаїв поселення у відповідних спорудах (млинах, кузнях, ткацьких, шевських та гончарних майстернях, тощо) (дод. Е, рис. Е. 2)

Функціональна ревіталізація середмістя буде успішною за умови широкої підтримки органів місцевої влади. Тому актуалізується проблема розвитку комунікації місцевих підприємців та влади, економічне партнерство та співробітництво, промоція місцевого виробника. В сферу діяльності органів місцевої влади входить створення консультативно-дорадчої ради при міському або сільському голові, якісне покращення економічних відносин з регіональними та закордонними партнерами, відродження ярмаркових традицій конкретного поселення.

В ревіталізації середмістя слід передбачати опрацювання функціонального зонування. (дод. Е, рис. Е. 3) Їх слід подати у вигляді правил забудови та рекомендацій використання територій. Такий підхід сприятиме програмному розвитку середмістя та зменшить імовірність руйнування історико-культурної спадщини. В попередніх розділах було сформульовано історико-архітектурні етапи формування та архітектурно-просторові особливості забудови середмість, тому необхідно продумати реабілітацію головного публічного простору – ринкової площі, реконструкцію збережених та відновлення втрачених кварталів, впорядкування озеленення та влаштування рекреаційних територій: перстень оборонних споруд, річки, озера.

Під час опрацювання функціональної ревіталізації слід у кожному конкретному поселення продумати місця огляду панорам історичного міста. Найкращими пунктами такого призначення є вежі сакральних будівель, місця збережених оборонних споруд. (дод. Е, рис. Е. 4) Опрацювання туристичного маршруту по периметру давнього середмістя сприятиме функціональному розвитку не лише середмістя, а й частин історичного міста, що прилягають до нього.

Сьогодні органи місцевої влади не мають бачення функціональної реабілітації середмістя історичних міст. Місця втрачених замкових, палацових, сакральних комплексів та житлових кварталів не використовуються. Території колишніх міських оборонних споруд занедбані, не експонуються, їх розорюють та забудовують господарськими будівлями. На території середмістя не розвивається мале виробництво, а транспортно-пішохідна та житлова зона розбалансовані. Враховуючи історичну активність середмістя та сучасний розвиток громадянського суспільства в Україні, пропонується на території середмість передбачати наступні форми діяльності: масові видовища, відпочинок, громадські святкування, спортивні змагання та вуличне мистецтво.

Для успішності ревіталізації середмість історичних міст пропонується на території ринкової площі використовувати принцип багатофункціонального використання; в позаринкових кварталах – переважання житлової функції; на

території периметра оборонних споруд – рекреаційна функція; на території збережених і втрачених храмів – сакральна та меморіальна функції; на території збережених замкових комплексів – поліфункціональність; на території втрачених замків – вибір функціонального використання залежить від ресурсного стану поселення. Ефективність ревіталізації середмістя, як містобудівного об'єкта, залежить від функціональної класифікації історичного міста – кількості мешканців, адміністративного статусу, стратегічності географічного розташування та розвиненості шляхів сполучення, економічного та освітнього потенціалу, розвинених районних галузей промисловості.

Вибір місць розташування паркінгів та паркувальних місць залежить від комунікаційних зв'язків між ринковою площею та храмами, місцями праці та житловими зонами, місцями видового розкриття панорам середмістя та ринку. Оскільки в зоні давніх оборонних споруд середмістя пропонується зосереджувати рекреаційно-відпочинкові та спортивно-оздоровчі функції, то паркінги та автобусні станції найкраще розташовувати в суміжних кварталах.

5.2 Джерела функціонально-просторового розвитку історичних складових середмістя.

Для того, щоб запобігти радикальному втручанню, руйнуванню та зміні історичного образу середмість, необхідно розробляти програми збереження та розвитку культурної спадщини конкретного історичного міста, які сприятимуть якісній зміні місцевої економіки та підприємництва.

Можливість відродження історичного міста та економічного зростання пов'язане з ревіталізацією його центральної частини – середмістя. Беручи до уваги особливості сучасного розвитку економіки, слід враховувати ринкову цінність простору історичного міста України, яка створює передумови для модернізації середмістя, формування нових міських територій, стимуляції ринку нерухомості, активізації діяльності локальної влади. На якість соціально-

економічних змін історичного міста позитивно впливає потенціал культурної спадщини. Важливу роль у процесі охорони культурної спадщини та реставраційної діяльності в просторі історичного міста відіграють освітні проекти. Завдяки ним можна змінити розуміння локальних підприємців щодо пріоритетності культурної спадщини. Розуміння важливості та потенціалу культурних цінностей на міському рівні серед мешканців, депутатів, девелоперів, підприємців та менеджерів стане запорукою зміцнення місцевої економіки, розширить способи вирішення проблем міського функціонування та покращить умови життя локальної спільноти.

Середмістя варто сприймати як центральну, логічну і фізичну частину системи історичного міста. Тому простір середмістя складається з множини взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють із містом, як єдине ціле. До цих елементів належить: історія, особливості формування планувальної структури та архітектура, земельний поділ, мешканці міста та стан місцевої економіки. Сукупність цих елементів повинна стати основою для проведення ревіталізаційних заходів в просторі середмість. Реалізація функціонально-просторового розвитку середмістя є довготривалим процесом, потребує значних інвестицій та суспільної підтримки, якісного програмного підходу та новітніх науково-практичних технологій. Конструювання функціонально-просторового розвитку ґрунтується на особливостях історичного формування та дійсного стану середмістя. Художньо-естетичні якості середмістя в результаті ревіталізації повинні стати органічною складовою простору цілого історичного міста.

Використання історичних ресурсів ревіталізації середмістя дають можливість зберегти та популяризувати історичні та культурні пам'ятки поселення. Розвиток історичних міст України пов'язаний з постатями політичних та релігійних діячів, видатних істориків, філософів та письменників, художників та скульпторів, композиторів та музикантів, архітекторів та будівничих. Їхні історії можуть свідчити про місто як джерело творчості та формування особистості. В історичних містах проживали різні

етноси: українці, євреї, поляки, вірмени, німці, татари, караїми, угорці, румуни та інші. Ці народи залишили після себе пам'ять, зафіксовану у текстах, святинях, будівлях, меморіальних комплексах тощо. Паломницькі або освітні відвідини важливих місць пам'яті сприятимуть ревіталізаційним процесам у просторі середмість. Показовими прикладами таких змін є фестиваль Бруно Шульца в Дрогобичі, паломницькі акції в Умані, Меджибожі, Бердичеві, Бучачі, Белзі. На жаль, незадіяними в цьому процесі залишаються Броди, Заболотів, Самбір, Журавно, Язлівець та інші. Варто враховувати такі популярні туристичні об'єкти, як середньовічні замки та замчища, палаци, храми та монастирі, синагоги, школи, ратуші, старі кам'яниці, криниці, торгівельні зали тощо. Практично в кожному історичному місті ці пам'ятки розташовані на території середмістя, або поруч із ним. Отже, середмістя є найкращим місцем для компактного формування туристичних маршрутів. Розвиток таких туристичних маршрутів сприятиме самоідентифікації відвідувачів та місцевої громади. Однак слід зауважити, що стратегія оживлення туристичної спадщини середмість повинна постійно розширюватися, а об'єкти репрезентації змінюватися. Зміна об'єктів репрезентації забезпечить сталий розвиток туристичної діяльності, яка залежить від кон'юнктури та сезонів. До ревіталізації треба залучати широкий спектр ресурсів, які працюватимуть над створенням та продажем пакету туристичних послуг з різним місцем розташування. Середмістя зорієнтоване виключно на туристично-історичну монофункційність має менші шанси для розвитку [339, с. 100].

Наприклад, для Журавна (сьогодні селище міського типу) історичними ресурсами ревіталізації може стати постать Миколая Рея, польського письменника, музиканта та політика, що народився тут 1505 р., військові дії 1676 р. та укладення Журавненського миру, ремісничі традиції виробів з алебастру, палацово-парковий комплекс Скринських-Чарторийських та ін.

Для Мостиськ історичним ресурсом ревіталізації є його активна роль в історії Галицько-Волинського князівства, постаті монаха-домініканця Миколая

з Мостиськ, релігійного діяча та письменника-мораліста, та філософа Андрія Максиміліяна Фредра тощо. У кожному історичному місті України зосереджено великий ресурс, що може сприяти розвитку центральної частини поселення.

Містобудівельні ресурси ревіталізації середмість дають можливість проектувати щільну функціональну організацію, відповідно збільшити місця праці і відпочинку, інтенсивно та компактно використовувати території. В середмісті можна забудовувати порожні ділянки. Згідно натурних обстежень, практично всі середмістя мають значні втрати давнішої забудови. Нове щільне будівництво в сторонах ринкових площ, кварталів та вулиць повинно враховувати історичну парцеляцію, що однак дозволяє об'єднувати ділянки згідно задумів інвесторів. Використання позаринкових вулиць вирішить проблему під'їздів до закладів обслуговування. Вже на самій ринковій площі зручно влаштовувати тимчасові літні майданчики, мобільні театральні сцени та інше. Збережену забудову можна реконструювати або реставрувати із передбаченням зміни комфорту та функціонального призначення. Містобудівельні ресурси ревіталізації середмість закладені в історико-архітектурному опорному плані, де добре відображено потенціал – стан забудови сторін ринкової площі та вулиць, приринкових кварталів, середринкового кварталу, червоні лінії забудови, історичну вуличну мережу тощо. Ресурсний потенціал залежить від збереженості історико-планувальної структури середмістя, стан якої можна охарактеризувати за такою типологією: повністю збережена структура, композиційно збережена структура, частково збережена структура, збережені сліди структури, втрачені будь-які сліди структури. Відповідно до стану збереження оцінюється величина містобудівельного ресурсу, що ґрунтується на визначенні планувальних особливостей, періодів та форм середмістя. Вивчаючи та прогнозуючи розвиток містобудівельних ресурсів ревіталізації необхідно: врахувати взаємозв'язок ключових просторів міста та середмістя, розвинути окремі квартали, розмежувати локальний та транзитний транспортний рухи, розвинути

комунальне будівництво, активізувати підприємницьке використання простору ринкової площі (підземний рівень та перший поверх), продумати використання і покращити привабливість озелених територій.

Аналіз стану збереженості історико-містобудівельної структури середмістя можна проводити за допомогою порівняльного аналізу: історичний картографічний матеріал – сучасна підоснова. В результаті такого аналізу визначають збережені і втрачені площі, вулиці, квартали, ключові споруди середмістя. Наприклад, у Брацлаві є добре збережена вулична мережа та квартали, але втрачена ратуша та середринковий квартал з крамницями. В Гайсині вулична мережа зазнала часткових регуляційних змін та зменшення території старої ринкової площі. В Золочеві суттєво змінена ринкова площа, північна та східна частина середмістя, прокладено кілька нових вулиць. В Магерові втрачено приринкові квартали, збереглися кілька будинків, з карти середмістя зникли західна та південна частини, затерті сліди периметру оборонних споруд. В Ягільниці повністю втрачена ринкова площа, вулиці та провулки, збереглися лише територія та сакральні пам'ятки середмістя. Отже, завдяки аналізу стану збереженості планувальної структури можна вибирати засоби, цілі та об'єм фізичного середовища для майбутнього планування ревіталізації. (дод. Е, рис. Е. 5)

З огляду на вище сказане, варто згадати пропозицію професора Едварда Дж. Блейклі: «Багато міст та сіл по всій країні переживають серйозні економічні проблеми. Всім їм вкрай потрібно створити у себе відповідну позитивну атмосферу й відновити активні дії, щоб поліпшити свої економічні умови. Створити таку атмосферу можна кількома способами. Наприклад, невеликі містечка можуть розпочати широкі програми щодо оновлення їхнього зовнішнього вигляду або поліпшення стану інфраструктури, які допоможуть створити атмосферу гармонії і краси. Ці програми можуть бути як зовсім невеликими й зводитись, наприклад, тільки до заміни старих дорожніх знаків та кращого догляду за зеленими насадженнями, так і досить масштабними й

передбачати навіть реставрацію цілого адміністративного центру міста» [29, с. 99].

Наприклад, в Дрогобичі (Львівська обл.) ринкова площа в середмісті має композиційно збережену структуру. В південній і західній стороні ринку є нові чотириповерхові новобудови. Історична забудова XVII – початку XX ст. потребує проведення реставраційних робіт. Містобудівельним ресурсом ревіталізації ринкової площі Дрогобича може бути відтворення системи підсінь та впорядкування тротуарів, нове рекреаційно-туристичне зонування площі (паркові території, літні майданчики, фестивальні території, пам'ятні вказівники, присвячені видатним подіям та людям, включення в життя міста археологічної спадщини – старих мурів кам'яниць, ратуші, будинку ваги тощо), оновлення текстури та фактури мощення площі, створення умов для вільного пересування людей з обмеженими можливостями, активне включення в функціонування ринку внутрішнього подвір'я ратуші та пам'яткових кам'яниць, впорядкування пішохідно-транспортного руху на вулицях, що виходять з ринку тощо.

У Глинянах (Львівська обл.) містобудівельний ресурс включає впорядкування поверхні ринку та збережених кварталів, відтворення південного та західного кварталів, середринкового кварталу, позаринкових вуличок та провулків, регенерація в'їтівського ставу, який сприятиме рекреаційному наповненню площі, залучення в сферу діяльності поселення його багатого археологічного потенціалу, опрацювання композиційного зв'язку ринку з дерев'яною церквою Успіння Пресвятої Богородиці.

Використання архітектурних ресурсів ревіталізації дає можливість зберегти та відтворити традиційний характер забудови середмістя, реставрувати пам'ятки архітектури, реконструювати цілі об'єкти, наповнити будівлі додатковими функціями, заповнити території центральної частини історичними будівлями, які в минулому тут функціонували. Для об'єктивності необхідно встановити стан втрат архітектури середмістя: кількість втрачених, змінених та дисгармонійних будинків в сторонах ринкової площі та вулиць, відсутність

ратуші, будинку ваги, заїздів та середринкового кварталу на площі, відсутність фонтанів, криниць або інших малих архітектурних форм. Визначення ресурсів повинно підпорядковуватись створенню цілісного образу комплексу середмістя. При формуванні інформаційної бази даних необхідно пам'ятати, що архітектура середмістя є продуктом багатьох століть. Тому створення або відтворення архітектурного образу повинно бути науково обґрунтованим, виваженим та доповнювати ландшафт історичного міста. Ландшафт історичного міста розкривається в просторі вулиць, площ, частин середмістя і в панорамах поселення. До аналізу архітектурних ресурсів ревіталізації середмістя також варто зарахувати адаптацію старих будівель: збереження та реконструкцію автентичних фасадів та давньої планувальної схеми з можливістю перепланування відповідно до задуманої функції чергових трактів кам'яниць або інших будівель. Після визначення кількості та розмірів втраченої забудови середмістя, залежно від історичних ресурсів, слід приймати рішення щодо імовірності впровадження нових будівель. У процесі їх проектування варто брати до уваги іконографічний та історичний матеріал, взоруватися на характерну збережену історичну та традиційну забудову. Найважливіше під час аналізу архітектурних ресурсів ревіталізації визначити характерні риси, властиві для конкретного поселення, а також його величину та адміністративну роль в регіоні.

Найскладнішим для аналізу архітектурних ресурсів ревіталізації є питання будівель споруджених у другій половині ХХ ст. Вони побудовані без врахування історичних червоних ліній забудови, поверховості, традиційної стилістики, габаритів ділянок-парцель. До прийняття остаточного рішення щодо демонтування необхідно залучити висновки наукових досліджень, зафіксованих в історико-архітектурному опорному плані, а також культурного та економічного обґрунтування умов перспективного розвитку поселення. В закордонній практиці такого типу об'єкти реконструйовують: зменшують кількість поверхів, впорядковують фасади, відтворюють червоні лінії забудови за допомогою аранжування простору.

Так, у Раві-Руській (Львівська обл.) практично повністю знищена ринкова площа. На місці західного та східного кварталів сьогодні стоять багатоповерхові будинки, які суттєво відсунуті від історичної червоної лінії у глибину кварталу. Для ревіталізації цих частин ринку потрібно розробити проекти їхньої регенерації. Натомість північний і південний квартали можна успішно відтворювати. Для ревіталізації ринкової площі Рави-Руської ключом успіху може стати відбудова унікальної ратуші першої половини ХІХ ст. Ця пам'ятка існувала до 1950-х рр., її демонтування було помилкою. Цінність ратуші у Раві-Руській полягає в тому, що на формування її образу вплинула архітектура базиліки у Віченці авторства Андреа Палладіо.

У Щирці (Львівська обл.) забудова сторін площі збережена задовільно. Тут необхідно передбачити охоронні, реставраційні та реконструкційні роботи, впорядкувати фасади кількох кам'яничок, зберегти старі віконниці та балкони, відтворити матеріал дахів та впровадити мансардовий поверх, відтворити класицистичну ратушу та інше. Сьогодні архітектура та простір ринку у Щирці потребує оживлення, формування громадської думки щодо його цінності та охорони з боку селищної ради.

Земельні ресурси ревіталізації середмість становлять основу для будівництва та реставрації, розташування актуальних для центру історичного міста засобів виробництва. Габарити земельних ділянок-парцель, які надаються громадянам для житлового будівництва, встановлюють місцеві органи державної виконавчої влади або місцевого самоврядування відповідно до земельного законодавства. Формування розмірів парцель та імовірність їхнього об'єднання необхідно науково обґрунтовувати. Те, що середмістя – центр історичного міста, зумовлює такі особливості ділянок: парцелі мають актуальну цінність, розташовані близько до адміністративних, культурних, освітніх, соціальних та обслуговуючих закладів поселення, безпосередньо дотичні до важливих комунікаційних та локальних шляхів. Земельні ресурси ревіталізації середмістя мають одне обмеження, яке залежить від науково-дослідних реставраційних рекомендацій або правил, що не дозволяють радикальні перетворення у центрі

історичного міста. Натомість така регуляторна політика сприятиме перспективному та стратегічному зростанню вартості земельних ресурсів в просторі середмість. Використання земельних ресурсів повинні підтримувати міські та районні ради, від яких залежить послідовність та результативність ревіталізаційних процесів у конкретному поселенні. Земельні ресурси середмістя варто укласти в спеціальну інформативну базу даних. Грамотність управління земельними ресурсами середмістя зумовлюється виваженням оподаткуванням землі та будинків (нерухомого майна).

При формування інформації про земельні ресурси середмістя історичного міста слід зважувати наступне: в середмісті переважає торгівельна, обслуговуюча функція, поєднані з житловою; забудова є щільною, квартальною із домінуванням історичних стилів; тут переважає приватна власність; квартали діляться на вузькі ділянки [434, с. 146].

Наприклад, у Судовій Вишні (Львівська обл.) земельні ресурси ревіталізації складаються як зі збережених будинків та ділянок-парцель, так і з вільних: у північній стороні ринку вільні чотири ділянки, на яких в минулому стояли чотири муровані будинки з підсінням, у південній стороні – сім вільних ділянок-парцель. Середня ширина ділянок становить 11 м, довжина 37 м, отже площа ділянки 407 м^2 , а загальна площа незабудованих парцель – 4477 м^2 .

У Маріямполі (Івано-Франківська обл.) в північній стороні ринку вільними є п'ять ділянок, в східній стороні – чотири ділянки, в південній – три. Середній розмір ділянки $17 \times 21 \text{ м}$, площа ділянки – 357 м^2 . Вільними від забудови є 12 ділянок, загальна площа яких становить 4284 м^2 .

Отже, земельні ресурси є важливим аспектом перетворень середмістя. Натомість, потребують інвентаризації та формування політики контролю над будівельними процесами, оскільки лежать в площині сфери охорони історико-культурної спадщини.

Використання людських ресурсів ревіталізації середмістя передбачає залучення мешканців до нових форм трудової діяльності та відкриття нових

робочих місць у місті. На жаль, в історичних містах України не ефективно використовують знання та професійні навички мешканців. Для результативності ревіталізаційних процесів в просторі середмість (ринкова площа, позаринкові квартали, територія периметру оборонних споруд) слід врахувати, що містяни можуть не лише бути споживачами, а й творцями нової культурної спадщини історичного міста. Оскільки більшість середмість мають втрачену забудову, то в процесі ревіталізації будуть залучені працівники будівельної галузі. В літні туристичні сезони в просторі середмістя може працювати економічно неактивне населення: студенти, пенсіонери, неповносправні та безробітні. Ревіталізація середмістя історичних міст України сприятиме розвитку місцевого сільського господарства та додатковому залученню відповідних працівників. На якість людських ресурсів впливає кількість та імовірність розташування в поселенні освітніх закладів. Наприклад, в Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Вінниці, Житомирі, Умані є університети, які займаються дослідженням історичної спадщини цих міст та регіону, та результати їхньої праці не впливають на якість збереження архітектурного середовища середмість. Отже, ці ресурси не використовуються в стратегіях економічного розвитку історичного міста. Незважаючи на такий стан справ, в перспективі слід очікувати звернення уваги на інтелектуальний ресурс, оскільки «найбільшу підтримку з боку місцевої громади мають такі сектори економіки, як туризм / рекреаційні послуги, фінансовий менеджмент, будівництво, харчова промисловість та охорона довкілля» [29, с. 169].

Наприклад, в Єзуполі (Івано-Франківська обл.) є великі за обсягом історичні, містобудівельні, архітектурні та земельні ресурси ревіталізації, залізнична станція, річки Дністер та Бистриця. Загальна чисельність населення – 3000 осіб. У програмі ревіталізації можна передбачити, що у сфері послуг (в довгостроковій діяльності), яка діятиме в просторі ринкової площі, може бути задіяно від 300 до 500 осіб. Тут береться до уваги фахівці у галузі будівництва, торгівлі, туризму та харчової промисловості.

У Гусятині (Тернопільська обл.) ревіталізаційні заходи в просторі ринкових площ можуть задіяти від 500 до 900 осіб. Загальна кількість міщан у Гусятині становить приблизно 7000. Ревіталізація ринкової площі Гусятини може передбачати включення регенераційних робіт в просторі цілого середмістя, території замчища та рекреаційного узбережжя ріки Збруч. За розробки такої програми кількість задіяних фахівців може сягнути до 2000 осіб.

Економічні ресурси ревіталізації середмість дають можливість створити основу для розвитку господарської діяльності та задоволення потреб населення. Середмістя дають змогу ефективно використовувати практично всю їхню поверхню. В ревіталізації простору центральної частини міста протягом кількох десятків років можуть активно розвиватися трудові, інвестиційні, наукові та інформаційні сфери діяльності. До ревіталізаційних процесів можна залучати приватні, місцеві, державні, іноземні та громадські інвестиції, що матимуть довгостроковий характер. Сьогодні в просторі середмість історичних міст відсутні готельна інфраструктура та пов'язані з нею послуги. Туристичний потенціал історичних міст може бути скерований на відвідування пам'яток археології, історії, містобудування, архітектури та монументального мистецтва, оздоровлення та інше. Сфера туристичної діяльності може бути регіональною, державною та загальноєвропейською.

Наприклад, в Поморянах (селище міського типу, міське населення – 1500 осіб) економічні ресурси ревіталізації ринкової площі можна формувати такими чинниками: якісним станом навколишнього середовища (ріки Золота Липа та Махнівка, гори Гологори), близьким розташуванням до великих міст (Львів – 80 км, Тернопіль – 58 км, Київ – 502 км), відкрите поле для підприємницької діяльності, наявність Поморянського професійного ліцею (легка промисловість), можливість залучення фахівців у галузі архітектури та містобудування для виконання проектів та робіт з впорядкування ринкової площі, відбудови втрачених та реконструкції збережених кам'яниць, реставрація ратуші та замку, мурованого костелу та дерев'яної церкви. Розвиток туристичної діяльності варто орієнтувати на європейський ринок, оскільки

історичні, містобудівельні та архітектурні ресурси сприяють цьому. До ревіталізаційних заходів у Помор'ях варто залучатися грантові джерела, приватні іноземні та спільні інвестиції. Ефективність змін ринкової площі у Помор'ях залежить від стратегії місцевої влади в напрямку збереження та популяризації культурної спадщини, як цінного продукту. Протягом років, коли буде проводитися ревіталізація, варто притримуватися помірних цін, розвивати якість послуг, постійно рекламувати неповторні властивості культурного ландшафту Помор'ян, залучати до змін підготовлених та вмотивованих фахівців. Перший етап ревіталізації ринкової площі Помор'ян варто запрограмувати на 10 років: розробка історико-архітектурного опорного плану, проекту регенерації історичної частини; консервація частини ратуші другої половини ХІХ ст. та замку; будівництво невеликих хостелів та готелів, орієнтованих на рекреаційно-оздоровчу, науково-пізнавальну, екологічну функції; залишити ключовою і розвивати сільськогосподарську діяльність, і можливо, заснувати ремісничі майстерні (бондарів, броварів, гонтарів, пекарів, столярів). Творення нового життя в просторі ринкової площі Помор'ян насамперед залежить від активності місцевої влади та мешканців.

Для програми ревіталізації необхідно аналізувати ресурси, які враховуватимуть історичний, наявний та перспективний (очікуваний) стан середмістя. Варто зазначити, що приватний інвестор та міське управління не завжди зважатиме на пріоритетність збереження культурної спадщини. Тому до контролю над використанням ресурсів ревіталізації необхідно долучати громадські організації міста. Ресурсний потенціал повинен бути відкритий для громади історичного міста, а зміни в просторі середмістя або ринкових площ необхідно висвітлювати в засобах масової інформації.

Аналізуючи ресурси ревіталізації середмістя, слід добре продумати зв'язки між пам'ятковим архітектурним ландшафтом, регуляторною політикою, етапністю туристичних сезонів, а також трудовими, інвестиційними, науковими та інформаційними сферами діяльності. (дод. Е, рис. Е. 6) Ці важливі та активні

складові ресурсів найкраще впливатимуть на перспективні зміни в середмісті. Регуляторна політика в середмісті повинна спиратися на результати наукових досліджень і повинна бути розроблена так, щоб враховувати, зокрема, приватні інтереси та збереження середовища історичного міста. Відтак в регуляторних приписах потрібно продумати не лише основи збереження та відтворення архітектурно-містобудівельної структури середмістя, а й стратегічні побажання місцевої громади, розмаїття функціонального використання територій. Регуляторні приписи варто структурувати на пріоритетні, другорядні та третьорядні позиції. Пам'ятковий архітектурний ландшафт у цьому процесі повинен займати пріоритетну позицію. Варто зазначити, що архітектурний ландшафт середмістя потрібно не лише охороняти, а й формувати його новий образ. Ідеться про збереження культурної спадщини середмістя із врахуванням потреб сучасності і не зменшувати можливості її перспективного розвитку.

Для формування об'єктивної та повної інформаційної бази даних ресурсів ревіталізації потрібно тісна співпраця місцевого самоврядування та громадських організацій. Від успішності цієї співпраці залежить наповненість земельних, людських та економічних ресурсів. Особливо цінним у цій сфері діяльності є дослідження імовірних інвестицій з боку громадських фондів та приватного капіталу. Важливо, щоб стратегія розвитку центру історичного міста була в центрі уваги управління поселенням. У випадках, коли така стратегія розроблена, її потрібно відкоректувати, якщо ж відсутня – розробити. Ревіталізація середмістя історичних міст може перерости у розвиток суміжних кварталів і окремих стратегічних передмість, дозволить ефективно використовувати потенціал нерозвинутих територій, впорядкуватиме спосіб і якість забудови поселення. В програмі ревіталізації поруч з формуванням ресурсів варто сформувати список інвестиційних джерел. Тут варто згадати гранти для реставраційних і пам'ятко-охоронних робіт, ймовірність зниження відсотків кредитів або податкові пільги на фінансування будівельних (реставрація або відтворення) робіт в історичному середовищі. Ревіталізація середмість історичних міст отримає підтримку у мешканців також тоді, коли

визначені дії та очікувані результати будуть розрекламовані та висвітлені у публікаціях в газетах або інтернет-виданнях.

Отже, ревіталізація середмість повинна опиратися на комплекс ресурсів. Нехтування якимось із них може негативно вплинути на реалізацію передбаченого функціонально-просторового розвитку. Важливим фактором впливу є порозуміння між місцевою владою і громадою та їхня згода щодо творення нового життя у центрі міста. Найскладнішим у цьому процесі є функція оператора ревіталізації, який повинен уміти знаходити та залучати приватні, місцеві, державні, іноземні та громадські інвестиції. Зміна простору середмість повинна відбуватися поетапно. Перед кожним етапом потрібно виконати аналіз наявних проблем та всіх ресурсів ревіталізації.

5.3 Методологічна модель комплексної ревіталізації середмістя.

Програма ревіталізації середмість історичних міст складається з ряду проектів. В основу проектів ревіталізації закладають творення нової якості ринкової площі та цілого історично сформованого середмістя. (дод. Е, рис. Е. 7) В розробленій програмі слід передбачати можливість розвитку економіки цілого міста та відкриття нових місць праці. Програма ревіталізації середмість складається з архітектурних, містобудівних, інвестиційних, соціальних та економічних проектів. Слід зауважити, що в програмі ревіталізації всі проектні напрямки повинні діяти взаємозв'язано, а не окремо. Відтак запропоновано таку методологічну модель комплексної ревіталізації, яка складатиметься з емпіричної дослідницької стадії (виявлення історичних архітектурно-містобудівних характеристик, властивостей забудови середмістя), теоретично-проектної стадії (опрацювання регламентуючих пам'яткоохоронних, архітектурних, містобудівних заходів та доцільних інвестиційних, соціальних та економічних проектів ревіталізації) та практичної стадії (впровадження та керівництво проектами ревіталізації середмістя). (дод. Е, рис. Е. 8)

Архітектурні та містобудівні проекти необхідно розробляти так, щоб вони повернули середмістю самотутність і привабливість. (дод. Е, рис. Е. 9) Як

зазначено в розділі «Об'ємно-просторова деградація середмістя та підстави для ревіталізації», середмістя в історичних містах зазнали суттєвих пошкоджень впродовж ХХ ст. і сьогодні вилучені з активного життя поселення. Тому актуальною є потреба виконання проектів реставрації пам'яток або важливих споруд, регенерації цілого простору середмістя. Слід пам'ятати про спосіб формування та розміри ділянок-parcel, традиційного масштабу та архітектурних форм забудови. В історично сформованих кварталах актуальним є проектування нових будинків-вставок. У збереженій забудові необхідно вирішувати проблеми, пов'язані з водопостачанням та водовідведенням, опаленням та вентиляцією, укріпленням фундаментів, ремонтом приміщень, реставрацією та адаптацією пам'яткових об'єктів. Збережену історичну забудову середмістя на початку проектних робіт слід ретельно обстежувати. Результати досліджень необхідно використовувати в проектних рішеннях. У проектах варто дотримуватися максимального збереження автентичності матеріалів та образу будівель. Не варто використовувати методику вільної та творчої реставрації або реконструкції.

Під час опрацювання містобудівних проектів відновлення середмістя варто керуватися сформульованими професором Миколою Бевзом принципами регенерації заповідних архітектурних комплексів:

- наслідування традиційної функціонально-просторової системи міста;
- відтворення історичної розпланувальної системи міста;
- відображення композиційно-образної системи історичного міста;
- збереження та відтворення архітектурно-розпланувального укладу забудови, який може включати нову забудову, вирішену у відповідності з вимогами охорони традиційного характеру середовища;
- дотримання засад розпланування згідно історичної планіметричної системи колишнього міста або його частини;
- збереження „п'ятого фасаду” історичної заповідної частини міста;
- „живої музеєфікації” функціонально-просторової структури та предметного наповнення середовища у найбільш цінних зонах [23, с. 22].

Наприклад, під час опрацювання проекту регенерації середмістя смт Чорний Острів (Хмельницька обл.) варто використати принципи відтворення історичної розпланувальної структури та дотримання засад розпланування згідно історичної планіметричної системи колишнього міста. В забудові середмістя Чорного Острова є незначні втручання забудови 1970-х рр., а також збереглися сакральні об'єкти та унікальна ратуша XIX ст. Ратушу терміново потрібно реставрувати та передбачити її функціональне використання. Варто також опрацювати можливість експонування прясла середміських фортифікацій, ревіталізувати ринкову площу та розвинути відпочинково-рекреаційну зону вздовж узбережжя річки Південний Буг.

Під час опрацювання проекту регенерації середмістя м. Хмільник (Хмельницька обл.) варто використати принципи відображення композиційно-образної системи історичного міста і „живої музеєфікації” функціонально-просторової структури та предметного наповнення середовища у найбільш цінних зонах. В Хмільнику південно-західна частина середмістя зазнала серйозних перебудов. Сучасна вулиця Т. Шевченка забудована новими поверховими об'єктами. Натомість варто передбачити можливість впорядкування функціонально-просторової структури в цій частині поселення, а також зберегти північно-західну частину середмістя. В проектних рішеннях варто передбачити повернення в планувальну структуру середмістя ринкової площі, а також включення потенціалу узбережжя річки Південний Буг в паркові території міста. Для повноцінного історичного відродження середмістя рекомендовано передбачити експонування реліктів замку XVI ст.

Під час опрацювання проекту регенерації середмістя смт Мізоч (Рівненська обл.) варто використати принципи наслідування традиційної функціонально-просторової системи, відтворення історичної розпланувальної структури та збереження „п'ятого фасаду” середмістя. При розробці проекту варто пам'ятати про трагічні події Другої світової війни. Тут було знищено понад 4000 тисячі євреїв у 1942 р., тому середмістя Мізоча слід вважати місцем пам'яті.

Під час опрацювання проекту регенерації середмістя с. Паволоч (Житомирська обл.) варто використати принципи відтворення історичної розпланувальної системи, збереження та відтворення архітектурно-розпланувального ладу забудови, який може включати нову забудову, вирішену у відповідності з вимогами охорони традиційного характеру середовища, дотримання засад розпланування згідно історичної планіметричної системи середмістя. Середмістя Паволочі сильно деформоване, натомість є перспектива його поступового оживлення. Рекомендується відбудувати ратушу ХІХ ст. Відновленню середмістя може сприяти послідовне і продумане використання рекреаційно-відпочинкового ресурсу річок Паволочка та Роставиця.

Під час опрацювання проекту регенерації середмістя смт Миропіль (Житомирська обл.) варто використати принципи відображення композиційно-образної системи історичного міста, збереження та відтворення архітектурно-розпланувального укладу забудови та збереження „п'ятого фасаду”. Середмістя Мирополя, незважаючи на втрати забудови, не має великої кількості агресивних втручань. У місті є велика кількість промислових об'єктів, закладів охорони здоров'я та освітні заклади. Натомість особливої уваги заслуговує вирішення екологічних питань.

Архітектурний образ історичної забудови потребує збереження та реставрації. На жаль, в останні десятиліття активізувалась тенденція обличкування фасадів плитами штучного каменю та пластиковими панелями, монтування метало-пластикових вікон та дверей, покриття стін синтетичними шпаклівками та фарбами. Такі «прикрашання» руйнують властиву для міста історичну патину, образність та мальовничість. Конструкції старих будинків необхідно зміцнювати і тільки в крайніх випадках замінювати.

Серйозною перешкодою сприйняття середмістя є кількоповерхова нова забудова. Вона руйнує історичний об'ємно-просторовий уклад середмість, оскільки в минулому вони були забудовані переважно одноповерховими будинками з мансардою. Тут варто передбачити можливість коректування поверховості та форми дахових завершень, упорядження фасадів та

ознакування історичних червоний ліній забудови. Наприклад, варто виконати коректування об'ємів забудови 1970-х рр. у середмісті Хмільника, Славути, Судилкова, Тиврова, Корця, Острога, Скалата та ін.

Економічний розвиток історичного міста впливатиме на адаптаційні процеси в збереженій забудові. В проектах модернізації та реконструкції слід максимально зберігати вистрій інтер'єрів, не руйнувати кам'яні портали та карнизи, склепіння та розписи. Під час проектування нових будинків рекомендовано використовувати традиційні форми. Запорукою успіху проектних рішень є гармонійне вирішення нових будівель в архітектурному ландшафті середмістя. Агресивність проектних рішень завдасть шкоди культурній спадщині історичного міста. Ринкові площі слід розглядати як ключовий центр панорамного розкриття середмістя. Тому нові агресивні та дисгармонійні форми знівельюють пам'яткову урбаністичну структуру міста. У процесі нового будівництва можуть відкритися рештки давніх стін та пивниць втраченої забудови. Відтак потрібно розробляти конкретні планувальні рішення, які враховують охорону та функціонування віднайдених реліктів, збереження автентичного вигляду, розпланування та характер різночасової забудови середмістя.

Сучасний розвиток будівельних та реставраційних технологій сприяє таким проектним рішенням, які дозволять експонувати та використовувати релікти давніх пивниць, фрагменти мурів, стратиграфію, архітектурні деталі, усе те, що сьогодні належить до сфери археологічної культури історичних міст. З огляду на їхню цінність історичні руїни необхідно музеєфікувати та використовувати як туристичні об'єкти; руїни можна законсервувати та експонувати в поєднанні з новою будівлею або новим інтер'єром, якщо збереглися малі рештки давньої споруди; застосовувати (за можливості) метод аностелозу віднайдених елементів пам'ятки. Для розроблення проекту слід залучати фахівців, обізнаних з історичними техніками, технологіями та історією місцевого мистецтва та архітектури.

Підґрунтям розвитку середмість можуть стати розроблені проекти регенерації. Насамперед потрібно провести пошукові дослідження. Зафіксувати комплекс знань про середмістя на історико-архітектурному опорному плані, в проекті зон охорони об'єктів культурної спадщини, відобразити у межах та режимах використання історичних ареалів населених місць. Згідно проекту Закону України «Про збереження архітектурної та містобудівельної спадщини» для історичних ареалів населених місць розробляють і затверджують у встановленому порядку концепції та проекти регенерації [608]. На жаль, в наявному реєстрі історичних населених місць не враховано цілий ряд важливих поселень України. Відтак реєстр потрібно доповнювати і модернізувати процедуру реєстрації. В проекті регенерації зазначають об'єкти, що потребують реставрації, відводять земельні ділянки для відтворення, нового будівництва із врахуванням традиційних характеристик архітектури конкретного історичного міста.

На вирішення конкретних проблем середмістя повинні бути скеровані інвестиційні проекти: комерційні, культурні, торгівельні, житлові та відпочинково-рекреаційні. (дод. Е, рис. Е. 10) Комерційні проекти вирішують проблеми розвитку притаманної для середмістя функції громадського обслуговування. Тут сконцентровані адміністративна, культурна та торгівельна зони історичного міста. У випадку розроблення інвестиційного проекту з модернізації адміністративної зони історичного міста на ринковій площі або в межах середмістя зосереджуватимуться ключові ділові установи, що буде зручним для самих бізнесових центрів та для мешканців поселення. У просторі середмість українських історичних міст варто керуватися пропозиціями американського професора Едварда Дж. Блейклі, який вважає, що для успішності економічного розвитку місцеві фінансові організації повинні надавати перевагу тим малим підприємствам, котрі «мають інноваційні продукти, процеси або методи; мають потенціал для швидкого зростання; мають потенційну можливість у майбутньому продавати свою продукцію поза межами регіону; можуть продемонструвати ефективні методи управління, а

якщо таких немає, то готові їх запровадити; погоджуються, якщо на них впаде вибір, призначити з допомогою місцевої громади досвідчену раду директорів, яка допомагатиме планувати майбутній розвиток підприємства (члени цієї ради повинні своїми знаннями й досвідом доповнювати знання й досвід власника цього малого підприємства у сфері фінансів, маркетингу й менеджменту)» [29, с. 239]. Головним чинником розвитку малого бізнесу на території середмість є «фінансування ресурсами місцевого походження, що дає громаді змогу стимулювати нові прогресивні підприємства» [29, с. 240]. Щоправда у таких проектах слід передбачити можливість влаштування стоянок та паркінгів для автомобілів.

Інвестиційні проекти з розвитку культури в середмісті сприятимуть покращенню культурної інфраструктури, транспортної сфери та адміністративно-політичного статусу поселення. Культурна інфраструктура привабить до міста туристів, а також покращить якість життя мешканців, транспортна сфера протягом певного часу вирішуватиме зв'язок центру з дальшими районами, зміна адміністративно-політичного статусу історичного міста здобуде розголос в регіоні та країні. Наприклад, упродовж останніх років в Кам'янці-Подільському ринкова площа задіяна у фестивалях «Porta Temporis», «Остання столиця», «Республіка» та ін. У багатьох містах на ринкових площах часто відзначають річницю отримання містом Магдебурзького права, дня міста, Великодніх та Різдвяних свят, Дня незалежності. На такі події приїздить багато гостей. Відповідно культурне життя міста висвітлюють медіа, що, своєю чергою, впливає на пожвавлення політичної та економічної сфери діяльності. Це сприяє реставрації та розбудові в просторі середмість офісів підприємств, готелів та крамниць.

Для того, щоб інвестиційні проекти у розвиток культури в середмісті були успішними, їх слід скеровувати на вирішення конкретних завдань, які будуть підтримувати представники місцевого бізнесу, органів влади та місцевої громади. Наприклад, створення виставкових центрів, які репрезентуватимуть історичні місцеві ремесла. Такі об'єкти можуть бути створені у Глинянах,

Косові, Золочеві та інших. Так, у середмісті Старої Ушиці можна створити центр, присвячений лікарським травам. В Ярмолинцях відтворити павільйони, у яких проходили знамениті торги. В Дунаєві, Дрогобичі, Вінниці, Меджибожі, Острозі створити конференц-зали, у яких проходитимуть події, присвячені видатним уродженцям міста. Вдалим прикладом інвестиційного проекту у культуру стало створення арт-двору у Бучачі, який пов'язують із постаттю Шмуеля Йосефа Агнона.

Інвестиційні проекти з розвитку торгівлі в середмісті вирішуватимуть актуальні проблеми містян. На ринковій площі та головних вулицях слід будувати крамниці, невеликі торговельні та ринкові комплекси, готелі, центри обслуговування туристів, підприємства громадського харчування та побутового обслуговування населення. Наприклад, статистичні дані XVIII – XIX ст. свідчать, що на ринкових площах в містах та містечках було від 15 до 40 крамниць. Актуальний стан ринкових площ історичних міст свідчить, що вони починають поступово відроджуватися, як ключовий комерційний та історичний центр поселення. Розроблення інвестиційних проектів пришвидшить ревіталізацію середмістя історичного міста.

Інвестиційні проекти, скеровані на вирішення житлової проблеми поселення, актуальні для середмість, де є значні втрати в забудові сторін. Інвестиції у відтворення житлової забудови середмість можуть бути провідними для економічного піднесення міста. Однак варто зауважити, що проектування нового житла повинно враховувати вимоги щодо поверховості та архітектурного образу. Так, прибутковість інвестицій у будівництво житла та готелів спричинило виникнення агресивних будівель в просторі ринкової площі Кам'янця-Подільського, Хирова, Калуша, Івано-Франківська, Бучача та ін. Едвард Дж. Блейклі пише: «Якщо муніципалітети чи місцеві комітети купуватимуть земельні ділянки або здобуватимуть їх в обмін на щось, то вони будуть у змозі залучити будівельні організації, щоб ті збудували на цих ділянках різноманітні житлові будинки. Вартість землі має вирішальне

значення для забезпечення якісного житла за доступною ціною» [29, с. 215-216].

Інвестиційні проекти у відпочинково-рекреаційній сфері середмість вирішуватимуть проблеми вільного часу мешканців поселення. Варто зазначити, що в середмістях слід розвивати спортивну, культурно-пізнавальну та розважальну діяльність. Центри історичних міст сприяють проведенню спортивних акцій (легкоатлетичних забігів, силових змагань, тощо); на ринкових площах та головних вулицях також слід передбачати велодоріжки. Культурно-пізнавальну діяльність варто скеровувати на популяризацію спадщини історичного міста та формування відповідального ставлення до неї. Інвестиції в розважальну діяльність повинні враховувати потреби містян різних вікових груп. В окремих випадках у просторі ринків варто влаштовувати паркові зони та дитячі майданчики, зручні місця для відпочинку неповносправних осіб. Для людей старшого віку варто передбачити місця для їхнього активного спілкування.

Інвестиційні проекти з ревіталізації середмість варто завжди ґрунтувати на культурній спадщині історичного міста, оскільки вона формує образ поселення. Слід максимально зберігати автентичність і не створювати фальшиві «під старовину» будівлі або модерні агресивні об'єкти. Збережена культурна спадщина та простір середмістя сприятимуть зв'язку сучасного міста з його минулим, а це, як показують численні приклади в інших країнах, може стати запорукою його успіху.

У просторі середмість історичних міст необхідно впроваджувати соціальні проекти, скеровані на:

- запобігання або ліквідацію негативного ставлення місцевої громади до культурної спадщини;
- формування в історичному центрі громадських об'єднань з метою впливу на економічний та культурний розвиток міста;
- відродження місць пам'яті, міської ідентичності та місцевих традицій;
- формування поняття добросусідства та взаємної допомоги;

- формування відчуття відповідальності у місцевої громади за культурну спадщину міста.

Такого типу проекти сприятимуть успішності програми ревіталізації історичного центру міста. Однак в українських реаліях розробка та реалізація соціальних проектів в контексті середмість нашо́вхується на високий рівень неприйняття як місцевої громади, так і влади. Реалізація соціальних проектів є довготривалою і не приносить швидких результатів. Та без соціальних проектів годі розраховувати на відродження середмістя історичних міст України, як культурної спадщини та місць пам'яті. Відта, у історичних містах слід впроваджувати курси підготовки осіб зайнятих у туристичній сфері, готельному та харчовому підприємстві, транспортних організаціях тощо. Короткотермінові навчальні програми можуть ефективно вплинути на оживлення середмістя Скали-Подільської, Шаргорода, Мурафи, Клевани, Кодні, Устилуга, Ратно, Нижанкович, Тарноруди, Язлівця.

Впровадження соціальних проектів у історичних містах дозволить розвинути в них культурне розмаїття (дод. Е, рис. Е. 10), яке визначають як:

- розмаїття мистецького та культурного змісту, доступного різним групам населення через засоби масової комунікації або через інші канали поширення;
- розмаїття гравців, залучених до процесу прийняття політичних рішень, законодавчого регулювання і/чи фінансування митців та їхніх творів;
- плюралістичну етнокультурну ідентичність та походження митців, продюсерів, дистриб'юторів і публіки [169, с. 39].

Економічні проекти мають важливе значення для програми ревіталізації. (дод. Е, рис. Е. 11) Головна ціль цих проектів – розвиток культурної спадщини та економіки історичного міста. Економічні проекти розробляють для того, щоб налагодити маркетингову діяльність і знайти джерела фінансування. Вони можуть розгортатися у кількох напрямках:

- розвиток наявних підприємств в середмісті (ремонт електротехніки, ремонт та пошиття одягу або взуття);

- створення нових підприємств в історичному центрі міста (міні-пекарень, міні-майстерень з виробництва солодошів, натурального полотна, жіночих прикрас тощо);
- формування сприятливих умов для господарської активності, економічного зростання ревіталізованої частини міста, добробуту місцевої громади;
- надання послуг з метою якісного перетворення нерухомості;
- розвиток інвестиційної діяльності для ревіталізації середмістя.

Сучасний стан середмість історичних міст України потребує активізації економічного розвитку. В забудові сторін ринкової площі та кварталах варто передбачати збільшення виробництва товарів та послуг. У другій половині ХХ ст. в діяльності історичного міста економічний потенціал середмістя не використовувався. Сьогодні завдяки активізації реставраційних та будівельних починань, маркетингу та рекламі, впровадженню ресурсозберігальних та маловідходних процесів у просторі середмість можна суттєво покращити економічну діяльність в історичному місті. В останні 10 років завдяки економічним ініціативам оживилися середмістя Жовкви, Самбора, Дрогобича, Рогатина. Наприклад, в Копичинцях у центрі ринкової площі, на місці середринкового кварталу, дисгармонійну будівлю універмагу пристосували під супермаркет, а в сусідніх будинках розташували заклади побутового обслуговування населення.

Отже, ревіталізація середмість історичних міст може бути успішною за умов якісно розробленої програми, яка пов'язує архітектурні, містобудівні, інвестиційні, соціальні та економічні проекти. Ревіталізація середмість, як культурного надбання, окреслює перспективу відродження історичного міста України. За допомогою соціальних та економічних ініціатив вирішуватиметься не лише проблема збереження культурної спадщини, а й такі актуальні проблеми містян, як функціональне наповнення середмістя, транспортний та пішохідний рух, покращення громадського обслуговування та комфортності житла.

5.4 Засоби ревіталізації втрачених пам'яток історичного центру міста.

Актуальність реставрації підземної архітектурної спадщини середмість історичних міст України полягає у: 1) формуванні сприятливої основи для підприємницької діяльності; 2) розробленні стратегії співпраці міських рад та регіональних представництв охорони пам'яток культурної спадщини; 3) розробленні конкретних планувальних рішень, які враховують охорону та функціонування підземної архітектурної спадщини середмість; 4) збереженні автентичного вигляду, розпланування та характеру різночасової забудови середмість; 5) ревіталізації простору середмість історичного міста як простору культурної спадщини.

Спадщина історичних міст України є предметом досліджень науковців різних галузей. Для розробки ревіталізації підземної архітектурної спадщини середмість залучено результати авторських досліджень в галузі містобудування та архітектури, документальної історії та археології, теоретичної та практичної реставрації кам'яних архітектурних деталей XII – початку XX ст.

На реставрацію втрачених пам'яток першими звернули увагу англійські архітектори, які в основу своєї діяльності заклали принцип максимального збереження руїн в такому стані, який вони отримали і в незміненому вигляді передали їх наступним поколінням [392].

Проблеми збереження нерухомих пам'яток та визначних місць обговорювалися на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів 21-31 травня 1964 р. у Венеції. Оскільки підземна архітектурна спадщина потребує серйозних археологічних досліджень, зафіксовано, що «слід забезпечувати консервацію руїн, а також уживати заходів щодо охорони й постійного захисту архітектурних елементів і виявлених під час розкопок предметів. Крім того, необхідно вживати заходів, що мають сприяти усвідомленню значимості розкритої пам'ятки, але не спотворюватимуть її змісту. Будь-які реконструкції слід виключити одразу; можна вдаватися лише до анастилозу, тобто до відтворення фрагмента пам'ятки з наявних, але розрізнених елементів. Нововведені сполучувані елементи мусять бути завжди

пізнаваними та мінімальними, необхідними для забезпечення умов охорони пам'ятки та відтворення втрачених зв'язків цілісної форми.» [191, с. 52-55]

Стратегії реставрації історичних руїн розробляв професор Ян Тайхман, який зауважив, що «найбільш мальовничий характер мають руїни перед забезпечувальними та реставраційними роботами. На жаль, навіть потрібні заходи проведені з найбільшою обережністю, спричиняють вихолощення збереженої субстанції. Тому, пам'ятаючи про ризики для мальовничості руїн, потрібно прагнути обмежувати усі дії, що можуть спричинити такі наслідки." [488, с. 43]

Одним з найцікавіших прикладів реставрації є підземелля головного ринку у Кракові. На площі 5 тис. м² представлено релікти давніх ринкових споруд, історичних доріг та інших археологічних пам'яток старого Кракова. Експозиція підземель є прикладом не лише збереження архітектурних пам'яток та культурної спадщини, а й призначена для рекреації, розвитку науки та освіти. Особливої увагу заслуговує те, що тут існує окремий напрямок діяльності з відповідним форматом подачі, скерований на дітей.

Цінним з позиції експонування підземель та реставраційних рішень є музей «Втрачений Вавель». В концепцію цього музею закладено функціонування архітектурно-археологічного заповідника, розташованого в будинку 1940-х рр. У залах представлено макети споруд, що стояли на Вавелі, рештки ротонди Найсвятішої Панни Марії побудованої у X ст., північний мур анексу, південний мур мавзолею, оборонний готичний мур, фундаменти готичної будівлі, частину королівської кухні та возівні. Окрім мурувань, тут представлено плити підлоги романської катедрі з XIII ст., розмаїті кам'яні архітектурні деталі, залізні вироби та монети, середньовічний посуд, кахлі печей з королівських залів замку.

Прикладом лінійного експонування підземель є підземний туристичний маршрут "Жешівські пивниці" у Польщі. Рішення щодо створення підземної туристичної траси міська влада прийняла у 1994 р. У 1960-70-х рр. спеціалісти Краківської гірничої академії проводили інженерно-реставраційні роботи в

пивницях Жешівських кам'яниць. Праці щодо сполучення пивниць у туристичну трасу почалися у 2000 і у 2001 р. вони були відкриті для відвідувачів. Туристичний маршрут об'єднує 40 приміщень, розташованих на різних рівнях під поверхнею площі Ринок у Жешові. Тут представлено будівельні технології XIV-XVIII ст. Для відвідувачів відкрито пивниці Блаватників, грубу Кохановича, пивницю Ряшівських, тракт Любомирських, купецьку дорогу, медову пивницю та Татарські льохи. В приміщеннях підземель є експозиції холодної та вогнепальної зброї, ужиткової кераміки та герби колишніх власників міста, Жешівської землі та воєводства.

Отже, в більшості прикладів реставрації та експонування підземної спадщини міста головною метою є репрезентація історико-культурної спадщини та освітньо-рекреаційна функція.

Збереження спадщини середмість можна розглядати в площині розробки принципів регенерації або стратегій ревіталізації. Середмістя перебувають у незадовільному стані, а в окремих прикладах є повністю втрачені. Експонування реліктів забудови центральної частини історичного міста може покращити стан культури в поселенні та сприяти його економічному розвитку. Відтак необхідно окреслити логістику ревіталізації втрачених пам'яток середмість історичних міст України.

В сторонах ринку та головних вулиць збереглися окремі цінні або пам'яткові будівлі. Окрім них, протягом 1950-1980-х рр. були збудовані дисгармонійні багатоповерхові житлові або адміністративні споруди. Порівнюючи старі і сучасні карти, можна виявити, що в кварталах або в центрі ринкової площі бракує окремих будівель. Ці будівлі могли бути дерев'яні, дерев'яні з мурованими пивницями або повністю муровані. Для формулювання стратегії ревіталізації підземної архітектурної спадщини слід опиратися на матеріали історико-архітектурного опорного плану. Окрім того, варто окреслити головні напрямки ревіталізації підземної архітектурної спадщини середмістя конкретного міста.

Головні напрямки ревіталізації руїн:

1. Надання їм музейно-туристичної функції з відповідними охоронними заходами.
2. Консервація реліктів без програми їхнього експонування.
3. Консервація реліктів та реконструкція втраченої наземної частини пам'ятки.
4. Консервація реліктів та їхнє експонування в існуючій будівлі.
5. Консервація та експонування реліктів в новій будівлі. (дод. Е, рис. Е.12)

Для експонування законсервованих руїн варто передбачати два типи їхнього огляду: з безпосередньої близькості та на відстані. Відтак постає питання влаштування доріжок-підходів до пам'ятки та передбачення системи безпеки глядачів. У проектах музеєфікації варто розробляти доріжки та їхню огорожу з відповідного матеріалу. Навіть в процесі проектування можуть з'явитися суперечності щодо впровадження в стару структуру нових елементів – проходів, турнікетів, сходів, пандусів, дашків, тощо. Ці проблеми слід вирішувати індивідуально і обережно, оскільки найголовнішою є автентичність пам'ятки. В експозицію руїн, стратеграфії та фрагментів дерев'яної забудови можна включати й віднайдені під час розкопів архітектурні деталі або фрагменти скульптур. Створення лапідарію пам'ятки сприятиме її популяризації серед мешканців та відвідувачів історичного міста.

Найскладнішим і дискусійним питанням сьогодні є «відтворення» та відбудова втрачених споруд середмістя. Особливої уваги заслуговує проблема збереження, експонування та використання реліктів давніх пивниць, фрагментів оборонних мурів, веж та міських брам, стратиграфії, архітектурних деталей, усього того, що сьогодні належить до сфери археологічної культури історичних міст.

Використання потенціалу археологічної культури історичних міст України сприятиме відродженню урбаністичної традиції та розвитку індивідуальних рис конкретного поселення. Відомо, що в просторі середмістя зосереджено сферу послуг містечка та локальне ремісництво. Для успішного розвитку центральної частини міста у сфері рекреації, туризму, відпочинку, необхідно наповнити

простір додатковими спорудами. Їх потрібно будувати згідно історично сформованих традицій для того, щоб не порушити автентичний образ містечка. Тут слід враховувати такі ключові просторові особливості: невеликий масштаб урбаністичного планування та малоповерховість забудови, фон та доміанти оточуючого міського пейзажу, збережені будівельні традиції та властиві для поселення архітектурні деталі, природні будівельні матеріали та місцева колористика. Дуже важливо, щоб реставрація підземної архітектурної спадщини середмість була підтримана місцевою громадою. Місцевій громаді необхідно пояснити, що збереження та експонування втраченої пам'ятки сприятиме розвитку міських традицій, звичаїв, обрядів, урочистостей, вшануванню видатних осіб та місць пам'яті.

Отже, середовище середмістя формували замки, палаци, костели, церкви, ратуші, житлова забудова розташована в сторонах ринкової площі, головних вулиць, а також середринковий торгівельний квартал. (дод. Е, рис. Е. 13)

Наприклад, замки входили в структуру ринкових площ у Жовкві, Христинополі (суч. Червоноград), Калуші, Чернелиці, Литячах, Варяжі, Кривче, Скалаті, Новограді-Волинському, Полонному, Степані, Білій Церкві, Корсуні, Богуславі. Більшість з цих замків сьогодні є втрачені. Частково збереглися замки в Жовкві, Чернелиці, Скалаті, Кривче, Корсуні. В кожному з історичних міст варто провести реставраційні роботи на території замків та передбачити експонування цінних реліктів давньої оборонної системи. Рішення щодо реставрації та експонування слід приймати індивідуально. З огляду на великі інвестиційні затрати варто робити поетапне розкриття та реставрацію втрачених частин. Проекти відбудови веж, бастей, бастіонів, офіцин, палаців та інших будівель повинні опиратися на іконографічний матеріал та аналоги, а також обговорюватися на методичних радах із залученням фахівців у сфері теорії та реставрації пам'яток архітектури.

Костели, церкви, синагоги в минулому були доміантами простору середмістя історичного міста. Протягом XVIII-XX ст. в багатьох історичних містах були розібрані храмові споруди. В Болехові розібрали дерев'яний

костел, розташований в північно-східному наріжнику ринку. В Журавно розібрали мурований костел, розташований у південно-східному наріжнику ринку. В Тлустому втрачено унікальну дерев'яну церкву, що розташовувалася в центрі північної сторони ринкової площі. В Любомлі розібрали унікальну синагогу XVII ст. Окрім демонтування проводили перебудови та новобудови храмів. З огляду на реставрацію підземної архітектурної спадщини середмість слід враховувати, що сучасні храми розташовуються на місці давніших або поруч із ними. Рішення щодо експонування давніх фрагментів храмових споруд повинні прийматися індивідуально. Також слід враховувати, що на території храмів в минулому розташовувалися цвинтарі. Такий стан справ обов'язково потрібно враховувати під час прийняття рішення щодо доцільності проведення археологічних досліджень. Територію сакральної пам'ятки найкраще відзнакувати, огородити і заборонити виконувати будь-які будівельні роботи. Влаштування меморіальної таблиці при вході на територію та надання їй функції місця пам'яті, на думку автора, є найкращим варіантом ревіталізації втрачених костелів, церков та синагог.

Ратуша була невід'ємною складовою ринкової площі. Вона розташовувалася переважно в центрі. Протягом XVI-XX ст. їх неодноразово перебудовували. Багато з них сьогодні втрачені: стара ратуша у Белзі, Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Тернополі, Немирові, Роздолі, Раві-Руській, Рожнятові, Сасові, Тульчині, Жванці, Житомирі, Хмельницькому (Проскурові), Вінниці, Кодні, Заславі, Новограді-Волинському, Черкасах, Києві, тощо. З огляду на те, що ратуші є символом міського самоврядування варто передбачити їхню відбудову. Розробляючи проект відтворення, необхідно використовувати іконографічний матеріал та аналоги. Збережені під землею конструкції обов'язково потрібно включати в структуру проектованої будівлі і передбачити їхнє експонування.

Середринковий квартал переважно складався з крамниць та складських приміщень. На ринкових площах цей квартал формувався двома способами. Поступово і невпорядковано або одночасно і програмно. Наприклад, програмно

формувався середринкові квартали в Бродах, Тернополі, Острозі та Ярмолинцях. (дод. Е, рис. Е. 14) В Чорткові, Богуславі, Брацлаві, Гайсині, Летичеві, Вінниці, Збаражі, Язлівці та інших середринковий квартал формувався поетапно та неупорядковано. Сьогодні актуальним є використання підземних решток цих кварталів в системі торгівельної функції історичного міста. Експонування реліктів давніх пам'яток сприятиме атракційності торгівельних просторів. Варто відбудувати або ознакувати старі середринкові квартали у Бродах, Тернополі, Острозі, Ярмолинцях, Рівному, Тартакові, Тульчині, Меджибожі, Житомирі, Новограді-Волинському, Заславі, Літині, Кам'янці-Подільському.

Житлова забудова розташована в сторонах формувала каркас і просторовий периметр ринкової площі та позаринкових кварталів. У більшості історичних міст сьогодні втрачено як окремі будинки, так і цілі квартали. (дод. Е, рис. Е. 15) Сьогодні проблема відтворення та відбудови цих будинків або кварталів лежить в площині пошуку приватних інвестицій та дотриманні правил будівництва в історичному середовищі. Важливо, щоб міське керівництво, громада, архітектор, конструктор та приватний інвестор дійшли згоди в питаннях збереження культурної спадщини. Реставрація та експонування решток давніх будинків є можливою, якщо в пивницях нових будівель будуть влаштовані заклади громадського харчування, крамниці, виставкові зали, офісні приміщення. Унікальні рештки мурованих будинків XVI-XIX ст. необхідно реставрувати та експонувати в забудові ринкових площ Яворова, Краківця, Тернополя, Луцька, Бродів, Бережан, Бучача, Кам'янця-Подільського, Брацлава, Летичева, Меджибожа, Корсуня, Клевани, Немирова, Умані, Києва, Чернігова, Тетієва, Фастова, Озаринців, Жванця, Ярмолинців, Старого Костянтинова, Острога, Рогатина та інших. Варто також експонувати пивниці передпоріжжя та підсінь. Це давні функціональні частини кам'яниць XV-XVII ст., які будували у сторонах ринкової площі Львова, Жовкви, Бродів, Самбора, Дрогобича, Гусятин, Озаринців, Лянцкоруня, Кам'янця-Подільського. В проектах реставрації передпоріжжя та підсінь слід

передбачити експонування давнього мощення ринку та системи водовідведення. При реставрації варто зберегти та показувати стару культуру будівництва, враховуючи особливі розміри цегли, характеристики будівельного розчину та традиційне вирішення швів мурування.

На жаль, в сучасному історичному місті простежується тенденція витіснення реставраційного підходу в проектуванні прагматичним розвитком торгівлі та економіки. Найчастіше, під час нового будівництва в просторі середмість не зважають на старі габарити ділянок-парцель, червоні лінії забудови, збережені під землею фундаменти, склепіння тощо. При будівництві в історичному середовищі використовують нові синтетичні матеріали, а старі унікальні рештки будівель XVI-XIX демонтують. В архітектурних проектах нових споруд в середмістях відображено вільний і «творчий стиль». Питання збереження та реставрації підземної архітектурної спадщини середмість історичних міст навіть не розглядається. Натомість, як показує закордонний досвід, експонування реліктів старих будівель в просторі середмість сприяє інтенсивності розвитку підприємництва та туризму в історичному місті.

Сьогодні під час проектування нових будинків на території історичних середмість не вимагають розроблення реставраційних проектів пов'язаних зі збереженням підземних частин давніх споруд. Протягом останніх 20-ти років розібрано старі стіни та склепіння будинків на ринкових площах в Івано-Франковому (Янів), Рогатині, Івано-Франківську, Чорткові, Кам'янці-Подільському, Корці, Луцьку, Підгайцях, Бучачі та інших.

Важливо і потрібно зупинити руйнування підземної спадщини історичних міст України. Необхідно, щоб керівництво міста мало не лише стратегію збереження культурної спадщини, а й вимагало розробки проектів реставрації підземної спадщини конкретного поселення. Ці проекти повинні розробляти, залежно від потреб адаптації пам'яткових реліктів, команди, що складатимуться з істориків, археологів, урбаністів, архітекторів, архітекторів-реставраторів, реставраторів каменю та дерева, інженерів-конструкторів, інженерів з водопостачання та водовідведення, тощо. Діяльність усіх фахівців

повинна бути скерована на максимальне збереження архітектурної спадщини. Не варто дозволяти непідготовленим особам працювати із культурною спадщиною історичного міста.

Для того, щоб під час земляних та будівельних робіт в центральній частині історичного міста були максимально збережені унікальні пам'ятки необхідно завчасно підготувати відповідну документацію. Відтак для реставрації підземної архітектурної спадщини середмість історичних міст України варто передбачати наступний склад попередніх робіт:

1. Дослідження картографічних, літературних та архівних джерел пов'язаних з історією пам'яткою.
2. Виконання археологічних шурфів з метою розробки наукової програми розкопок.
3. Проведення геологічних досліджень.
4. Натурні та лабораторні дослідження стану будівельних матеріалів.
5. Очищення поверхні розкопок від зелених насаджень, будівельного сміття, дисгармонійної та маловартісної забудови (гаражів, комірчин, туалетів, тощо)

Дуже важливо отримати від відповідних служб карти, на яких показано мережу сучасного водопостачання та водовідведення, проходження газової та телефонної мережі, тощо. На жаль, у більшості історичних міст України такого типу документація не є точною. Отже земляні роботи потрібно проводити, зважаючи на унікальність збережених давніх реліктів і враховуючи стан сучасних інженерних мереж.

Об'єктивність проектних рішень щодо реставрації реліктів давніх споруд залежить від повноти наукових досліджень. Тому склад архітектурно-археологічної документації реставрації підземної архітектурної спадщини потрібно наповнювати наступними розділами:

1. Документація щодо актуального стану пам'ятки.
2. Звіт про археологічне дослідження пам'ятки.
3. Обміри та фотофіксації пам'ятки.

4. Теоретичні реконструкції вигляду пам'ятки.
5. Документація щодо картограми втрат пам'ятки.
6. Документація щодо вирішення інженерного укріплення конструкцій пам'ятки.
7. Документація щодо консервації та можливої фрагментарної реконструкції пам'ятки.

Якщо передбачено відкрите музейне експонування решток давніх споруд середмістя, необхідно передбачити наступні заходи щодо водовідведення з поверхні пам'яткової субстанції:

1. Влаштувати горизонтальне водовідведення з цілої ділянки експонованих руїн.
2. Влаштування дренажної системи.
3. Влаштування гідроізоляції над коронками мурувань та поверхнею збережених склепінь.
4. За особливих умов влаштування даху над експонованими руїнами.

Після довготривалого перебування в землі фрагменти стін та конструкцій втрачають свою міцність, статичність та мають велику кількість тріщин. Відтак слід виконати такі головні інженерні заходи на об'єктах підземної архітектурної спадщини середмість історичних міст України :

1. Укріплення статички стін або фрагментів мурувань.
2. Укріплення та ін'єкція тріщин в муруваннях.
3. Укріплення збережених склепінь і за потреби доповнення втрат або перекладка пошкоджених ділянок.
4. Зміцнення та влаштування захисту коронки збережених мурувань.
5. Виконання консерваційних робіт на поверхні мурувань.

При реставрації підземної архітектурної спадщини варто керуватися твердженням, що «стіни, склепіння, стелі, кам'яні обрамлення вікон та дверей, мощення підлоги та хідників є творами будівельного мистецтва свого часу». Відтак, згідно рекомендацій вказаних у методичному посібнику «Консервація і

реставрація пам'яток архітектури» [104, с. 128] консерваційні роботи археологічних розкопів необхідно передбачити такі заходи:

1. Розчищення мурування від осипань деструктованої маси, від біообростань поверхні, яка підлягає консервації.
2. Розчищення і планування (вирівнювання) поверхні підлоги.
3. Доповнення втрат у муруванні (будівельного розчину, каменю, цегли, плінфи).
4. Ін'єктування тріщин у муруванні.
5. Структурне укріплення каменю мурування і будівельного розчину у поверхневому шарі методом просочування спеціальним розчином.
6. Захист від вивітрювання методом гідрофобізуючого покриття кремнійорганічною рідиною.

Сьогодні в Україні під охороною держави перебуває понад 400 історичних населених місць, та внаслідок нехтування підземною спадщиною втрачаються унікальні пам'ятки. Для збереження підземної спадщини середмість важливо, щоб у своїй діяльності місцева громада та органи місцевого самоврядування передбачали необхідність проведення реставрації реліктів старого мощення площі, жолобів водовідведення, ліхтарів освітлення, фонтанів та прангерів, криниць та крамниць, замків, палаців, костелів, каплиць, церков та синагог, будинків ваги та заїздів, споруд купецьких товариств та житлових будинків, шпихлірів та складських приміщень, льодовень та будинків ремісничих цехів.

З огляду на те, що середмістя змінювалися і розвивалися в часі, складно встановити чітку вимогу щодо стилістичної та образної концепції відбудови втрачених пам'яток. Натомість можна впроваджувати загальну концепцію методики «реанімації» руїн і підземної археологічної спадщини: надання історичним руїнам музейно-туристичних функцій, тобто відповідно забезпечене експонування; збереження руїн без програми експонування; забезпечення руїн з експонуванням в наявному об'єкті або під ним, так званий археологічний заповідник; забезпечення руїн та їхнє експонування в поєднанні

з новою будівлею, або новим інтер'єром, якщо збереглися малі рештки давньої споруди; застосування (за можливості) методу аностелозу віднайдених елементів пам'ятки; з відбудови пам'ятки на підставі історичної документації, архівних матеріалів та аналізу аналогів, з дотримання відповідності форми, масштабу, висотності та пропорцій, а також з дотримання вимог функціонального навантаження; із залучення фахівців обізнаних з історичними техніками, технологіями та історією місцевого мистецтва та архітектури.

Висновки п'ятого розділу

У п'ятому розділі розглянуто головні напрямки перспективного оновлення архітектурно-містобудівельного простору та варіанти збереження втрачених пам'яток поселення. У підрозділі 5.1 «Функціональне зонування середмістя історичного міста» визначено, що середмістя історичних міст функціонально невпорядковані, території роздроблені, ділянки втрачених кварталів не розвиваються, збережені квартали переобтяжені сільськогосподарським використанням територій, периметр оборонних споруд нівелюється, виробнича зона відсутня, транспортно-житлова зона розбалансована, території озеленення несистемні і непродумані. Для забезпечення успішності перспективного розвитку середмість запропоновано згрупувати історичні міста відповідно до кількості мешканців: поселення (1-10 тис. нас.) – міста (10 - 50 тис. нас.), міста (50 – 100 тис. нас.) – міста (100-800 тис. нас.). У кожній з цих груп вирішуватимуться проблеми державного, районного та регіонального функціонального розвитку історичного міста. Ефективність ревіталізації середмістя, як містобудівного об'єкта, залежить від функціональної класифікації історичного міста – кількості мешканців, адміністративного статусу, стратегічності географічного розташування та розвиненості шляхів сполучення, економічного та освітнього потенціалу, розвинених районних галузей промисловості. Для планового розвитку середмістя, пропонується діяти в трьох функціонально-структурних зонах: ринкова площа, позаринкова територія, периметр оборонних споруд. У зоні ринкової площі – відродити

первісне громадське призначення, в сторонах зосереджувати підприємства торгівлі та громадського харчування, культурно-освітні заклади, житлові та готельні будівлі. В зоні позаринкової території пропонується зосереджувати житлові та готельні будівлі, заклади охорони здоров'я, малі підприємства, паркінги та паркувальні місця. В зоні давніх оборонних споруд – зосереджувати рекреаційно-відпочинкові та спортивно-оздоровчі території, пункти огляду силуету пам'яток та панорам поселення.

У підрозділі 5.2 «Джерела функціонально-просторового розвитку історичних складових середмістя» визначено можливості збереження традиційного характеру середовища. Виділено історичні, земельні, людські та економічні ресурси, які впливають на шанси ревіталізації. Складовою історичного ресурсу є культура народів, які проживали у містах (українці, євреї, поляки, вірмени, німці, греки, татари, караїми, угорці, румуни тощо). Ці народи залишили після себе пам'ять, зафіксовану у текстах, святинях, будівлях, меморіальних комплексах, тощо. Тому паломницькі або освітні відвідини місць пам'яті сприятимуть розвитку середмістя. В групу історичних ресурсів входять містобудівельна та архітектурна складові. Містобудівельні ресурси – характеристика зв'язку ключових просторів міста та ринкової площі, стан окремих кварталів, розмежування локального та транзитного транспортного руху, розвиток комунального будівництва, активізація підприємницького використання простору середмістя (підземний рівень та перший поверх), використання озелених площ. За станом збереженості планувальної структури містобудівельні ресурси поділяють на п'ять підгруп: 1. повністю збережена структура; 2. композиційно збережена структура; 3. частково збережена структура; 4. збережені сліди структури; 5. втрачені будь-які сліди структури. Результати аналізу архітектурних ресурсів є підставою для збереження та відтворення традиційного характеру забудови, реставрації пам'яток архітектури, реконструкції цінних об'єктів, наповнення будівель додатковими функціями. Земельні ресурси ревіталізації середмість становлять основу для нового будівництва, розташування актуальних для центру

історичного міста засобів виробництва. Використання земельних ресурсів обмежують науково-дослідними реставраційними рекомендаціями або правилами, що не дозволяють радикальні перетворення у середмісті. Така регуляторна політика сприятиме перспективному та стратегічному зростанню вартості земельних ресурсів. Використання людських ресурсів передбачає залучення мешканців до нових форм трудової діяльності та створення нових робочих місць у середмісті. Оскільки в більшості середмість втрачено забудову, то першочергово до ревіталізації будуть залучені працівники будівельної галузі. Економічні ресурси ревіталізації дають можливість створити основу для розвитку господарської діяльності та ефективно використовувати середовище середмістя. Під час ревіталізації середмістя протягом кількох десятиків років активно розвиватимуться трудові, інвестиційні, наукові та інформаційні сфери діяльності. Туристична діяльність залежить від сезонного чинника і поділяється на три напрямки: регіональний, державний та загальноєвропейський.

У підрозділі 5.3 «Методологічна модель комплексної ревіталізації середмістя історичного міста» ревіталізацію представлено як систему взаємодії кількох напрямків проектування. Пропонована в роботі методологічна модель комплексної ревіталізації включає: емпіричну дослідницьку стадію (виявлення історичних архітектурно-містобудівних характеристик і властивостей середмістя); теоретично-проектну стадію (опрацювання регламентуючих пам'яткоохоронних, архітектурних, містобудівних заходів та доцільних інвестиційних, соціальних та економічних проектів ревіталізації); практичний етап (впровадження та керівництво проектами ревіталізації середмістя). Методологічна модель комплексної ревіталізації складається з взаємозв'язаних архітектурних, містобудівних, інвестиційних, соціальних та економічних проектів. Для архітектурних та містобудівних – ключовими цілями є збереження самобутності та відновлення привабливості середмість. У проектуванні враховують: етапи еволюції середмістя, спосіб формування ділянок-парцель; метричні закономірності та принципи; традиційний масштаб та архітектурні форми забудови; укріплення фундаментів; проблеми

водопостачання, водовідведення, опалення та вентиляції. Не рекомендовано використовувати методику вільної і творчої реставрації. Підґрунтя ревіталізації середмість – проекти регенерації, опрацьовані на матеріалах історико-архітектурного опорного плану, проекти зон охорони об'єктів культурної спадщини, межах та режимах використання історичних ареалів населених місць.

На вирішення конкретних проблем скеровують інвестиційні проекти (комерційні, культурні, торгівельні, житлові та відпочинково-рекреаційні). Комерційні проекти розвинуть функцію громадського обслуговування, адміністративну, культурну та торгівельну зони. Інвестиційні проекти з розвитку культури сприятимуть покращенню культурної інфраструктури, транспортної сфери та адміністративно-політичного статусу поселення. Інвестиційні проекти з розвитку торгівлі сприятимуть створенню крамниць, невеликих торгівельних та ринкових комплексів, готелів, центрів обслуговування туристів, підприємств громадського харчування та побутового обслуговування населення. Інвестиційні проекти скеровують на вирішення житлової проблеми. Вони є провідними для економічного піднесення середмістя, однак проектування нового житла повинно враховувати вимоги щодо поверховості та архітектурного образу. Інвестиційні проекти у відпочинково-рекреаційній сфері розвиватимуть спортивну, культурно-пізнавальну та розважальну діяльність. Соціальні проекти скеровують: на запобігання або ліквідацію негативного ставлення місцевої громади до культурної спадщини; на формування в історичному центрі громадських об'єднань з метою впливу на економічний та культурний розвиток; на відродження місць пам'яті, міської ідентичності та місцевих традицій; на формування поняття добросусідства та взаємної допомоги. Головна ціль економічних проектів в середмісті – налагодити маркетингову діяльність, знайти джерела фінансування для розвитку існуючих та нових підприємств; формувати сприятливі умови для господарської активності, розвинути інвестиційну діяльність для комплексної ревіталізації.

У підрозділі 5.4. «Засоби ревіталізації втрачених пам'яток історичного центру міста» охарактеризовано два напрямки збереження та реставрації руїн давніх пам'яток з експонуванням в наявному об'єкті або в поєднанні з новою будівлею. Більшість середмість потребують опрацювання програм ревіталізації підземної архітектурної (археологічної) спадщини. Головні напрямки ревіталізації підземної спадщини середмістя скеровують на: надання їм музейно-туристичної функції з відповідними охоронними заходами; консервацію реліктів без програми їхнього експонування; консервацію реліктів та відтворення втраченої наземної частини пам'ятки; консервацію реліктів та їхнє експонування в існуючій будівлі; консервацію та експонування реліктів в новій будівлі. Внаслідок нехтування підземною спадщиною втрачаються релікти унікальних пам'яток (давнє мощення вулиць та ринкової площі, жолоби водовідведення, мости, прангери, криниці, крамниці, замки, палаци, церкви, костели, каплиці, монастирі, синагоги, будинки ваги, заїзди, готелі, банки, споруди купецьких товариств, житлові будинки, шпихлірі, льодівні, будинки ремісничих цехів, міські брами). Важливо, у кожному історичному місті, передбачити реставраційні роботи на території замків, замчищ, прогнозувати експонування цінних реліктів давньої оборонної системи середмістя. З огляду на ревіталізацію втрачених пам'яток, слід враховувати, що сучасні храми розташовуються на місці давніших, а територія довкола є цвинтарем. Територію втраченої сакральної пам'ятки найкраще ознакувати, надати їй статус місця пам'яті. Пропонується передбачити відбудову ратуші, оскільки вона є символом міського самоврядування. Реставрація та експонування решток давніх будинків можлива, якщо в пивницях нових будівель влаштують заклади громадського харчування, крамниці, виставкові зали, офісні приміщення. Для того, щоб під час земляних та будівельних робіт в середмісті були максимально збережені унікальні пам'ятки необхідно завчасно підготувати відповідну документацію.

Результати першого розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [221, 224, 233, 234, 248, 251].

РОЗДІЛ 6.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТОР ТА СТРАТЕГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДМІСТЯ ІСТОРИЧНОГО МІСТА УКРАЇНИ

6.1. Роль соціального фактора в процесі ревіталізації середмістя.

Законодавче та нормативне забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини належить до компетенції держави, що відповідає за контроль над утриманням пам'яток та виконує експертизу пам'яткоохоронної документації. Громадські товариства охорони пам'яток також опікуються збереженням культурної спадщини, вони займаються популяризацією, вивченням та виявленням нових пам'яток культурної спадщини. Більшість товариств та державних органів охорони культурної спадщини зосереджені у обласних центрах або більших містах. На жаль, місцеві громади історичних міст не завжди беруть на себе відповідальність за збереження та розвиток пам'яток. (дод. Ж, рис. Ж. 1) Без активної позиції місцевої громади складно отримати позитивні результати у будь-яких видах захисту культурної спадщини. Більшість пам'яток культурної спадщини зосереджені у центральній частині історичного міста, серцем якого була ринкова площа. Відтворення первинного призначення ринкової площі, як головного публічного простору міста, сприятиме активізації місцевої громади у сфері збереження культурної спадщини. Проблему впливу соціального фактора на збереження спадщини історичних міст та особливостей формування охоронних зон пам'яток досліджували М. Бевз [24], В. Вечерський [46], Л. Прибега [193, 194], І. Ігнаткін [90], В. Акуленко [3], М. Богуславський [31]. В роботах цих авторів соціальний фактор розглядається з позицій професійних інституцій. Натомість не згадуються приватні ініціативи та можливість самостійного впровадження проектів.

У ревіталізації середмість історичних міст України беруть участь фахові реставратори та архітектори. Якщо діяльність реставраторів переважно зосереджена на збереженні автентичності, то архітектори намагаються

проекувати нові об'єкти без огляду на історично-сформоване середовище. На жаль, між цими двома сферами досі не віднайдено спільних цілей діяльності, тому слід розробити спільний міждисциплінарний підхід до відродження історичного центру міста. Органи місцевої влади, інвестори, реставратори, архітектори, місцева громада повинні домовитися про збереження традиційного образу середмістя, як простору культурної спадщини історичного міста. Настроєна на збереження культурної спадщини громада впливатиме на розроблені архітектурні рішення. Таким чином «дух місця» зберігатиметься, а можливість проектування дисгармонійних будівель буде зменшуватися, простір середмістя ставатиме «своїм» для мешканців. Ревіталізацію історичного центру міста потрібно ґрунтувати на якісній комунікації між представниками різних професій. На жаль, навіть за умов спільної мети – збереження культурної спадщини – часто виникають конфлікти. Насправді якісні зміни в просторі давнього міста настануть тоді, коли усі учасники процесу будуть згуртовано співпрацювати. Отже, кооперацію фахівців різних галузей під час опрацювання проектів ревіталізації середмістя, повинна підтримувати громада, громадські організації, активісти та органи місцевої влади. Проектна діяльність повинна охопити широкий діапазон – від реконструкції житла до регенерації кварталів або цілого середмістя, а також передбачити різні джерела фінансування та стадійність реалізації [375, 382, 383].

Попередньо зазначалося, що процеси руйнування середмість в історичних містах відбуваються під впливом політичних та соціальних чинників. Успішний, плановий та гармонійний розвиток центральної частини історичних міст можливий за умов узгодженості дій між підприємницькою діяльністю та сформованою позицією місцевої громади, соціальна взаємодія і згуртованість якої поступово змінюватимуть незадовільний стан історично сформованого середовища міста. Так, в останні роки поступово налагоджується взаєморозуміння щодо проблем середмістя в Дрогобичі, Бучачі, Жовкві, Івано-Франківську, Луцьку, Бродах, Рогатині. Щоправда, стан справ у середмістях цих історичних міст ще не досяг позитивних показників.

Аналіз актуального стану середмістя історичного міста показав кілька векторів його ревіталізації:

1. Збереження та реставрація пам'яток міста.
2. Ремонт технічної інфраструктури міста.
3. Створення умов для економічного розвитку центральної частини історичного міста.
4. Створення умов для покращення комфортності житла.
5. Відновлення та реабілітація соціальної інфраструктури історичного міста.
6. Відродження традицій та культурний розвиток історичного міста.

В історичних містах варто впроваджувати практику інтеграції до культурних процесів, які тривають в європейських країнах. Тут необхідно звернути увагу на рекомендації Ради Європи (рекомендації комітету міністрів країнам-членам щодо участі громадян у місцевому суспільному житті – Res 2001/19) та Саарбрюкенську декларацію, підписану 2005 року на «Європейській конференції про майбутнє міст». Йдеться про так звану «Хартію участі», в якій визначено загальні спільні цілі міст, що ставлять підписи під Хартією:

- розширення участі та місцевого демократичного простору (об'єднання репрезентативної і партисипативної форми демократії);
- стратегічне бачення місцевого розвитку, орієнтоване не екологічну, соціальну, економічну та політичну стабільність;
- уповноваження громадян покращувати соціальну мережу, солідарність, соціальну справедливість, а також можливість приймати спільні рішення в суспільних інтересах і визнання цінності «суспільного добра», територіальної спадщини і громадського простору [169, с. 47].

Одним із важливих завдань місцевої громади є відхід від панування провінціалізму. Йдеться про розширення зв'язків місцевої громади з представниками різних професійних спілок, організацій, фондів тощо. Середмістя завдяки ініціативам місцевої громади повинно ставати таким конструктором, в якому вирішуватимуться не лише поточні проблеми, а й

більшість мешканців створюватиме нові культурні форми, виробництва, заходи, формуватимуть колективна ідентичність.

Від знань та активності місцевої громади залежить якість збереження та реставрації пам'яток середмістя. Процес формування ставлення місцевої громади до проблем збереження спадщини середмістя варто скеровувати в такі напрямки: розвивати та популяризувати знання про особливості спадщини конкретного історичного міста, розробити програму збереження історичного ландшафту та правил регулювання забудови, консультиувати мешканців щодо методів та способів збереження спадщини. Місцеві органи влади повинні переконати місцеву громаду, що культурна спадщина міста має велике значення для його розвитку. (дод. Ж, рис. Ж. 2) Якщо збереження спадщини стане одним із пріоритетів громадян міста, тоді не виникатиме проблем із самовільним знищенням декорації фасадів та інтер'єрів, будівництвом нових дисгармонійних будинків, нехтуванням місцевих традицій будівництва тощо. Однак перетворення міста на мертвий музей є помилковим напрямком діяльності. Збереження спадщини історичного міста повинно враховувати особливості сучасного розвитку суспільства. Тому в просторі середмість варто вести обережну урбаністичну політику – зберігати автентичність ландшафту і водночас залишати можливість розвитку історичного центру міста [414, 470]. Наприклад, популяризація культурної спадщини Корця в перспективі може відобразитися у відтворенні його восьмигранної ринкової площі та радіальної системи розпланування середмістя. Формування особливого ставлення до історичного центру Золочева може відобразитися у реконструкції ринкової площі, впорядкуванні території оборонних споруд середмістя вздовж вулиці Романа Шухевича, ознакуванні або експонуванні реліктів міських брам тощо. Від місцевої громади залежить перспектива збереження пам'яток, кам'яних різьблених декорацій та реліктів втрачених об'єктів у Язлівці, Бучачі, Бережанах.

Відповідно до українських законів відповідальність за збереження культурної спадщини несуть місцеві органи влади. Під час реконструкції старої

частини міст економічна та фінансова доцільність часто зумовлює демонтування будинків та пошкодження пам'яtkової субстанції, що, по суті, є ігноруванням законів збереження культурної спадщини. Такі тенденції спостерігаємо в усіх історичних містах України. Відповідальність за такий хід справи несуть місцеві органи управління, які переважно виправдовують свої дії забезпеченням фінансових та економічних потреб поселення. На жаль, збереження культурної спадщини на практиці часто є лише імітацією діяльності, однак втрати образу середмість та ринкових площ історичного міста спонукають таки перетворити декларативність та імітацію в серйозну і постійну діяльність. До збереження культурної спадщини необхідно залучати такі інституції, які будуть незалежні від державних фінансових джерел. На культурну політику історичного міста повинні впливати науковці та громадські організації, і їхня думка повинна мати не просто дорадчий, а вирішальний голос у питанні збереження культурної спадщини. Окрім того, ці незалежні науковці та громадські організації повинні мати визнання місцевої громади, для якої збереження старого міста є пріоритетом.

В історичних містах слід впроваджувати такі проекти, які спільно організовують мешканці середмістя. (дод. Ж, рис. Ж.3) Це повинні бути здебільшого невеликі проекти пов'язані з розвитком туризму або охорони довкілля [29, с. 290]. Приклади таких малих проектів вже реалізовані в середмістях Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька, Жовкви.

Від активності місцевої громади залежить імовірність ремонту технічної інфраструктури середмістя. Найскладнішою є формування стратегії оновлення і модернізації технічної інфраструктури в середмістях історичних містах, де ринкові площі, давні торговиці, вулички та провулки не розраховані на активний рух автотранспорту. Система водопостачання та каналізації тут теж вкрай незадовільна. Тому формування і реалізація програми побудови об'їзних доріг, ремонт або будівництво системи водопостачання та водовідведення частково вирішуватиме проблеми технічної інфраструктури. Місцева громада повинна не лише ставити завдання вирішити проблему електро-, газо-, тепло-,

водопостачання та водовідведення, утилізації відходів та транспортного руху, а й пропонувати свої варіанти виходу з кризової ситуації. Слід пам'ятати, що будь-які земляні роботи в історичній частині міста повинні проводитися під наглядом археологічної служби. Найкраще перед початком робіт передбачити місця, в яких можуть бути підземні релікти давніх споруд або цінний культурний шар, і прокладати мережі поза зазначеними археологічними зонами. Наприклад, у таких історичних містах, як Дубно, Рогатин, Івано-Франкове (Янів), Жванець, Берестечко, Белз, Бурштин, Кременець, Куликів, Клевань, Гайсин та інші через середмістя проходять транспортні магістралі з інтенсивним рухом. Місцевим громадам слід активніше піднімати питання обмеження активності проходження транспортних потоків через територію середмістя, оскільки рух автомобілів негативно впливає на збереженість пам'яток, безпеку життєдіяльності та екологічність довкілля.

Місцева громада впливає на вимогу створення умов для економічного розвитку в середмісті історичного міста. Сьогодні економічний розвиток зосереджений переважно у великих містах, а історичні малі міста й містечка не витримують конкуренції і занепадають. Для того щоб змінити такий стан справ, необхідно відродити характерну для конкретного міста історично-сформовану сферу економічної діяльності, розвивати напрямок надання послуг для місцевих жителів та гостей. Щоправда, в перспективі слід очікувати зростання попиту на нежитлові приміщення. Такий стан справ призведе до зменшення кількості житла в історичній частині міста. Комерціалізацію в просторі середмістя та ринкових площ слід проводити обережно. Інтенсивна неконтрольована розбудова може спричинити втрату культурної спадщини, появу непритаманних для центру історичного міста багатоповерхових будівель та торговельних центрів. Основну увагу варто звертати на модернізацію та реконструкцію наявних споруд, будівництво малоповерхових та традиційних для малих міст житлових будинків, побудувати або відродити в історичному місті традиційні економічні товариства (цехи). Такі товариства самі можуть стати об'єктом культурної спадщини та забезпечувати відповідне ставлення до

матеріальних пам'яток. Прагнучи змінити економічне становище в середмісті, місцева громада повинна максимально зберігати його історично сформовану мальовничість та архітектурний ландшафт. Наприклад, у таких історичних містах як Брацлав, Бібрка, Соколівка, Скала-Подільська, Шаргород, Кам'янка-Бузька, Золотий Потік, Бучач. Нижанковичі, Гусаків, Старий Самбір, Дрогобич автор рекомендує місцевим підприємцям зберігати автентичне вирішення фасадів, віконну та дверну столярку, віконниці та дерев'яні підсіння, колористику та матеріал покриття дахів, оскільки всі ці компоненти впливають на самотність та туристичну привабливість середмістя.

Громадяни міста безпосередньо впливають на створення умов для покращення комфортності житла. Майже усі житлові будинки в історичному центрі міста не відповідають вимогам сучасного житла. Відсутність зручних туалетів та смітників, опалення будинків печами з використанням дров та вугілля, маленькі житлові приміщення, погане освітлення – це тільки частина можливих недоліків, які можна побачити в забудові історичних центрів міст. Місцеві ради не в змозі самотійно вирішити ці проблеми, тому в процесі ревіталізації варто створити і реалізувати програму покращення умов комфортності житла спільно з мешканцями. Це сприятиме ремонту житлових приміщень та вплине на соціальний розвиток в історичному центрі загалом. Окрім цього, необхідно проводити безкоштовні тренінги та семінари для місцевих громад, на яких можна було б довідатися про шляхи модернізації старих будинків та особливості формування житлових будинків в центральній частині історичного міста.

Від активності місцевої громади залежить процес відновлення та реабілітація соціальної інфраструктури історичного міста. Сьогодні в історичних містах України соціальна інфраструктура є на низькому рівні розвитку. Передусім місцевій громаді бракує згуртованості в питаннях захисту своїх прав та збереження культурної спадщини. В центрі історичного міста бачимо відсутність порозуміння між різними соціальними групами та

узгодженості позицій людей. Для історичних міст характерне є старіння та міграція населення, а також зміна структури сім'ї [507, 523].

Окрім того, місцеві громади часто страждають від падіння рівня освіти в навчальних закладах, незадовільної міської інфраструктури та поганих побутових умов. Багато мешканців відірвані від активного життя міста, збереження культурної спадщини не має соціальної опори, що ставить під загрозу реалізацію програми ревіталізації історичного центру. Необхідно відновлювати зв'язки між владою та мешканцями, між різними віковими та соціальними групами. Цей напрямок діяльності вплине на майбутній добробут міського населення та сповільнить процес нищення історичних міст. Слід відзначити, що завдяки консолідації громади можна покращити умови життя всіх міських жителів. Сьогодні в історичних центрах міст бракує кінотеатрів, театрів, концертних залів, музеїв та бібліотек. Відродження культурної інфраструктури в історичному місті, наповнення її яскравими подіями сприятиме розвитку місцевої громади та привабить потоки туристів.

Від місцевої громади залежить відродження традицій та культурний розвиток історичного міста. Ревіталізація середмістя історичного міста пов'язана з розвитком економіки на основі відродження давніх робочих професій, які репрезентують його характер, потреби та традиції. Під час ревіталізації популярними стають будівельники та архітектори, ковалі та шевці, гончарі та столяри, спеціалісти в роздрібній торгівлі та сфері послуг. Актуалізація давніх сфер діяльності властивих історичному місту вирішить проблему створення нових робочих міст. Важливим чинником культурного розвитку будуть освітні програми, що залучать до цієї сфери діяльності небайдужих та ініціативних людей, заохотять їх до проведення фестивалів, волонтерських таборів, семінарів, конференцій, освітньо-туристичних заходів, днів міста, відзначення важливих історичних дат, пов'язаних з історією міста, регіону та країни. Регулярне пропагування збереження культурної спадщини серед місцевої громади сприятиме виявленню й об'єднанню місцевих активістів, які в майбутньому зможуть вже самостійно ініціювати та

реалізовувати різноманітні проекти, орієнтовані на збереження і розвиток культурної спадщини.

Одним із можливих варіантів самостійних проектів є складання культурної мапи середмістя. Складання мапи є першочерговою дією, яка складається з визначення та реєстрування ресурсів. Після цього варто розробити план використання цих ресурсів для культурного розвитку середмістя [169, с. 63]. Визначаючи ресурси середмістя місцеві активісти повинні звертати увагу на місцеві культурні цінності (місця пам'яті, святі місця, героїчні місця, релігійні місця, літературні місця, місця збережених та втрачених пам'яток, тощо). В позиції культурного мапування середмістя також можуть включатися місця сімейних та особистих цінностей. До культурного мапування середмістя активісти можуть долучати фахівців з питань культурної політики, фахівців з питань планування міста, туроператорів, археологів, реставраторів, архітекторів, письменників, соціологів та культурологів. Необхідно занести до мапи різні форми різні форми мистецької та культурної діяльності, традиційні та нові технології, художні промисли, моду, дизайн, історії, оповіді, легенди, обряди, громадські ритуали, карнавали та свята [169, с. 88]. Загалом складена культурна мапа середмістя може створити збагачену пропозицію та сприяти самоідентифікації середмістя. Тут слід зазначити, що такі культурні мапи можуть суттєво вплинути на розвиток середмістя Дрогобича, Бродів, Бучача, Старокостянтинова, Хмільника, Меджибожа, Умані, Бердичева, Рівного. До культурного мапування варто залучити історичний ресурс, який у кожному середмісті має індивідуальне наповнення (Пермишляни, Белз, Бар, Тульчин, Погребище, Могилів-Подільський, Івано-Франківськ, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Чигирин, Переяслав). На думку автора для історичних міст важливим є особлива увага до дерев'яної спадщини, а саме дерев'яних церков. Які останнім часом особливо активно зникають внаслідок пожеж. Місцева громада може активно долучатися до актуалізації питання збереження цього виду спадщини. Тут варто згадати проблеми охорони дерев'яних церков в Сасові, Поморянах, Комарно, Кам'янці-Буській, Буську та ін. Натомість активізація

місцевої громади не повинна руйнувати автентичний образ пам'яток. Тут можна навести приклади заміни покриття дахів церков новими матеріалами, які негативно впливають на естетичні властивості пам'ятки та архітектурного ландшафту середмістя зокрема. Цю ситуацію може змінити активна регуляторна політика пам'яток охоронних органів, місцевої влади, освітні програми, тощо.

В попередніх розділах зазначалося, що історичні міста будувалися поруч з водними артеріями. Відтак узбережжя річок та ставів можуть стати перспективними рекреаційно-відпочинковими зонами. Необхідно, щоб місцева громада активніше залучатися до процесів впорядкування та використання цих територій, як важливого ресурсу ревіталізації середмістя. Ці зони можуть стати перспективними територіями, які приваблюватимуть не лише місцевих мешканців, а й туристів. На жаль, сьогодні узбережжя річок завдяки неналежному ставленню місцевої громади є невідпорядковані та забруднені. Також варто зазначити, що узбережжя річок є місцем мальовничого розкриття панорам середмістя. Тут варто згадати потенціал Кам'янця-Подільського, Хмільника, Базалії, Варковичів, Жидачева, Дубно, Маріамполя, Єзуполя, та ін. Сьогодні маємо приклади активного залучення водних поверхонь, що межують із середмістям, у функціонування таких історичних міст як Тернопіль та Вінниця. Поруч з узбережжям будували замки XVI-XVII ст. Сьогодні вони перебувають у стані руїни, а місцева громада не намагається доглядати навіть за збільшенням зелених насаджень на території замчищ. Догляд за територією замчищ може стати одним із прикладів партисипативної пам'яткоохоронної практики.

Другим важливим проектом місцевих активістів може стати планування культурного розвитку середмістя. Культурне планування не означає планування культури, а радше гарантує, що культурні міркування будуть присутні в усіх процесах планування і розвитку [439, с. 7]. Отже культурне мапування середмістя визначає напрямки руху культурного планування. Тому в середмісті слід передбачати розвиток мистецької творчості, реставрацію

пам'яток, відновлення об'ємно-просторового образу історичного міста, розвиток естетичних смаків у громади, міжнародне культурне співробітництво, розвиток творчих індустрій та культурного туризму [169, с. 90].

Теренові дослідження Галича, Краківця, Мізоча, Шаргорода, Берестечка, Бродів, Жванця та ін. свідчать про високий, але, на жаль, досі не розвинутий творчий потенціал мешканців середмістя. Структурно опрацьована культурне планування може створити новий образ середмістя історичного міста, а це відповідно і є одним із завдань ревіталізації [338].

Отже, ревіталізація середмість історичних міст може бути успішною за умов активної позиції та солідарності місцевої громади. Завдяки кооперації місцевої громади та органів місцевого самоврядування, архітекторів, археологів, інженерів та інвесторів можна зберегти та оживити історично успадковане середовище. Ревіталізація середмість, як культурного надбання, із залученням місцевих мешканців зупинить процес нищення та занепаду історичних міст України.

6.2. Стратегії ревіталізації середмість.

Ревіталізація безпосередньо пов'язана зі сучасними процесами розвитку міст, а також зберігає культурну ідентичність і архітектурний ландшафт конкретних територій [434, с. 10]. Ревіталізація середмістя історичного міста – це комплекс заходів, які проводяться з метою соціально-економічного розвитку історичних та постпромислових частин міста.

Згідно досліджень професора Петра Лоренса, ревіталізація має п'ять взаємопов'язаних видів [434, с. 11]:

1. **Архітектурно-містобудівельна ревіталізація** – модернізація та ревалоризація архітектурних ансамблів.
2. **Інженерно-технічна ревіталізація** – модернізація доріг та інженерно-технічної інфраструктури міста.
3. **Соціальна ревіталізація** – вирішення негативних соціальних проблем.

4. *Економічна ревіталізація* – розвиток економіки та створення нових підприємств.

5. *Екологічна ревіталізація* – вирішення проблем навколишнього середовища.

Залежно від поставленої мети в конкретній частині історичного міста виникають зв'язки та наповненість ревіталізації. Натомість в основі всіх варіантів ревіталізації лежить покращення соціально-економічного стану частин міста.

Аналіз актуального стану середмість історичних міст засвідчує такі серйозні прояви: занепад історично сформованого середовища, активну дезурбанізацію, відсутність інженерно-технічних мереж, втрату соціальних важелів, економічну деградацію, незадовільну екологію.

Мета ревіталізації середмістя або ринкової площі історичного міста збереження історико-архітектурного середовища та наповнення його активними культурними функціями.

Найважливішим для ревіталізації середмістя історичного міста України є віднайдення джерел фінансування розробки проектів, інвестицій в реставрацію та нове будівництво, активізація місцевої громади в процесі місцевого розвитку.

Ревіталізацію середмістя слід розглядати, як складову управління спадщиною. Варто зазначити, що ревіталізація середмістя є публічним проектом, орієнтованим на активну співпрацю з мешканцями. Управління проектом ревіталізації середмістя складається з таких позицій:

1. Докладний аналіз актуальних проблем середмістя та розробка проектного рішення цих проблем;
2. Формування документації для кожної стадії проекту;
3. Поетапні консультації з представниками локальної громади та місцевої влади, проектантами, інвесторами, підприємцями, тощо;
4. Опрацювання способів досягнення цілей проекту;

5. Визначення варіантів використання чинників впливу на якість проекту.

Програма ревіталізації може передбачати архітектурно-містобудівельні проекти (проекти регенерації цілого середмістя, реконструкції ринкової площі, кварталів, периметру оборонних споруд, музеєфікації реліктів втрачених об'єктів), комерційні проекти (розвиток функціонального використання територій середмістя або ринкової площі), культурні та освітні проекти (збереження місць пам'яті або місцевих традицій), рекреаційні проекти (створення особливих відпочинкових зон в середмісті або на ринковій площі, в її наріжниках або суміжних кварталах), житлові проекти (нове будівництво або реконструкція старих будинків), тощо.

Попередньо зазначалося, що серцем і головним публічним простором середмістя є ринкова площа. Відтак, в результаті дослідження простору ринкових площ встановлено три форми їхньої деградації в історичному місті (дод. Ж, рис. Ж.4):

1. Функціональний занепад – ліквідація первинного громадського та торговельного призначення площі, неналежне ставлення до історико-архітектурної спадщини, відсутність громадської згуртованості та взаємодопомоги, відчуженість та споживацтво, низький рівень підприємництва;

2. Інженерно-технічний занепад – відсутність або зношеність технічної інфраструктури площі;

3. Архітектурно-композиційний занепад – втрата складових або цілого простору ринкової площі, втрата містотворчого призначення ринкової площі, незадовільний стан пішохідних та транспортних зв'язків, незадовільний стан периметральної забудови, мало комфортне житло та відсутність закладів громадського призначення, втрата ключових споруд площі, забудова площі дисгармонійними спорудами.

Відомо, що ринкові площі були ключовою поліфункціональною частиною міста. Дотримуючись історично сформованого призначення слід окреслити актуальні головні напрямки ревіталізації ринкових площ:

1. Створення або модернізація сфери послуг в історичному місті;
2. Вирішення проблем транспортної та інженерної інфраструктури
3. Збереження архітектурно-містобудівельної спадщини ринкової площі;
4. Відродження культурного центру історичного міста;
5. Формування кооперації громадського та приватного секторів.

Для більшості історичних міст ринкова площа та її квартали якраз склали об'ємно-просторову основу середмістя (Бердичів, Болехів, Поморяни, Маркопіль, Підкамінь, Терехівля, Летичів, Судова Вишня, Корлівка, Ольгопіль, Потелич, Улашківці, Межиричі, Вінниця, Журів, Добротвір, Рава-Руська, Розділ, Рожнятів, Немирів, Гайсин, Студениця, Жванець, Чуднів, Житомир, Шатава, Літин та інші)

Керуючись логікою та окресленими цілями наукових досліджень, проект ревіталізації середмість слід ділити на наступні етапи (дод. Ж, рис. Ж. 5):

1. **Діагностика проблем середмістя.** Цей етап дозволить визначити архітектурно-містобудівний та соціально-економічний стан середмість історичних міст. Тут слід зосередитися на опрацюванні історико-архітектурного опорного плану, опрацюванні проблем соціальної (визначення рівня достатку, відсотку бідних родин, рівня освіти, кількість безробітних, відсоток трудової еміграції тощо) та економічної сфер (кількість підприємств, інвентаризація перспективних інвестиційних ділянок, бюджетні можливості тощо).

2. **Стадія ідентифікації.** На цій стадії визначають перелік конкретних дій для вирішення проблем середмістя. Серед них: анімація ринкової площі, реставрація пам'яток, реконструкція різнотипної забудови, відбудова ратуші, відзнакування або музеєфікація втрачених важливих споруд, влаштування відпочинкових зон, винесення транзитного руху з середмістя, залучення місцевої громади до влаштування виставок, ярмарків, фестин, відродження локальних ремесел та традицій.

3. **Стадія підготовки проекту.** Після вибору проблеми необхідно опрацювати кошторис, а також визначити джерела фінансування. Тут слід орієнтуватися на зовнішні та внутрішні джерела фінансування. Оскільки середмістя є центром історичного міста, варто вибрати першочергові і найважливіші напрямки ревіталізації. В конкретному історичному місті ці пріоритети повинні визначатися індивідуально.

4. **Стадія затвердження проекту.** Ця стадія може бути довготривалою. Якщо проект поданий на грант то відбір заявки може тривати від року до півтора. Тривалість погодження проекту ревіталізації у відповідних державних установах може сягати двох років.

5. **Стадія реалізації проекту ревіталізації.** Період реалізації залежить від стратегії та цілей ревіталізації. Найскладнішою, найдорожчою та довготривалою є архітектурно-містобудівельна та інженерно-технічна ревіталізація середмість. Соціально-економічна ревіталізація, залежно від поставлених цілей, може тривати від двох до трьох років.

6. **Оцінка проекту ревіталізації.** Переважно використовують три рівні оцінювання: перед початком проекту, поточна оцінка, оцінка після реалізації проекту. Згідно вибраної стратегії ревіталізації варто проводити оцінювання якісних та кількісних показників архітектурно-містобудівельного та соціально-економічного розвитку середмість історичних міст.

Після попередньо окреслених методів, способів та особливостей актуального стану середмість логічним є розробка узагальненої матричної моделі ревіталізації середмість історичних міст. Ця матрична модель безпосередньо пов'язана зі стратегічним плануванням та управлінням просторового розвитку середмістя. Запропонована автором матрична модель взорується на аналоги розроблені внаслідок багаторічних опрацювань в Європейському союзі [100, с. 51].

Загальна мета ревіталізації (у довгостроковій перспективі)	Об'єктивні показники ревіталізації, які свідчитимуть про досягнення ревіталізації	Джерела зібраної інформації	
Конкретні цілі ревіталізації	Показники досягнення конкретних цілей	Джерела зібраної інформації	Припущення та ризики
Матеріальні та нематеріальні результати	Показники результатів	Джерела зібраної інформації	Припущення та ризики
Передбачені дії та заходи	Ресурси та засоби	Бюджет	Припущення та ризики

Логічну матрицю ревіталізації варто розробляти на основі стану середмість. У підрозділі 4.2. «Об'ємно-просторова деградація середмість історичних міст України у другій половині ХХ ст.» подано визначення семи класифікаційних груп: 1) середмістя без перешкод та обмежень включені у комунікаційні артерії міста (з добре збереженою містобудівельною та функціональною структурою, присутньою історичною забудовою); 2) середмістя з роздрібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру (з фрагментарно збереженою містобудівельною і незадовільною функціональною структурою, розрідженою і перебудованою історичною забудовою); 3) середмістя з втраченими частинами та кварталами (з фрагментарно збереженою містобудівельною та задовільною функціональною структурою, згрупованою історичною забудовою); 4) середмістя з заміненними елементами та новою забудовою (із задовільно збереженою містобудівельною та функціональною структурою, добре збереженою історичною забудовою); 5) середмістя зі

зміненою або деформованою містобудівельною структурою (із незадовільною містобудівельною та задовільною функціональною структурою, практично втраченою історичною забудовою); б) середмістя з частково ліквідованою структурою (із незадовільною містобудівельною та функціональною структурою, слабо збереженою історичною забудовою); 7) середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою (із відсутньою містобудівельною та функціональною структурою, незадовільно збереженою історичною забудовою).

Відповідно до попередньо визначених груп формується загальна мета і конкретні цілі ревіталізації середмість. Для кожного історичного міста проект ревіталізації середмість повинен бути індивідуальним та скерованим на якісні зміни.

Для середмість без перешкод та обмежень включених у комунікаційні артерії міста (з добре збереженою містобудівельною та функціональною структурою, присутньою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме у відновленні та експонуванні культурної спадщини. Ключова ціль ревіталізації – соціально-економічний розвиток середмістя. Матеріальні результати: реставрація і реконструкція пам'яток та цінної забудови, експонування реліктів втрачених важливих споруд, аранжування простору середмістя тощо. Нематеріальні результати: збереження місць пам'яті, партисипація мешканців у процесі ревіталізації, формування громадської думки щодо збереження культурної спадщини, розвиток традиційного ремісництва.

Для середмість з роздрібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру (з фрагментарно збереженою містобудівельною і незадовільною функціональною структурою, розрідженою і перебудованою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме у селекції функції та просторовій рекомпозиції, відновленні розпланування, реставрації і реконструкції пам'яток та цінної забудови. Пріоритетні цілі ревіталізації – розробка спеціального проекту

регенерації цілого середмістя або ринкової площі, опрацювання такої програми культурної політики міста, яка стане рушійною силою процесу відновлення центральної частини поселення. Матеріальні результати: відкриття кав'ярень з місцевим колоритом та спеціалізованих крамниць, театральних клубів та театрів, нових комфортних житлових будинків, тощо. Нематеріальні результати: залучення девелоперів до просторових змін, якісні зміни молодіжної та культурної політики в історичному місті.

Для середмість з втраченими частинами та кварталами (з фрагментарно збереженою містобудівельною та задовільною функціональною структурою, згрупованою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме у охороні та збереженні унікальної архітектурної спадщини, реставрації та відтворенні забудови та ринкової площі. Ключові цілі ревіталізації: опрацювання детального проекту реставрації та регенерації площі, озелення, транспортно-пішохідного руху, функціонального вирішення забудови, рекреації та туризму. Пріоритетні цілі ревіталізації – збереження автентичного простору ринкової площі та архітектурного ландшафту середмістя, відтворення втрачених споруд або нове будівництво, контролювання змін в просторі середмістя та ринкової площі, активізація функціонування центральної частини міста та створення сприятливих умов для потенційних девелоперів, зростання кількості та якості житла, вирішення проблем комунікаційного зв'язку різних частин міста за посередництвом ринкової площі. Матеріальні результати: відбудова втрачених ключових споруд, будівництво комфортного житла, відкриття нових та збереження історичних крамниць на площі та бічних вуличках, реставрація пам'яток архітектури, виникнення традиційних ремісничих майстерень та туристичних фірм, тощо. Нематеріальні результати: розвиток місцевого підприємництва, активізація ролі місцевої громади та влади в оживленні громадського простору площі, зміцнення ідентичності місця.

Для середмість з заміненними елементами та новою забудовою (із задовільно збереженою містобудівельною та функціональною структурою, добре збереженою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації

полягатиме у регуляції негативних втручань у простір середмістя, охороні автентичного об'ємно-просторового вирішення середмістя, економічний розвиток центральної частини міста за допомогою активізації культурної спадщини. Ключові цілі ревіталізації: оживлення ринкової площі як головного публічного простору міста, гармонізація містобудівельного та архітектурного образу, залучення приватних інвестицій для розвитку підприємництва, залучення місцевої громади до відродження громадського призначення ринкової площі, залагодження конфліктів під час регуляції історичного образу ринкової площі. Матеріальні результати: відтворення історичних ансамблів або комплексів, створення в середмісті рекреаційних зон, покращення екологічної ситуації середмістя, виникнення закладів громадського обслуговування. Нематеріальні результати: розвиток суспільної згуртованості, покращення ставлення до історичної спадщини, відродження «духу місця».

Для середмість зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою (із незадовільною містобудівельною та задовільною функціональною структурою, практично втраченою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме у наповненні місця символами та знаками. Ключові цілі ревіталізації: акцентування реліктів урбаністичних деталей та архітектурних форм середмістя, опрацювання програми активізації простору колишньої ринкової площі місцевою громадою, туристами або паломниками. Матеріальні результати: аранжування простору середмістя, охорона та реставрація автентичних елементів середмістя, впорядкування транспортно-пішохідних зв'язків колишньої ринкової площі та бічних вулиць, тощо. Нематеріальні результати: зміна культурної політики в історичному місті, покращення соціально-економічного стану в центральній частині історичного міста, збереження «духу місця» незважаючи на невідповідність до первинного вигляду середмістя.

Для середмість з частково ліквідованою структурою (із незадовільною містобудівельною та функціональною структурою, слабо збереженою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме у визначенні та

акцентуванні збережених композиційних частин середмістя, регулюванні способів використання простору колишньої ринкової площі, розробці окремого проекту експонування збереженої підземної спадщини площі, тощо. Пріоритетні цілі ревіталізації: розробка та впровадження особливої просторової політики у центральній частині міста, відродження та розвиток культурної спадщини поселення. Матеріальні результати: охорона, відбудова або експонування втрачених і збережених пам'яток, символічне ознакування первинної композиційної структури середмістя, виникнення нових форм пропагування культурної спадщини, виникнення нових закладів громадського обслуговування. Нематеріальні результати: повернення громадської функції ринковій площі, покращення рівня знань про культурну спадщину, розвиток туризму, створення умов для перспективної відбудови цілого простору середмістя.

Для середмість з повністю втраченою містобудівельною структурою (із відсутньою містобудівельною та функціональною структурою, незадовільно збереженою історичною забудовою) загальна мета ревіталізації полягатиме в збереженні пам'яті місця та створенні умов для інвесторів та місцевих підприємців. Пріоритетні цілі ревіталізації: відродження пам'яті місця ринкової площі за допомогою експонування реліктів старих будинків, ознакування святих місць, підприємницького використання поверхні або частин середмістя. Матеріальні результати: експоновані релікти давніх споруд, нові будинки, нові заклади громадського обслуговування тощо. Нематеріальні результати: розвиток туризму, зміна ставлення громади до культурної спадщини міста, включення втраченого фізичного простору в життя міста.

Наприклад, для середмістя Калуша в проекті ревіталізації необхідно: передбачити реставрацію фасадів ринкових кам'яниць, ратуші та костелу Св. Валентина (дод. Ж, рис. Ж. 6), відбудувати квартали у східній стороні площі Ринок та у південно-західному наріжнику, ознакувати місця брам та музеєфікувати територію замку, на місці оборонних споруд влаштувати рекреаційно-паркові території., особливу у вагу приділити території втраченої

дерев'яної церкви. Тут варто використати методику символічного аранжування простору з використанням дизайнерських методів. На території середмістя необхідно відкрити нові заклади культури та розвинути місця репрезентації ремісничого мистецтва – ковальства, гончарства, столярства.

У середмісті Копичинець необхідно провести реставрацію мистецького вистрою фасадів забудови площі Ринок, ознакувати втрачений середринковий квартал та ратушу, ознакувати місця брам. Варто реконструювати об'ємно-просторове вирішення споруди універмагу, розташованого в центрі ринку, обмежити проїзд автотранспорту через середмістя. Особливу увагу слід приділити збереженню «п'ятого фасаду» міста, оскільки це впливає на мальовничість панорамних розкриттів середмістя. В єврейській ділянці, де розташована синагога, слід створити освітньо-культурний центр.

В Скалаті в програму ревіталізації необхідно закласти просторове та функціональне впорядкування території площі Ринок, виконати профілактичну реставрацію замку та костелу Св. Анни, відбудувати втрачені квартали в південній стороні ринку, провести археологічні дослідження, музеєфікувати релікти міських брам. (дод. Ж, рис. Ж.7) Варто обмежити рух автотранспорту через середмістя, проводити помірковану регуляторну політику щодо нового будівництва, відкрити крамниці з продажу екологічного харчування, влаштувати навколо ставу зону відпочинку з оглядовими майданчиками, передбачити на території середмістя культурні заходи: фестивалі, мистецькі пленери, літературні читання, тренінги з питань збереження об'єктів культурної спадщини.

У середмісті Старокостянтинова в програму ревіталізації необхідно закласти проведення археологічних досліджень на місцях брам, виконати їхню консервацію та музеєфікацію, відзнакувати прясло оборонних споруд середмістя і припинити самовільне будівництво на їхній території, в сторонах колишньої ринкової площі реконструювати вирішення фасадів забудови, влаштувати будинки-вставки, ознакувати місця середринкової забудови, музеєфікувати релікти ренесансної ратуші після обговореного з громадою

проекту. Варто також винести за межі середмістя автобусну станцію. Особливу увагу слід приділити ознакуванню території втрачено церкви Успіння та домініканського монастиря. В концепцію ревіталізації середмістя слід вкласти ідею просторової рекомпозиції головного публічного простору міста – площі Ринок. На замку слід проводити виключно реставраційні роботи. Вздовж прясла оборонних споруд середмістя варто влаштувати паркову територію з використанням водних ресурсів річок Ікопоть та Случ. Необхідно розробити і реалізувати проект впорядкування видових розкриттів середмістя Старокостянтинова.

У середмісті Маріямполья слід передбачити відтворення забудови північного, західного та південного кварталів ринкової площі, Провести консервацію оборонних споруд середмістя та замку (дод. Ж, рис. Ж. 8), змінити функціональне використання території монастиря капуцинів та виконати реставраційні роботи, ознакувати місця пам'яті на території втрачених костелу, церкви та синагоги, влаштувати навколо середмістя відпочинково-рекреаційну зону, на території замку модернізувати заклад охорони здоров'я та влаштувати оглядові майданчики, відкрити представництва туристичних фірм та хостели.

У середмісті Мурафи необхідно передбачити відбудову східного кварталу та будинків у західній стороні ринку, ознакувати хрещату ратушу, впорядкувати територію ринкової площі, розчистити від зелених насаджень та відремонтувати кам'яне мощення, провести регенерацію палацово-паркового комплексу Йоахима Кароля Потоцького, створити сприятливий клімат для розвитку підприємництва та зміцнити ідентичність місця шляхом впровадження продуманої культурної політики.

В середмісті Олики слід виконати регенерацію кварталів, реставрацію замку та колегіати, ознакувати місця брам та відтворити ренесансну ратушу (дод. Ж, рис. Ж. 9), ознакувати місця втраченої синагоги та шпиталю Св. Хреста. В середмісті необхідно відкрити нові заклади побутового обслуговування населення, хостели та садиби відпочинку, для розвитку туризму варто використати відпочинково-рекреаційний ресурс ставів та парку.

Варто відновити знамениті Олицькі ярмарки та міжнародну економічну співпрацю.

В середмісті Золотого Потоку необхідно виконати реставрацію замку та костелу, впорядкувати територію площі ринок та включити її в активне життя поселення, ознакувати місця брам та прясло оборонних споруд середмістя, відновити школу різьби по дереву, виробництво гіпсу та гіпсових виробів, відродити «дух місця» шляхом проведення фестивалів, ярмарків, скульптурних пленерів, розвинути зелений туризм, відкривати нові відпочинкові садиби та гостели.

В середмісті Рівного слід методом аранжування простору ознакувати втрачені квартали (дод. Ж, рис. Ж.10), провести археологічні дослідження, законсервувати та музеєфікувати релікти ратуші, костелу та палацу, виконати обстеження наявної забудови та розробити програму експонування реліктів втраченої забудови середмістя, виконати зі стійкого матеріалу макети та експонувати їх на території колишньої ринкової площі (подібна практика вже принесла успіхи на території середмістя Тернополя).

В середмісті Козової варто ознакувати втрачені квартали ринкової площі, провести реконструкцію об'ємно-просторового вирішення наявної забудови, оживити площу Ринок шляхом включення її в активне життя історичного міста, опрацювати та впровадити культурну стратегію розвитку Козової, виконати зі стійкого матеріалу макет середмістя та розташувати його на території ринку, відновити проведення ярмарків та фестин на території ринку, розвинути ткацьке ремесло.

В середмісті Яблунова слід відреставрувати дерев'яний будинок з підсінням північній стороні ринкової площі, відновити дерев'яну забудову на основі іконографічного матеріалу влаштувати заклади торгівлі та відпочинкові садиби зеленого туризму (дод. Ж, рис. Ж. 11), відтворити дерев'яну ратушу на ринку та ознакувати місце дерев'яного костелу і синагоги.

В середмісті Єзуполя необхідно виконати реставраційні роботи в домініканському монастирі та замку, ознакувати місця брам та втрачених

дерев'яних церков, розробити спеціальну програму просторового ознакування ринкової площі, розвинути туристичну функцію та ремісництво, а також філії освітніх закладів, зокрема, спеціалізованих на археологічних дослідженнях.

В середмісті Пробіжної необхідно виконати консерваційні роботи на збережених земляних укріпленнях середмістя (дод. Ж, рис. Ж. 12), просторово ознакувати лінію оборони середмістя, місце втраченої церкви та дерев'яного двору, територію ринкової площі та розробити програму її перспективного відтворення, включити пам'ятковий простір Пробіжної в туристичні маршрути Чортківського району.

В середмісті Богуслава необхідно ознакувати втрачені сакральні споруди, ратушу та територію замку, вздовж лінії оборонних споруд середмістя влаштувати паркові території та відзнакувати місце брами, методом графічного дизайну візуалізувати простір давньої ринкової площі. Варто поруч із пам'ятником Ярославу Мудрому поставити макет середмістя виконаний зі стійкого матеріалу, продумати можливість експонування реліктів втраченої забудови середмістя та змінити ставлення місцевої громади до культурної спадщини.

Представлені концепції ревіталізації засвідчують, що першочерговим завданням є підтримка площі Ринок, як ключового елемента середмістя, ефективніше використання туристичного потенціалу, покращення естетичного образу середмістя, якісний розвиток відпочинково-рекреаційних зон, активізація застосування методу символічного ознакування втрачених оборонних та сакральних споруд середмістя, впровадження партисипативних культурних практик в оживлення центру історичного міста.

До об'єктивних показників результатів ревіталізації середмістя належать позитивні зміни соціального та економічного стану, зміцнення економічної бази центральної частини історичного міста, збільшення ролі культурної спадщини, якісне покращення умов життя місцевої громади, підвищення конкурентності простору ринків, як місця для потенційних інвестицій, захист і збереження місцевого підприємництва, вирішення екологічних проблем, якісне вирішення

комунікаційних проблем та відродження середмістя, як функціонального центру міста.

Джерелами зібраної інформації щодо ревіталізації середмість можуть бути громадські організації, органи місцевого самоврядування, місцеві органи охорони культурної спадщини, проектні організації та фірми, незалежні експерти та науково-освітні установи, тощо.

Припущення та ризики в процесі ревіталізації:

- в умовах активного і неконтрольованого розвитку підприємництва можуть пошкодитися збережені фрагменти простору середмістя; впроваджені нові цінності можуть заступити історичні культурні цінності;
- може відбутися перенавантаження обслуговуючими функціями простору середмістя; надмірність та жорсткість регуляційних вимог можуть відлякувати потенційних інвесторів;
- відсутність контролю над реставраційними та реконструкційними роботами може призвести до втрати пам'яток або цінної забудови;
- активність зовнішніх і багатих підприємців може призвести до виходу з середмістя місцевого малого і середнього бізнесу;
- низький рівень програми культурного розвитку історичного міста може стати причиною виникнення негативних змін використання простору та його естетичного вигляду, втрати культурних та духовних цінностей, деформації історично-сформованого масштабу та культурного ландшафту цілого середмістя.

6.3. Основні етапи ревіталізації середмістя.

Головна мета ревіталізації покращення умов життя місцевої громади за умови збереження культурної спадщини. Такий формат передбачає активну участь всіх зацікавлених сторін в соціально-просторовому розвитку середмістя історичного міста.

Важливу роль в процесі ревіталізації відіграють органи місцевого управління. Уповноважені працівники цих установ повинні визнати і

керуватися пріоритетними умовами збереження культурної спадщини. Як зазначалося попередньо, на початку планування стратегії ревіталізації історичного середмістя або ринкових площ слід виконати збір інформації щодо пам'яток історії і культури загальнодержавного та місцевого значення, творів монументального мистецтва, будинків і споруд, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність, археологічних об'єктів та пам'ятних місць.

Плануючи зміни в просторі середмістя або ринкової площі, представники керівних органів місцевої влади та місцевих громад повинні враховувати цінність планування конкретного міста та природного ландшафту, етапи його історичного розвитку та наявні видові розкриття пам'яток. Проекти планування для історичних міст з цінною історико-культурною спадщиною «можуть виконуватися тільки після відповідних передпроектних досліджень, на основі яких складаються історико-архітектурні плани і проекти зон охорони пам'яток історії та культури цих поселень. Ці документи як обов'язкові входять до складу генеральних планів» [71, с. 90].

Перед початком реалізації стратегій слід дотримуватися трьох ключових завдань:

- охорона та збереження історико-культурної спадщини;
- збереження та розвиток структури місцевої громади;
- розвиток ринкової економіки в просторі міста.

Реалізацію стратегій ревіталізації середмістя у конкретному поселенні слід поділяти на етапи (дод. Ж, рис. Ж.13):

1. Формування стратегії просторового розвитку середмістя або ринкової площі;
2. Визначення актуальних соціально-економічних проблем центральної частини історичного міста;
3. Проведення аналізу сильних сторін та можливостей, слабких сторін та ризиків ревіталізації середмістя або ринкової площі;
4. Визначення спільних цілей ревіталізації середмістя для місцевої громади;

5. Формування системи менеджменту та партнерства, моніторингу та оцінки ревіталізації середмістя.

Реалізацію стратегій ревіталізації середмістя історичних міст варто поділяти за пріоритетністю та ефективністю репрезентації. (дод. Ж, рис. Ж. 14) Стратегія реалізації повинна мати визначені терміни початку та закінчення, алгоритм дій та зазначення відповідальних осіб, установ та партнерів. Форми репрезентації діяльності слід підтверджувати результатами, як от: відзнакування втрачених мурів міста, брам, церков, костелів, синагог, шкіл; реставрація пам'яток, відтворення ратуші або визначних кам'яниць, експонування реліктів втрачених споруд, тощо. (дод. Ж, рис. Ж. 15)

Велике значення для успішності ревіталізації середмістя має стадія визначення тих, для кого виконуватиметься проект. Головними споживачами ревіталізації повинні бути місцеві мешканці, різні соціальні та вікові групи, органи місцевого самоуправління, підприємці та інвестори, відвідувачі міста.

Під час аналізу середмістя слід ґрунтовно вивчити проблеми, які повинна вирішити ревіталізація, а також зафіксувати доступні фінансові, людські та організаційні засоби.

На початку реалізації варто ґрунтовно проаналізувати актуальний стан функціонального навантаження середмістя або ринкової площі.

В аналізі варто зазначити втрачені і збережені ключові споруди – ратуші, найважливіші історичні будинки в яких жили видатні постаті міста, церкви, костели, синагоги, замки та палаци, тощо. Слід також провести дослідження історичних етапів зародження та розвитку місцевого підприємництва: розвиток ремісничих цехів, мануфактур, кооперативного руху тощо. Ремісничі цехи активно впливали на функціонування та розвиток місцевого самоуправління. Вони мали визначені статути, символи та традиції. Беручи до уваги сучасні проблеми функціонального навантаження ринкової площі і середмістя, відродження та популяризація традиційного цехового формату може дати поштовх економічній ревіталізації центральної частини історичного міста.

Наприклад, в Угневі варто розглядати можливість відродження шевського ремесла, яким у минулому славалося місто. В Глинянах розвивати напрямок килимового ткацтва, в Бродах – ковальство, в Деражні на Поділлі – ткацтво полотна.

Успіх реалізації ревіталізаційних заходів залежатиме від об'єктивності визначення причин незадовільного стану простору, економіки та соціального становища місцевої громади в середмісті історичного міста.

Незадовільний стан простору середмістя та ринкової площі є наслідком довготривалого нехтування історично-сформованою вуличною мережею, системою кварталів, масштабом та традицією місцевого будівництва, негативним або неналежним ставленням до архітектурно-містобудівельної спадщини, низьким рівнем знань про культурну спадщину поселення, відсутність стратегії просторового розвитку центральної частини історичного міста тощо.

До головних причин незадовільного стану економіки на території середмість належать: нестабільність грошово-кредитної політики; низька купівельну спроможність населення; «тіньова» економіку; відсутність підтримки органів місцевого управління розвитку підприємництва; низький рівень прямих іноземних інвестицій. Також слід визначити локальні причини слабого розвитку економіки: незадовільний стан доріг, відсутність залізничного сполучення, недостатня забезпеченість енергетичними потужностями, незадовільний стан інженерно-технічної інфраструктури, відсутність кваліфікованої робочої сили, низький відсоток економічно активного населення, незадовільний стан або відсутність освітніх та наукових закладів, відсутність комунікаційних мереж, не проведена інвентаризація земель, відсутність маркетингової стратегії залучення та супроводу інвестицій.

Серед головних причин незадовільного стану соціальної ситуації на території середмість варто згадати: низький рівень соціального захисту широкого кола верств населення; зростання соціального розшарування населення; недостатня фінансова незалежність молоді та низький рівень

забезпеченості житлом молодих сімей; достатньо високий рівень прихованого безробіття; розповсюдженість злочинності та корупційних явищ. Тому слід проаналізувати локальні причини, як от: відсутність або низький розвиток громадських організацій, нехтування проблемами осіб з обмеженими можливостями, відсутність або незадовільний стан закладів лікувально-профілактичної допомоги, відсутність підтримки людей похилого віку, відсутність пропагування здорового способу життя, тощо.

Перед початком реалізаційних заходів слід сформулювати перелік чинників впливу на позитивні результати ревіталізації. (дод. Ж, рис. Ж. 16)

На успішність ревіталізації середмістя впливатимуть:

1. Створення бази даних культурної спадщини та її пропагування серед мешканців поселення, регіону та держави.
2. Розвиток громадських організацій, діяльність яких буде скерована на управління культурною спадщиною.
3. Розвиток фондів місцевих громад.
4. Існування активної та згуртованої місцевої громади.
5. Розвиток культури підприємництва.
6. Створення нових робочих місць, пов'язаних зі збереженням та розвитком культурної спадщини.
7. Налагодження міжнародних зв'язків та створення сприятливого клімату для інвестицій в розвиток середмістя.

Реалізація стратегій ревіталізації залежить від окреслення пріоритетних цінностей для зацікавлених осіб та цільових груп. Розробляючи проект ревіталізації середмість варто орієнтуватися на потреби мешканців та гостей, органів місцевого самоуправління та територіальну громаду, місцевого товаровиробника та зовнішнього інвестора, дітей та молодь, кваліфікованих кадрів та людей похилого віку.

Попередньо було доведено, що головною цінністю в процесі ревіталізації є охорона, збереження та використання культурної спадщини. Отже, культурна спадщина є генератором якісних змін функціонування центральної частини

історичного міста. Вона є передумовою залучення інвестицій та відродження підприємництва, розвитку туризму та соціальної сфери, модернізації інженерно-технічної інфраструктури та підвищення комфорту житла.

Об'єкти культурної спадщини у свідомості мешканців історичного міста мають спеціальну історичну цінність, яка дозволяє укласти координати локальної ідентичності та пропагувати її на рівні краю або глобальному контексті. Наголошуючи на давньому історично сформованому унікальному просторі середмістя, локальних місцевих традиціях та мальовничості краєвидів, можна переконати зовнішніх інвесторів у перспективності розпочатого проекту.

Знаючи, що територія середмістя в минулому була щільно забудована, і беручи до уваги, що традиційний уклад забудови кварталів середмістя має багато втрат, можна передбачити відбудову втрачених рядових та відокремлених будинків. Натомість слід пильнувати, щоб на місці втрачених будинків зводити такі об'єкти, які відповідатимуть масштабу, місцевій традиції та стилістиці. Об'ємно просторове вирішення нових будинків на території середмістя не може бути агресивним і контрастним.

Дуже важливо, щоб під час проектування нових будівель не втрачено історичне та травматичне бачення території середмістя як місця пам'яті. Нігілістичний підхід може спровокувати негативне ставлення місцевої громади до початого проекту ревіталізації. Найголовніше, щоб ревіталізація середмістя була легітимізована політичними, юридичними та фінансовими приписами, а також скерована у соціальні, господарські та просторові сфери діяльності.

Під час реалізації стратегій ревіталізації необхідно опрацювати систему комунікації між учасниками процесів. Успішність програм та проектів ревіталізації середмістя залежить від мобільності міської влади та партнерів. Координувати комунікацію між суб'єктами ревіталізації повинна незалежна інституція «Центр ревіталізації історичного міста». Ця рекомендація опирається на твердження професора факультету планування міст та регіону штату Каліфорнія у Берклі Едварда Д. Блейклі, який пише, що «для проведення

довготривалої програми розвитку потрібна інституція, котра може розвиватись і проводити послідовну й водночас гнучку стратегію» [29, с. 293].

Система комунікації включатиме в себе контролювання якісних та кількісних показників ревіталізації, обговорення результатів та чергових етапів оновлення з представниками влади, громадських організацій, підприємцями та фахівцями в галузі містобудування, архітектури, реставрації, соціології та економіки.

Суттєву загрозу успішності програм ревіталізації історичних середмість та ринкових площ становить відсутність у містах компетентних архітектурно-містобудівельних служб та фірм, які б володіли комплексною інформацією про історичну спадщину та програмою розвитку поселення. Тому керівництво історичного міста повинно налагоджувати співпрацю з компетентними інституціями у більших містах або обласних центрах. Сьогодні приклади такої співпраці проявляються переважно у розробці історико-архітектурних опорних планів, історико-архітектурної інвентаризації, проектів зон охорони пам'яток, генеральних планів, проектів регенерації поселення. На жаль, у цих проектах мало уваги присвячено соціологічному дослідженню проблем та пріоритетів місцевої громади, упорядкуванню питання власності земельних ділянок, програмному залученню різних форм інвестицій та покращенню технічної інфраструктури.

Беручи до уваги міжнародний досвід та стан українських історичних міст, автор пропонує послідовність реалізації стратегій ревіталізації середмість зі семи стадій.

Стадія 1.

- Аналіз наявної проектної документації, пов'язаної з історичним містом.
- Попереднє формування особливостей ревіталізації середмістя або ринкової площі конкретного поселення.
- Формування базової документації, в якій представлено характеристику наявного стану визначеної території та особливості деградації середмістя або ринкової площі.

Стадія 2.

- Аналіз та систематизація проблем розвитку середмістя.
- Розробка завдань розвитку середмістя або ринкової площі.
- SWOT аналіз вибраної території історичного міста.
- Формування першочергових напрямків розвитку центру історичного міста.

Стадія 3.

- Формування завдань розвитку ринкової площі або середмістя.
- Опрацювання етапів практичної реалізації проектів.

Стадія 4.

- Громадське обговорення та анкетування представників місцевої громади щодо запропонованих проектів.
- Опрацювання результатів анкетування та визначення найважливіших проектів з метою їхньої реалізації.
- SWOT-аналіз вибраних проектів.

Стадія 5.

- Опрацювання логічної матриці для вибраних проектів.
- Вибір джерел фінансування обраних проектів.

Стадія 6.

- Рецензування вибраних проектів.
- Опрацювання плану моніторингу та оцінки реалізації ревіталізації.
- Розробка індикаторів та вибір джерел перевірки якості практичної реалізації програми ревіталізації ринкових площ або середмістя.

Стадія 7.

- Оцінка збалансованості, логічності та цілісності проекту.
- Формулювання підсумкового документу щодо результатів ревіталізації ринкової площі або середмістя.

Викладена вище послідовність є теоретичною моделлю. Найбільшу загрозу для її практичного втілення може становити небажання місцевої влади брати на себе організаційну відповідальність, а також недовіра місцевої громади до

владних структур. Цю проблему може вирішити покращення компетенцій службовців в площині збереження культурної спадщини шляхом проведення тренінгів та конференцій, випуску науково-популярних часописів та підручників. Слід зауважити, що навчання службовців не повинні мати формальний характер, важливо отримати від слухачів компетентно заповнені тести або анкети в кінці тренінгу.

Для успішності роботи з місцевою громадою або соціальною групою необхідно попередньо визначити їхню потребу або зацікавлення тематикою розвитку культурної спадщини середмістя. Відповідно підібрати тренера, який ефективно змінить ставлення людей до охорони та збереження культурної спадщини історичного міста. Не менш важливо залучати до цього засоби масової комунікації – газети, радіо, телебачення та інтернет ресурси.

На успішність ревіталізації впливає опрацювання SWOT-аналізу, який використовують для стратегічного планування. Він складається з визначення сильних і слабких сторін проекту, можливостей та загроз для розпочатої програми. Ревіталізація середмість повинна формуватися на підставі ідеї комплексного використання території, враховуючи покращення естетичних властивостей, освітлення простору тощо.

Сильні сторони стратегій ревіталізації середмістя – це потенціал історичної та щільної забудови, перспектива розбудови компактної торгівельної інфраструктури, присутність або близьке розташування закладів освіти, залучення місцевої громади, основа формування міської ідентичності.

Слабкі сторони стратегій ревіталізації – це обмежені джерела фінансування, відсутність промислової інфраструктури, некомпетентність міського керівництва, відсутність підтримки малого та середнього бізнесу, погані житлові умови, невпорядкованість приватної та комунальної власності, відсутність приватних та громадських ініціатив, низький рівень міської економіки, відсутність підтримки ревіталізаційних заходів з боку обласної влади, відсутність досвіду ревіталізації на місцевому рівні, відсутність

опрацьованих проектів регенерації та реставрації, відсутність чіткого бачення створення нових робочих місць.

Можливості стратегій ревіталізації – це економічний розвиток середмістя, покращення естетичного образу історичного центру міста, збільшення туристичних потоків, відкриття нових фірм та закладів, утримання в місті молодого покоління, залучення зовнішніх інвестицій, перспектива економічного розвитку цілого міста, формування міського патріотизму та ідентичності, творення згуртованої місцевої громади довкола питання збереження культурної спадщини.

Загрози стратегій ревіталізації – це збільшення соціальної нерівності та споживацького ставлення до культурної спадщини, непрофесійність проведення реставраційних робіт, руйнування історичної забудови, будівництво нових агресивних будинків в історичному середовищі, відсутність діалогу з місцевою владою, відсутність можливостей отримання зовнішніх та внутрішніх інвестицій, втеча молодого покоління з міста, байдужість місцевої громади до збереження культурної спадщини та ревіталізації середмістя, малі ресурси міського бюджету, низький економічний рівень місцевої громади.

В підсумку реалізації стратегій ревіталізації архітектурно-містобудівельного простору середмістя варто очікувати такі результати:

- покращення естетичного образу центру історичного міста;
- реставрація пам'яток архітектури;
- реконструкція історичної та цінної забудови;
- вирішення проблеми дисонуючих об'єктів;
- впорядкування транспортно-пішохідного руху;
- ремонт міських вулиць;
- розвиток приватного та комунального будівництва;
- активізація використання простору середмістя;
- впорядкування та впровадження територій озеленення.

В підсумку реалізації стратегій ревіталізації соціальної сфери середмістя варто очікувати такі результати:

- підвищення рівня культури місцевої громади;
- залучення молодого покоління та громадських організацій до життя міста;
- підвищення рівня освіти та знань про культурну спадщину історичного міста;
- активізація використання туристичного потенціалу історичного міста;
- налагодження діалогу між місцевою громадою та владою;
- відродження місцевих традицій та ремесел;
- вирішення проблем людей похилого віку та неповносправних.
- врахування побажань місцевої громади міською владою;
- розвиток громадських та приватних ініціатив щодо збереження культурної спадщини;

В підсумку реалізації стратегій ревіталізації економічної сфери варто очікувати такі результати:

- формування інвестиційної привабливості центру історичного міста;
- покращення житлових умов місцевої громади в середмісті;
- створення нових місць праці в середмісті;
- популяризація будівництва в просторі середмістя;
- формування сприятливого клімату для розвитку існуючих та відкриття нових підприємств;
- впорядкування приватизаційних процесів;
- збільшення наповнення міського бюджету.

Отже, ревіталізація повинна складатися з наступних етапів: формування стратегії розвитку ринкової площі; визначення актуальних проблем планування середмістя історичного міста; проведення аналізу сильних сторін та можливостей, слабких сторін та ризиків; визначення спільних цілей ревіталізації для місцевої громади; формування системи менеджменту та партнерства, моніторингу та оцінки ревіталізації. Світова практика ревіталізації історичних міст демонструє, що успішність програм та проектів ревіталізації залежить від співпраці міської влади, громади та партнерів. Координувати

комунікацію між суб'єктами ревіталізації середмістя історичного міста України повинна незалежна інституція «Центр ревіталізації історичного міста».

6.4. Ключові індикатори ревіталізації середмістя.

Найбільшу загрозу для практичного втілення проектних рішень ревіталізації може становити пасивність місцевої влади, відсутність комунікації між місцевою громадою та владними структурами. Активізувати зв'язки між учасниками процесів можна за допомогою освітніх акцій, залучення зовнішніх чинників впливу, розвитку способів та форм комунікації. На початку дослідження зазначалося, що найважливішим місцем комунікації в середмісті була ринкова площа. Тому пріоритетним, показовим та ефективним показником втілення ревіталізації є відтворення периметральної забудови ринку, реставрація та реконструкція збережених об'єктів, анімація підземної спадщини, комплексне функціональне використання поверхні площі, проведення громадських культурних акцій. В роботі визначено, що ревіталізації середмістя має два закономірні напрямки регулювання та управління функціонального зонування – регіональний та локальний, які залежать від ресурсного стану поселення.

В процесах ревіталізації середмістя історичного міста ключову роль можуть відігравати громадські організації, для яких збереження та анімація культурної спадщини є одним із провідних напрямків діяльності. Такими організаціями можуть бути національні та релігійні спільноти, спілки архітекторів та дизайнерів, молодіжні клуби та асоціації тощо. Відтак, індикаторами якості ревіталізації середмістя можуть бути кількісні показники участі громадських організацій у проектах, ініційованих різними інституціями, кількісні показники реалізованих проектів за ініціативи громадських організацій, участь громадських організацій в акціях, присвячених анімації культурної спадщини середмістя, активність поширення відомостей про культурну спадщину міста в засобах масової інформації (інтернет-сайтах, газетах, телебаченні, тощо). Показником успіху ревіталізації може стати участь

громадських організацій в спільних проектах з органами місцевої влади. Наприклад, громадські організації спільно з органами місцевої влади можуть ініціювати впорядкування функціонального використання забудови в старих кварталах, активізацію культурного життя в просторі історичної ринкової площі, відзнакування давніх етно-релігійних комплексів, відродження та популяризація історичних міських традицій, обрядів та ремесел. Ініціативи такого напрямку ревіталізації необхідно впровадити у Белзі, Жовкві, Бродях, Дрогобичі, Сатанові, Язлівці, Бучачі, Любомлі, Клевани, Рівному, Шаргороді.

Під час реалізації програм ревіталізації варто проводити періодичний моніторинг. Під час моніторингу важливо оцінювати наступні позиції:

1. Чи досягнуті сформульовані у програмі цілі?
2. Чи ефективною є логістика проекту?
3. Чи змінилася думка місцевої громади щодо ревіталізації культурної спадщини середмістя?
4. Чи місцева громада долучилася в реалізацію програми ревіталізації середмістя?
5. Чи з'явилися нові форми співробітництва в середині середмістя?
6. Чи вважають автори успішним реалізацію проектів ревіталізації?
7. Які наступні кроки слід здійснити з урахуванням попередніх недоліків?

В процес моніторингу проекту варто залучити незалежних експертів. Перший моніторинг необхідно провести одночасно з початком реалізації проекту. Натомість оцінювати реалізацію слід через рік. Даючи характеристики реалізації проектів, необхідно враховувати те, що середмістя перетворюється у спільну цінність і невід'ємну частину всього історичного міста.

Ревіталізація середмістя передбачає якісне покращення житлового фонду, вирішення проблем транспортно-пішохідного руху, впровадження енергоощадних технологій, ремонт інженерно-технічної інфраструктури,

позитивна інвестиційна політика, забезпечення екологічних вимог. Відповідальність за вирішення перерахованих напрямків ревіталізації несуть органи місцевого управління. (дод. Ж, рис. Ж. 17) Одним із пріоритетних завдань є пошук джерел та збільшення обсягів інвестицій у вирішення згаданих завдань. Показниками успіху можуть бути розроблені програмні пропозиції щодо реставрації та пристосування пам'яток архітектури, кількісні показники залучення позабюджетних джерел до вирішення архітектурно-містобудівельних проблем середмістя, збільшення кількості малих підприємств на території середмістя. Ініціативи такого напрямки необхідно впроваджувати у кожному зареєстрованому та не зареєстрованому історичному місті.

Показником ефективності ревіталізації будуть приклади включення в життя середмістя та міста історично-сформована ринкова площа та територія комплексу давніх міських фортифікацій. Способи ревіталізації цих складових частин середмістя залежать від проектних архітектурно-містобудівельних рішень, обсягу інвестицій та рівня сприйняття цих заходів місцевою громадою та підприємцями. Добрим прикладом такої ревіталізації є виконання реставраційних робіт на синагозі в Сатанові та впорядкування навколишнього середовища території синагог в Белзі.

Показником ефективності ревіталізації ринкової площі будуть кількість закладів та установ з надання соціальних послуг, якісна зміна естетичного вигляду забудови, продумане та зручне функціональне зонування, безпечність пішохідного руху тощо.

Історичні ресурси можуть бути підставою для ініціювання розвитку міжнародного співробітництва задля ревіталізації середмістя. Показниками такої форми діяльності можуть бути кількість проектів, реалізованих спільно з містами побратимами, міжнародними організаціями, міжнародними фондами, тощо. Наприклад, така співпраця може принести яскраві результати у Помор'ях, Яворові, Чорткові, Заліщиках, Острозі, Корці, Новограді Волинському, Житомирі, Білій Церкві, Тульчині та ін.

Сьогодні середмістя історичних міст потребують модернізації та оновлення форм підприємницької діяльності. Орієнтація середмістя виключно на туристичну сферу діяльності не зможе вирішити економічні проблеми поселення та використання культурної спадщини, зокрема. Тому варто передбачити розширення напрямків діяльності підприємств та збільшення кількості робочих місць. Підприємницька діяльність повинна стати джерелом розвитку культурної спадщини середмістя. Наприклад, для оживлення ринкової площі можна відродити ярмаркові дні, на яких місцеві підприємці зможуть представити вироблену продукцію. В просторі середмістя можна відкрити спеціалізовані роздрібні та гуртові крамниці орієнтовані на регіонального та міжнародного покупця. В торгівлю марку нових підприємств можна включати зображення найяскравіших пам'яток історичного міста тощо. Заходи по підтримці пам'яток можуть проходити під патронатом опікунів-підприємств.

Успішність ревіталізації середмістя залежить від молодіжної політики у поселенні. Як показує закордонний досвід, партисипативні практики у сфері збереження культурної спадщини є можливими завдяки активній молоді. На жаль, актуальний стан історичних міст показує, що молодь активно виїздить з поселень через відсутність належних умов та перспектив розвитку. Впровадження продуманої молодіжної політики в історичному місті спричинить: зменшення рівня безробіття, розвиток молодіжних організацій, волонтерський рух в сфері опіки над історико-культурною спадщиною, розвиток спортивних установ та відпочинкових закладів тощо. Прикладом якісної молодіжної політики є створений у середмісті Бучача Арт-Двір, де відбуваються різноманітні культурні заходи. Такі практики є індикаторами ефективності соціально-ревіталізаційних проєктів.

Індикатором ревіталізації середмістя може бути кількість зелених насаджень. Територія комплексу давніх міських фортифікацій та замчищ може бути використана в рекреаційно-відпочинковій зоні середмістя. Ревіталізація цих територій може бути одним із перших проєктів, які згуртують органи місцевої влади, громадські організації та активних місцевих мешканців.

Наприклад, такі проекти можна впровадити у Кам'янці-Бузькій, Лешневі, Бродах, Богородчанах, Любарі, Рівному, Шатаві, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Белзі.

В програмі ревіталізації середмістя показником її якості можуть стати впорядкування території давніх озер, ставів та річок. Використання прибережних територій вплине на екологічну ситуації не лише в середмісті, а й у місті загалом. Таких проектів потребують Краківець, Старий Костянтинів, Яворів, Ушомир, Заліщики, Єзупіль, Маріямпіль, Галич, та інші.

Проекти ревіталізації мають різні діапазони завдань, тому індикатори реалізації повинні репрезентувати важливі для місцевої громади переваги:

- конкретну кількість відкритих нових робочих місць, пов'язаних зі збереженням та розвитком культурної спадщини;
- самоокупність підприємств, пов'язаних з обслуговуванням культурної інфраструктури;
- сталий розвиток підприємництва в середмісті;
- створення в середмісті сфери побутового обслуговування;
- створення для місцевого населення сприятливого клімату для відкриття приватних підприємств;
- створення для мешканців можливості підвищувати професійні знання та здобувати освіту;
- конкретна кількість туристичних потоків та відвідувань об'єктів культурної спадщини в середмісті;
- ефективність використання територіальних частин середмістя;
- збалансованість транспортного руху на території середмістя;
- вирішення проблем навколишнього середовища;

Одним із додаткових показників, які свідчитимуть про якість ревіталізації будуть оцінки, дані з боку мешканців сусідніх сіл або містечок. Попередньо зазначалося, що історичні міста були центрами тяжіння для навколишніх сіл. Тому отримавши можливість реалізовувати свою продукцію в просторі середмістя або мати місце праці в одній з установ, сільські мешканці

опосередковано долучатимуться до ревіталізації. Тут варто навести вже наявні приклади такої кооперації в середмісті Жовкви, Бірки, Пермишлян, Кам'янки-Буської, Бучача, Скали-Подільської, Сатанова, Мурованих Куриловець, Погребища, Томашполя, Полонного, Ярмолинців, Теофіополя. Варто цю кооперацію скерувати в напрямку ревіталізації середмістя. Відповідальність за продуманість такої політики лежить як на органах місцевої влади, так і на представниках сільських територіальних громад.

Отже, в результаті теоретичних досліджень сформульовано сім генеральних індикаторів ревіталізації середмістя: збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, реставрація та відтворення традиційного об'ємно-просторового укладу, функціональна ієрархічність використання територій середмістя, модернізація інженерно-технічної інфраструктури, соціально-економічна адаптація до умов ринкової економіки, інвестиційна привабливість, екологічність та рекреаційність.

Висновки шостого розділу

У шостому розділі сформульовано інтердисциплінарні та базові напрямки оживлення цінного просторово-композиційного укладу поселень. У підрозділі 6.1. «Соціальний фактор в процесі ревіталізації середмістя історичного міста» визначено, що для оживлення центральної частини історичного міста, необхідно створити умови для кооперації органів місцевої влади та громади, інвесторів, істориків, реставраторів, архітекторів, урбаністів. Сьогодні в історичних містах місцевій громаді бракує згуртованості в питаннях захисту своїх прав та збереження культурної спадщини. Завдяки підвищенню рівня знань, консолідації місцевої громади можна покращити умови життя та відродити культурну інфраструктуру середмістя. Регулярне пропагування збереження культурної спадщини сприятиме виявленню і об'єднанню місцевих активістів, які в майбутньому будуть самостійно ініціювати та реалізовувати проекти, орієнтовані на збереження і розвиток культурної спадщини. Першочерговий самостійний проект – складання культурної мапи середмістя:

визначення та реєстрування ресурсів, опрацювання плану використання цих ресурсів для культурного розвитку середмістя. Визначаючи ресурси, активісти фіксують місцеві культурні цінності (місця пам'яті, святі місця, героїчні місця, релігійні місця, літературні місця, місця збережених та втрачених пам'яток, сімейних та особистих цінностей). Загалом, складена культурна мапа середмістя створить культурну пропозицію та сприятиме самоідентифікації середмістя. Такі культурні мапи можуть суттєво вплинути на розвиток середмістя Дрогобича, Бродів, Бучача, Старокостянтинова, Хмільника, Меджибожа, Умані, Бердичева, Рівного. До культурного мапування залучають історичний аспект, який у кожному середмісті має індивідуальне наповнення (Перемишляни, Белз, Бар, Тульчин, Погребище, Могилів Подільський, Івано-Франківськ, Чернігів, Прилуки, Чигирин, Переяслав). Другим важливим проектом активістів є планування культурного розвитку середмістя. Тому в середмісті передбачають розвиток мистецької творчості, естетичних смаків у громади, міжнародне культурне співробітництво, творчі індустрії та культурний туризм.

У підрозділі 6.2. «Стратегії ревіталізації середмість історичних міст України» визначено, що ревіталізація середмістя поділяється на п'ять взаємозв'язаних векторів: архітектурно-містобудівельна ревіталізація – модернізація та ревалоризація архітектурних ансамблів; інженерно-технічна ревіталізація – модернізація доріг та інженерно-технічної інфраструктури; соціальна ревіталізація – вирішення негативних соціальних проблем; економічна ревіталізація – розвиток економіки та створення нових підприємств; екологічна ревіталізація – вирішення проблем навколишнього середовища. Стратегія ревіталізації середмість ділиться на сім послідовних етапів: 1) діагностика проблем середмістя; 2) ідентифікація реставраційної діяльності; 3) ідентифікація реконструкційної діяльності; 4) підготовка проекту; 5) затвердження проекту; 6) реалізація проекту ревіталізації; 7) оцінка проекту ревіталізації.

Матричну модель ревіталізації опрацьовують індивідуально, скеровують на якісні зміни стану середмістя.

Для середмість, без перешкод та обмежень включених у комунікаційні артерії міста, матеріальні результати – реставрація і реконструкція пам'яток та цінної забудови, експонування реліктів втрачених важливих споруд, аранжування простору ринкової площі; нематеріальні результати – збереження місць пам'яті, партиципація мешканців у ревіталізації, формування громадської думки щодо збереження культурної спадщини, розвиток традиційного ремісництва.

Для роздріблених середмість з додатковими функціональними навантаженнями та додатковими доповненнями у стару структуру матеріальні результати – відкриття кав'ярень з місцевим колоритом та спеціалізованих крамниць, театральних клубів та театрів, нових комфортних житлових будинків; нематеріальні результати – залучення девелоперів до просторових змін, якісні зміни молодіжної та культурної політики в історичному місті.

Для середмість з втраченими частинами та кварталами матеріальні результати – відбудова втрачених ключових споруд, будівництво комфортного житла, відкриття нових та збереження історичних крамниць на площі ринок та бічних вуличках, реставрація пам'яток архітектури, виникнення традиційних ремісничих майстерень та туристичних фірм; нематеріальні результати – розвиток місцевого підприємництва, активізація ролі місцевої громади та влади в оживленні громадського простору площі, зміцнення ідентичності місця.

Для середмість з заміненними елементами та новою забудовою матеріальні результати – відтворення історичних ансамблів або комплексів, створення на площах рекреаційних зон, покращення екологічної ситуації середмістя, виникнення закладів громадського обслуговування; нематеріальні результати – розвиток суспільної згуртованості, покращення ставлення до історичної спадщини, відродження «духу місця».

Для середмість зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою матеріальні результати: аранжування простору середмістя, охорона

і реставрація автентичних елементів ринку та вулиць, впорядкування транспортно-пішохідних зв'язків площі та бічних вулиць; нематеріальні результати – зміна культурної політики, покращення соціально-економічного стану в центральній частині, збереження «духу місця», незважаючи на невідповідність первинному образу середмістя.

Для середмість з частково ліквідованою структурою матеріальні результати – охорона, відбудова або експонування втрачених і збережених пам'яток, символічне ознакування первинної композиційної структури середмістя, виникнення нових форм пропагування культурної спадщини, виникнення нових закладів громадського обслуговування; нематеріальні результати – повернення громадської функції ринковій площі, покращення рівня знань про культурну спадщину, розвиток туризму, створення умов для перспективної відбудови цілого простору середмістя.

Для середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою матеріальні результати – експоновані релікти давніх споруд, нові будинки, нові заклади громадського обслуговування; нематеріальні результати – розвиток туризму, зміна ставлення громади до культурної спадщини міста, включення втраченого фізичного простору в життя міста.

У підрозділі 6.3. «Черговість реалізації стратегій ревіталізації середмістя історичних міст України» визначено, що прогностичний формат доцільності ревіталізації складається з п'яти фаз: 1) визначення актуальних проблем середмістя історичного міста; 2) формування стратегії розвитку ринкової площі; 3) проведення аналізу сильних сторін та можливостей, слабких сторін та ризиків; 4) визначення спільних цілей ревіталізації для місцевої громади; 5) формування системи менеджменту та партнерства, моніторингу та оцінки ревіталізації. Сформульовано послідовність реалізації стратегій ревіталізації середмість історичних міст, яка складається з семи стадій: 1) аналіз існуючої проектної документації, попереднє формування особливостей ревіталізації; формування базової документації в якій представлено характеристику існуючого стану вибраної території та особливості деградації середмістя; 2)

аналіз та систематизація проблем розвитку історичної частині міста; розробка завдань розвитку середмістя; SWOT-аналіз вибраної території історичного міста; формування першочергових напрямків розвитку середмістя; 3) формування завдань розвитку середмістя; опрацювання етапів практичної реалізації проектів; 4) громадське обговорення та анкетування представників місцевої громади щодо запропонованих проектів; опрацювання результатів анкетування та визначення найважливіших проектів з метою їхньої реалізації; SWOT-аналіз вибраних проектів; 5) опрацювання матричної моделі для вибраних проектів; вибір джерел фінансування обраних проектів; 6) рецензування вибраних проектів; опрацювання плану моніторингу та оцінки реалізації ревіталізації; розробка індикаторів та вибір джерел перевірки якості практичної реалізації програми ревіталізації; 7) оцінка збалансованості, логічності та цілісності проекту; формулювання підсумкового документу щодо ревіталізації середмістя.

У підрозділі 6.4. «Індикатори ревіталізації середмістя історичного міста України» визначено, що найбільшу загрозу для його практичного втілення може становити небажання місцевої влади брати на себе організаційну відповідальність і недовіра громади до владних структур. Цю проблему можна вирішити підвищенням компетенцій службовців щодо збереження культурної спадщини. Ревіталізація середмістя має два закономірні напрямки регулювання та управління функціональним зонуванням – регіональний та локальний, які залежать від ресурсів поселення. Історичні ресурси є підставою для розвитку міжнародного співробітництва задля ревіталізації середмістя. Показниками такої форми діяльності є кількість проектів, реалізованих спільно з містами побратимами, міжнародними організаціями, міжнародними фондами. Така співпраця дасть результати у Поморянах, Яворові, Чорткові, Заліщиках, Острозі, Корці, Новограді Волинському, Житомирі, Білій Церкві, Тульчині та ін. В результаті теоретичних досліджень окреслено сім генеральних індикаторів ревіталізації середмістя: збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, реставрація та відтворення традиційного об'ємно-просторового

укладу, функціональна ієрархічність використання територій середмістя, модернізація інженерно-технічної інфраструктури, соціально-економічна адаптація до умов ринкової економіки, інвестиційна привабливість, екологічність та рекреаційність. Ревіталізація середмістя – це не лише процес охорони та збереження пам'яток архітектури і містобудування, а еволюційний і послідовний етап його розвитку з орієнтацією на культурну спадщину.

Результати першого розділу дисертаційної роботи висвітлені в публікаціях автора: [230, 231, 232, 236, 252], а також засвідчені актом використання результатів дисертаційної роботи (дод. К).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Дослідження просторового формування історичного міста виявило необхідність нового наукового вирішення проблем ревіталізації середмістя, як пам'яткового архітектурно-містобудівельного утворення. Робота започатковує новий для вітчизняної науки напрямок досліджень, який дозволить підвищити ефективність збереження культурної спадщини, збільшити інтенсивність використання історико-культурного потенціалу історичного міста, поверне середмістю його сутність та функціональну наповненість.

2. Визначено, що попередні дослідження історичних міст України розкривають: урбанізаційні процеси, особливості встановлення магдебурзького права та економічного розвитку поселень, проблеми збереження та дослідження центральної частини малих міст, принципи формування планувально-композиційної структури історичних міст. Натомість комплексного дослідження середмістя, як ядра формування історичного міста України та цілісного архітектурно-містобудівельного комплексу, не було виконано. Сформульований теоретичний апарат роботи обґрунтовує твердження, що середмістя треба вважати пам'яткою містобудування, залежно від часу виникнення та етапів формування, збереженості ринкової площі, вуличної мережі, історичної забудови та периметру оборонних споруд. На основі аналізу європейського досвіду виявлено, що ревіталізація середмістя передбачає охорону, реставрацію, відбудову втрачених важливих споруд та пристосування історично-сформованого середовища до нових потреб, реконструкцію інженерно-технічної інфраструктури та вирішення соціально-економічних проблем місцевої громади. Сьогодні середмістя втратили або частково зберегли первинно закладені у них економічну, політичну, культурну та соціальну функції. Деформації традиційного укладу середмістя диктують формат комплексної методики роботи, яка ґрунтується на вирішенні емпіричних завдань (виявлення та вивчення факторів формування історико-

культурної спадщини середмість) та теоретичних завдань (виявлення та вивчення причин, зв'язків та залежностей функціонального використання територій та забудови, ресурсів, програмних та матричних моделей, верифікації впроваджених проектів).

3. Внаслідок містобудівного аналізу середмістя уточнено закономірності розпланування: нерегулярна, регулярна та комбінована структура. В роботі доведено, що для розвитку середмість впродовж XVI – початку XX ст. характерно п'ять основних історико-архітектурних етапів. Під впливом політико-адміністративних чинників розпланування середмість модернізували та регулювали. Відтак вони змінили структуру розпланування на регулярну або комбіновану (зі збереженими елементами давнього розпланування). У кін. XVIII – на поч. XX ст. на місці периметру оборонних споруд будують нові квартали та сакральні об'єкти. У пер. пол. XIX ст. унікальні середмістя історичних міст Лівобережної та Правобережної України, які розташовувалися на території Російської імперії, були ґрунтовно змінені. Впродовж XVI – XIX ст. у містах відбулися еволюційні зміни, яким характерна поміркованість, послідовність, спадковість зовнішньої і внутрішньої просторово-розпланувальної структури середмістя.

4. У результаті аналізу встановлено, що типологія забудови формувалася на принципі архітектурно-просторової ієрархічності. В середмісті виділялися ратуші, храми, замки та палаци. У XVI - XVIII ст. більшість середмість мали дерев'яні та земляні оборонні споруди, кілька - мурованих. Храми та некрополі, що належали етнічним громадам, демонстрували розвиток функціонального, конструктивного та стилістичного вирішення XVI - поч. XX ст. У середмістях впродовж середини XVIII - XIX ст. будують та модернізують палацово-паркові комплекси. У XVI - поч. XX ст. забудова середмістя є дерев'яною, щільною, рядовою та відокремленою. У XIX ст. починають активно будувати муровані будинки. Виявлено, що стилістичне вирішення забудови змінювалося і залежало від ряду чинників. Як свідчать іконографічні джерела та натурні

розвідки, до початку ХХ ст. найбільшу перевагу віддавали класицистичному способу формування фасадів. Натомість продовжувала існувати та розвиватись забудова попередніх періодів розвитку середмістя.

5. Встановлено, що у пер. пол. ХХ ст. середмістя історичних міст зазнали значних втрат. У 1920 - 30-х рр. у ряді історичних міст Галичини та Волині відбулися регуляційні заходи. У цей час впроваджують практику обліку пам'яток та їхню реставрацію. З'ясовано, що у др. пол. ХХ ст. містобудівельну структуру середмість волюнтаристично реорганізували: ліквідували цінні архітектурно-містобудівельні комплекси, побудували нові агресивні та нетрадиційні об'єкти. На основі аналізу збереженості планувальної структури та історичної забудови визначено, що сьогодні середмістя перебувають у семи станах функціонально-просторового збереження.

6. В результаті аксіологічного аналізу обґрунтовано історичну, містобудівну, архітектурно-естетичну, емоційно-художню та наукову цінності середмістя. Окреслено необхідність проведення міждисциплінарних (архітектурно-містобудівельні, історичні, археологічні, соціологічні, економічні, екологічні, адміністративно-правові, культурологічні) досліджень, які розкривають зв'язки та взаємодію видів діяльності в середмісті. Найбільшою проблемою середмістя є невідповідність культурної, соціальної, економічної та політичної ситуації потребам сучасного розвитку суспільства. З позицій актуальності охорони та збереження, пропонується зарахувати в реєстр пам'яток містобудування середмістя 20 історичних міст України.

7. Визначено, що ресурсами функціонально-просторового розвитку середмістя є: історія, особливості містобудування, архітектура, земельний поділ, мешканці та стан місцевої економіки. Історичні ресурси засвідчують політичні, культурні, релігійні та етнічні чинники формування. Містобудівельні ресурси окреслюють історичну вуличну мережу, ринкову площу, функціональний потенціал, місця праці та дозвілля, перспективу розвитку кварталів. Архітектурні ресурси ґрунтуються на збереженні та відтворенні

традиційного образу ринкової площі та вулиць, реставрації пам'яток архітектури, реконструкції цінних об'єктів, відновленні мальовничого ландшафту історичного міста. Земельні ресурси є основою для нового будівництва та обмежуються науково-дослідними реставраційними рекомендаціями та правилами. Людські ресурси дають можливість залучати містян до нових форм трудової діяльності і відкривати нові робочі місця в середмісті. Економічні ресурси враховують перспективу розвитку господарської діяльності, мають регіональний, державний та загальноєвропейський сегменти застосування.

8. Опрацьована методологічна модель комплексної ревіталізації представляє парадигму нової якості історично-сформованого середмістя. Вона складається із емпіричної, теоретично-проектної та практичної стадії. В проектах вирішуються проблеми регенерації цілого середмістя або ринкової площі, реставрації пам'яток, реконструкції важливих споруд та житлового сектора, якісного розвитку економіки та культури, формування нової якості охорони та збереження культурної спадщини місцевою громадою, розвитку громадських об'єднань, анімації місць пам'яті, міської ідентичності та традицій.

9. З'ясовано, що соціальний фактор суттєво впливає на ефективність ревіталізації середмістя. Опрацьовано концепцію стимулювання та підтримки локальних громадських ініціатив місцевою владою. Передбачувані сфери залучення соціального фактора: збереження та розвиток культурної спадщини, впорядкування території пам'яток, волонтерська діяльність, відродження давніх робочих професій та традицій, покращення комфортності житла, впорядкування та покращення міської інфраструктури. Сформовані сім послідовних етапів стратегії є основою формування матричної моделі ревіталізації середмістя. Визначено мету ревіталізації для різних типів середмістя: 1) середмістя без перешкод та обмежень включених у комунікаційні артерії міста - відновлення та експонування культурної спадщини; 2) середмістя

з додатковими функціональними навантаженнями та додатковими доповненнями у стару структуру - селекція функції та просторової композиції, відновлення розпланування ринкової площі, реставрації та реконструкції пам'яток та цінної забудови; 3) середмістя з втраченими частинами та кварталами - охорона та збереження унікальної архітектурної спадщини, реставрація та відтворення забудови; 4) середмістя із заміненними елементами та новою забудовою - регуляція негативних втручань у простір ринків, охорона автентичного об'ємно-просторового вирішення, економічний розвиток центральної частини міста за допомогою активізації культурної спадщини; 5) середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою - наповнення місця символами та знаками; 6) середмістя з частково ліквідованою структурою - визначення та акцентування збережених композиційних частин ринкової площі, регулювання способів використання простору колишньої ринкової площі та вулиць, розробка окремого проекту експонування підземної спадщини; 7) середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою - збереження пам'яті місця та створення умов для інвестицій і розвитку місцевого підприємництва.

10. Визначено сім генеральних індикаторів якості ревіталізації. Кількісні показники ревіталізації визначаються: джерелами та збільшенням обсягів інвестицій; реставрацією та пристосуванням пам'яток архітектури; патрунуванням опікунами-підприємцями пам'яток архітектури; активізацією соціально-економічного життя на ринковій площі; впорядкованістю територій давніх міських оборонних споруд; міжнародним співробітництвом та успішністю молодіжної політики; створенням відпочинково-рекреаційних зон.

Розроблено нову концепцію розвитку середмість як першоджерела формування історичного міста України та одного із основних місцевих ресурсів перспективного розвитку поселення. Сформульовано наукові рекомендації щодо охорони, збереження та ревіталізації території середмістя. Впровадження результатів роботи сприятиме розвитку досліджень з теорії і реставрації

пам'яток архітектури та містобудування, вдосконалить та підвищить рівень проектної діяльності, забезпечить ефективність опрацювання та реалізації програм стратегічного розвитку історичного міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абизов В.А. Методологічні основи розвитку архітектурно-будівельних систем (в умовах реформування житлової та містобудівельної політики України. : дис... д-ра архітектури: 18.00.01 / В.А.Абизов; Державний НДІ теорії і історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ). - Київ, 2001. - 353 с.
2. Агнон Шмуель Йосеф. Нічний постоялець. - Харків: Фоліо, 2012. – 735 с.
3. Акуленко В. Правова охорона пам'яток історії та культури в УРСР / В. І. Акуленко, В. Анджиєвський. – Київ: Знання, 1984 . – 47 с.
4. Андреева С.І. Клевань. Історичний нарис. / С.І. Андреева. – Рівне: Рівненська центральна районна бібліотека, 2010. – 36 с.
5. Андреев Л.В. Основы исследования и реконструкции города. – Москва: МАРХИ, 1983. – 72 с.
6. Аркин Д. Е. Образы архитектуры и образы скульптуры / Д. Е. Архин. – Москва: Искусство, 1990. – 399 с.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Акты о заселении Южной России XVI-XVIII вв. - Киев, 1859-1914. 37 Т.
8. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – Киев: Будівельник, 1989. – 104 с.
9. Атаманенко В. Типологія міст кн. В. -К. Острозького у південно-східній Волині./ В. Атаманенко // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2012. – Вип. 19. – С. 31-42;
10. Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (засвідченнями описів міста) / В.

Атаманенко // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 32-48

11. Багалій Д. Історія Слобідської України. - Харків, 1991(1917). – 256 с.
12. Багалей Д.И. Магдебургское право в левобережной Малороссии. // Журнал Министерства народного просвещения. Шестое десятилетие. Часть ССLXXX. - Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1892. (ЖМНП) – 59 с.
13. Барер С. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. / С. Барер // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – С. 48–54.
14. Барер С.Д. Историческая справка // Опорный план г. Корца Ровенской области. В 3 т., 9 кн. – Львів, 1990 // Науковий архів інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 54 с.
15. Бевз М.В. Про цінність планувальних структур центрів малих міст // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. - Львів: Львівська обласна організація УТОПІК, 1990. - С. 4-5
16. Бевз М.В. Жовква — ренесансне „ідеальне“ місто. Українська реалізація концептуальної ідеї з трактату П'єтро Катанео // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання. - Жовква-Львів: 1998. - С. 36 - 43;
17. Бевз М.В. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції (на прикладі м. Жовкви) // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. - Вип. 7. - Київ, 2000. - С. 68-75.
18. Бевз М. Збереження історичного планувального укладу в проектах регенерації заповідних територій історичних міст // Вісник Національного університету “Львівська політехніка“. Архітектура. - Львів, 2000. - №410. - С. 62-69.
19. Бевз М.В. Студії архітектурно-містобудівного розвитку міста Белза ХІ-ХХ ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація“. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2002. - Число 12. - С. 30-67.

- 20.Бевз М. До проблеми реконструкції архітектурно-планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел // Белз і Белзька земля. - Белз, 2004. – С. 111-118.
- 21.Бевз М.В. Традиційна житлова забудова малих міст та містечок. До питання вивчення та збереження // Вісник Укрзахідпроектреставрація. - Число 4. - Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996 . - С. 41-46;
- 22.Бевз М.В. Лінда С.М., Мартинюк-Медвецька А.М. Дослідження кам'яниці на пл. Ринок, 12 у Львові // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація“. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2002.- Число 12. - С. 157-164.
- 23.Бевз М. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора архітектури. – Харків, 2004. – 34 с.
- 24.Бевз М. Історичне місто як об'єкт збереження і регенерації // Проблеми теорії і історії архітектури України. Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2007. – Вип. 7. – С. 105-119.
- 25.Беккер А.Ю. О сохранении градостроительных систем прошлого // Теория и практика реставрационных работ. – Москва: Стройиздат, 1972. – С. 21–24
- 26.Беккер А.Ю., Щенков А.С. Современная городская среда и архитектурное наследие. – Москва: Стрийиздат, 1986. – 203 с.
- 27.Белозерова В.Г. О понятии подлинности и историчности памятников искусства // Материальная база сферы культуры. – Вып.3. – Москва, 1998. – С. 3–27.
- 28.Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – Київ: УЦКД, 2001. – 376 с.
- 29.Блейклі Е. Дж. Планування місцевого економічного розвитку. – Львів: Літопис, 2002. – 414 с.

- 30.Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. / М. Близняк // Наукові записки. Історичні науки : на пошану професора Володимира Васильовича Трофимовича / Нац. ун-т «Острозька Академія»; Укр. історич. тов.-во. – Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 68-83.
- 31.Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей.— Москва: Международные отношения, 1979. — 192 с.
- 32.Бойко О.Г. Гебреї Белза та історія постання синагог //Белз і Белзька земля. Белз, 2004. – С.99-110
- 33.Бойко О.Г., Слободян В.М. Белз, знищений першою світовою війною та регуляційний план післявоєнної відбудови // Белз і Белзька земля. - Белз, 2004. – С.140-166
- 34.Бойко О.Г. Юдейська ділянка в містобудівній структурі Золочева // Золочів. – Львів: Галицька брама, 2007. - № 1-2. - С. 31-33
- 35.Бойко О.Г., Слободян В.М. Королівське місто Белз (Державний історико-культурний заповідник). – Белз, 2006. 30 с.
- 36.Бойко О.Г., Слободян В.М. Урбаністичний розвиток Куликова в історичному контексті. // Наша спадщина. Львів: видавництво «Растр-7», 2014. - № 2. – С. 3-18.
- 37.Бойцун Л. Тернопіль у плінні літ. – Тернопіль: Джура, 2003. – 391с.
- 38.Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині / Г. В. Бондаренко. Кн. 1. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. Кн. 1. – 248 с.; Кн. 2. – 218 с.
- 39.Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства / Г. Бондаренко // Краєзнавство. Науковий журнал. № 3. – Київ, 2011. – С. 23-29.
- 40.Бочаров Ю.П. Планировочная структура современного города. Москва: Стройиздат, 1972. – 160 с.
- 41.Будько М. Степань / М. Будько. – Рівне: Азалія, 2003.- 38 с.

42. Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. – Москва: Стройиздат, 1972. –Т.2. –406с.
43. Вадімов В. М. Методологія досвіду розробки та реалізації правил забудови міських територій. Збірник наукових праць «Досвід та перспективи розвитку міст України». Нормативно-правові аспекти містобудування - Київ: Діпромісто, 2007. - Вип. 12., - С. 172–183.
44. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона.- Київ: НДІТІАМ, 2001.- 350 с.
45. Вечерський В. Архітектура і містобудування України доби Гетьманщини. (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Київ: 2001. – 20 с.
46. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України .- Київ: НДІТІАМ, 2003. - 560 с.
47. Вихованець Т. Острозький ринок XVI – XVIII ст.: топографія та соціальна культура / Т. Вихованець // Наук. зап. Вип.7. Історичні науки: до 40-ліття Україн. Іст-го т-ва / Національний університет «Острозька Академія», Укр іст. Т-во. – Острог – Торонто – Нью-Йорк, 2006. – С. 518-541.
48. Вітвіцький М. Зони консерваторської охорони. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2003. – № 13. – С. 153–159.
49. Водзинський Є. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1996. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 243–254.
50. Водзинський Є. Принципи та методи охорони видового розкриття пам'яток архітектури в краєвиді історичних міст (1970-ті – 1990-ті рр..) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Київ: 2011. – 20 с.

- 51.Войтович В. М. Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи / В. М. Войтович. – Рівне: В. Войтович, 2009. – 573 с.
- 52.Вуйцик В. Львівський державний історико-архітектурний заповідник:— Львів: Каменяр, 1979. — 128 с.
- 53.Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем [Текст] / М. М. Габрель; НАН України, Інститут регіональних досліджень. — Київ: Видавничий дім А.С.С., 2004. — 400 с.
- 54.Гарнік Т. Охорона, регенерація, та використання архітектурного потенціалу в контексті розвитку історичного регіону (на прикладі Черкаської області). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Харків, 2007. – 20 с.
- 55.Гаццола П., Дайфуку Х., Коннели Э., Санпаолези П., Секино М. Консервация и реставрация памятников и исторических зданий. Пер. с франц. – Москва: Стройиздат, 1978. – 320 с.
- 56.Гельстон Й. Євреї Жидачева // Галицька Брама. №3-4. – Львів: Видавництво "Центр Європи", 1999.– С.19.
- 57.Гидион З. Пространство, время, архитектура / Сокр. пер. с нем. М.В. Леонене, И.Л. Черня. – Москва: Стройиздат, 1984. – 455 с.
58. Гнесь І.П. Багатоквартирне житло: тенденції еволюції [Текст]: монографія / Ігор Гнесь; Нац. ун-т «Львів. політехніка». — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. — 650 с.
- 59.Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. /Подорожі в Українські Карпати. – Львів: «Каменяр», 1993. – 279 с.
- 60.Горницький Є. Записки топографічно-історичні про стародавнє місто Потелич. // Зоря. - Львів: вид. НТШ, 1890. – С.191-222.
- 61.Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVIII століть) / С. Горін. – Львів: Місіонер, 2007. – 336 с.

62. Горін С. Релігійно-культурна функція монастирів Західної Волині (XVI – середини XVII ст.) / С. Горін // Молода нація: Альманах. – Київ, 1999. – Вип. II. – С. 81-95.
63. Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. – Київ: Наукова Думка, 1991. – 256 с.
64. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. – 291 с.
65. Груза И. Теория города. – Москва: Изд-во лит. по стр-ву, 1972. – 246 с.
66. Грушке Э. Развитие градостроительства. – Братислава: изд-во Словацкой АН, 1963. – 295 с.
67. Гудченко З. Містечка України. / Зоя Гудченко. // Народна творчість та етнографія: журнал / засн.: АН УРСР, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнографії. – Київ: Наук. думка, 1957. – 2006. – №1. – С. 51–57.
68. Гутнов А.Э. Эволюция градостроительства. – Москва: Стройиздат, 1984. – 256 с.
69. Гуляницкий Н. Историко-архитектурное наследие в структуре современного города // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1974. – С. 8–14.
70. Давид Л. Некоторые вопросы теории реставрации памятников архитектуры // Теория и практика реставрационных работ. – Москва: Стройиздат, 1972. – С. 16–20.
71. ДБН 360-92** Планування і забудова міських і сільських поселень. – Київ: ДП “Укрархбудінформ”, 2002. – 110 с.
72. ДБН Б.2.2-2-2008: Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування. – Офіц. вид. – Київ: ДП “Укрархбудінформ”, 2008.

- 73.ДБН Б.2.2-3-2012: Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту / Мінрегіонбуд України. – Видання офіційне. – Київ: ДП “Укрархбудінформ”: Мінрегіонбуд України, 2012. – 13 с.
- 74.Дёмин Н. М. Управление развитием градостроительных систем. - Київ: Будівельник, 1991. - 184 с.
- 75.Дженкс Ч. Язык архитектуры постмодернизма. – Москва: Стройиздат, 1985. – 136 с.
- 76.Диба Ю.Р. Закономірності формування архітектури Русі (за джерельною базою X - XIV ст.) [Текст] : автореф. дис. д-ра архітектури: 18.00.01 / Диба Юрій Романович ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". - Львів, 2014. – 34 с.
- 77.Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / Мар’яна Долинська. – Львів: Видав-во Національного університету Львівська політехніка, 2006. – 356 с.
- 78.Душкина Н. Понятие подлинности в современной теории и практике реставрации // Материальная база сферы культуры. – Вып.3 – Москва, 1996. – С. 3–8.
- 79.Жидецька О. Цінні знахідки краєзнавців Полонного Хмельницької області / Олена Жидецька // Краєзнавство. - 2012. - № 4. - С. 208-209.
- 80.Захер-Мазох Леопольд. Жіночі образки з Галичини. / Вибрані твори.. – Львів: Літопис, 1999. – 398 с.
- 81.Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. - Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.
- 82.Зитте К. Художественные основы градостроительства. – Москва: Стройиздат, 1993. – 255 с.
- 83.Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.

84. Зуць Н.И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561-1884). / Н.И. Зуць. – Староконстантинов: Типо-Литография С.Аренберга (Под упр.И.Шехтмейстера), 1884. – 56 с.
85. Іваночко У. Розвиток архітектурно-планувальної структури міст Галичини в умовах урбанізаційного процесу 1772-1918 рр. Дисерт....канд.арх. – Львів, 2004. - 394 с.
86. Із Австрійсько-Німецької україніки. Упор. Б. Гавришків. - Львів: Аверс, 2008. – 140 с.
87. І.Л. Городок Маркополь // Временник института ставропигийского. - Львов: Ставропигийский институт, 1871 – С. 125
88. Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець / За ред.. Вечерського В.В. – Київ, 2013. –334 с.
89. Іконников А.В. Старое и новое в системе города. Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – Москва: Стройиздат, 1978. – 208 с.
90. Ігнаткин, И. Охрана памятников истории и культуры : Справочное пособие / И.А. Ігнаткин. – Москва: Высшая шк., 1990. – 223 с.
91. Каплінська М. В. Проблеми регенерації ринкової площі м. Городка // Вісн. Нац. ун-ту "Львівська політехніка". - 2012. - № 728. - С. 155-163.
92. Каплінська М. В. Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Львів, 2015. – 157 с.
93. Капраль М. М. Стан та перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова / Мирон Миколайович Капраль. // Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – №20. – С. 313–323.
94. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі на прикінці XVIII віку. – В кн.: Історико-географічний збірник. - Київ, 1931. т 4. – С.161-187.

95. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини ХІХ століття (за матеріалами Олицької ратуші) // Наук. Зап. Інституту укр. Археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського: зб.пр. молодих вчених та аспірантів— Т. 19., Кн.1.. — Київ, 2009.— 492-502С.
96. Карп'юк А. Костопіль : сторінки історії / А. Карп'юк. — Костопіль: Костоп. друк., 1999. — 104 с.
97. Кісь Я. Виникнення і розташування міст на території Руського і Белзького воєводств від ХІV до середини ХVІІ ст. // Архіви України. — Київ, 1968. - № 1. — С. 35-41
98. Кісь Я. До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у ХІV - ХVІІ ст. // Вісник Львівського університету/ Львівський університет ім.. І. Франка. Вісник, серія історична. — Львів: видавництво Львівського університету, 1970. — Вип. 6. — С. 27-46.
99. Клименко П.Р. З історії забудови Умані / П.Р. Клименко. — Умань: АЛМІ, 2006. — 143 с.
100. Ключик О. Комаровський М., Косцелєцький П. П'ять вдалих кроків до європейського проекту. Посібник. - Варшава: Інститут Східноєвропейських досліджень, 2009. — 98с.
101. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні: (ХVІ - перша половина ХІХ ст.): іст.-прав. дослідження / М. М. Кобилецький. - Львів: ПАІС, 2008. - 405 с.
102. Ковальчук С. Ф. Скільки ж років Слауті. //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. 2012 — С.404-410
103. Колосок Б. В. Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ, 2001. — Вип. 3. — С. 49–72.
104. Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник. - Київ-Львів, 1996. — 586 с.

105. Косьмина Т.В. Сільське житло Поділля. – Київ: Наук. думка, 1980. – 190 с.
106. Кравцов С.Р. Історія розвитку та проблеми збереження містобудівельної спадщини м. Буська // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. - Львів: Льв. обл. організація УТОПК, 1990. - С. 8-9;
107. Кравцов С.Р. Містобудівельні принципи XVII – XVIII ст. в плануванні м. Івано-Франківська // Обласна науково-практична конференція присвячена 325-річчю заснування міста Івано-Франківська: Тези доповідей. – Івано-Франківськ, 1987. – С. 145-146.;
108. Кравцов С.Р. Из градостроительной истории Ивано-Франковска// Архитектурное наследство. – Москва, 1992. - Вып. 39. - С.130-134;
109. Кравцов С.Р. Принципы регулярного градостроительства Галичины XIV – XVII веков.): дисерт. ...канд.арх. – Москва, 1993. – 91 С.
110. Кравцов С.Р. Принципы регулярного містобудування Галичини XIV – XVII ст. // Вісник Укрзахідпроектреставрація, - Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2007. Число 17. – С.112 - 184.
111. Кравченко В.М. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – Київ, 1990. – 406 с.
112. Кравич Д. П., Стельмашук Г. Г. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. – Київ: Наукова думка, 1988. – 270 с.
113. Кривенко А., Крощенко Л. Комплексні дослідження історико-культурної спадщини Вішнівця. //Архітектурна спадщина України. Вип.3, част.2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури/ за ред.. В. Тимофієнка. – Київ: Українознавство, 1996. – С. 198-208
114. Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI – XVIII ст. // географічний фактор в історичному процесі. - Київ, 1990. – С. 134-145

115. Крипякевич І. Галицько-Волинське князівство. - Київ: Наукова думка, 1984. – 174 с.
116. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів: Апріорі, 2007. – 116 с.
117. Крип'якевич І. З історії Жовкви. // Життя і знання. – Львів: НТШ, 1933. – С. 3-8
118. Крижанівська Н.Я. Основи ландшафтного дизайну: Підручник / Н.Я.Крижанівська. – Київ: «Ліра-К», 2009. – 218 с.
119. Крыжицкий С.Д. Античные поселения Нижнего Побужья. (Археологическая карта). – Киев: Наукова думка, 1990. – 136с.
120. Крощенко Л. Старий Костянтинів – нове волинське місто XVI століття. //Архітектурна спадщина України. Вип.5. Традиції та новаторство у містобудуванні України/ за ред.. В. Тимофійєнка. – Київ: НДІТІАМ, 2002. – С.132-153
121. Кудрявцев М.П. Развитие планировочной структуры городов с учетом историко-архитектурного наследия // Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – Москва: Стройиздат, 1978. – С. 89–106.
122. Кушніренко М.М., Яценко В. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2003. – Вип. 486. – С. 130-139.
123. Лаврик Г.И. Качество проектирования жилища – Київ: Будівельник, 1976. - 128 с.
124. Лавров В.А. Развитие планировочной структуры исторически сложившихся городов. – Москва: Стройиздат, 1978. – 176 с.
125. Ле Корбюзье. Три формы расселения. Афинская хартия / Пер. с франц. Ж. Розенбаум. – Москва: Стройиздат, 1976. – 136 с.

126. Линч К. Образ города. - Москва: Стройиздат, 1982. – 328 с.
127. Липа К. Актові книги Сатанівського магістрату: відомості щодо архітектури міста // Архітектурна спадщина України. Вип.3, част.2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури/ за ред.. В. Тимофієнка. – Київ: Українознавство, 1996. – С. 109-116
128. Липа К. Малі міста Поділля XVI–XVII ст. Проблема стилю. // Архітектурна спадщина України. - Київ: Українознавство, 1997. - Вип. 4. - с. 30-39
129. Липка Р., Вуйцик В. Зустріч зі Львовом. Путівник. - Львів: Каменяр, 1987. – 175 с.
130. Лінда С.М. Історизм у розвитку архітектури [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра архітектури : [спец.] 18.00.01 "Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури" / Лінда Світлана Миколаївна; Нац. ун-т "Львівська політехніка". - Львів, 2013. - 39 с.
131. Логвин Г.Н. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель /Автор текста и сост. альбома Г.Н. Логвин. – Москва: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982. – 455 с.
132. Лозін А. А. Варковичі: документи та матеріали з історії / упоряд А. А. Лозін. – Рівне: ПП М. Дятлик, 2013. – 276 с.
133. Лотман Ю. Архитектура в контексте культуры // Семиосфера.: "Искусство - СПб", 2000. – 704 с.
134. Лукомский Г.К. Галиция в ея старине. – Петроград: Изд. Т-ва Р. Голике и А. Вильборг, 1915. – 125 с.
135. Лукомський Ю.В., Петрик В.М. Міста Галицького князівства XI – XIII століть. //Вісник ДУ «Львівська політехніка», Архітектура, № 379. - Львів, 1999. – С. 43-53.
136. Малаков Д.В. Минувшина Немирова. / Д.В. Малаков– Київ, 2008. – 104 с.

137. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. Метафизическое рассуждение о сознании, символике и языке. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1999. – 216 с.
138. Мардер А.П. Эстетика архитектуры: Теоретические проблемы архитектурного творчества. - Москва: Стройиздат, 1988. - 216 с.
139. Мацюк О. Пам’ятки оборонного будівництва Жидачева // Галицька Брама. №3-4. – Львів: Центр Європи, 1999. – С. 16-18
140. Михайлишин О.Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921 – 1939 рр. Монографія. – Рівне: Дятлик М., 2013. – 352 с.
141. Михайлишин О.Л. Містобудівні особливості локалізації палацово-паркових ансамблів Волині у другій половині XVIII – першій половині XIX століття // Архітектурна спадщина України. Традиції та новаторство у містобудуванні України/ за ред.. В. Тимофієнка. – Київ.: НДІТІАМ, 2002. - Вип.5. – С.247-269
142. Михайлишин О.Л. Охорона історичного середмістя Кременця в 20-30-х роках XX ст. / О.Л. Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури і містобудування: наук.-техн. зб. / відп. ред. Н.М.Дьомін. – Київ: КНУБА, 2013. – Вип. 34. – С. 160-168
143. Михайлишин О.Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921 – 1939 рр. Монографія. – Рівне: Дятлик М., 2013. – 352 с.
144. Михайлишин О.Л. Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. арх. наук : спец. 18.00.01 "Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури" / Михайлишин Ольга Леонідівна – Львів, 2014. – 34 с.
145. Михайлов Б.П. Витрувий и Эллада. Основы античной теории архитектуры. – М., Стройиздат, 1967. – 280 с.
146. Михайловський Е.В. Реставрация памятников архитектуры. Развития теоретических концепций. – М.: Строиздат, 1971. – 190 с.

147. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража // Галицька Брама, № 1-3, - Львів, 2004. – С. 11-15.
148. Мироненко В. П. Архитектура, дизайн, ергономика: иллюстрированный терминологический словарь-справочник / В. П. Мироненко. - Белгород : БГТУ, 2009. - 403 с.
149. Могитич І. Проблеми збереження традиційної архітектурної спадщини. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. - Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996, - № 4, - С. 17 – 18.
150. Могитич Р.І. Підгайці (історико-містобудівельний нарис) // Вісник Укрзахідпроектреставрація.— Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1993 - Ч. 1. – С. 17-22.
151. Могитич Р.І. Бібрка. (княжа доба у планувальній структурі західноукраїнських міст). // Вісник Укрзахідпроектреставрація.— Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1994. - Ч.2. – С. 3-9
152. Могитич Р.І. Головна площа Галича. // Вісник Укрзахідпроектреставрація.— Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996 - Ч.5.– С. 12-15.
153. Могитич Р.І. Рогатин у системі історичних шляхів. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. — Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996 - Ч.5. – С. 24-26.
154. Могитич Р.І. Миколаєвичівська кам'яниця у Львові (історично-архітектурна реконструкція на підставі архівних джерел XVI — XVIII століть) // ЗНТШ, Т. ССХІ.— Львів: вид. НТШ, 2001. — С. 474–494.;
155. Могитич Р.І. Будівельний кошторис 1637 р. на побудову крамнички на пл. Ринок у Львові// Вісник Укрзахідпроектреставрація.— Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2009. - Ч. 19. — С. 236–240.
156. Могитич Р.І. Урбаністичне середовище Львова у XVI -другій половині XVII ст. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. - Львів: інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2006. – Ч. 16.– С. 20-38

157. Моисеенко З.В. Архитектура сельских жилых домов Молдавии / З. Моисеенко. - Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1973. - 204 с.
158. Морозов А. Міський магістрат - невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина. // Відлуння віків. - № 1. – Ніжин, 2004. - С.61-64.
159. Накопало В. Нові дослідження старої жовківської ратуші. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2005. – Ч. 15. – С. 86-92
160. Намозов О. Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. – Рівне : ПП ДМ, 2013. – 148 с.
161. Николаенко В.А. Типологические и методологические проблемы формирования индивидуальной малоэтажной жилой застройки в Украине [Текст]: дис...д-ра архитектуры: 18.00.01 / Николаенко Владимир Анатольевич; Киевский национальный ун-т строительства и архитектуры. - Київ, 1999. – 367 с.
162. Нора П'єр. Теперішнє, Нація, Пам'ять. (переклад із французької Андрія Рєпи). - Київ: Кліо, 2014. - 272 с.
163. Ночовний Ю. Малюнок-схема головної вулиці Лубен: маловідоме джерело історії ратушного міста Гетьманщини XVIII століття / Ю. Ночовний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. — Київ, 2012. — Вип. 21, ч. 2. — С. 23-27
164. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – Київ: АртЄк, 2002. – 136 с.
165. Пам'ятки архітектури Подільської губернії. Стефан Таранущенко. - Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2013. – 436 С.
166. Панченко Т.Ф. К вопросу об управлении развитием Большой Ялты // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Київ, 1998. – №3. – С. 86 -91

167. Панченко Т.Ф. О нормах планировки и застройки курортов и зон отдыха и направлениях их совершенствования // Градостроительство. – Киев, 1976. – №27. – С. 30-37.
168. Пархуць Л. Ланшафтні особливості гірських містечок на Бойківщині кінця XVIII – кінця XIX століть. // Науковий вісник: проблеми та перспективи розвитку лісового господарства. Збірник науково-технічних праць.– Львів, УкрДЛТУ, 1998. - Вип. 9.1. – С. 178-179
169. Паскуаль-і- Руїс Ж., Драгоєвич С., Діташиайр Ф. Довідник з питань участі громадян у формуванні культурної політики європейських міст. - Київ: Оранта, 2007. – 120 с.
170. Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича. – Львів: Каменяр, 1991. – 165 с.
171. Петришин Г. П. Карта Ф. фон Міга" (1779-1782pp.) як джерело до містознавства Галичини. - Львів: НУ "Львівська політехніка", 2006. - 292 с.
172. Петришин Г. П. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження. - Львів: НУ "Львівська політехніка", 2006. - 212 с.
173. Петришин Г. П. До питання формування мережі міст України XIV – XIX ст. (у європейському контексті) // Архітектурна спадщина України. Вип.3. Питання історіографії та джерелознавства Української архітектури / за ред.. В. Тимофієнка. – Київ: Українознавство, 1996. – С. 56-88
174. Петришин Г.П. Місце Галичини у сучасному містотворчому процесі України // Вісник Державного Ун-ту «Львівська політехніка». – Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1999. – № 375. – С. 166–172
175. Петришин Г. П., Іваночко У. І. Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772 – 1918 pp.) // Вісник Державного Ун-ту "Львівська політехніка", - Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1999. - №379. – С.67-96.

176. Пламаницька О. Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. - Москва, 1990. - № 37. - С.223-233.
177. Пламаницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 1673–1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги. — Київ: Українознавство, 1996. — С. 82-105.
178. Пламаницька О. Особливості еволюції містобудівної структури Кам'янця-Подільського у XV-XVII ст. // Архітектурна спадщина України. Традиції та новаторство у містобудуванні України / за ред. В. Тимофієнка. – Київ.: НДІТІАМ, 2002. - Вип.5. – С. 28-50
179. Пламаницька О. Деякі риси подільських міст та містечок. За матеріалами колекції Миколи Топоркова // Архітектурна спадщина України. – Київ: НДІТІАМ, 1996. - №3, ч.2. – С. 189-198
180. Пламаницька О. Автентичність і достовірність: концепт і проблема архітектурної реставрації // Архітектурний вісник КНУБА. – Київ: КНУБА, 2014. - Вип. 1. - С. 83-92.
181. Площанский В. Галицко – русский город Станиславов по достоверным источникам // Научный сборник издаваемый литературным обществом Галицко – Русской матици. – Львов, 1868. – С. 15-56
182. Площанський В. Королівське вільне місто Дрогобич. Перевидання 1867 року. – Дрогобич: Бескид, 1991 – 56 с.
183. Площанський В. Судовая Вишня // Слово. - Львов, 1875. - № XV. – С. 1-2
184. Площанский В.М. Галицко-русский город Жолков. – Львов. Наук. сб., 1868. - вып 1/4, - С. 221-272.
185. Площанский В.М. Буск, город и бывшее княжество того имени на Галицкой Руси. – Львов: НТШ, 1872. – 34 с.
186. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – Київ: Наук. думка, 1980. – 152 с.

187. Подъяпольский С. С., Бессонов Г. Б., Беляев Л. А., Постникова Т. М. Реставрация памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1988. – 264 с.
188. Попенко В. П. Дубровиця: путівник / В. П. Попенко. – Львів: Каменяр. 1986. – 40 с.
189. Посацький Б. С. Просторово територіальний розвиток міст Західної України (1945 -1990 рр.) // Вісник Державного Університету "Львівська політехніка". – Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1999. - №379. – С.107-114.
190. Посацький Б. С. Перші післявоєнні проекти планування і забудови малих історичних міст Львівської області (1946-1947 рр.). // Вісник: Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996. - №5. – С.31-44.
191. Праці Центру пам'яткознавства. - Київ, 1992. - Вип. I. – 338 с.
192. Прибега Л. Традиційне сільське середовище і методи охорони народної архітектурної спадщини. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. - Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1996, - Ч. 4. - С. 15 – 16.
193. Прибега Л. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – Київ: [б.в.], 1997. – 143 с.
194. Прибега Л. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: Методологічний аспект. – Київ: Мистецтво, 2009. - 304 с.
195. Прибега Л. Архітектурна пам'яткоохоронна методика як наукова дисципліна // Праці центру пам'яткознавства. - Київ, 2010. - № 17, – С. 16- 23
196. Проскуряков В. І. Архітектура українського театру. Простір і дія. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2001. – 564 с.

197. Пруцын О. И. Реставрация и реконструкция архитектурного наследия: теоретические и методические основы реставрации исторического и архитектурного наследия. – Москва: Академия реставрации, 1996. – 91 с.
198. Пучков А. Архитектуроведение и культурология: Избранные статьи. - Киев: Изд. дом А. С.С, 2005. - 608 с.
199. Пучков А. Города: От библейских времен до средневековья. - Киев: Изд. дом А+С, 2005. - 208 с.
200. Рабонець С., Слука С. Червоноград. Кристинопіль. - Львів: Край, 1994. – 50 с.
201. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (Друга половина XIX — початок XX століття): // Записки НТШ. — Львів: НТШ, 1992. — Том ССХХІІІ. — С.95-105.
202. Ранинский Ю.В. Памятники архитектуры и градостроительства. – Москва: Высшая школа, 1988. – 64 с.
203. Ревський І. Методичні основи регенерації та реконструкції класицистичних площ (на прикладі міст Центральної та Південної України). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. - Київ, 2011. – 20 с.
204. Реньє А. Тоді в Болехові. Гебрайська одісея. // Кур'єр Кривбасу. - Кривий Ріг, 2013. - №278-279-280. - С.134-135
205. Рымашевский Б., Борусевич В. Реконструкционные и реставрационные проблемы старых городов Польши // Архитектурно-историческая среда. – Москва: Стройиздат, 1990. – С. 223–401.
206. Рибчинський О.В. Архітектура бароко (XVII – XVIII ст.). Архітектура // Архітектура Львова: час і стилі. XIII – XXI ст.»/ наукова редакція Ю.Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2008. – С.127 - 160

207. Рибчинський О.В.. Changes in Market Squares of Historical Cities and Towns of Ukraine in the 20th century. // ПРАЄНМА. Томск: Томский Государственный педагогический университет, 2015. - Номер 4 (6). – С. 76-91
208. Рибчинський О.В. Market square as the main expression of urbanity in Galician town // Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. Vienna: «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2016. - № 1-2. - S. 3-5.
209. Рибчинський О.В. Ринкова площа історичного міста як генератор наративів культури. // Spheres of culture. Lublin: Branch of Ukrainian studies of Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. – Lublin, 2016. – S. 416-426
210. Рибчинський О.В., Khokhon M. Seventeenth and eighteenth century fortified monasteries in Ukraine's western region in the context of their historical development. // ПРАЄНМА. - Томск: Томский Государственный педагогический университет, 2016. - Номер 2 (8). – С. 8-23
211. Рибчинський О.В. Формування ринкової площі та її забудови у місті Щирець. // Збірник ДУ “Львівська політехніка”, “Архітектура”. – Львів: ДУ “Львівська політехніка”, 2000. -№ 410. - С.128-133.
212. Рибчинський О.В. Архітектура забудови ринкових площ міст та містечок Галичини кінця XVIII - початку XX століття // Збірник НУ “Львівська політехніка”, “Архітектура”. – Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2001. -№ 429. – С.174-177
213. Рибчинський О.В. Маркопіль – містечко з землі // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, - 2002. - № 12. – С.76-89.
214. Рибчинський О.В. Архітектура караван-сараїв в Україні // Вісник. Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація. - 2005. - № 15. – С. 38-54.
215. Рибчинський О.В. Принципи формування барокових кронштейнів Львівських кам'яниць // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2006. - № 16. – С. 122-144.

216. Рибчинський О.В. Хрещаті ратуші у містах та містечках України // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2008. - № 18. – С.85-106.
217. Рибчинський О.В. Каплінська М., Качур О. Дерев'яний шпихлір у Жидачеві// Вісник. Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2008. - № 18. – С.231-240.
218. Рибчинський О.В. Ринкові площі як головний публічний простір Галицького міста // Містобудування та територіальне планування: Науково-технічний збірник. – Київ: КНУБА, 2009. – Вип.33. - С. 364-37
219. Рибчинський О.В. Бойківське містечко Сможе // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2009. – Ч. 19.– С. 35-54
220. Рибчинський О.В. Архітектура даху будівлі як елемент гебрейської культури // Вісник Національного університету «Львівська політехніка», Архітектура. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2011. - №716. – С. 234-241
221. Рибчинський О.В., Каплінська М.В. До питання регенерації ринкової площі Жидачева // Вісник Національного університету львівська політехніка, Архітектура. - Львів: НУ «Львівська політехніка», 2011. - №716. – С. 241-248
222. Рибчинський О.В. Ренесансна ратуша // Пам'ятки України. – Київ, 2012. - №2-3 – С. 6-10
223. Рибчинський О.В. Архітектура забудови ринкової площі Підгаєць // Пам'ятки України. – Київ, 2012. - №2-3. – С. 10-16
224. Рибчинський О.В. Розвиток планувальної структури Червонограда (Кристинополя) протягом XVII – початку XXI ст. // Містобудування та територіальне планування. – Київ: КНУБА, 2015. - № 55. – С. 343-349.
225. Рибчинський О.В. Символіка ратуші XVII – XVIII століть у соціокультурному просторі міст Галичини. // Архітектурний вісник КНУБА. - Київ: КНУБА, 2015. – Вип 5. – С. 135–142.

226. Рибчинський О.В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста.// Вісник НУ «Львівська політехніка», «Архітектура». – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2015. - № 816. - С. 204-213
227. Рибчинський О.В. Простір ринкових площ як наратив розвитку історичного міста України. // Науковий вісник ХНУБА. - Харків: ПФ»Михайлов, 2015. - № 2 (80). – С. 64-74.
228. Рибчинський О.В. Особливості формування ринкових площ в контексті розвитку історичних міст України // Проблеми теорії та історії архітектури України. Збірник наукових праць. - Одеса: Астропринт, 2015. - №15. - С. 15-21.
229. Рибчинський О.В. Особливості композиційно-планувальної структури містечка Чернелиця. // Пам'ятки України. Історія та культура. - Київ, 2015. - № 7-8. – С. 74-79.
230. Рибчинський О.В. Стратегії ревіталізації архітектурних ансамблів ринкових площі історичних міст Західної України. // Архітектурний вісник КНУБА. - Київ: КНУБА, 2015. – Вип 7. – С. 265–272.
231. Рибчинський О.В. Місцева громада та збереження спадщини в контексті ревіталізації ринкових площ історичних міст України. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - Київ: КНУБА, 2016. - № 42. – С. 120-126.
232. Рибчинський О.В. Програма та проектні складові ревіталізації ринкових площ історичних міст України. // Містобудування та територіальне планування. – Київ: КНУБА, 2016. - № 59. – С. 381-389
233. Рибчинський О.В. Дослідження планувальної структури колишнього гебрейського релігійного центру в Белзі // Збірник „Белз і белзька земля”. – Белз, 2004. – С.28-33.
234. Рибчинський О.В. Археологічні дослідження в Белзі // Збірник „Белз і белзька земля”. – Белз, 2004. – С.33-41.
235. Рибчинський О.В. Цінний дерев'яний зрубний будинок при вулиці Зеленій, 2 у Белзі// Збірник „Белз і белзька земля”. – Белз, 2004. – С.119-

- 122.
236. Рибчинський О.В. Іконографія Белза в збірках Інституту мистецтва Польської Академії наук у Варшаві // Збірник „Белз і белзька земля”. – Белз, 2004. – С.142-145.
237. Рибчинський О.В. Язлівець – місто ренессансу // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 2005. Том ССXLIX. – С. 270-310
238. Рибчинський О.В. Міські ратуші // Незалежний культурологічний часопис „І”. – Львів, 2005. - №36. – С. 42-48.
239. Рибчинський О.В. Язлівець – місто ренесансу // Незалежний культурологічний часопис „І”. – Львів, 2005. - №36. – С. 76-94.
240. Рибчинський О.В. Львівський поштар Роберто Бандіnellі // Незалежний культурологічний часопис „І”. – Львів, 2004. - №36. – С. 284-290.
241. Рибчинський О.В. Дубик Ю. Піняжко Т. Архітектура малих максиміліянських веж Львівської цитаделі // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 2008. - Том ССCLV. – С. 379-399
242. Рибчинський О.В. Феномен архітектури ринкових площ міст та містечок Галичини // Галицька Брама. - Львів, 2010. №10 (190). – С. 10-12.
243. Рибчинський О.В. Хрестоподібні в плані ратуші у містах та містечках України. / Станіславівські ратуші. - Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2011. – С. 47-61
244. Рибчинський О., Підставка Р. Язловець: Історія, Архітектура, Туризм. – Тернопіль: Видавничий відділ ТНПУ, 2011. -75 с;
245. Рибчинський О.В. Ренесансова ратуша в Підгайцях / Підгайці та Підгаєччина. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – С. 323-329
246. Рибчинський О.В. Архітектура забудови ринкової площі в Підгайцях / Підгайці та Підгаєччина. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – С. 329-340
247. Рибчинський О.В. Замок у Підгайцях та його оточення на початку

- XIX ст./ Підгайці та Підгаєччина. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – С. 340-349
248. Рибчинський О.В. Архітектурно-містобудівний розвиток міста Жидачів XI – XX ст. // Наша спадщина. Науково-популярний журнал. - Львів: Растр-7, 2015. - Випуск 1(3). – С.3-11.
249. Рибчинський О.В. Планувальні особливості ринкових площ з замками в історичних містах України. // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. - Львів: Растр-7, 2015. - Число 7. – С. 249-267.
250. Рибчинський О. Хохонь М. Особливості формування оборонних укріплень монастиря оо Домініканів у Підкамені. // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. - Львів: Растр-7, 2015. - Число 7. – С. 268-273.
251. Рибчинський О.В. Ресурси ревіталізації ринкових площ історичних міст України. // Наша спадщина. Науково-популярний журнал. - Львів: Растр-7, 2015. - Випуск 4(6). – С.12-16.
252. Рибчинський О.В. Стратегії ревіталізації ринкових площ історичних міст України як простору культурної спадщини./ О.В.Рибчинський // Матеріали III Міжнародної конференції Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання. 7-8 квітня, 2016 р. - Львів, 2016. – С. 152-160
253. Рибчинський О.В. Канон Андреа Палладіо в архітектурі історичних міст України. /О.В.Рибчинський // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Палладіо. Вплив у Східній Європі». 8 квітня, 2016 р. - Львів: НУ «Львівська політехніка»,2016. – С. 48 - 53
254. Рибчинський О.В. Проблеми реставрації пам'яток з натурального каменю, розташованих у міських парках. / О.В. Рибчинський // Матеріали міжнародного науково-практичного симпозиуму «Арнольд Рерінг – мистецтво і природа в урбаністичному розвитку Львова. 19-21 травня, 2016 р. - Львів: Растр 7, 2016. – С.73

255. Ричков П. А. Дорогами южной Ровенщины. От Корца до Пляшевой. - Москва: Искусство, 1989. - 176 с.;
256. Ричков П. А. Західноукраїнські міста-фортеці XVI - XVIII ст. // Пам'ятки України. – Київ, 1990. - №2, - С.20-22;
257. Ричков П. А. Ринкові площі міст Волині ХУ - ХІХст. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези наук. конф. по атласу історії культури Волинської обл. - Луцьк: ЛДПІ, 1991. - С.32-35;
258. Ричков П. А. Градостроительная эволюция Станислава в XVII-XIX веках // Архитектурное наследство. – Москва, 1996. - Вып. 41. - С.81-89
259. Ричков П. А. Місто-фортеця Броди - пам'ятка містобудівного мистецтва // Тези доп. наук.-техн. конф., присвяченої 70-річчю УІВГ. Секція: Промисл. та цивіл. буд-во. - Рівне: УІВГ, 1992. - С.58-59
260. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. - Рівне: ПП ДМ, 2010. - Вип.2. - С.5 - 28
261. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII – XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. - Рівне: ПП ДМ., 2008. - С.57 - 79
262. Ричков П. А. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. - Рівне: ПП ДМ., 2012. - Вип.3.- С.122 - 142
263. Ричков П. А. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву // Збірник наукових праць "Старий Луцьк". - Луцьк, 2009. - Вип.5. - С. 171-186.
264. Ричков П. А. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця ХІХ ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Науковий збірник: - Луцьк, 2009. - Випуск 32. - С.7-22.;
265. Ричков П. А. Просторова еволюція Володимира-Волинського від витоків до кінця ХІХ ст. // Архітектурна спадщина Волині. - Рівне: ПП ДМ., 2012 - Вип.3. - С.105 – 121.

266. Ричков П. А. Градостроительное искусство Западной Украины ХУ-ХІХ вв. Дис. д-ра архитектуры: - Москва: НИИТИАГ, 1993. - 819 с.
267. Ричков П. А. Ринкові площі міст Волині ХУ – ХІХ ст. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези наук. конф. по атласу історії культури Волинської обл. - Луцьк: ЛДП, 1991. - С.32-35.
268. Ричков П. А. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня. // Архітектурна спадщина України.: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури/ за ред.. В. Тимофійенка. – Київ: Українознавство, 1996. - Вип.3, част.2. – С.31-44
269. Ричков П. А. Українська архітектурна спадщина товариства Ісуса. Коротка антологія. // Архітектурна спадщина України. Традиції та новаторство у містобудуванні України/ за ред. В. Тимофійенка. – Київ: НДІТІАМ, 2002. - Вип.5. – С.169-195
270. Ричков П. А. Волинь в літографіях Генрика Пейера // Велика Волинь: минуле та сучасне. Тези 3-ї міжнар. наук.-краєзн. конф. - Житомир: ЖОІВВ, 1993. - С. 132-134
271. Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці ХVІІІ ст. // Архітектурна спадщина Волині. Зб. Наук. Праць. / За ред. П.А. Ричкова. Рівне: Дятлик М., 2014. – С. 76 -79.
272. Родічкін І. Людина, середовище, відпочинок. - Київ: Будівельник, 1977. - 159 с.
273. Рорер Й. Спостереження під час подорожі від турецького кордону через Буковину, Східну й Західну Галичину, Сілезію та Моравію до Відня. / Із Австрійсько-Німецької україніки. – Львів:Аверс, 2008. – 104 с.
274. Рот Й. Білі міста. - Київ: Смолоскип, 1998. – 216 с.
275. Рудницький А.М. Управління міським середовищем. Навч. посібн. – Київ, 1991. – 100 с.

276. Саваренская Т.Ф. Западноевропейское градостроительство XVII – XIX веков. Эстетические и теоретические предпосылки. – Москва: Стройиздат, 1987. – 190 с.
277. Саймонс Дж. Ландшафт и архитектура. – Москва: Изд-во лит. по стр-ву, 1965. – 194 с.
278. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV в. – 60-х годах XVI в. – Київ, 1989- 231 с.
279. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI – XVIII століть. - Тульчин, 1998. – 56 с.
280. Сердюк І. Полкові міста лівобережної України середини XVIII ст.: Історико-демографічний вимір (На прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба) / канд.. дис.. - Полтава, 2010. – 283 с.
281. Сеницкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого / Л. Сеницкий // Киевская Старина. – Киев, 1893. – Февраль. – С. 274-292.
282. Січинський Ю. Поділля під владою Литви. /упорядники Ващук Д., Мошак М.: Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2009.- 160 с.
283. Січинський В. Потелич. // Життя і знання.- Львів: НТШ, 1933. – С. 277-279.
284. Січинський В. Христинопіль. // Життя і знання.- Львів: НТШ, 1935. – С. 142.
285. Січинський В. Українське деревляне будівництво і різьба. – Львів: НТШ, 1936. – 32 с.
286. Слепцов О. Архітектура цивільних будівель: Індустріалізація. - Київ, 2010. - 248 с.
287. Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. - Львів: НТШ, 1998. – 863 с.

288. Снітко І. Методика реконструкції античного міста. (на прикладі Херсонеса Таврійського). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Харків, 2005. – 20 с.
289. Созанський І. З минувшини Бродів. Причинки до історії міста в XVII в. (репринтне видання 1911 р.) - Броди, 2003. – 69 с.
290. Соколова А. Домостроительная традиция штетлов Подолии в пам'ятниках і памяти // Этнографическое обозрение № 6. – Москва, 2009. – С. 38 - 57
291. Соколова А. Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии: XVIII – начало XX вв. Дис....канд.арх. – Санкт-Петербург, 2002. – 137 с.
292. Соколова А. Фотографические снимки в “Альбом еврейской художественной старины” // Фото-архив экспедиций С. А. Ан-ского. Вып 4 (в 2-х частях). СПб.: Петербургская иудаика, 2007.
293. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 1. Подолия. СПб. – Санкт-Петербург: Єзро, 1997. – 256 с.
294. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. СПб. – Санкт-Петербург: Издатель А.Гершт, 2000. – 704 с.
295. Таранушенко С. Архітектура урядових будівель Гетьманщини XVIII ст. - Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2013. – 138 с.
296. Теодорович Н. Городъ Владіміръ Волынской губернии. - Почаевъ: типографія Почаево-Успенской лавры, 1893. – 269 с.
297. Теодорович Н. Городъ Кременецъ Волынской губернии. - Почаевъ: типографія Почаево-Успенской лавры, 1890. – 70 с.
298. Теодорович Н. Городъ Заславль Волынской губернии. - Почаевъ: типографія Почаево-Успенской лавры, 1891. – 50 с.
299. Теодорович Н. Городъ Старокостантиновъ Волынской губернии. - Почаевъ: типографія Почаево-Успенской лавры, 1894. – 70 с.
300. Тимофієнко В.І. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. — Киев: КиевНИИТИ, 1986. — 284 с.

301. Тимофієнко В.І. Доба ампіру в містобудуванні Слобожанщини і Полтавщини // Архітектурна спадщина України. — Київ: НДІТІАМ, 2002. — Вип. 5. — С. 238–246
302. Тимофієнко В.І. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: Теорія і практика. — Київ, 2007. — С. 283–312
303. Тимофієнко В.І. Охорона культурної спадщини та проблеми забудови центрів сучасних міст // Художня культура. Актуальні проблеми: Наук. вісник ІПСМ АМУ. — Київ: Муз. Україна, 2004. — Вип. 1. — С. 91–106.
304. Тимофієнко В.І. Спільні риси в містобудуванні Чернігівщини та Південної України на зламі XVIII–XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. — Чернігів, 1985. — С. 116–118
305. Тимохин В.А. Территориальный рост и планировочное развитие города. — Киев: Будівельник, 1989. — 104 с.
306. Тиц А. Основы архитектурной композиции и проектирования. - Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1976. - 255 с.
307. Топилко С. Архітектурно-планувальна структура містечок Галичини, закладених у другій половині XVI - XVII століттях. Дисерт....канд.арх. — Львів, 2003. - 163 с.
308. Топилко С. До питання розпланування ренесансних містечок Галичини // Вісник ДУ «Львівська політехніка», Архітектура — Львів: видавництво ДУ «Львівська політехніка», 1999. - № 379. — С.193-195.
309. Трегубова Т.А. Планировка средневекового Львова (опыт историко-градостроительного анализа): дисерт. ...канд.арх. — Киев, 1971. — 140 с.
310. Трегубова Т. Полонне- місто-фортеця XVIII століття // Мистецтво і сучасність: Збірник наукових праць АН УРСР, інститут

- мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. – Київ: Наукова думка, 1980. – С. 203-210.
311. Трегубова Т. Львів : архітектурно-історичний нарис / Тетяна Трегубова, Роман Мих. — Київ: Будівельник, 1989. — 270 с.
312. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Упорядники Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. - Київ: ДНВП "Картографія", 2006. – 208 с.
313. Фомин И.А Город в системе населенных мест. – Київ: Будівельник, 1986. – 112 с.
314. Фомін І.А. Основи теорії містобудування. – Київ: Наукова Думка, 1997. – 192 с.
315. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Ярмарок у Сморжу. Видавництво "Наукова думка". – Київ, 1979. - Том 19. – С.342-343.
316. Француз К. Е. Ucrainica. Культурологічні нариси. (упорядкування, переклад з німецької, передмова й коментар Петра Рихла). - Чернівці: Книги-XXI, 2010. – 292 с.
317. Халпахчян О.Х. Сооружения Армян в Язловце. Архитектурное наследство. – Москва: Стройиздат, 1986. - № 34. – С. 166-175
318. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. - Вінніпег: накладом товариства «Волинь», 1984. - Том I. – 600 С., - Том II, 1986, - 578 с.
319. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста. [Текст] : монографія / Б. С.Черкес; Національний ун-т "Львівська політехніка". - Львів: НУ "Львівська політехніка", 2008. - 268 с.
320. Чернецький В. Звістки о старинном місті Белз. - Львов, 1893. – 30 с.
321. Чернецкій В. Літописні матеріали до історії міста Сокаля од його оснований до 1890 року. - Львов: НТШ, 1891. – 39 с.
322. Чернецкій В. Містечко Мости Великі в окрузі Жовковском. – Львов: НТШ, 1898. – 16 с.

323. Шпербер М. Господні водоноси. - Чернівці: Молодий Буковинець, 2000. – 215 с.
324. Шульц Б. Серпень. / Цинамонові крамниці. - Львів: ГО Форум видавців, 2004. – 360 с.
325. Щенков А.С. Соотношение памятников архитектуры и окружающей среды // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1974. – С. 26–29.
326. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. - Київ: Будівельник, 1970. – 190 с.
327. Юрченко П.Г. Народное жилище Украины. – Москва: Изд-во АА СССР, 1941. – 86 с.
328. Яргина З.Н. Градостроительный анализ. – Москва: Стройиздат, 1984. – 184 с.
329. Яргина З.Н. Эстетика города. – Москва: Стройиздат, 1991. – 366 с.
330. Ясінський М. Архітектурно-просторовий розвиток Рогатина.// Вісник Укрзахідпроектреставрація– Львів: Укрзахідпроектреставрація, 2008. - №18. -С.268-279.
331. Ясинецька О. Новий двір-Кристинопіль-Червоноград. З історії. - Львів: Край, 1992. – С. 48.
332. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Warszawa, 1986 - 1993. T I–XI
333. Akta nadzoru budowlanego w Galicji 1772-1913. Akta władz zaboru austriackiego. – S.1
334. Allmendinger P. Planing in PostModern times. – London: Routledge, 2001. – 280 p.
335. Amin A., Thrift N. Cities: Reimagining the Urban. – Cambridge UK: Polity Press. -192 p.
336. Andras R. Reconstruction – from the Venice charter to the Charter of Krakow 2000 // ICOMOS. XIII Assemble General. – Madrid, 2002. – P.117–119.

337. Ashworth G.J. Heritage planning conservation as the management of urban change. Groningen, The Netherlands:Geo Pers, 1991. – 150 p.
338. Ashvorth G. J., Tunbrige J.E. The tourist-historic city. Retrospect and prospect of managing the heritage city. - Oxford Pergamon, 2000. - 333 p.
339. Ashvorth G. Planowanie dziedzictwa. – Krakow: MCK, 2015. -313 s.
340. Arnold S., Miasta polskie w okresie międzywojennym // Miasta polskie w tysiącleciu. - Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965. - t. I. - S. 145–180.
341. Bacon E.N. Design of cities. New York: Penguin books, 1976. – 336 p.
342. Balinska G. Rozwój urzędzeń handlowych i administracyjnych w blokach sródrynkowych miast sląskich do konca XV w. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1981. - №XXVI. – S.127-159.
343. Baliński M., Lipiński T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, etnograficznym i statystycznym opisana. - Warszawa, 1845.- t. II. – 555 s.
344. Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego. T.1.–Tarnopol: Przez ks. S.Baracza, 1864. – S. 467-470.
345. Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa. –Lwow: Nakładem Komitetu WW.OO. Dominikan w Podkamieniu, 1858. – 192 s.;
346. Barącz S. Pamiątka miasta Zołkwi. 2 wyd. –Lwyw: Druk. "Gazety Narodowej", 1877. – 247 s.
347. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwow: Nakł. Autora, 1865. – 198 s.
348. Barącz S. Pamiatki Jazlowieckie. - Lwow, 1862. – 230 s.
349. Bujak F. Studia nad osadnictwem Małopolski. // Rozprawy Wydz. Hist.-filoz. Ak. Um. – Kraków, 1905. – T.XLVII. – 125 s.
350. Booth P., Boyle R. See Glasgow, see culture / Cultural policy and urban regeneration. - Manchester i N. York: Manchester University Press, 1993. – P. 21 – 48.

351. Boyer Ch. M. Dreaming the rational city. Cambridge: the MIT press, 1986. – 344 p.
352. Boyer Ch. M. Cities for sale: Merchandising history at south street seaport. // Variations on a Theme Park. The new American city and the end of public space. - New York: Hill and Wang, 1992. - P. 181-204.
353. Bystron J. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. – Warszawa: w-wo Traska, 1932. – T.1 – 170s., - T.2 – 575s.
354. Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów: w-wo powiatowego towarzystwa turystyczno krajeznawczego, 1929. – 220s.
355. Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów: Towarzystwo miłosników przeszłości Lwowa, 1925. – 150 s.
356. Colquhoun I. Urban regeneration. An international perspective. - London: B.T. Batsford Ltd, 1995. – 176 p.
357. Couch C. Urban Renewal: Theory and Practice / C. Couch. – Palgrave Macmillan, 1990. – 200 p.
358. Cullen G. The concise townscape. - Oxford: Architectural Press, 2002. – 200 p.
359. Czarnecki. W. Historia architektury rozwoju miast i urbanistyki. Białystok: Wydaw. WSiFiZ, 2001. – 267 s.
360. Czarnecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. - Krakow: księgarnia J.Czarneckiego, 1939. – 502 s.
361. Czerner O. Drewniane domy podcieniowe "12 Apostołów" w Chełmsku Śląskim // Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej Nr 20. Architektura III. – Wrocław, 1957. - S. 11-62
362. Czerner R. Ratusz i urządzenia handlowe na rynku w Głogowie. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1994. – 75 S.

363. Czołowski A. Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 200 S.
364. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy. - Lwów: W. Lozinskiego, 1890. – 162 S.
365. Dąbrowska-Budziło K. Wartości niematerialne odziedziczonego krajobrazu miejskiego. Ich istota, rodzaje i metoda analizy. // Ochrona zabytków. – Warszawa, 2005. – №1. – S. 72-83
366. Delas B. World heritage and urban territory: the valorization of heritage confronted with the challenges of urban renewal, social cohesion and development. // Balanced urban revitalization for social cohesion and heritage conservation. - Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2008. - P. 26-30
367. Dębicki Z. Miasteczko. - Warszawa: Gebethner i Wolff, 1917. – 155 s.
368. Drdacky M. Telc, Czech Republic. // Management of Historic centres. - London and New York Spon Press, 2001. – P. 31-53
369. Drdacky M. Risks Generated by Tourism in an Environment with Cultural Heritage Assets // Tourism and Preservation: Some Challenges. Internatioanal Prezerwational News. - France, 2010. - №52. - P. 12-17.
370. Drexler J. Budowa miast. - Lwów: księgarnia Polonieckiego, 1928. - 3 s.
371. Drexler J. Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej. - Lwów: wydawnictwo zakładu nar. im. Ossolinskich, 1921, - 264 s.
372. Domy wołyńskie. Materiały do architektury polskiej. - Lwów: Ossolineum, 1923. – 15 s.
373. Eaton R. Ideal cities. Utopianism and the (Un) built environment. – New York: Thams & Hudson, 2002. – 256 p.
374. Ellin N. Postmodern urbanism. - New York Princeton architectural Press, 1999. – 368 p.

375. Fainstein S., Judd D. Global forces, local strategies and urban tourism. // *The tourist city*. - New Haven & London: Yale university Press, 1999. – P. 1-17
376. Falinski B. Źródła dziejowe Starostwa i parafii Kamionka Strumiłowa. – Kamionka Strumiłowa: nakł. autora, 1928. – T.1. – 90s.
377. Felinski R. Budowa miast z ilustracjami i planami miast. - Lwow, Księgarnia Gubrynowicza i Syna, 1916. - 114 S.
378. Ferulano G. Tourism and economic redevelopment of historic districts in Naples. // *Balanced urban revitalization for social cohesion and heritage conservation*. - Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2008. - P. 46 - 55
379. Frazik J. T. Sztuka Przemysła I Ziemi Przemyskiej. - Warszawa, Przemysl, 2004. – 294 s.
380. Frazik J.T. Małopolskie kamienice mieszczańskie w średniowieczu i w okresie renesansu. // II międzynarodowe sympozjum konserwacji zabytków architektury i urbanistyki. – Kraków: w-wo PK, 1988. – S.138-154.
381. Gallion A.B., Eisner S. *The urban pattern*. – New York: D. Van Nostrand Company, 1975. – 656 p.
382. Ginot B. *Urban Regeneration in Europe: State of the Art and Perspectives* / B. Ginot. – Goteborg, 2010. – 57 p.
383. Gittel R.J. *Renewing cities*. - Princeton NJ: Princeton university Press, 1992. – 244 p.
384. Głogier Z. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. - Warszawa: Lazarski, 1907. - t.1. – 590s.
385. Głuszek C. Zamek Rabsztyn – rewaloryzacja ruin. Właściwy kierunek konserwatorskiego i społecznego działania. // *Ochrona i konserwacja ruin zamkowych. Wybrane problemy i przykłady*. Pod redakcją Bogusława

- Szmygina. - Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, 2013. – S. 15-23
386. Golebiowski L. Domy i dwory. - Warszawa: nakł.autora, 1830 - 298 s.
387. Gorak J. Miasta i miasteczka Zamojszczyzny. – Zamość: Osrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 1990. – 188 s.
388. Gorak J. Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny. - Zamosc, Panstwowa sluzba ochrony zabytkow, 1996. – 44 s.
389. Gorczyca K., Więclaw-Michniewska J., Trzepacz P. Społeczne aspekty rewitalizacji. // Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii. Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2009. - Tom 1. - S.78-82
390. Grabski Wł. Średniowieczne przedproża krakowskich domów // Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura. - Kraków 1956, - Nr 1. -S. 33 – 45
391. Gražulevičiūtė–Vileniške I. Architectural Heritage as a Socioeconomic Opportunity for Revitalization of Historic Urban Centres: a Global Perspective. // Scientific Journal of Riga Technical University Architecture and Urban Planning. - Riga, 2011. - Volume 5. - P. 27-37.
392. Gruszecki A. Konserwacja ruin w Anglii. // Ochrona Zabytków. Warszawa, 1958. - nr 3-4, s. 227-242
393. Guerqin B. Zamek Jazlowiecki. - Warszawa: PWN, 1967. – 152 s.
394. Hammer D. Planning and heritage: Towards integration // Urban planning in a changing world. - London: E & FN Spon, 2000. – P. 194-208.
395. Hay Em. Zolkiew. - Zolkiew, 1936. – 54 s.
396. Hoffman E. Sztetl: świat żydów polskich. - Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 2001. – 232 s.
397. Hornung Z. Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie. - Warszawa: Zakład poligraficzny Piotra Włodarskiego, 1995. - 303 s.
398. Husarski W. Attyka polska i jej wpływ na kraje sąsiednie. - Warszawa: T-wo wyd-cze, 1936. – 62 s.

399. Janas K., Kocaj A. Rewitalizacja a ochrona i konserwacja dziedzictwa kulturowego i zrównoważony rozwój // Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii. - Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2009. - Tom 1. - S. 83-94
400. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. - Warszawa, 1993. - 386 s.
401. Jokilehto J. A History of Architectural Conservation: D. Phil. Thesis / J. Jokilehto. - York, 1986. - 466 p.
402. Kalinowski W. Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny. // Ochrona zabytków. - Warszawa, 1952. - nr.2. - S.111-116.
403. Kalinowski W., Trawkowski St. Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX wieku. // Studia i Materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki. - Warszawa, 1956. - t.1. - S.59-152.
404. Kipta E. Rewitalizacja śródmieścia Lublina // Przykłady rewitalizacji miast. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Muzioł-Węclawowicz. - Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2010. - Tom 12. - S. 79-103
405. Klosek-Kozłowska D. The protection of urban heritage: the social evaluation of the space in historic towns // ICOMOS XIII Assemble General. - Madrid, 2002. - P. 87-89.
406. Kluzniak S. Urbanizm. - Warszawa, Nakładem Autora, 1937. - 427 s.
407. Komorowski W. Najstarsze kamienice krakowskie. // Kwartalnik Urbanistyki i Architektury. - Warszawa, 1997. - t. 42. - S. 107-119.
408. Komorowski W. Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu / J. Piekalski, K. Wachowski (red.) Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa (Wratislavia Antiqua, t. 2), - Wrocław, 2000. - S. 311-328.
409. Komorowski W. Średniowieczne ratusze w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony / Buśko C.; Iápsťe J.; Leciejewicz; L.; Moździoch S. (red.),

- Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej, Wrocław–Praha, 2002. - S. 241–248.,
410. Komorowski W. Krakowska Waga Wielka w średniowieczu. // Rocznik Krakowski. - Krakow, 2006. - t. 72, - S. 33–44.
411. Kondziela H. Stare miasto w Poznaniu. - Poznan: WP, 1971. – 222 S.
412. Kopeć M. Rewitalizacja miejskich obszarów zdegradowanych. - Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2010. - 248 s.
413. Koskowski B. O mieszkaniach i żywieniu się żydów małomiasteczkowych w Królestwie polskim. // Lud. – Lwów, 1897. – T.III. – S. 314-317.
414. Kostof S. The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History / S. Kostof. – New York - Boston: Bulfinch Press, 2004. – 352 p.
415. Kowalczyk J. Sebastiano Serlio a sztuka polska. – Wrocław, 1973. –360 s.
416. Kozaczewski T. Program budowy Średniowiecznego miasta Śląskiego // Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, "Seria Monografie". - Wrocław: Politechnika Wroclawska, 1972. - No 3. - S. 3-50
417. Książek M. Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku. - Krakow: PK, 1993. – 147 s.
418. Krasnowolski B. Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych. - Krakow : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004. – 442 s.
419. Krawcow S. Stanisławów w XVII—XVIII wiekach: układ przestrzenny i jego symbolika. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki". - Warszawa, 1995, - S. 3-20.
420. Krawcow S. O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI–XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – Warszawa, 1992. - Z. 1. – S. 3-15.
421. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa, 1985. - Tom I. – 382 S.

422. Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego. - Warszawa: AD REM, 2011. – 306 s.
423. Krier R. Town spaces. - Basel: Birkhauser, 2003. – 175 p.
424. Krier R. Architecture and Urban Design. - Berlin: Ernst & Sohn, 1993. – 144 p.
425. Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej. - Sambor, 1935. - Tom I. – 492 S.
426. Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej. - Sambor, 1937. - Tom II. – 484 S.
427. Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku. –Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wydawnictwo PAN, 1971. – 210 s.
428. Kusniewicz A. Nawrocenie. - Krakow: Wydawnictwo literackie, 1987. – 216 s.
429. Kühnel A. Zasady budowy miast malych i miasteczek. - Lwow, Księgarnia Polonieckiego, 1918. - 206 s.
430. Lewicka M. Psychologia miejsca. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2012. – 637 s.
431. Lichner M., Breznoscak M. Urban renewal through the reconversion of the historic centre into a district of institutions and a tourist destination // Balanced urban revitalization for social cohesion and heritage conservation. - Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2008. - S. 21-26
432. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwow, 1876. – 341 s.
433. Liliental R. Święta żydowskie w przeszłości i terażniejszosci. – Kraków: nakl. autora, 1908. – S. 191-288.
434. Lorens P. Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja. - Gdansk: Politechnika Gdanska, 2010. – 181 s.

435. Łoziński W. Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku, architektura i rzeźba. - Lwow, 1901. – 228 s.
436. Majer A. Socjologia i przestrzeń miejska. - Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011 – 372 s.
437. Małachowicz E. Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie. - Wrocław: Oficyna wydawnicza politechniki wrocławskiej, 1994. – 508 s.
438. Menzel J. Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts // Studien zum Urkundenwesen zur Siedlungs- Rechts - und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter. – Würzburg: Holzner Verlag, 1977. – 482 p.
439. Mercer C. Toward cultural citizenship. – Upsala: Gilunds forlag. – 196 p.
440. Miasto Bursztyn (z obrazów galicyjskich) // Przyjaciół Ludu, 1841. - №44. – S. 348-349
441. Miłobędzki J. A. Domy rzemieślnicze w miasteczkach południowej Lubelszczyzny // Ochrona Zabytków". - Warszawa, 1952, - nr 2, - S. 117 – 122.
442. Mitchell D. The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space / D. Mitchell. – New York – London: Guilford Press, 2003. – 270 p.
443. Mliczyńska-Hajda D. Metoda badania i oceny rezultatów rewitalizacji na przykładzie programu rewitalizacji starówki Dzierżoniowa. // Przykłady rewitalizacji miast. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Muzioł-Węclawowicz. - Kraków: Instytut Rozwoju Miast, 2010. - Tom 12. - S. 267-304
444. Mokłowski K. Domy podcieniowe drewniane w Polsce. // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – Kraków, 1906. –T.VII –S.324-344.
445. Mokłowski K. Dzieje mieszkań ludowych. – Lwów: nakł. autora, 1903. – 552 s.

446. Motylewicz J. Miasta ziemi Przemyskiej I Sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. – Rzeszów: Wyższa szkoła pedagogiczna, 1993. – 317 s.
447. Muzioł-Węclawowicz A. Wprowadzenie do problematyki tomu. // Przykłady rewitalizacji miast. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Muzioł-Węclawowicz. - Kraków: Instytut Rozwoju Miast, 2010. - Tom 12. - S. 15-23
448. Okoń W. Wołyń i obrazy // Quart. – Warszawa, 2009. - nr 4, - S. 48-71
449. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakł. Wołyńskiego Tow. Krajoznawczego i Opieki, 1929. – 380 s.
450. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji. – Lwów: ksiaznica Polska, 1914. – 478 s.
451. Osinski M. Zamek w Zolkwi.- Lwow, 1933 – 143 s.
452. Ostrowski J. Jan Jerzy Pinzel-zamiast biografii. // Sztuka kresow wshodnih. - Krakow, 1996. - tom 2. – S. 361-375.
453. Ostrowski J.K. Kosciol parafialny p.w. Wniebozciecia Najswietszej Marii w Zydaczowie // Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodztwa ruskiego. - Krakow, 2001. - Tom 9. – S. 320 - 325
454. Ostrowski Jan K. Rohatyn. Wiadomosci na temat miasta i jego zabytkow // Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodztwa ruskiego. Krakow: Miedzynarodowe centrum kultury, 2002. - Tom10.– S. 279-285
455. Paczewski L. Odbudowa miast w Galicyi. - Warszawa, 1918. – 20 s.
456. Paszkowski Z. Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną. - Kraków: wyd. Universitas, 2011. – 320 s.
457. Pawlicki M., Kamienice ormiańskie w Zamościu / Zamość miasto idealne. Studia z dziejow i rozwoju przestrzennego i architektury. Red. J. Kowalczyk. – Lublin, 1980. - S. 79 - 102.
458. Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl:A New History of Jewish Life in East Europe. - Princeton: Princeton University Press, 2014. – 432 p.

459. Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej: Studium z dziejow osadnictwa. – Lwow: Nakł. Autora, 1927. –158 s.
460. Pininski L. Piekno miast i zabytki przeszlosci. - Lwow: Altenberg, 1912. - 48 s.
461. Pluta K. Przestrzenie publiczne miast europejskich. Projektowanie urbanistyczne. - Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2012. – 296 s.
462. Poczobut J. Rewitalizacja najstarszej części Ustki // Przykłady rewitalizacji miast. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Muzioł-Węclawowicz. - Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2010. - Tom 12. - S. 133-150
463. Pollack M. Po Galicji. O chasydach, huculach, polakach i rusinach. Imaginacyjna podroz po Galicji Wschodniej i Bukowinie, czyli wyprawa w swiat, ktorego nie ma. Wolowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007. – 244 s.
464. Posiedzenie z dnia 15 listopada 1890r. Rozd. Kronika czynnosci // Teka konserwatorska, Lwow, 1892. – S. 154
465. Posiedzenie z dnia 13 listopada 1897r. Rozd. Kronika czynnosci // Teka konserwatorska. - Lwow, 1900. - Rocznik II. – S.113
466. Ptasnik J. Miasta i mieszczanstwo w dawnej Polsce. - Krakow: nakladem Polskiej akademji umiejetnosci, 1934. – 512 s.
467. Pudełko J. Rynki w planach miast Sliaska // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. - Warszawa, 1959. – Z. 4. – S.235-262.
468. Przyjaciel Ludu. Miasto Bursztyn (z obrazow galicyjskich), 1841. - nr 44. - S. 348-349.
469. Rewers E. Post-Polis, Wstep do filozofii ponowoczesnego miasta. - Krakow: UNIVERSITAS, 2005. – 392 s.
470. Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytaniji / pod red. R. Guzika // Rewitalizacja miast polskich jako sposob zachowania dziedzictwa

- materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju. – Krakow, 2009. – T.1. – 238 s.
471. Rickard R. Management of Historic centres. London and New York Spon Press, 2001. – 17 p.
472. Rogalanka A. Ze studiow nad rozplanowaniem Poznania lewobrzeznego: O układzie i wielkoci parcel w redniowiecznym Poznaniu // Powstanie i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku. – Poznań: Wyd. Uniwersytetu im. A.Mickiewicza, 1977. - S. 323-376.
473. Salwadori R. Pejzarze miasta. - Warszawa: Fundacja zeszytow literackich, 2006 – 135 S.
474. Schall J. Dawna Zólkiew i jej żydzi. – Lwow: Zydowska gmina wyznaniowa w Zolkwi, 1939. – 230 s.
475. Schnejder A. Starożytności miasta Zólkwi. – Lwów: nakl. autora, 1867. – 57 s.
476. Schnor-Pepłowski S. Janów pod Lwowem. – Lwów: nakl. autora, 1897. – 35 s.
477. Schnor-Pepłowski. Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa. – Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1896. – 17 s.
478. Skalski K. Rewitalizacja we Francji – zarządzanie przekształceniami obszarow kryzysowych w miastach / K. Skalski // Rewitalizacja miast polskich jako sposob zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju. – Krakow, 2009. – T.2. – 311 s.
479. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880 – 1902. - T. 1 – 15.
480. Szmygin B. Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji // Ochrona Zabytkow - Warszawa, 1996. - № 49/4 (195)- S. 347-350
481. Sokalski B. Powiat Sokalski. - Lwów: Nakładem Muzeum im. Dzieduszyckich, 1899. – 496 s.

482. Steinberg F. Revitalization of Historic Inner-City Areas in Asia. The Potential for Urban Renewal in Ha Noi, Jakarta, and Manila. - Mandaluyong City, Phil.: Asian Development Bank, 2008. – 212 p.
483. Steczynski M. Okolice Galicyi. – Lwow: Nakladem Kajetana Jablonskiego, 1847. – 156 s.
484. Szatko S. Firlejow. Monografia historyczna. - Lwow: Tow. Szkoły ludowej, 1937. – 119 s.
485. Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. - Lublin: UMCS, 1989. – 358 s.
486. Szlezynger P.S. Swiatynie Polonnego // Sztuka kresow wschodnich. – Krakow, 1996. - Tom 2. – S. 147-167.
487. Swiszowski T. Miasta Wolynskie. - Luck: nakl. Zarzadu Miejskiego, 1937. – 128 s.
488. Tajchman J. Konserwacja ruin historycznych. Uwagi o metodze. // Ochrona zabytkow. - Warszawa, 2005. - R.58, nr4. – S. 27-46
489. Teka konserwatorska. Rocznik kola c.k. konserwatorow starozytnych pomnikow Galicyi Wschodniej. - Lwow, 1892. – 163 s.
490. Teka konserwatorska. Rocznik kola c.k. konserwatorow starozytnych pomnikow Galicyi Wschodniej. - Lwow, 1900. – 52 s.
491. Thiel M., Zaniewska H. Procesy rewitalizacji w Radomiu. // Przykłady rewitalizacji miast. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Muzioł-Węclawowicz. - Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2010. - Tom 12. - S. 151-172
492. Thullie Cz., Podcienia i arkadowane dziedzińce w zabytkowej architekturze Polski // “Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”. – Warszawa, 1971, - t. V. S. 119 - 130
493. Thullie Cz. Jak wygladaly domy w dawnych miastach polskich. - Lwow, 1914. – 86 s.
494. Tuan Yi-Fu. Przestrzen i miejsce. - Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. –130 s.

495. Tłoczek I.F. Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. - Warszawa: w-wo Naukowe, 1955. – 195 s.
496. Tomaszewski E.F. Environmental preventive conservation // ICOMOS. XIII Assemble General. – Madrid, 2002. – P. 264–266.
497. Tomaszewski A. Na przełomie tysiącleci: międzynarodowa sytuacja konserwacji zabytkow. // Ochrona Zabytkow. - Warszawa, 1997. - № 50/2, – S.104-109.
498. Trzebiński W. Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. - Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. –177 s.
499. Udzieła M. Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości. – Lwów: Piller i Spolka, 1896. – 60 s.
500. Ustawa budownictwa dla wsi i pomniejszych miast i miasteczek z dn. 13 pazdz. 1899. – Lwów, 1890. – 34 s.
501. Wejchert K. Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. – Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1947. – 306 s.
502. Więclawska K. Zmartwychwstałe miasteczko. Literackie oblicza sztetł. - Lublin: UMCS, 2005. – 271 s.
503. Więclaw-Michniewska J., Trzepacz P. // Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii. - Krakow: Instytut Rozwoju Miast, 2009.- Tom 1. - S. 100-104
504. Wincenz S. Po stronie dialogu 2. - Warszawa: Wydawnictwo PIW, 1983. – 268 s.
505. Wiraszka M. Rozwoj przestrzenny I zabudowa miast gubernii Podolskiej w czasach imperium Rosyjskiego. - Warszawa: Neriton, 2008. – 365 s.
506. White W. H. City: Rediscovering the Centre / W. H. White. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. – 388 p.
507. White W. H. The Social Life of Small Urban Spaces / W. H. White. – Washington, 1980. – 125 p.
508. Wojewodztwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931. – 452 s.

509. Wolski K., Domy podcieniowe w Pruchniku // Ochrona Zabytkow - Warszawa, 1953. - nr 4, - S. 206-210.
510. Woźniak-Szpakiewicz E. Wpływ zdarzeń architektonicznych na przestrzeń publiczną współczesnego miasta. - Krakow: Politechnika Krakowska, 2013. – 201 s.
511. Zabytki województwa Stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920 – 1929. (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego) / Ministerstwo kultury i sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa kulturalnego za granicą. – Warszawa, 1998. – 138 s.
512. Zachariewicz J. Wycieczka w powiat Sokalski. - Lwow, 1892. – 17 s.
513. Zamorski B. Kronika Pomorzanska. - Lwow, nakladem autora, 1867. – 184 s.
514. Zarębska T. Początki polskiego pismnictwa urbanistycznego. – Warszawa: PWN, 1975. – 475 s.
515. Zalčík T. Urbanizmus stredovekeho mesta na Slovensku. – Bratislava: Pallas, 1973. – 116 s.
516. Założenia polityki rewitalizacji w Polsce / pod red. Zygmunta Ziobrowskiego // Rewitalizacja miast polskich jako sposob zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrownowazonego rozwoju. – Krakow, 2010. – T.9. – 243 s.
517. Zin W. Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. - Warszawa: Arkady, 1986. – 648 s.
518. Zubrzycki J.S. Jazlowiec // Przewodnik Katolicki. - Warszawa, 1925, - N43, – C. 542 -544
519. Zubrzycki J.S. Cieśla Polski. – Kraków: nakl. autora, 1916. – 20 s.
520. Zubrzycki J.S. Murarz Polski. – Lwów: Gybrynowicz, 1916. – 23 s.
521. Zubrzycki J.S. Podcienia Polskie. – Lwów: Piller-Neumann, 1916. – 54 s.

522. Zubrzycki J.S. Skarb architektury w Polsce. – Kraków: Koziński, 1907. - Т. 1-4.
523. Zukin S. The cultures of cities. - Malden MA: Blackwell publishing, 1995. – 338 p.
524. Zuziak Z. K. Strategie rewitalizacji przestrzeni srodmiejskiej. - Krakow: Politechnika Krakowska, 1998. – 159 s.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

525. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-27.
526. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-33.
527. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-38.
528. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-43.
529. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-46/19.
530. Відділ рукописів, фонд управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. УК-51.
531. Відділ рукописів, фонд Антонія Шнайдера. І.шн.16
532. Відділ рукописів, фонд Шнайдера, ІІ.Шн.13
533. Відділ рукописів, Інвентар м. Яворів з XVIII ст. Ф. № 141; оп. № 1, од.зб. 79/ІІ.
534. Відділ рукописів, Інвентар м. Лисець з 1843 р. Ф. № 141; оп. № 1, од.зб. 1010.

535. Відділ рукописів. Інвентар містечка Кодня 1772 р. Ф. № 141; Оп. 1; Од.зб. 1310.
536. Відділ рукописів. Інвентар містечка Черніїв з передмістями та селами 1775 р. Ф. № 141; Оп. 1; Од.зб. 893.
537. Відділ рукописів. Інвентарі з описами замків Червоної Русі. Ф. № 141; Оп. 1; Од.зб. 449.
538. Відділ рукописів. Інвентар міста Снятина та Снятинського ключа XIX століття. Ф. № 141; Оп. 1; Од.зб. 2189.
539. Відділ рукописів. Інвентар Чернелицького ключа 1757 року. Ф. № 141; Оп.1; Од.зб. 159.
540. Відділ рукописів. Інвентар Шумська 1785 - 1799 р. Ф. № 141; Оп. 1; Од.зб. 1400.
541. Відділ рукописів. Інвентар міста Озеряни 1823 р. ; Ф.№ 141; Оп. 1; Од.зб. 792.
542. Відділ рукописів, Інвентар містечка Станіславчик з 1841 р.; Ф. № 141; оп.№1, од.зб. 1159/III.
543. Відділ рукописів, Інвентар містечка Краківця з 1836 р.; Ф. № 141; оп. № 1, од.зб. 974/III.
544. Відділ рукописів, Інвентар міста Гусятина з прилеглостями, Ф № 141; оп. № 1, Од. зб. 454/III.

Наукова бібліотека НУ ім. Івана Франка

545. Відділ рукописів, Інвентар міста Стоянова з 1769 року, № 1344 III.

546. Відділ рукописів. Візитації церков 1726-1733 рр.. Візитація церков м. Язлівець. РКЛ-11. - Арк. 296 – 296 (зв.).

Центральний Державний історичний архів у Львові

547. Йосифінська метрика м. Гусятин, Ф. №19; оп. №XVII; од. зб. № 242 – Арк.12 зв.
548. Францисканська метрика м. Гусятин, Ф. №20; оп. № X; од. зб. №29 – Арк.29 зв.
549. Йосифінська метрика м. Язлівець, Ф. № 19, оп. X, од. зб. № 97
550. Актова книга бургомістерського, раецького і лавничого урядів м. Маркопіль, 1686-1841 рр. Ф. № 9, оп. № 1 , од. зб. 1.
551. Про надання Магдебурського права містечкові Маркопіль Королевичем Якубом Людвіком Собеським власником цього містечка. Ф. №146; оп. №88; од.зб. №188. – арк. 46
552. Акт передачі на відкуп руським воєводою Собеським Яковом Жечиському Миколі м. Маркопіль Ф. № 9; оп. №1; од.зб. №65.. – арк. 1255 – 1258.
553. Галицьке намісництво 1448 – 1934 рр. м. Жидачів Ф. № 146, оп. 88, спр. 561, – арк.11-13.
554. Кадастрова карта м. Сколе. Ф. № 186; оп.12, спр.548.
555. Кадастрова карта м. Язлівець 1827 р. Ф. № 186 ; оп № 14; од.зб № 111, арк. 3.
556. Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Тартаків Ф. № 186, оп. № 1, од. зб. № 1598
557. Кадастрова карта Поморян 1850 р. Ф. № 186, оп. 6, спр. 984
558. Кадастрова карта Бережан 1846 р. Ф. № 186, оп. № 4, спр. № 12

559. Інвентар Поморянського ключа. Ф. № 134, оп. 2, спр. 637.
560. Кадастрова карта м. Магерів, 1854 р., Ф. № 186; оп.5, спр.385.
561. Кадастрова карта м. Богородчани, 1878 р., Ф. № 186; оп.11, спр.254.
562. Кадастрова карта м. Болехів, 1850 р., Ф. № 186; оп.12, спр.254.
563. Кадастрова карта м. Калущ, 1848 р., Ф. № 186; оп.12, спр.227.
564. Кадастрова карта м. Обертин, 1877 р., ф.186; оп.7, спр.186.
565. Кадастрова карта м. Бібрка, 1844 р., Ф. № 186; оп.1, спр.47.
566. Кадастрова карта м. Городок, 1849 р., Ф. № 186; оп.8, спр.224.
567. Кадастрова карта м. Добромиль, 1852 р., Ф. № 186; оп.9, спр.557.
568. Кадастрова карта м. Дрогобич, 1853 р., Ф. № 186; оп.10, спр.494.
569. Кадастрова карта м. Жидачів, 1890 р., Ф. № 186; оп.12, спр.177.
570. Кадастрова карта м. Комарно, 1853 р., Ф. № 186; оп.10, спр.660.
571. Кадастрова карта м. Куликів, 1854 р., Ф. № 186; оп.5, спр.338.
572. Кадастрова карта м. Розділ, 1850 р., Ф. № 186; оп.12, спр.520.
573. Кадастрова карта м. Самбір, 1853 р., Ф. № 186; оп.10, спр.1253.
574. Кадастрова карта м. Угнів, 1854 р., Ф. № 186; оп.5, спр.986.
575. Кадастрова карта м. Щирець, 1885 р., Ф. № 186; оп.8, спр.1085.
576. Кадастрова карта м. Тернопіль, 1829 р., Ф. № 186; оп.13, спр.165.
577. Кадастрова карта м. Бережани, 1846 р., Ф. № 186; оп.4, спр.12.
578. Кадастрова карта м. Гусятин, 1862 р., Ф. № 186; оп.14, спр.11.
579. Кадастрова карта м. Копичинці, 1859 р., Ф. № 186; оп.1, спр.33.
580. Кадастрова карта м. Микулинці, 1861 р., Ф. № 186; оп.13, спр.193.

581. Кадастрова карта м. Скалат, 1829 р., Ф. № 186; оп.13, спр.201.
582. Кадастрова карта м. Маркопіль, 1830 р. Ф. №186; оп. №6; спр. 676.
583. Проект відбудови ратуші у м. Белз. Ф. № 726, справа № 51

Державний архів Львівської області

584. Плани, креслення та інші матеріали по реконструкції міста Копичинці Гусятинського повіту. Ф. № 1; Оп. 29; Од.зб. 1357.
585. Плани, креслення та інші матеріали по реконструкції міста Гологори Золочівського повіту. Ф. № 1; Оп. 29; Од.зб. 1358.
586. Переписка з повітовим відділом по питанню відновлення містечка Нові Стрілища у повіті Бібка. Ф. № 1; Опис 29; Од.зб. 1250
587. Переписка з повітовим відділом в Стрию, повітовим староством в сколе про реконструкцію міста Сколе. Ф. № 1; Опис 29; Од.зб. 2385
588. Протоколи засідань повітового відділу в Мостиськах про зміни плану реконструкції міста Мостиська. Ф. № 1; Опис 29; Од.зб. 1945

Державний архів Івано-Франківської області

589. Проект регуляції міста Бурштина 1920 року. – Ф. № 2; Оп.1; Спр.346.

Державний архів Тернопільської області

590. Кадастрова карта м. Гримайлів, 1861 р., Ф. № 146; оп.1, спр.614.
591. Кадастрова карта м. Збараж, 1863 р., Ф. № 146; оп.1, спр.359.
592. Кадастрова карта м. Зборів, 1830 р., Ф. № 146; оп.1, спр.425.
593. Кадастрова карта м. Скала Подільська, 1862 р., Ф. № 146; оп.1, спр.184.

Державний архів Вінницької області

594. План міста Брацлава 1913 р. Ф. № 896, оп.1, спр.15 – 1 арк.
595. План міста Гайсина 1913 р. Ф. № 896, оп.1, спр.30 – 1 арк.

Державний архів Хмельницької області

596. План міста Проскурова 1907 р. Ф. № 800, оп.1, спр. 1. – 1 арк.
597. План міста Летичева 1913 р. Ф. № 800, оп.1, спр. 2. – 2 арк.
598. План міста Нова Ушиця поч. ХХ ст. Ф. № 800, оп.1, спр. 3. – 4 арк.

Центральний Державний історичний архів України у м. Києві

599. Опис крамниць у Ніжині. Ф. № 57, оп.1, кн..39, - 234 арк.(зв)

Інститут Мистецтва Польської Академії Наук. Варшава

600. Фототека – Тартаків, фрагмент забудови ринку, фото № 1610.
601. Фототека – Фельштин, фрагмент забудови ринку, № 174788.
602. Фототека – Скалат, фрагмент забудови вулиці, № 190814

Державний архів в Кракові - Вавель

603. Описи міст Галичини Sygn. Kart. Pot. 101, pl 1
604. Опис міста Олеська. Sygn. TSchn-1175. –S.581

Інтернет джерела

605. Постанова Кабінету міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760
«Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для
занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру

нерухомих пам'яток України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF>.

606. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 «Про затвердження «Порядку визнання населеного місця історичним» // http://news.ukrinfo.biz/print_law/5473/
607. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 02.12.2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2245-15>.
608. Закон України «Про збереження архітектурної та містобудівельної спадщини», (проект) - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
609. ДБН В.3.2-1-2004 «Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://info-build.com.ua/normativ>
610. Замки та храми України. — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.castles.com.ua>.
611. Публічна кадастрова карта України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta>.
612. First Military Survey (1763-1787) // Historical Maps of the Habsburg Empire. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2275988.9542194083%2C6130249.668471135%2C3177334.3917582063%2C6554628.049510434>.
613. Second Military Survey (1806-1869) // Historical Maps of the Habsburg Empire. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2304729.2768546343%2C6078272.489237215%2C3206074.714393433%2C6502650.870276514>.
614. Narodowe Archiwum Cyfrowe [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nac.gov.pl>.

615. The Gesher Galicia Map Room. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maps.geshergalicia.org>.
616. WWII Aerial Photos and Maps [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wwii-photos-maps.com>
617. Google Maps. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/maps/>
618. Shtetl Routes. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shtetlroutes.eu/>
619. Yad Vashem - The World Holocaust Remembrance Center. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.yadvashem.org/
620. Shtetl | Jewish Virtual Library. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.jewishvirtuallibrary.org/
621. Історична Волинь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: istvolyn.info/

ДОДАТКИ

Додаток А

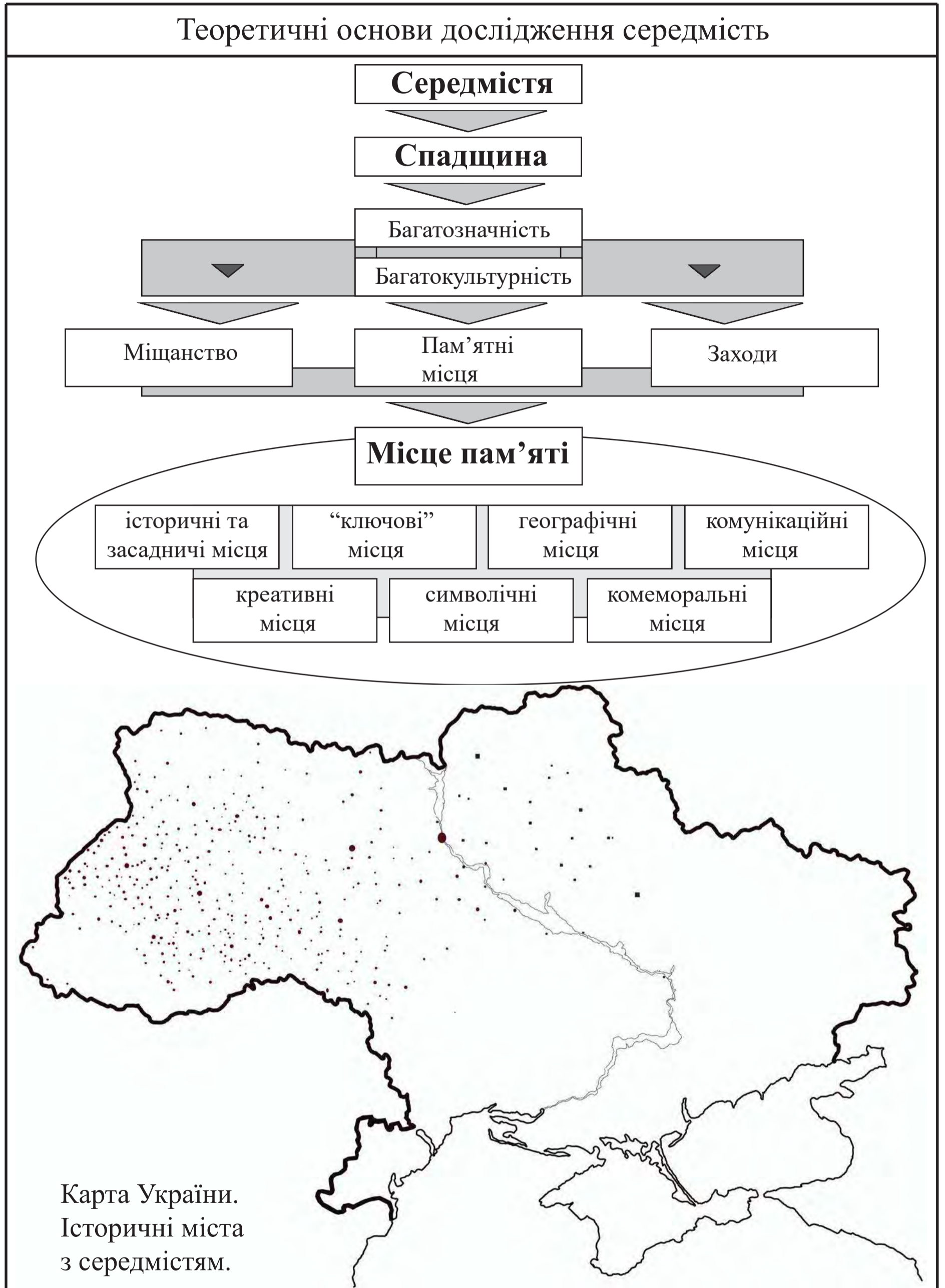

Рис. А.1. Теоретична модель середмістя історичного міста України.

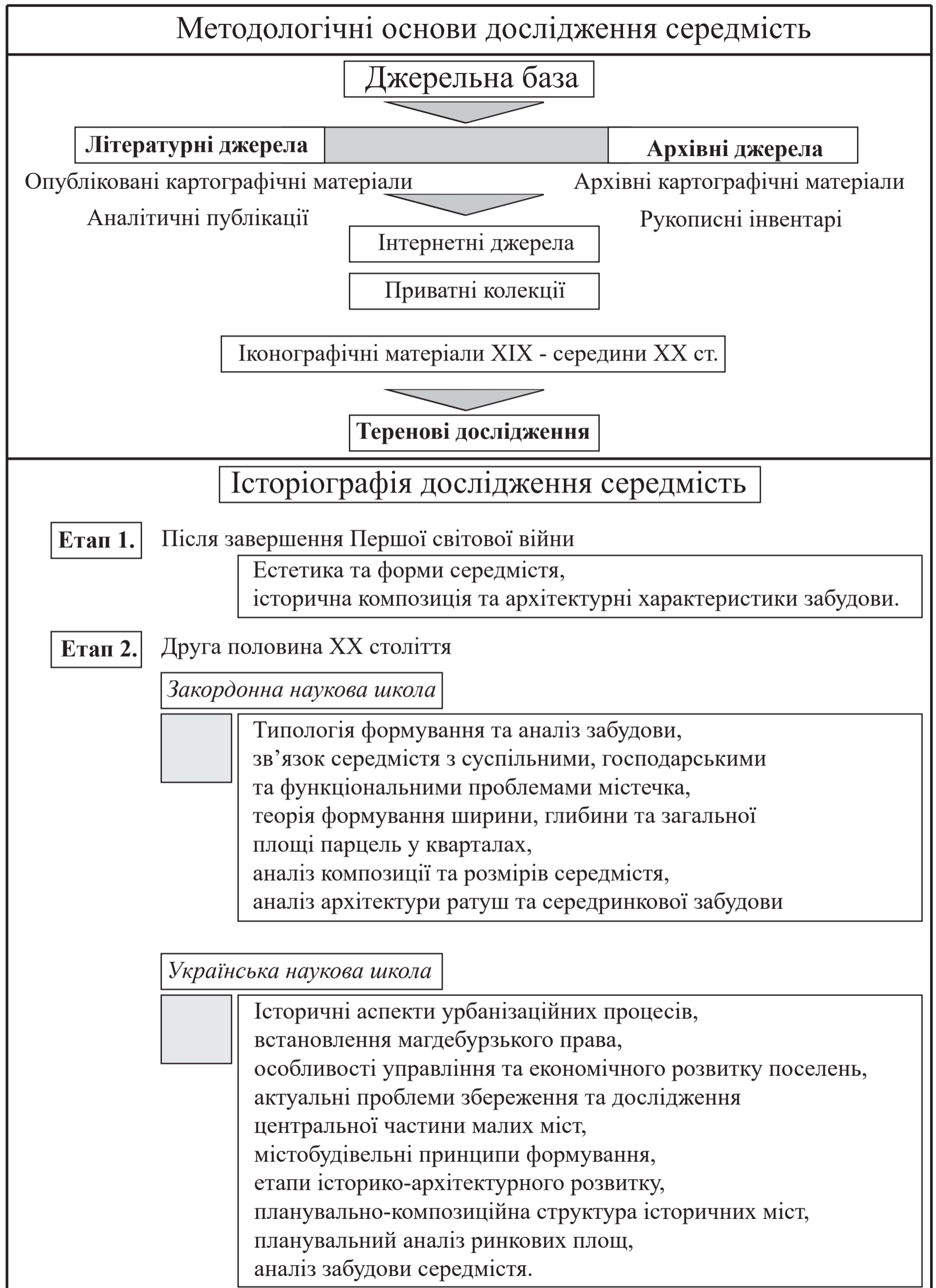

Рис. А.2. Джерельна база та історіографія дослідження

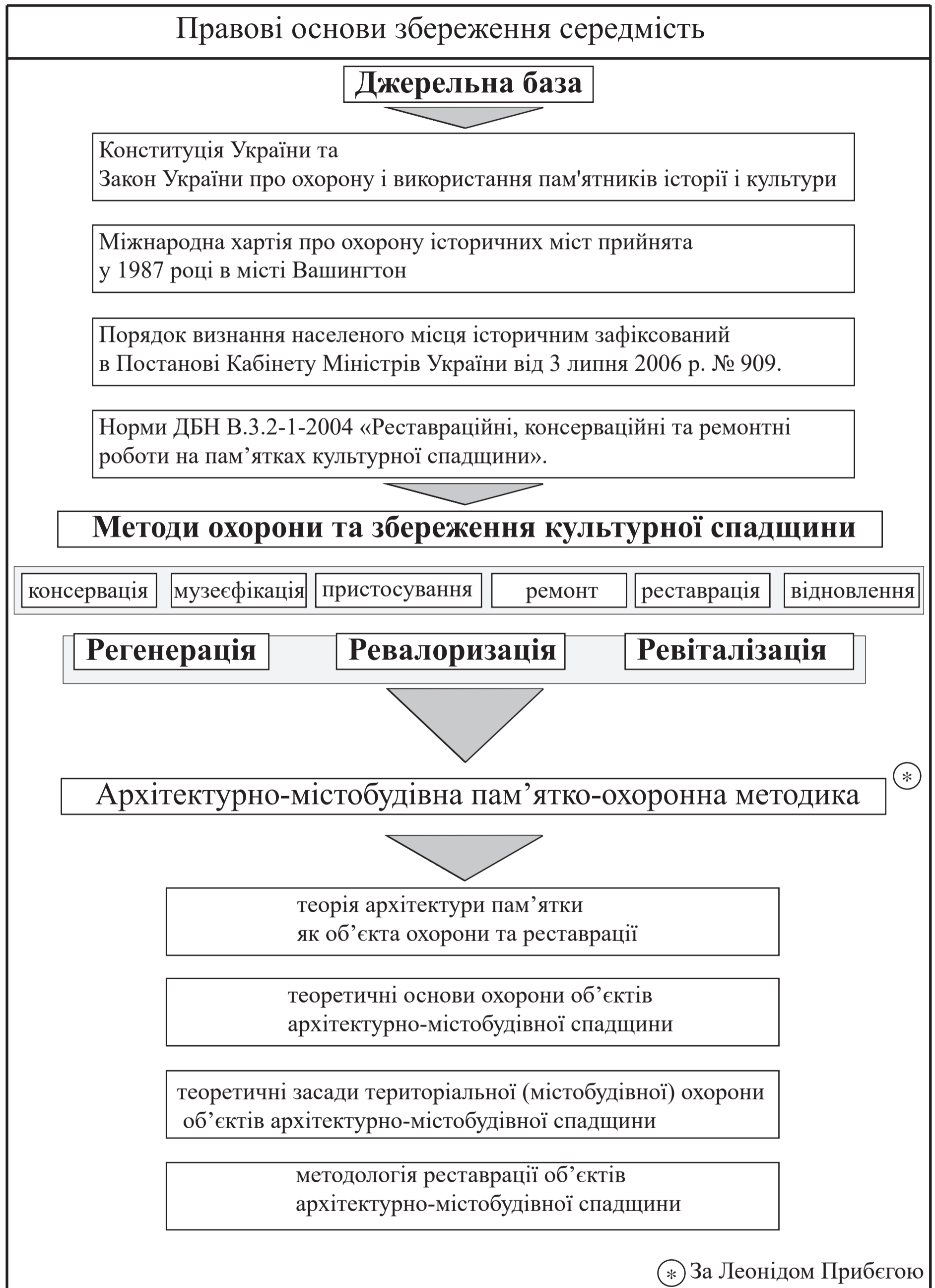

Рис. А. 3. Пам'ятко-охоронні основи збереження середмість історичних міст.

Закордонний досвід ревіталізації середмість

Ревіталізація

формування політики місцевої влади та планування
опрацювання плану стратегічного розвитку
розробка документів землекористування
формування документації про історичні цінності і пам'ятки
інвентаризація об'єктів культурної спадщини
аналіз потенціалу культурної спадщини для впровадження інвестицій на території історичного міста
опрацювання інформаційних відомостей для громадян і відвідувачів
формування стратегічних науково-дослідних цілей

м. Любек (ФРН). Середмістя

м. Нюрнберг (ФРН). Середмістя

м. Бардеїв (Словаччина). Середмістя

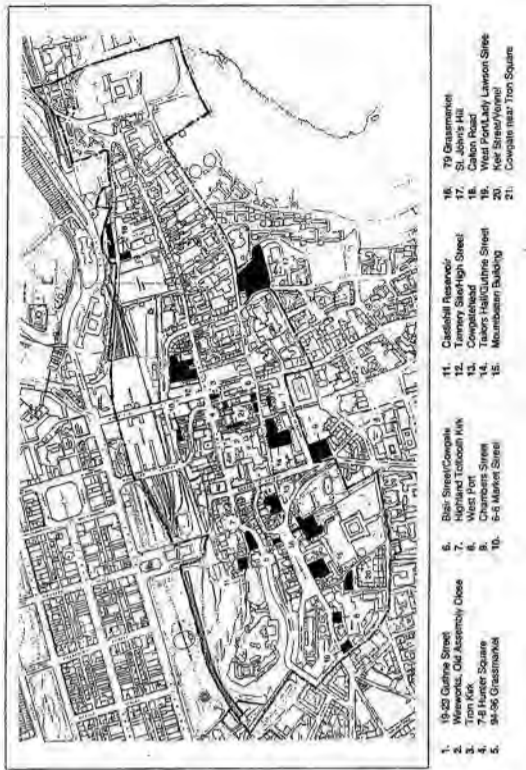
м. Новий Ючинь (Чехія) Середмістя

Рис. А. 4. Приклади ревіталізації середмістя в закордонних історичних містах.

Рис. А. 5. Парадигма ревіталізації історичного міста (закордонний досвід).

Закордонний досвід ревіталізації середмість

Plan działań dla Starego Miasta w Edynburgu – mapa ilustrująca lokalizację o szansach rozwojowych (development opportunity sites) – miejsca potencjalnych projektów rewitalizacji

План ревіталізації старої частини Глазго. (за З. Зузяк)

м.Глазго (Шотландія). Середмістя

м.Единбург (Шотландія). Панорама середмістя

Детальні стратегії ревіталізації середмістя Единбургу передбачали реставраційне та архітектурно-містобудівельне проектування, розвиток території озеленення, вирішення проблем транспорту, бізнесу, торгівельних функцій, житла, рекреації та туризму, сфери громадських послуг та стратегії реалізації плану ревіталізації

Французька модель ревіталізації

Ревіталізація La Croix-Rousse в Ліоні: -грунтовний структурний аналіз простору міської спадщини (в аналізі міського розпланування зосереджено широку інвентаризацію виглядів вулиць, видових розкриттів та силуетів кварталів); -помірковане регулювання функцій та форми міського простору; -пов'язання способів регуляції міського планування з елементами соціального планування.

La Croix-Rousse – przykład analizy morfologii tkanki miejskiej podległej rewitalizacji; trzonkiem – umiarkowanym formom przestrzeni miejskiej będącym wsłusznym połączeniem wielostopniowego planu pięknego, solidnego, dzielnicowego – czynniki wraz z ogroden

Рис. А. 6. Ревіталізація історичних міст Шотландії та Франції.

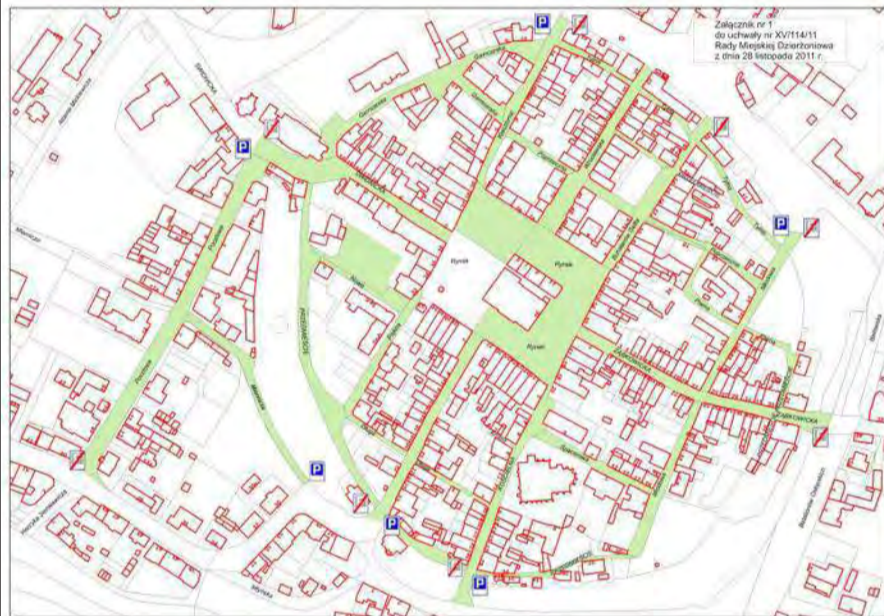
Закордонний досвід ревіталізації середмість

м. Банська Шавниця. (Словаччина)
Панорама середмістя

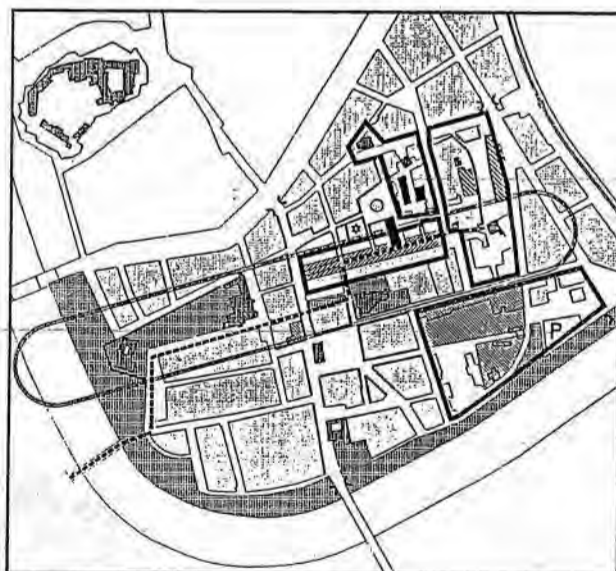
м. Люблін. (Польща) Середмістя

м. Дзержоньов. (Польща) План середмістя

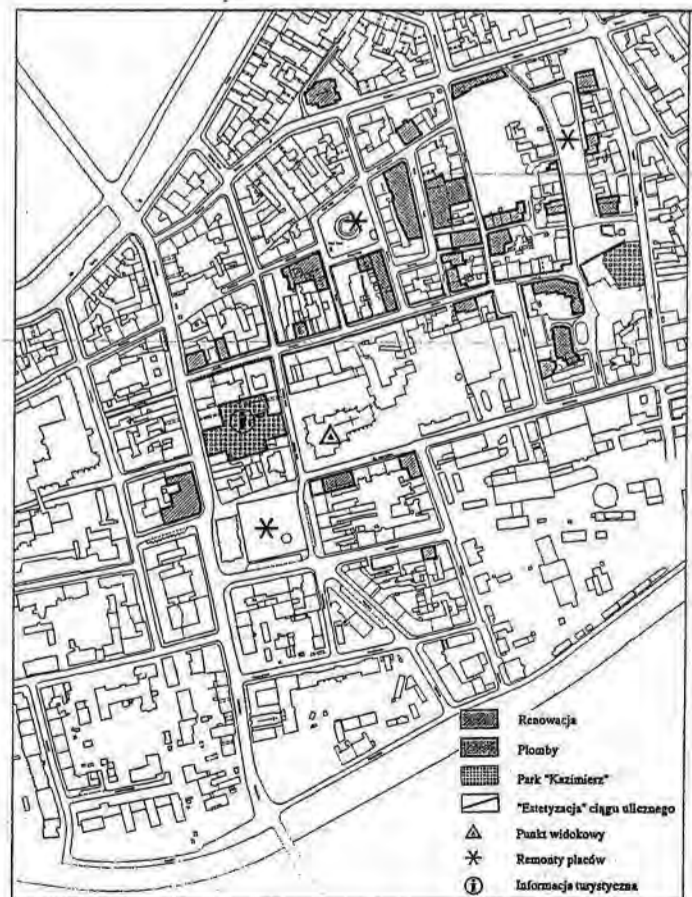

м. Дзержоньов. (Польща) Середмістя

Obszary kluczowe	Parkingi
Park nadwiślański	Poprawa wyglądu przestrzeni publicznych
Działania priorytetowe w zakresie restauracji	Główne ciągi piesze
Restauracja selektywna	Bloki urbanistyczne
lokalizacje wytypowane jako szanse rozwoju	"bramy"
Plomby	Główne oś aktywności urbanistycznej
Ogrody klasztorne	

Plan działań służących rewitalizacji krakowskiego Kazimierza – ideogram koncepcji:
 a – zasady kojarzenia celów strategicznych planu z podstawowymi decyzjami kompozycyjnymi;
 wyznaczenie obszarów kluczowych i ustalenie podstawowych rodzajów działań;
 b – „kościół urbanistyczny” – powiązanie obszarów kluczowych w ciągu pieszo „wyciszone”
 (np. ul. Skaleczna) i „korytarze aktywizacji” (np. ul. Józefa) (patrz s. 125)

Plan działań służących rewitalizacji krakowskiego Kazimierza – propozycja zbiorcza ofert lokalizacyjnych oraz projektów publicznych o charakterze pilotowym

Програма ревіталізаційних заходів на Краківському Казімежі. Пропозиція Збігнева Зузяка

Рис. А. 7. Ревіталізація історичних міст Словаччини та Польщі.

Рис. А. 8. Методи дослідження середмістя історичного міста

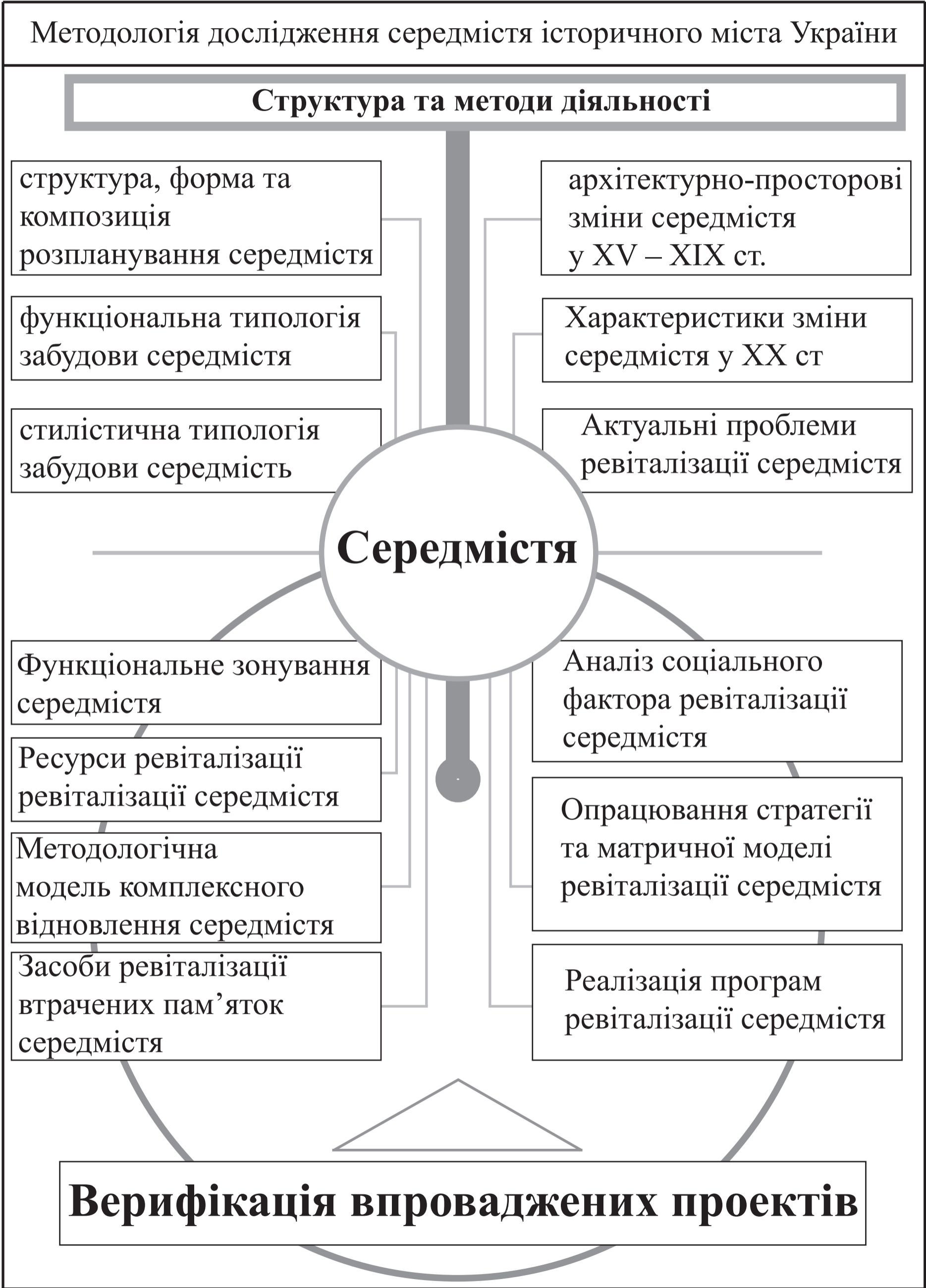

Рис. А. 9. Комплексна методика дослідження середмістя.

Додаток Б

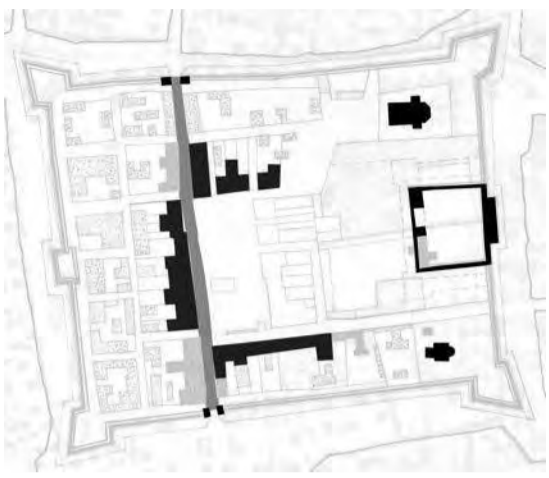

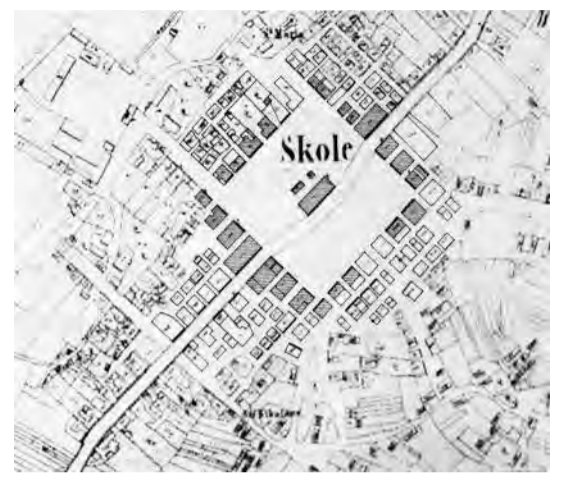
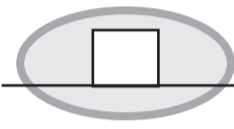
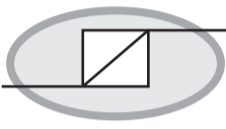
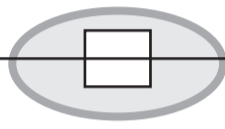

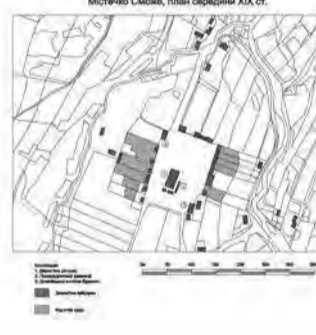

Просторові чинники формування середмість		
		
 Бічна локація ринку	 Діагональна локація ринку	 Центральньо-комбінаційна локація ринку
Середмістя при водоймах	 Яворів у кін. XVIII ст.	 Чортків у сер. XIX ст.
Середмістя в улоговині	 Єзупіль у кін. XVIII ст.	 Яблунів у кін. XVIII ст.
Середмістя на узвишші	 Маріямпіль у кін. XVIII ст.	 Сможе у сер. XIX ст.
Середмістя на мисових пагорбах	 Гусятин на поч. XIX ст.	 Струсів у кін. XIX ст.
Середмістя на терасових плато	 Бучач у кін. XVIII ст.	 Літин на поч. XIX ст.

Рис. Б. 1. Композиційні та ландшафтні основи середмістя

Економічні впливи на архітектуру середмістя

Економічні чинники

Масштаб середмістя

Площа ринок

Планувальні
характеристики

Оборонні споруди

Архітектурно-
стилістичне
вирішення
забудови

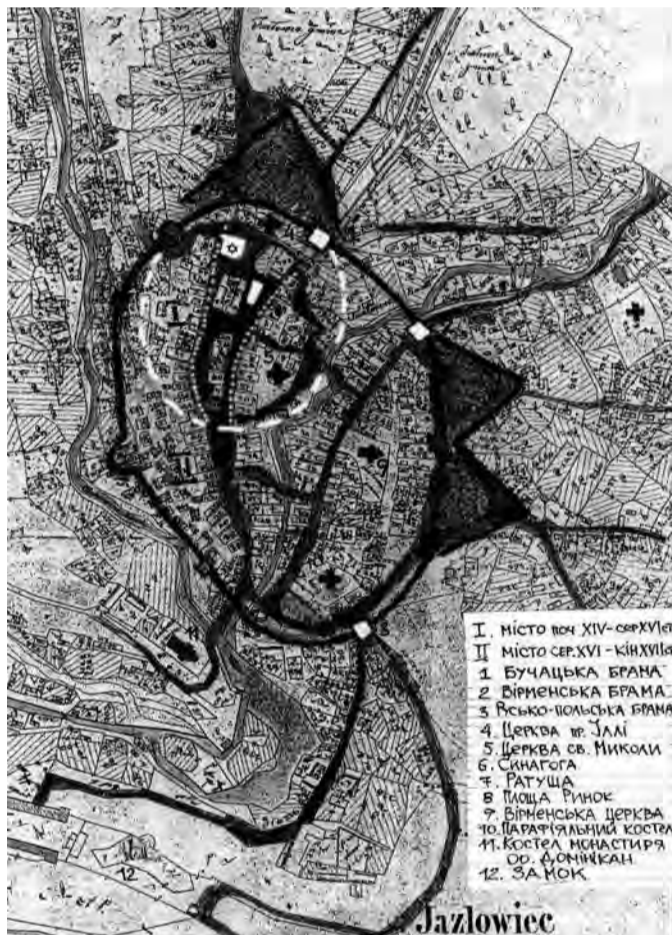
Якісний рівень
ярмарків

Торгівля

Ремесло

м. Язлівець

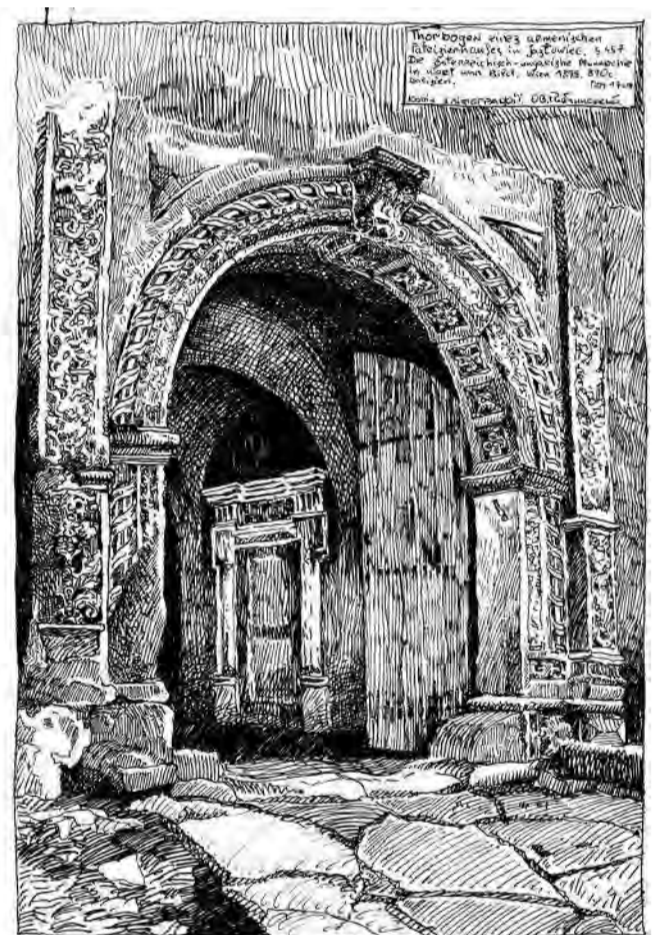
Середмістя

Площа Ринок

Портал кам'яниці патриція

Середмістя Старокостянтинова
поч. XIX ст.

Середмістя Тернополя
сер. XIX ст.

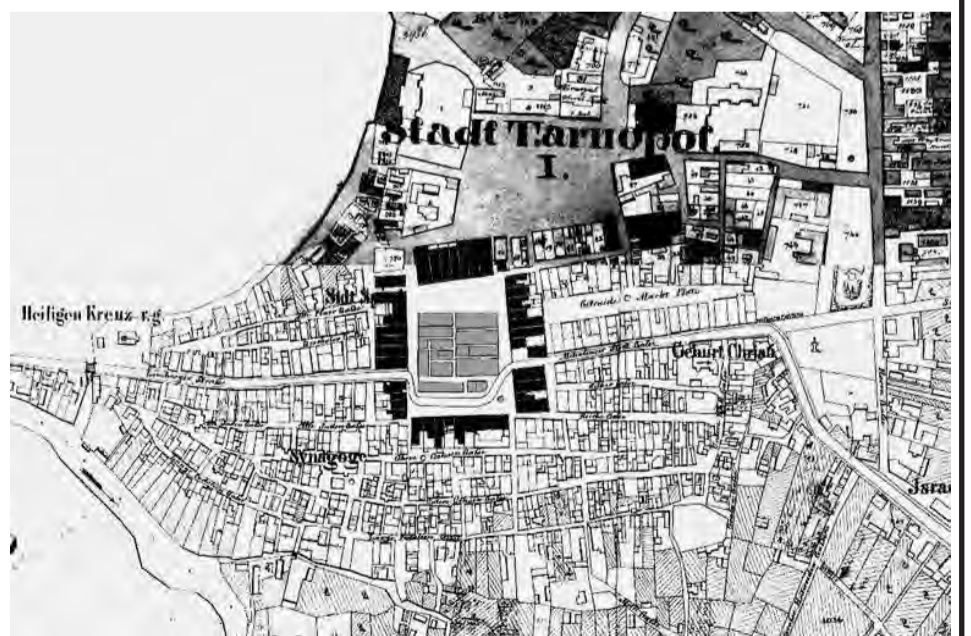

Рис. Б. 2. Економічні чинники впливу на формування середмістя

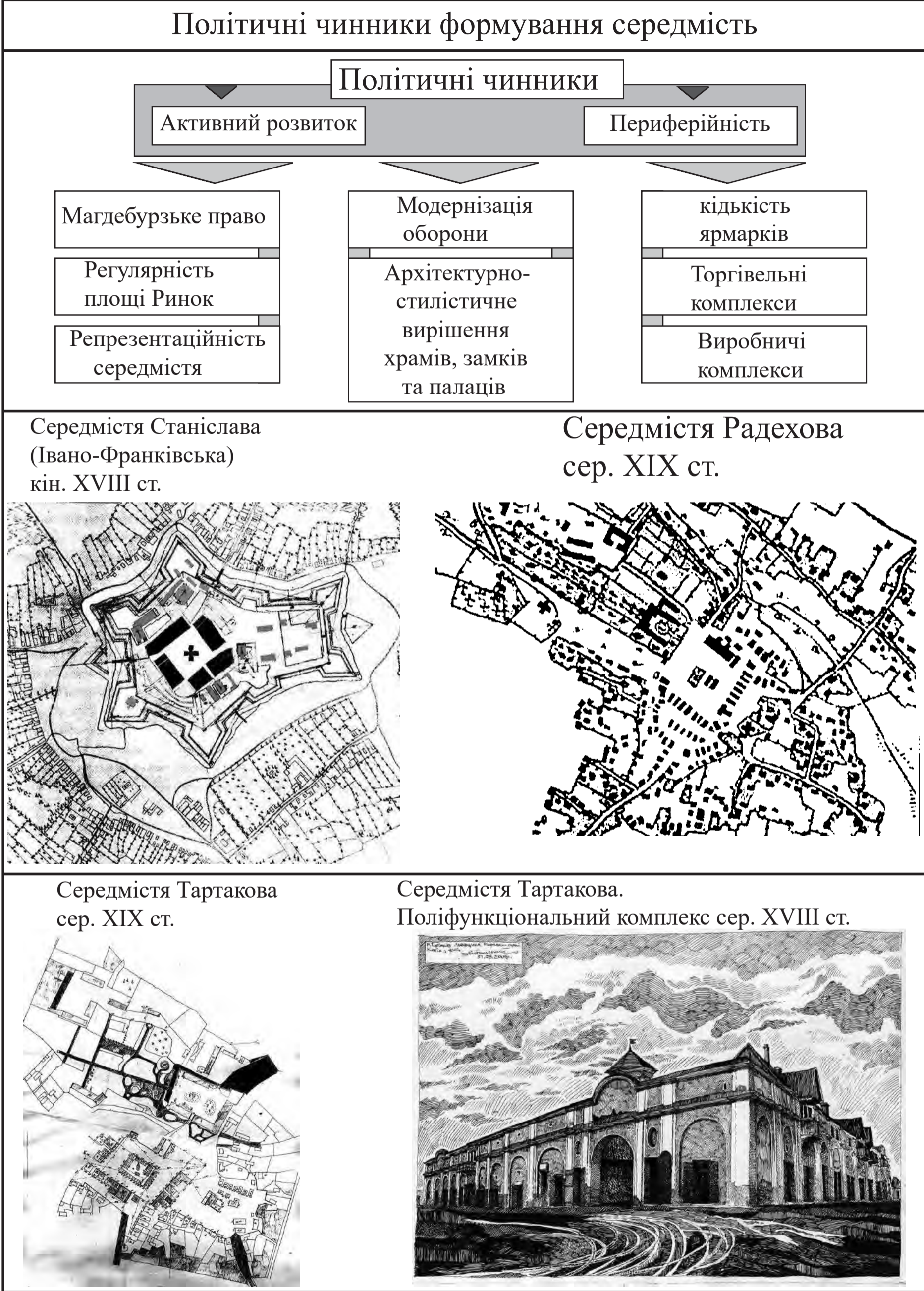

Рис. Б. 3. Політичні впливи на архітектуру середмістя.

Нерегулярна структура середмість

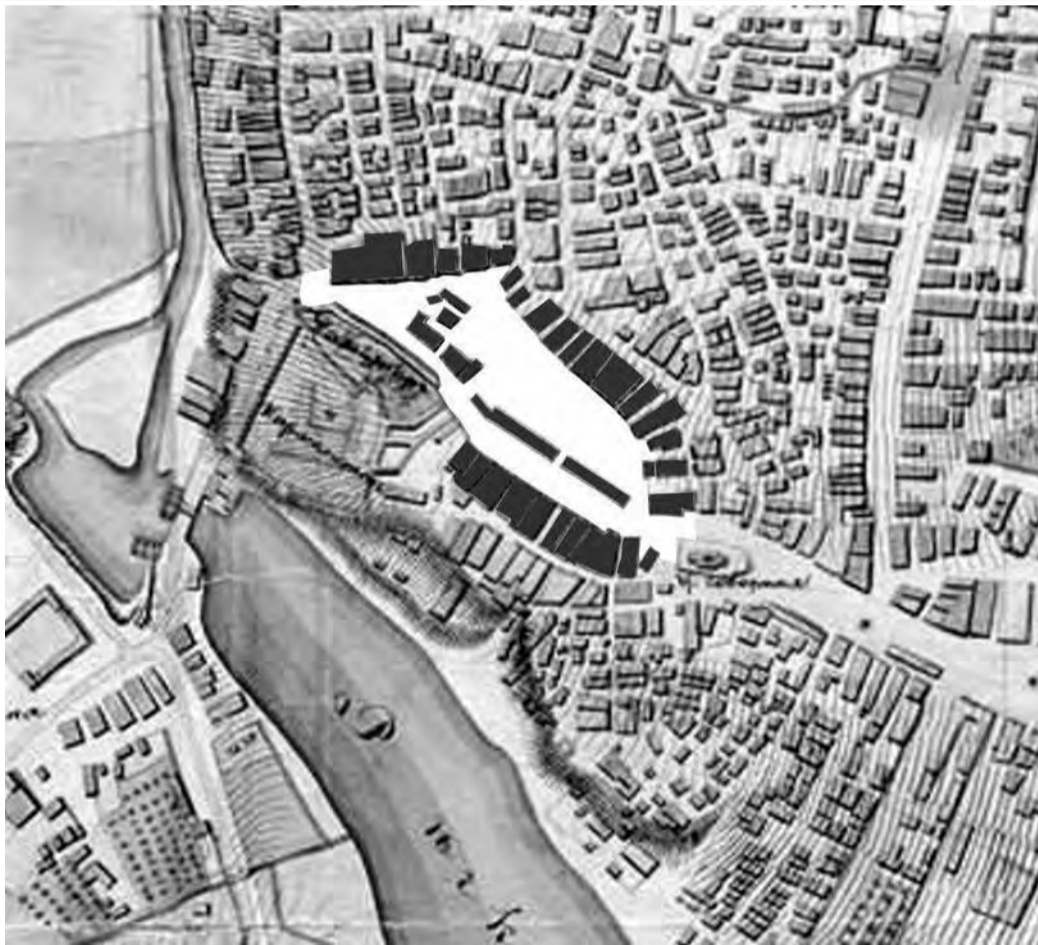
Нерегулярна структура

Видовжена ринкова площа з криволінійними сторонами

поділ на нерівномірні квартали

різнорозмірні вулиці та провулки

окольне розташування оборонних споруд

Середмістя Бердичева
сер. XIX ст.

Середмістя Глинян
сер. XIX ст.

Ринкова площа Глинян
поч. XVII ст.

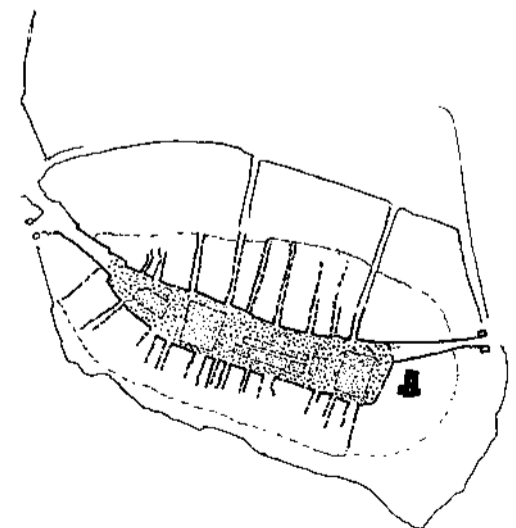

Рис. Б. 4. Середмістя з нерегулярною структурою розпланування.

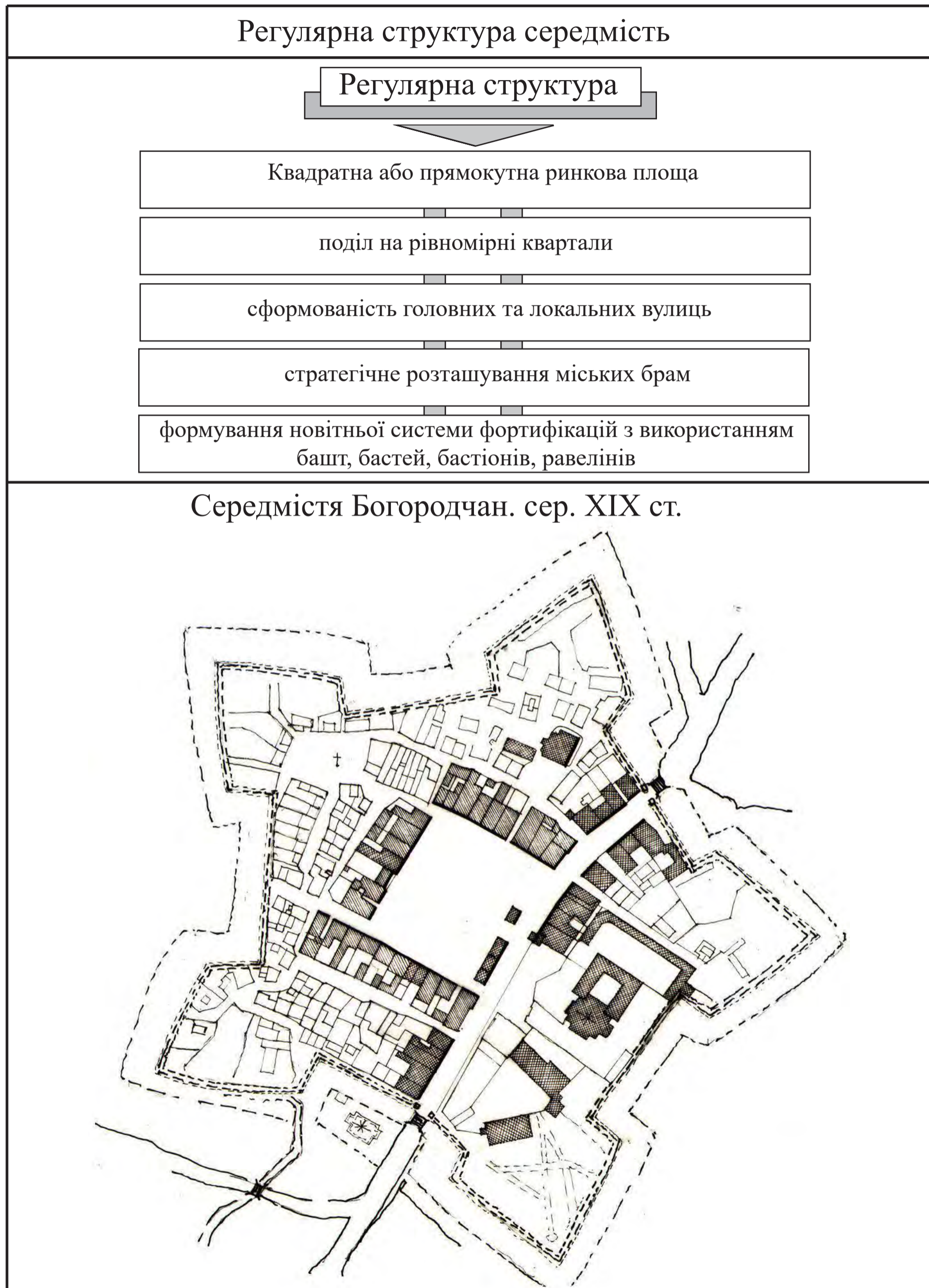
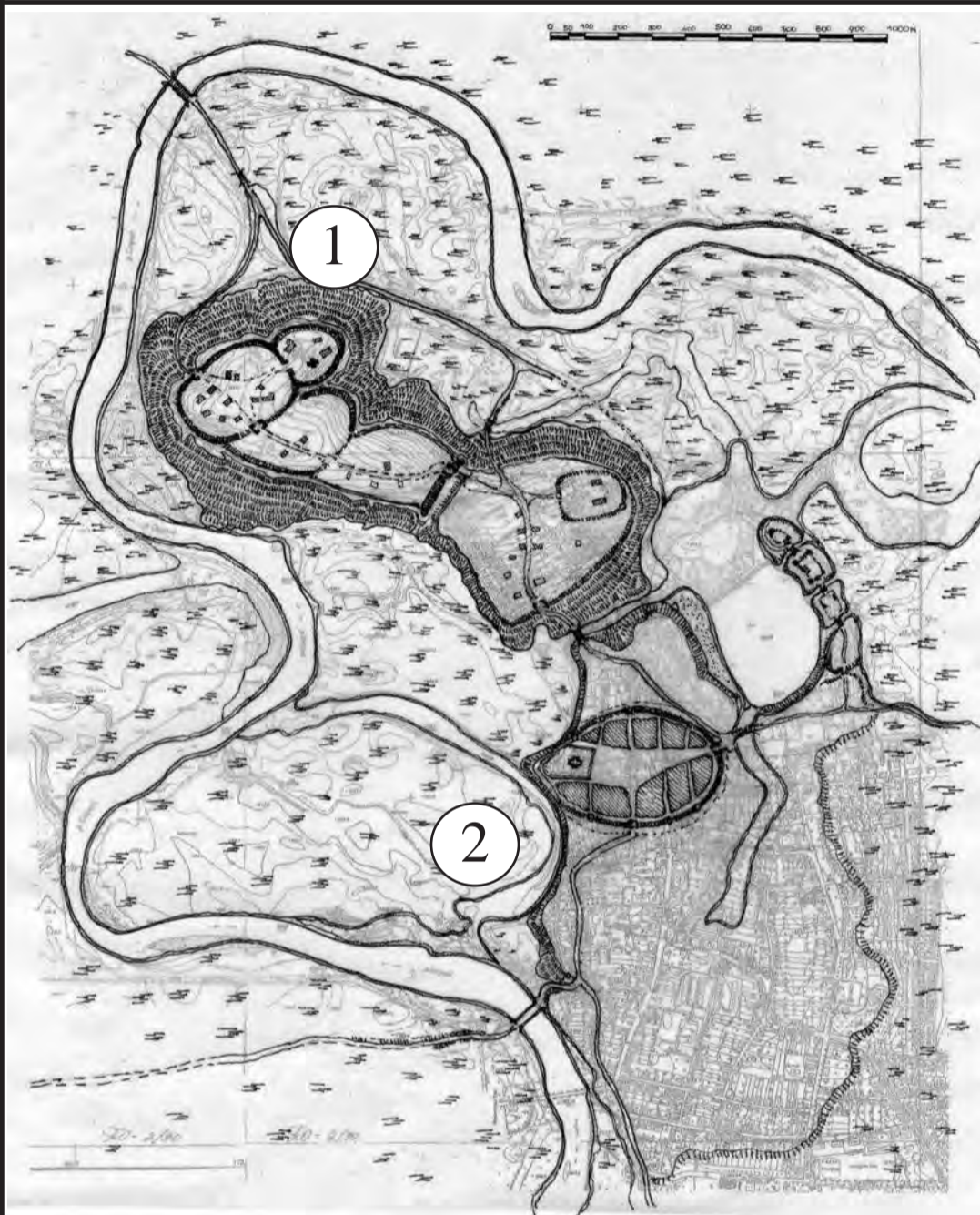

Рис. Б. 5. Середмістя з регулярною структурою розпланування

Долокаційний етап XIII – XV ст.

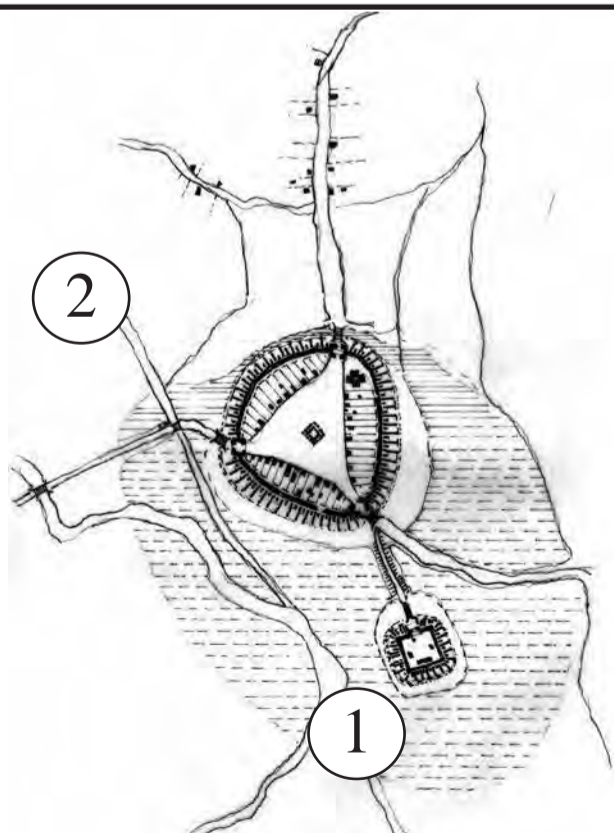
Долокаційний етап XIII – XV ст.

нерегулярна ринкова площа на місці розгалуження,
перехрестя або веретенкового розширення торгівельних шляхів

Жидачів.
Кінець XV ст.

- ① Дитинець.
- ② Середмістя.

Поморяни.
Середина XV ст.

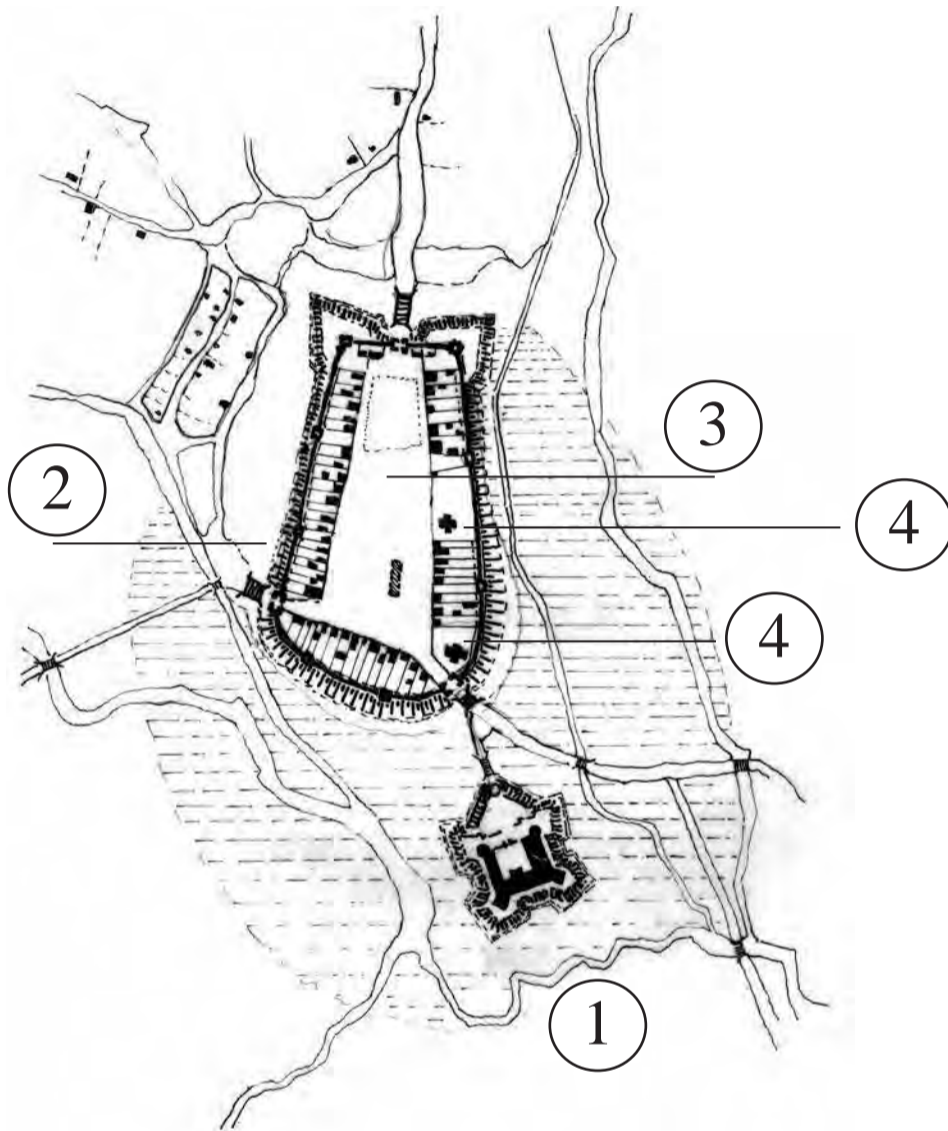
- ① Замок.
- ② Середмістя.

Рис. Б. 6. Середмістя долокаційного етапу XIII – XV ст.

Локаційний етап XV-XVI ст.

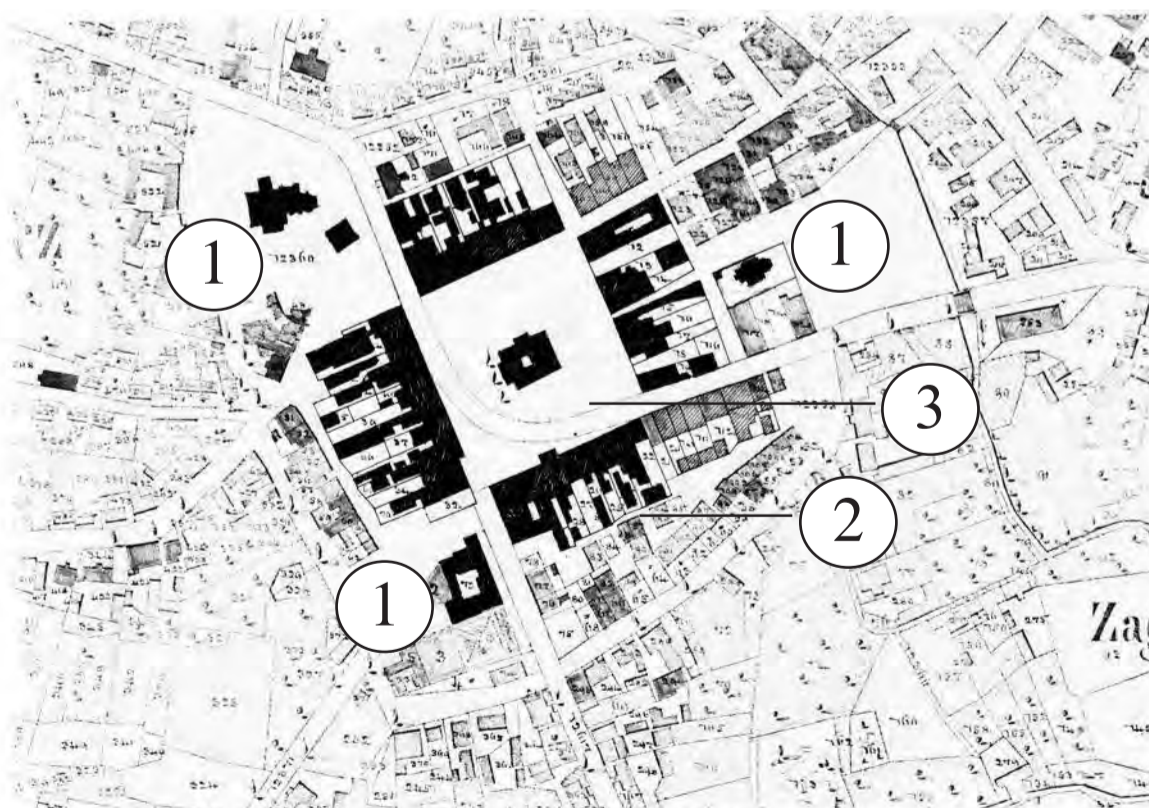
Локаційний етап XV-XVI ст.

квадратна (прямокутна) форма ринкової площі із
розташованим у куті храмом

Поморяни.
Середина XVI ст.

- ① Замок.
- ② Середмістя.
- ③ Площа Ринок
- ④ Храм.

Дрогобич.
Кадастрова карта
середини XIX ст.

- ① Храм
- ② Середмістя
- ③ Площа Ринок

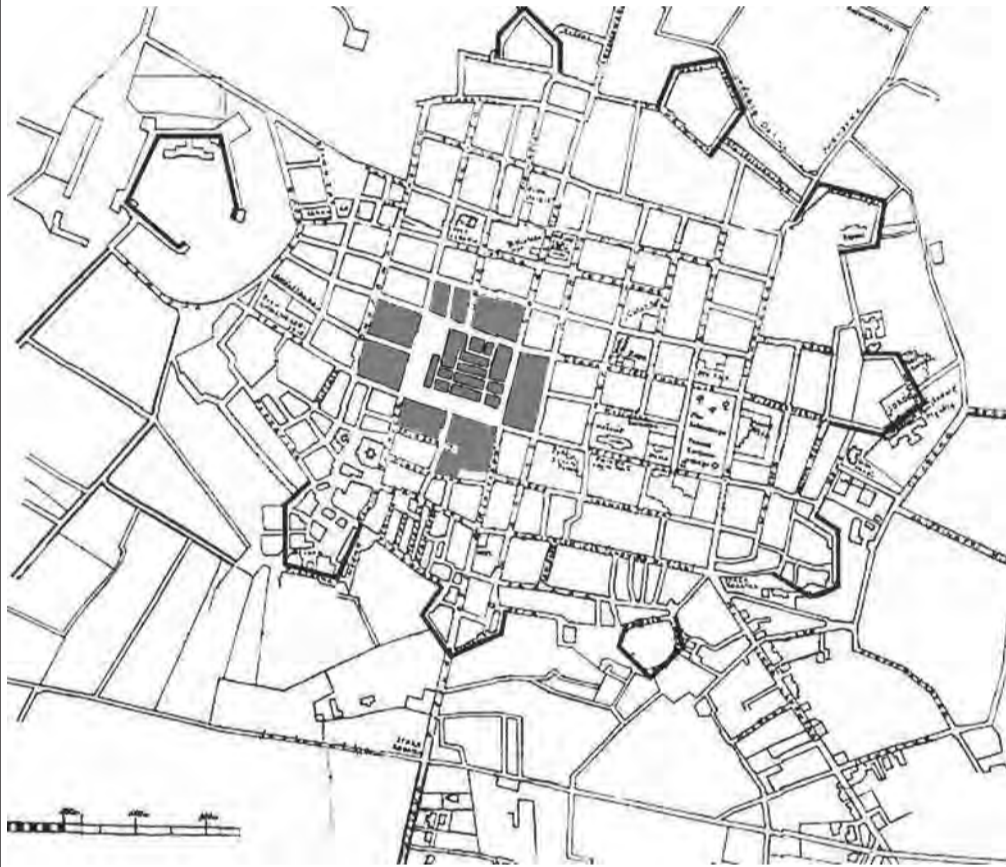
Рис. Б. 7. Середмістя локаційного етапу XV-XVI ст.

Локаційний етап на новому місці у XVI - XVII ст.

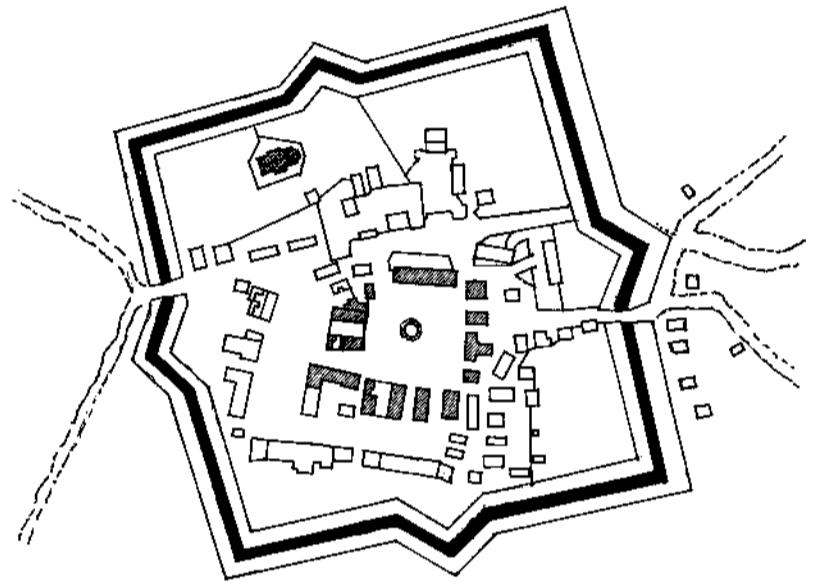
Локаційний етап на новому місці у XVI - XVII ст.

розлоге закладення поселення, продуманість, першочерговість та регулярність формування ринкової площі, комунікаційних осей, брам, оборонної системи, сакральних об'єктів та торгівельно-господарських будівель

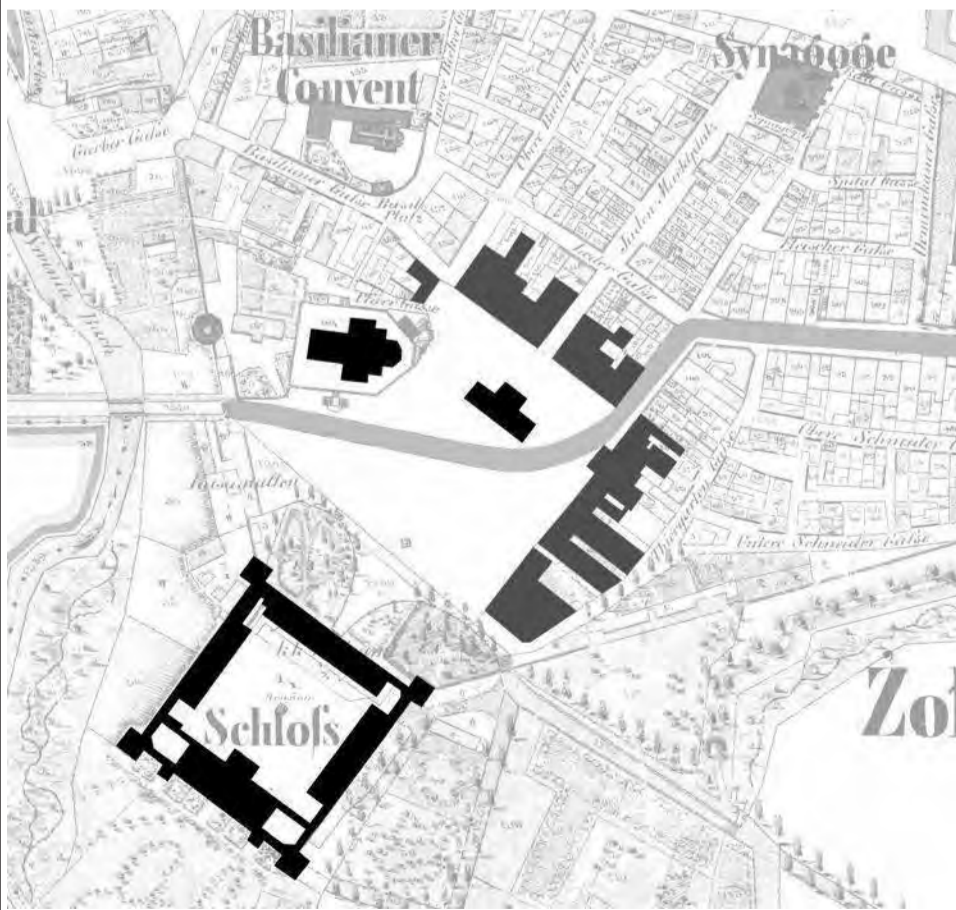
Броди. Середмістя у середині XIX ст.

Пробіжна. Середмістя у середині XIX ст.

Жовква. На початку XIX ст.

Сасів. Середмістя у середині XIX ст.

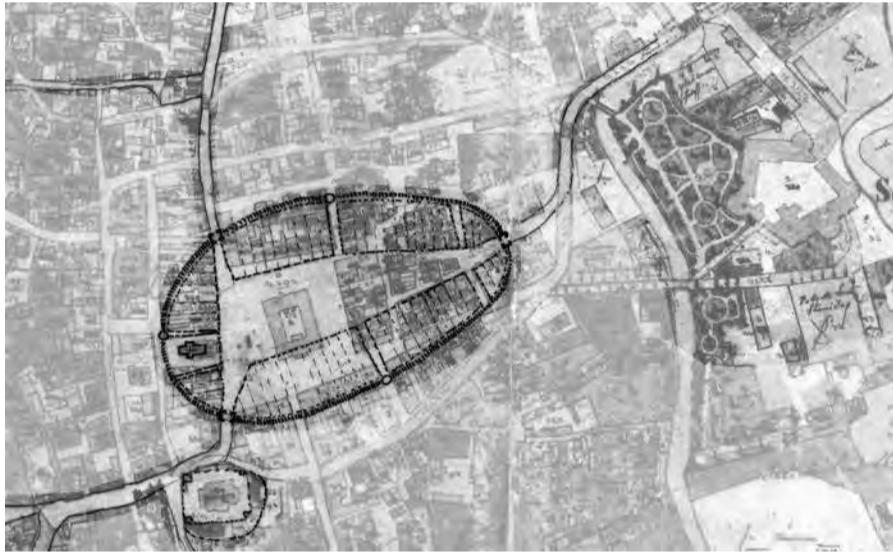
Рис. Б. 8. Середмістя локаційного етапу на новому місці у XVI - XVII ст.

Етап модернізації середмість XVII – кін. XVIII ст.

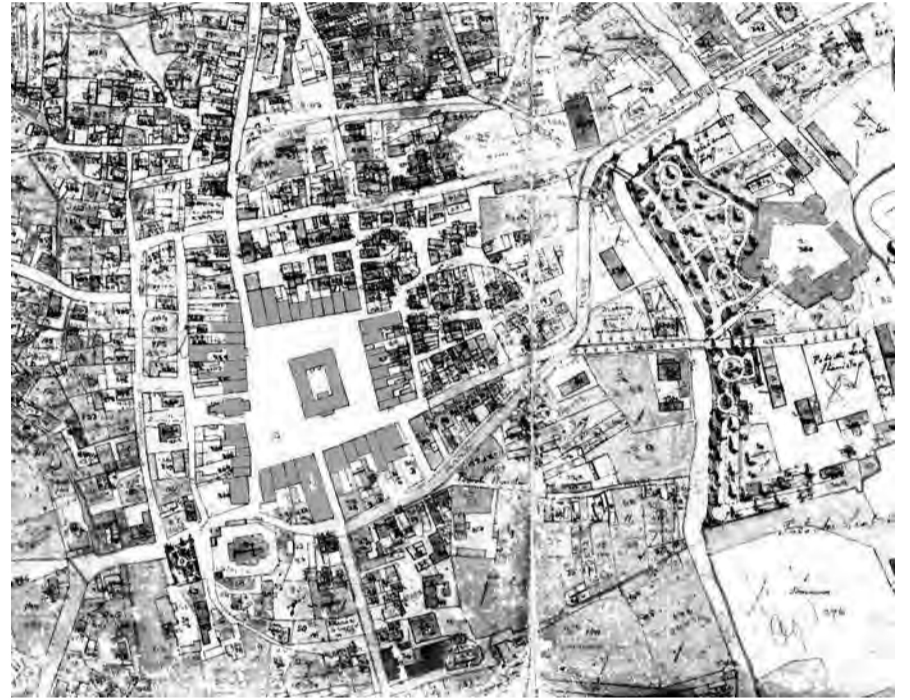
Етап модернізації середмість XVII – кін. XVIII ст.

збереженість реліктів старого розпланування, впорядкування комунікаційних шляхів, модернізація фортифікацій, забудови та головних споруд середмістя – ратуші, замків, палаців, церков, костелів, синагог.

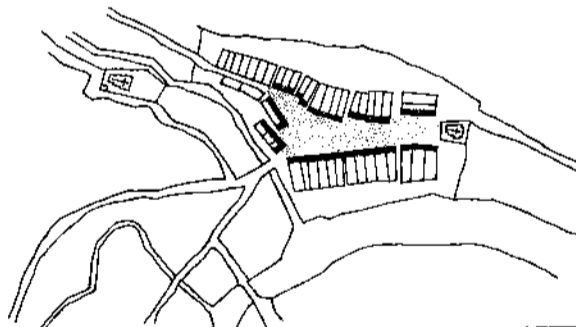
Бережани. Середмістя у XV-XVI ст.

Бережани. Середмістя у XVII-сер.XIX ст.

Бучач.
Середмістя у XV- сер.XVIII ст.

Бучач. Середмістя у середині XIX ст.

Бучач.
Нова частина середмістя
сер.XVIII ст.

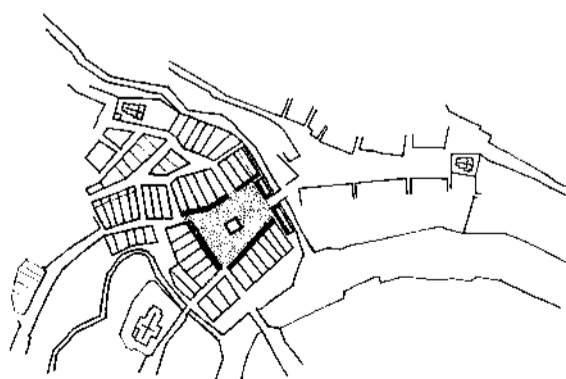

Рис. Б. 9. Середмістя етапу модернізації у XVII – кін. XVIII ст.

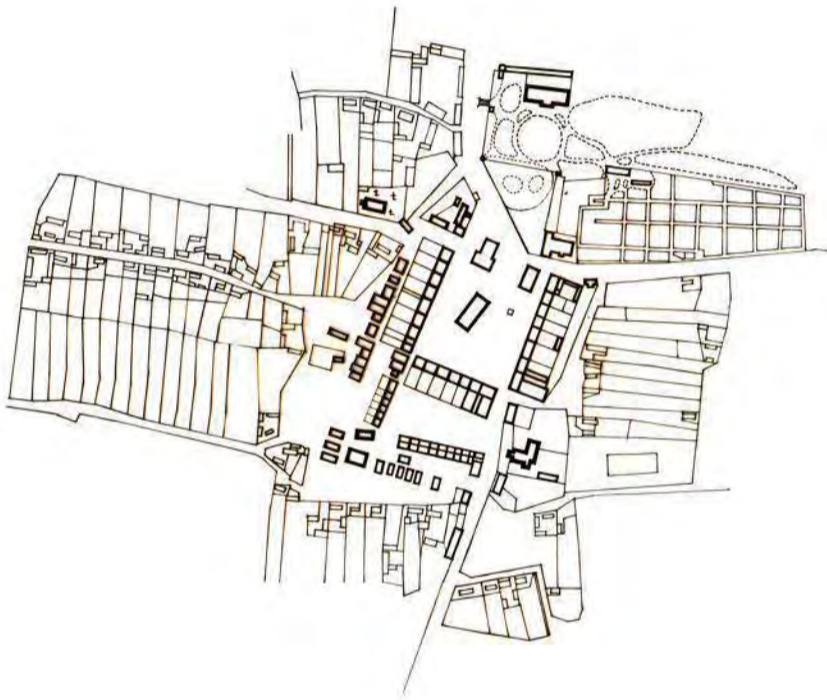

Регуляційний етап кінця XVIII – XIX ст.

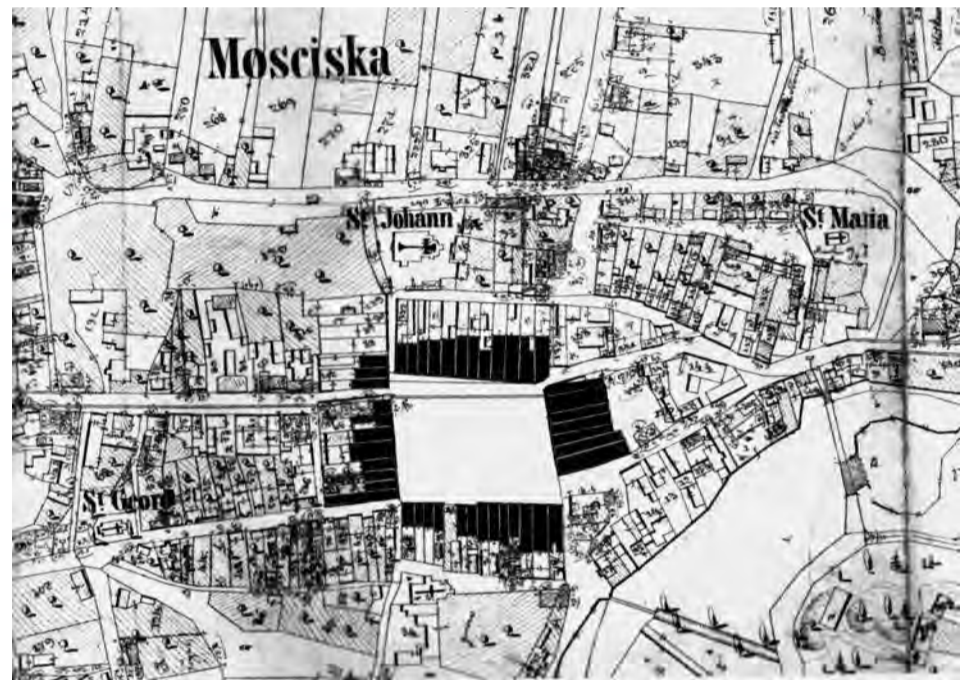
Регуляційний етап кінця XVIII – XIX ст.

активізація процесу злиття середмістя з передмістями, у прикладах міст центральної України середмістя взагалі втрачають первинні характеристики. На Галичині, Волині та Поділлі в просторі середмість активізується ущільнення забудови.

Бурштин. Середмістя у XIX ст.

Мостиська. Середмістя у сер. XIX ст.

Тульчин.
Середмістя у сер. XIX ст.
Приклад середмістя з двома площами Ринок.

Немирів на Поділлі.
Середмістя у сер. XIX ст.
Площа Ринок з партеровим парком.

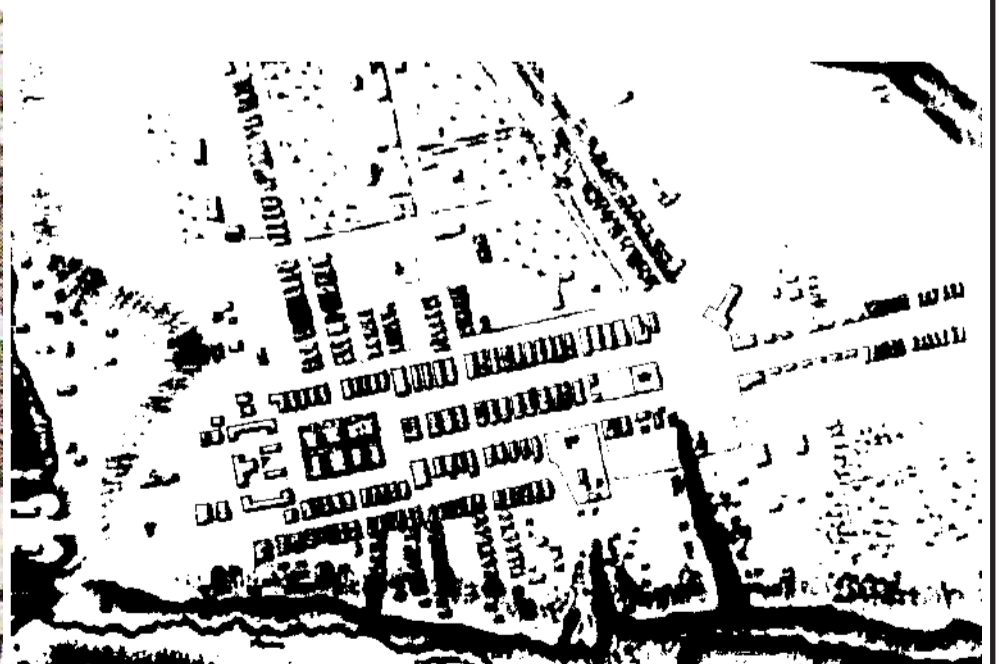
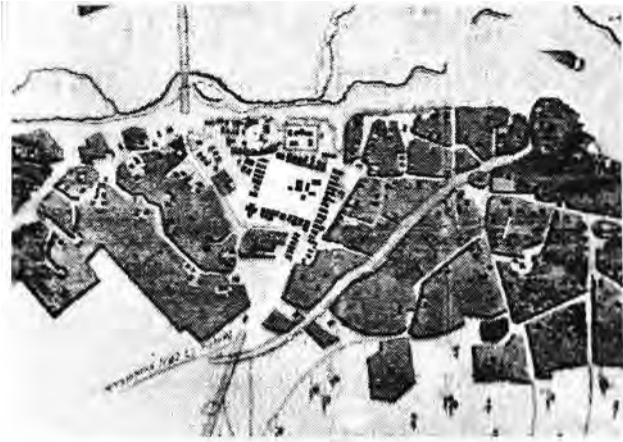

Рис. Б. 10. Середмістя регуляційного етапу у кінці XVIII – XIX ст.

Геометричні форми ринкових площ

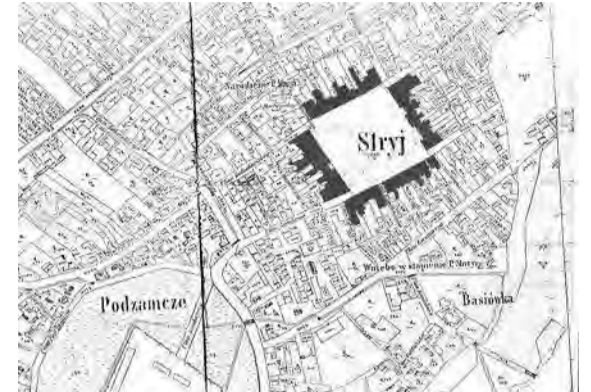
Квадратні площі Ринок

м. Гайсин

м. Клевань

м. Стрий

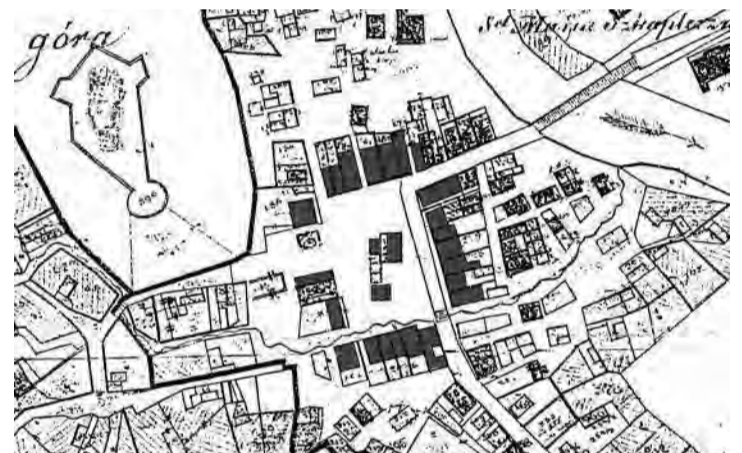
Прямокутні площі Ринок

м. Самбір

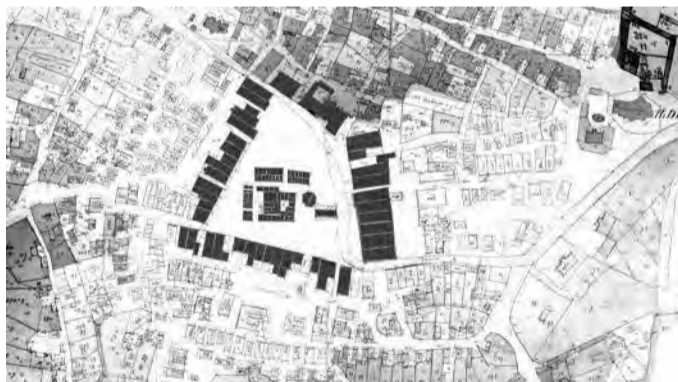

м. Печеніжин

м. Тербовля

Трапеційні площі Ринок

м. Підгайці

м. Золочів

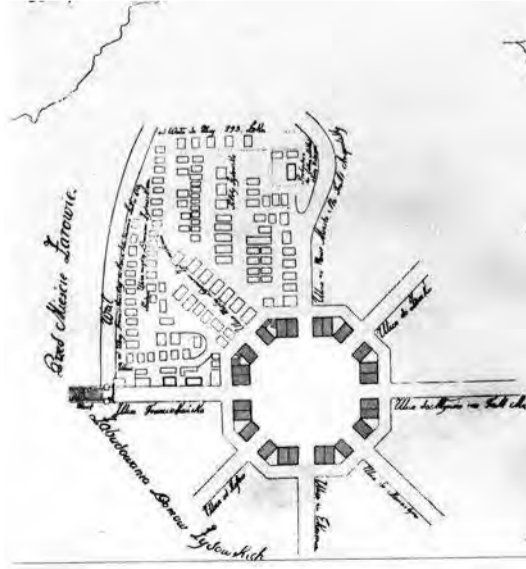
м. Остріг

Трикутна площа Ринок

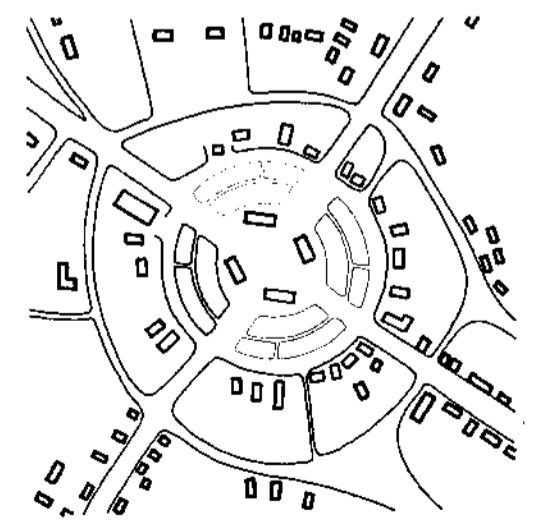
м. Устечко

Восьмигранна площа Ринок

м. Корець

Кругла площа Ринок

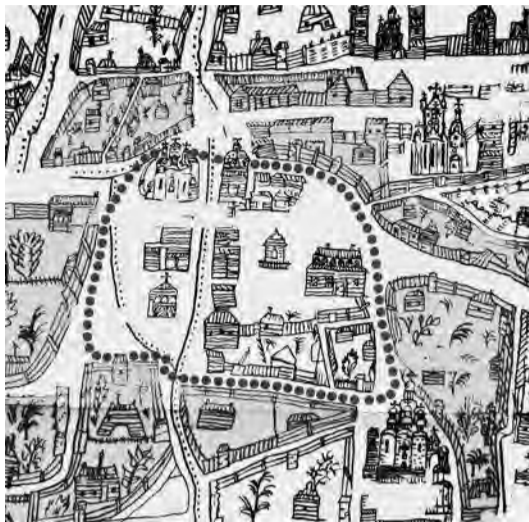

м. Катербург

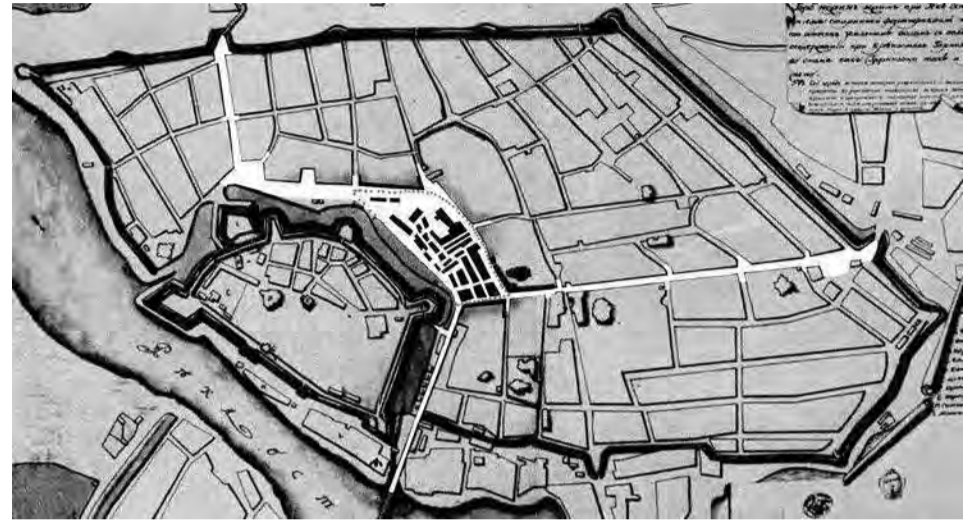
Рис. Б. 11. Типологія ринкових площ історичних міст України.

Видовжені трикутні (нерегулярні) форми ринкових площ

Нерегулярні площі Ринок

м.Київ

м.Ніжин

м.Переяслав

м.Полтава

Видовжені трикутні площі Ринок

м. Чернігів

м. Золочів

м. Острів

м. Вінниця

м. Луцьк

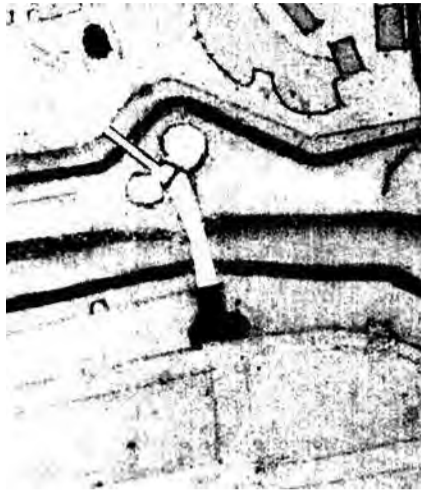

м. Мостиська

Рис. Б. 12. Нерегулярні ринкові площі історичних міст України

Додаток В

Функціональна типологія споруд середмістя

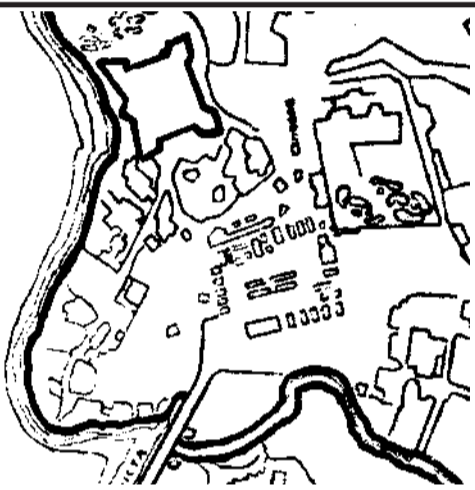
м.Львів. Галицька
брама і барбакан

Оборонні споруди

прясло ровів, валів,
брам, барбаканів,
башт, бастей, мурів,
частоколів, парканів,
бастіонів та рavelінів

м.Войнилів. Рови та
вали навколо середмістя

м.Бар. Замок за
межами середмістя

Замкові та палацові комплекси

м.Біла Церква. Замок в
межах середмістя

м.Корсунь. Замок з
площею Ринок

Сакральні споруди

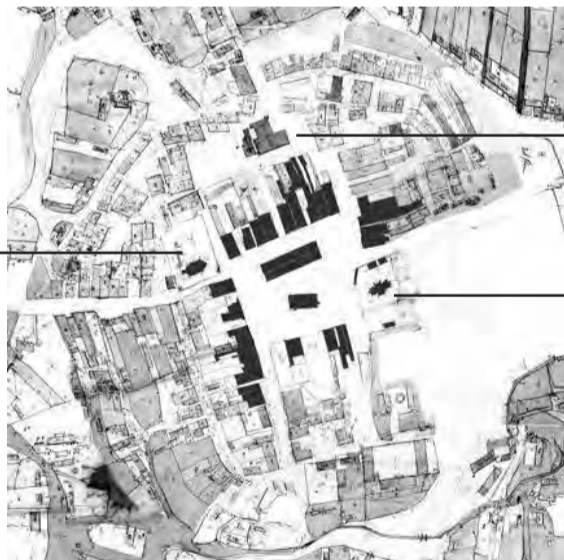
Церкви

Костели

Синагоги

Монастирі

Церква

м.Рогатин. Середмістя

Монастир

Костел

Синагога

м.Заслав. Середмістя

Промислові споруди

Ратуші

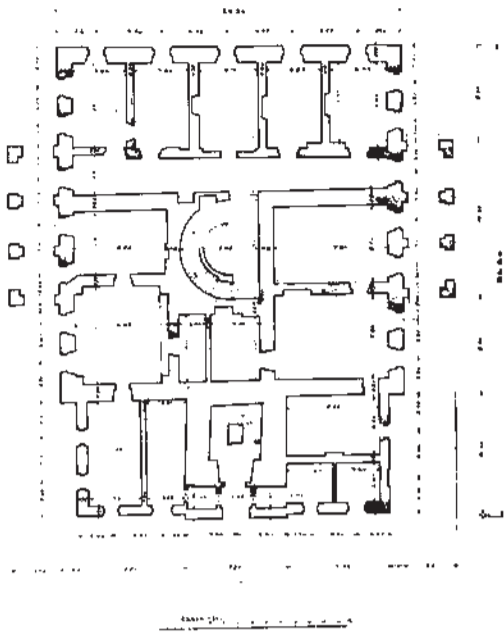
Крамниці

Малі архітектурні форми -
Ратуші фонтани, криниці,
ліхтарі освітлення

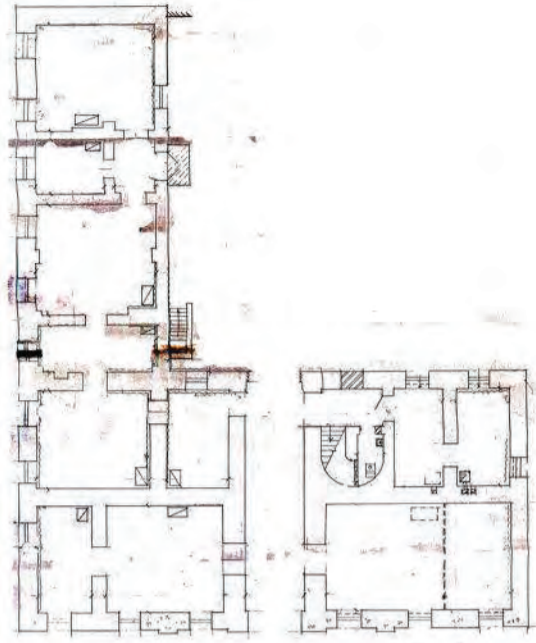
Житлова забудова
дерев'яні будинки,
кам'яниці

Рис. В. 1. Об'ємно-просторові складові середмістя

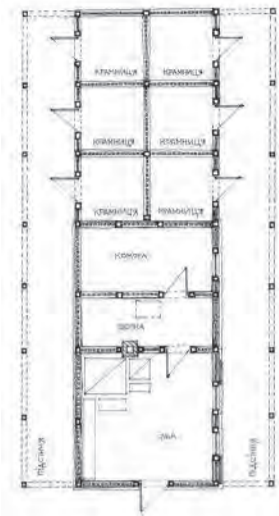
Планувальні характеристики ратуші та караван-сараїв

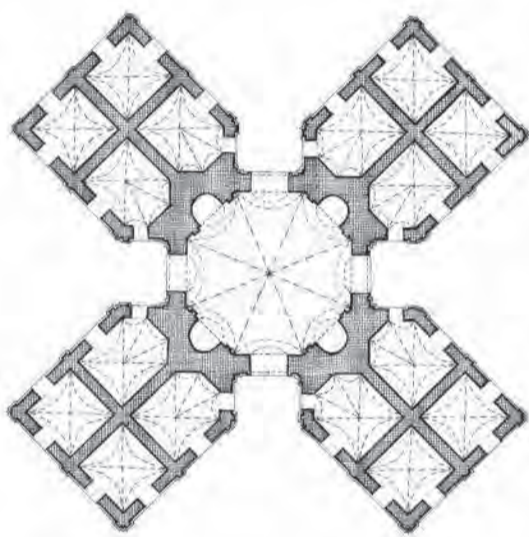
м. Самбір
План ратуші XVII ст.

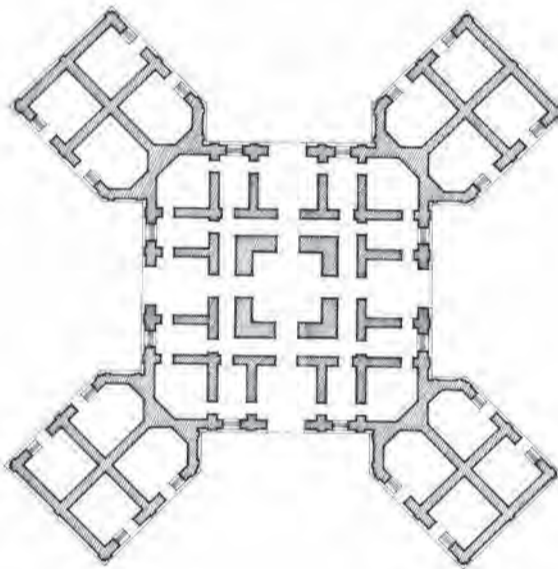
м. Городок
План ратуші XIX ст.

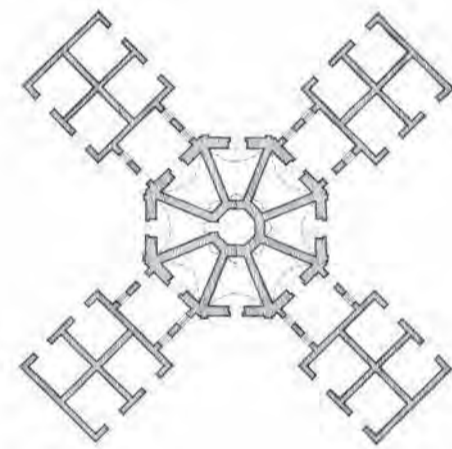
м. Поморяни
План дерев'яної
ратуші XVIII ст.

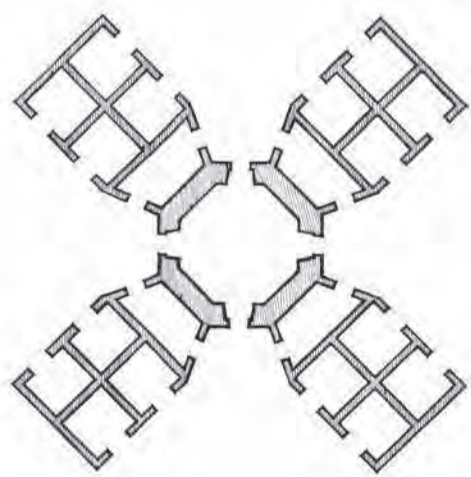
м. Гусятин
План ратуші XVII ст.

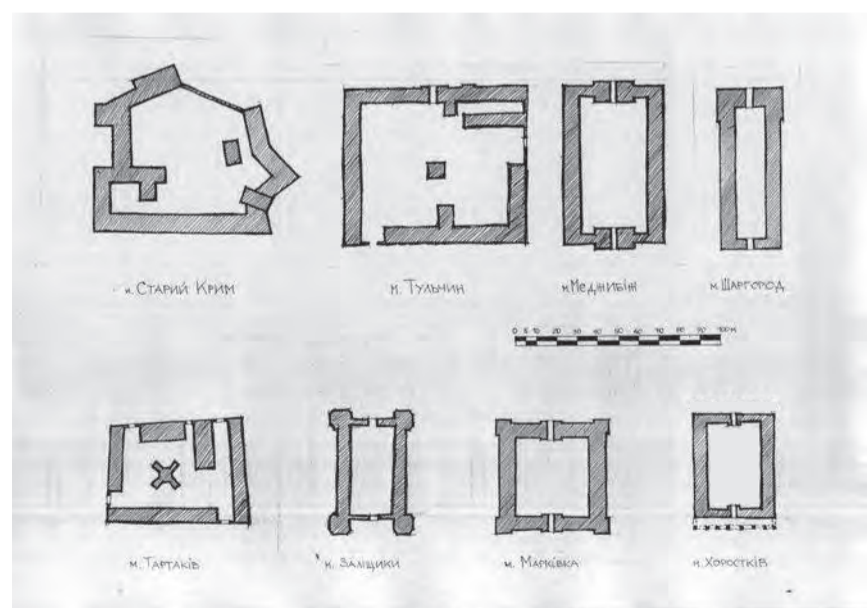
м. Івано-Франківськ
План ратуші XVII ст.

м. Підгайці
План ратуші XVII ст.

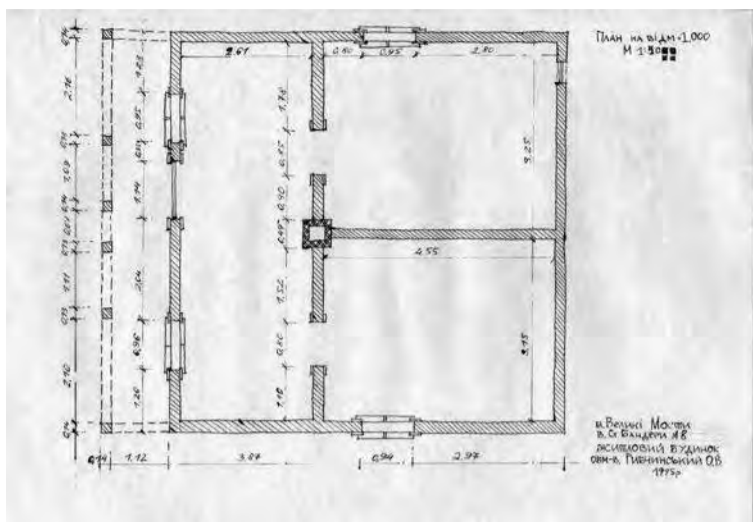
м. Тартаків
План ратуші XVIII ст.

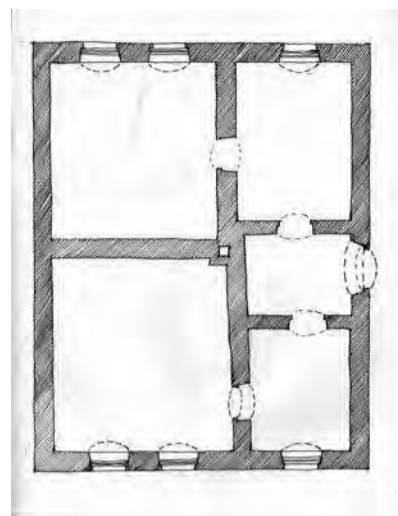
Плани поліфункціональних споруд -
караван-сараїв XVII - XVIII ст.

Рис. В. 2. Особливості планувального вирішення ратуші.

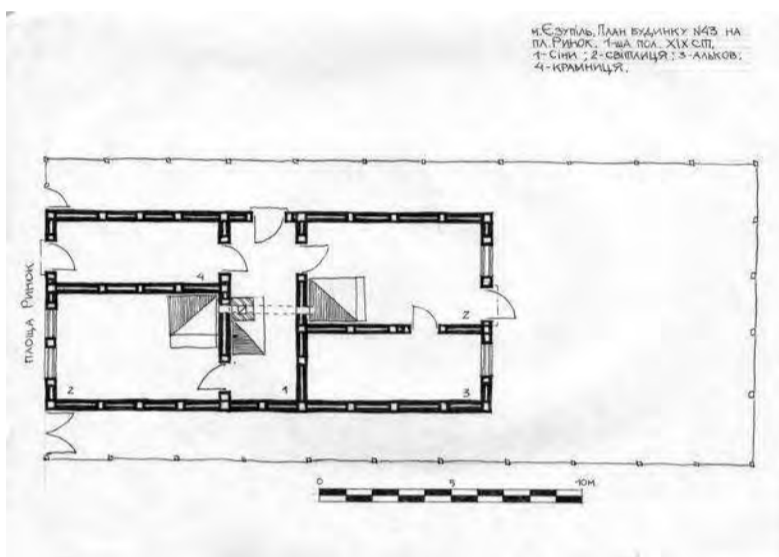
Планувальні характеристики житлової забудови середмістя

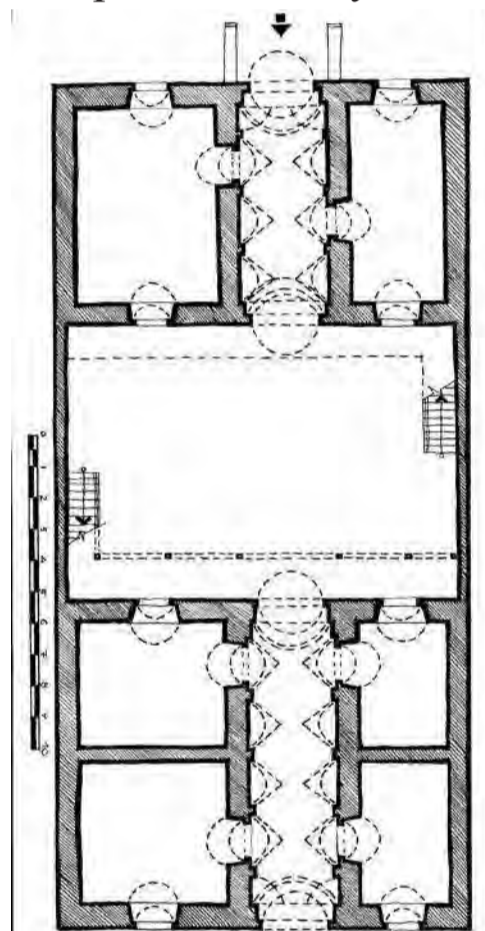
м. Великі Мости. План дерев'яного будинка з підсінням XIX ст.

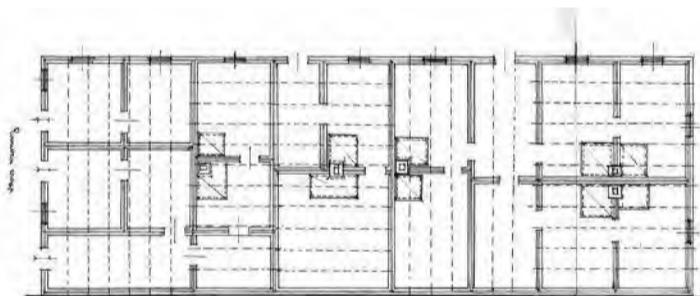
м. Янів. План дводільної кам'яниці XIX ст. (продовження готичної традиції планування)

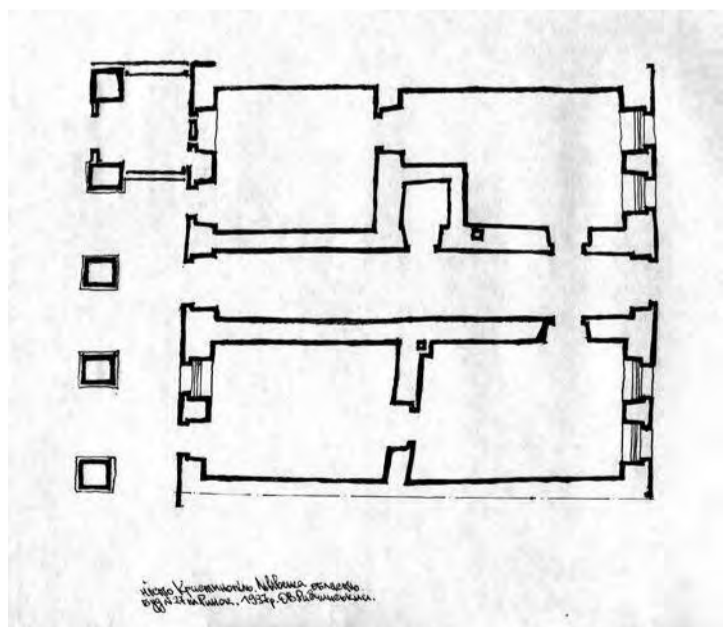
м. Єзупіль. План дерев'яного будинка XIX ст.

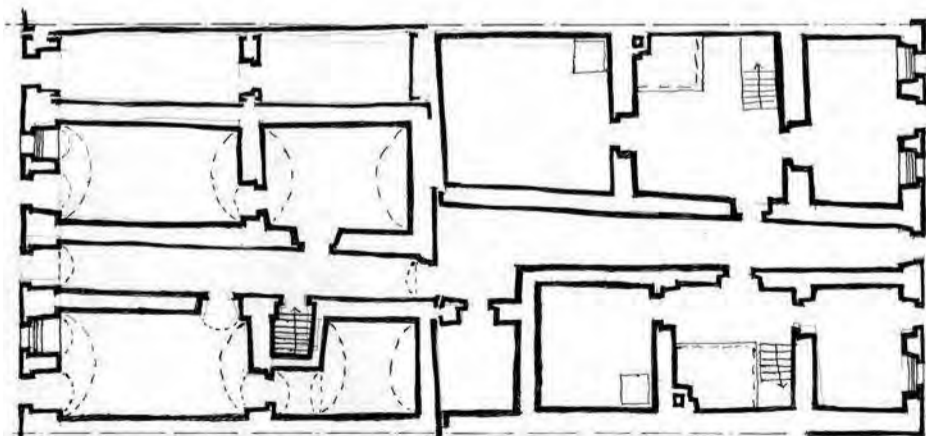
м. Язлівець. План кам'яниці XVII ст.

м. Куликів. План дерев'яного будинка XIX ст.

м. Христинопіль. План кам'яниці XVIII ст.

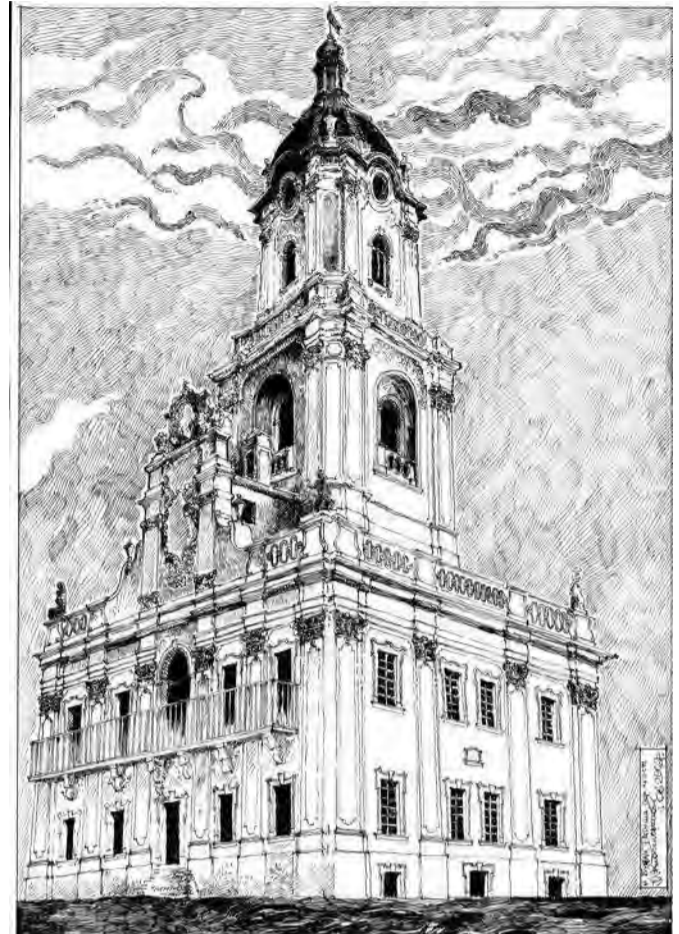
м. Рава-Руська. План кам'яниці XIX ст.

Рис. В. 3. Планувальне вирішення житлової забудови середмістя

Стилістичні характеристики ратуші

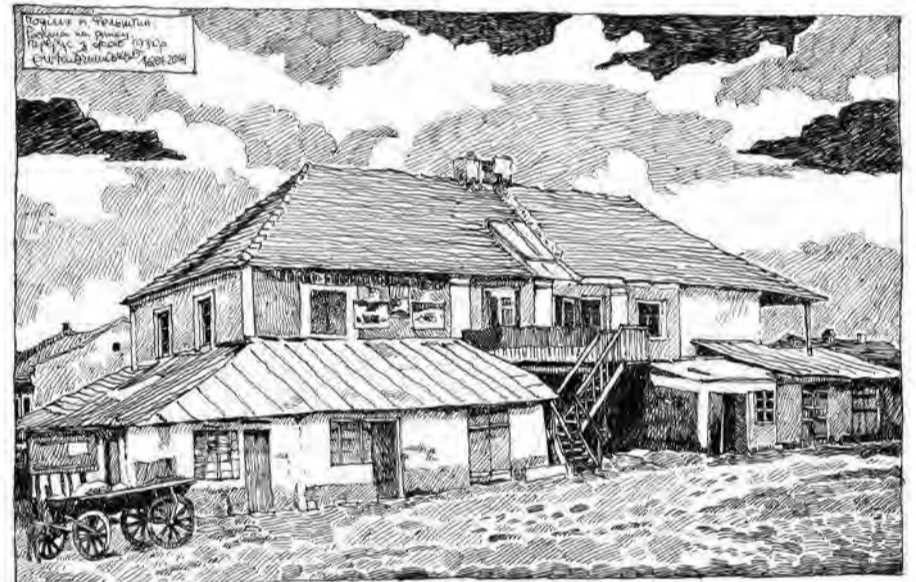
м. Київ. Ратуша XVII-XVIII ст.

м. Бучач. Ратуша сер. XVIII ст.

м. Белз. Дерев'яна ратуша XVIII ст.

м. Фельштин на Поділлі. Ратуша XIX ст.

м. Корниця. Ратуша XIX ст.

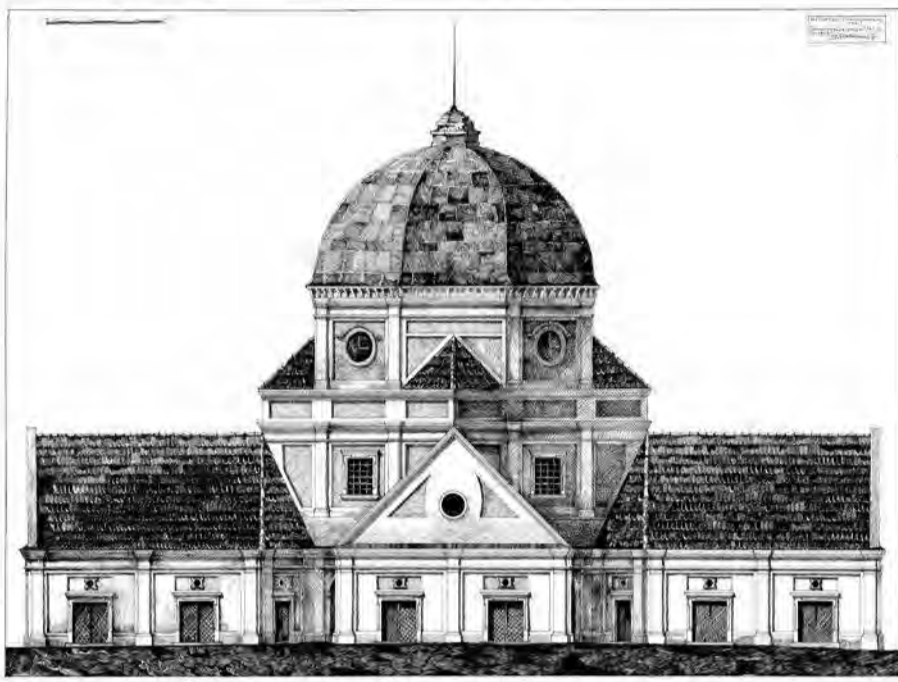

м. Могилів. Ратуша XVIII ст.

Рис. В. 4. Особливості стилістичного вирішення ратуші

Стилістичні характеристики ратуші (хрещаті в плані і за взірцями)

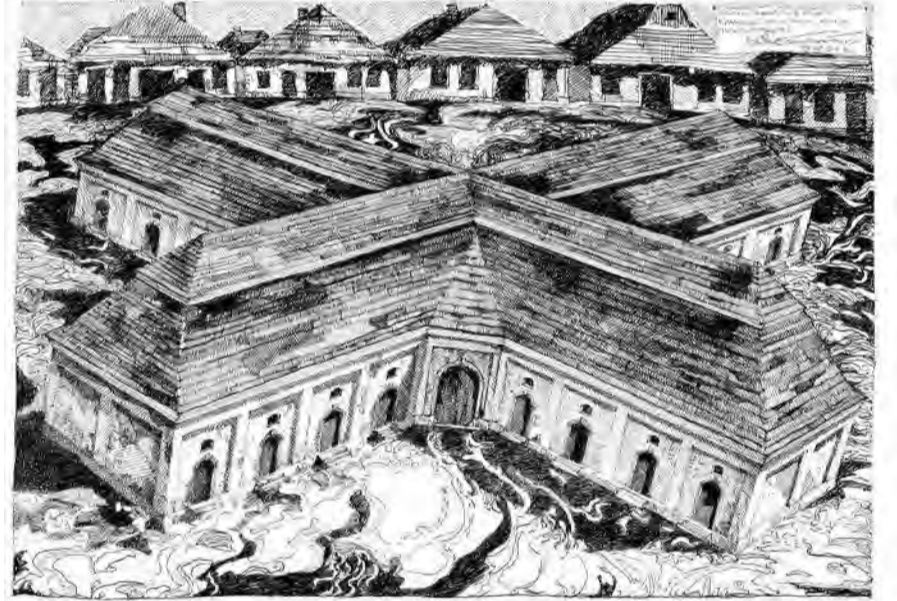
м. Гусяти. Ратуша XVII ст.

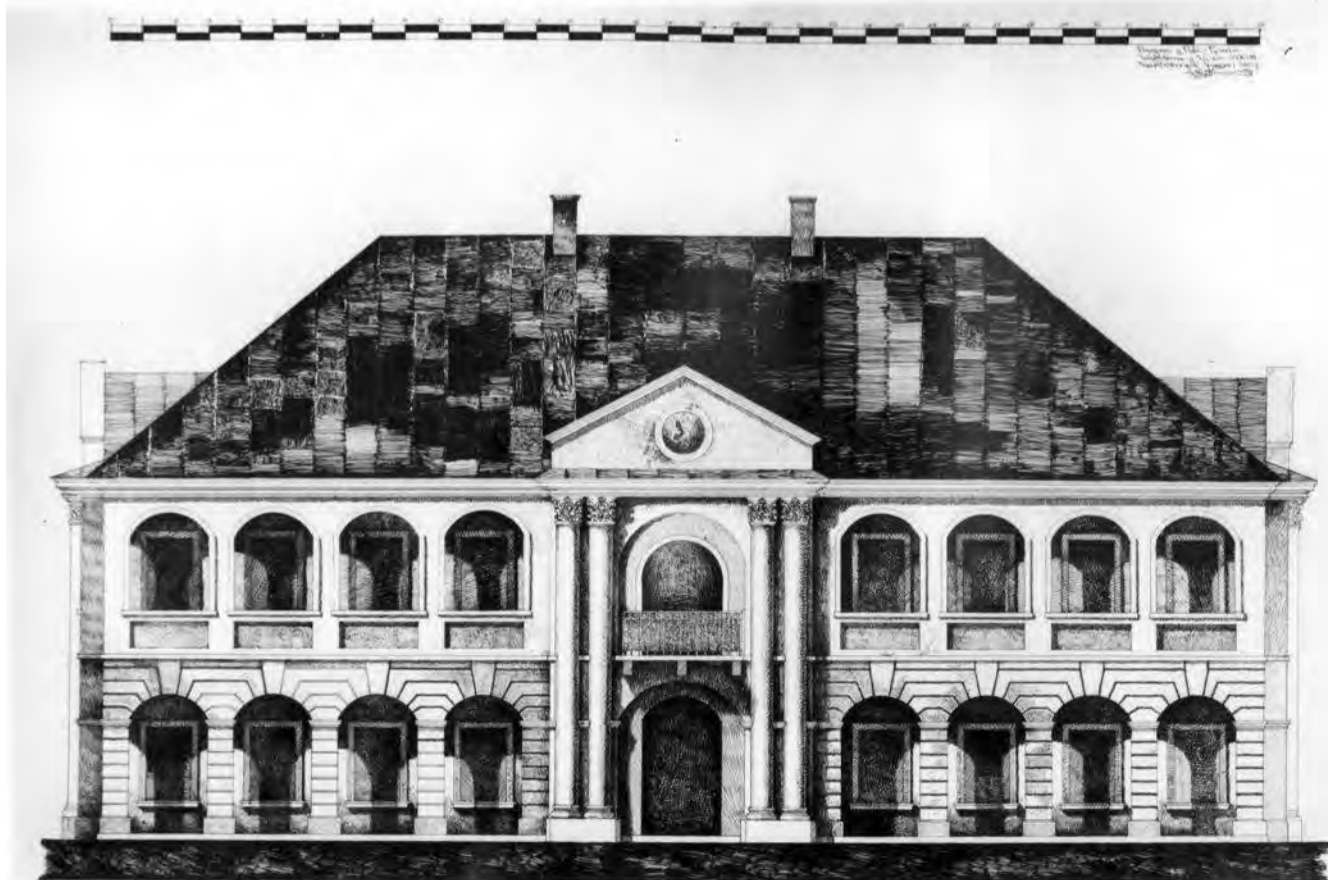
м. Івано-Франківськ. Ратуша XVII ст.

м. Тартаків. Ратуша XVIII ст.

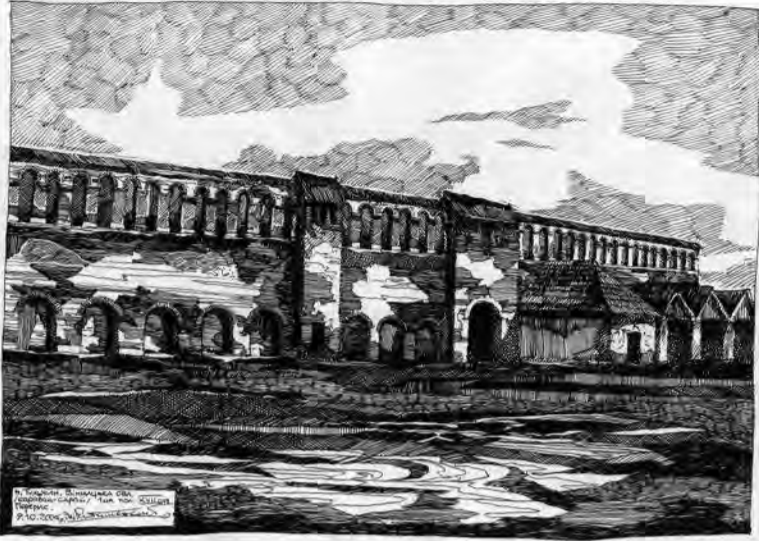
м. Лешнів. Хрещаті крамниці XVIII ст.

м. Рава Руська. Ратуша XIX ст. взорована на Палацо Публіко у Віченці (А.Палладіо).

Рис. В. 5. Стилістичне вирішення неординарних ратушів

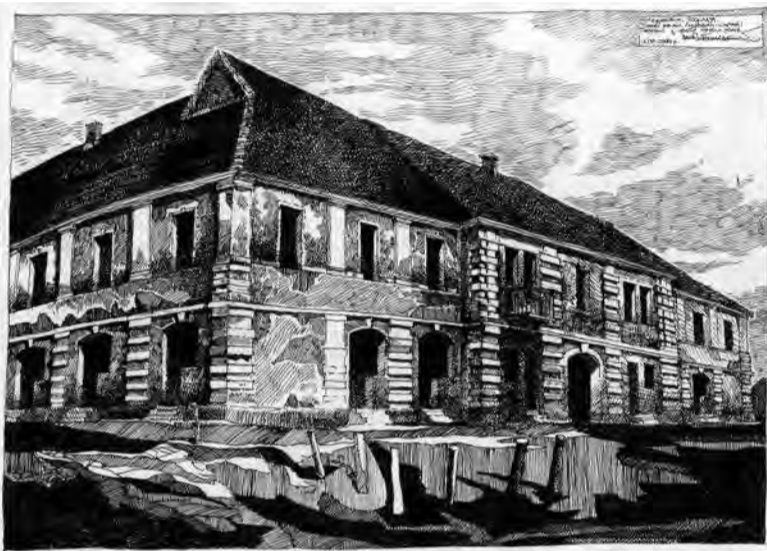
Стилістичні характеристики караван-сараїв

м. Тульчин. Караван-сарай XVII ст.

м. Шаргород. Караван-сарай XVII ст.

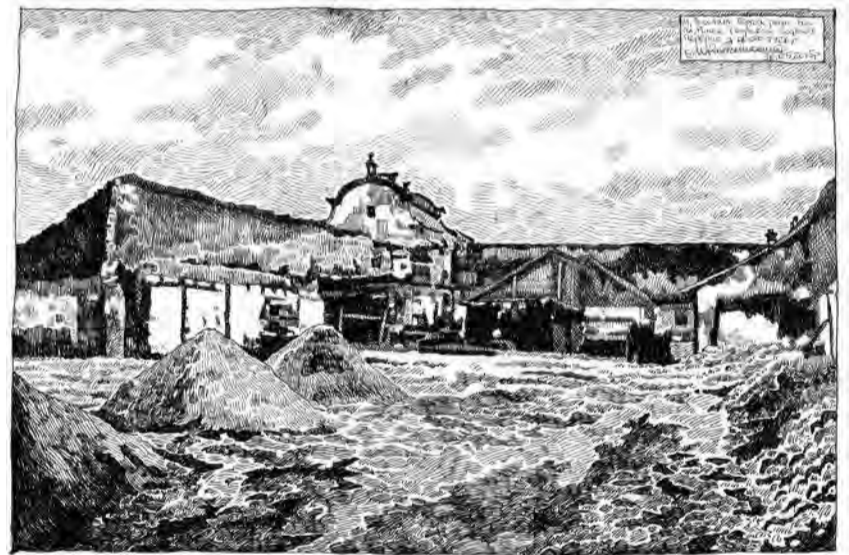
м. Меджибіж. Караван-сарай XVII ст.

м. Заліщики. Караван-сарай XVII ст.

м. Марківка. Караван-сарай XVIII ст.

м. Заслав. Караван-сарай XVIII ст.

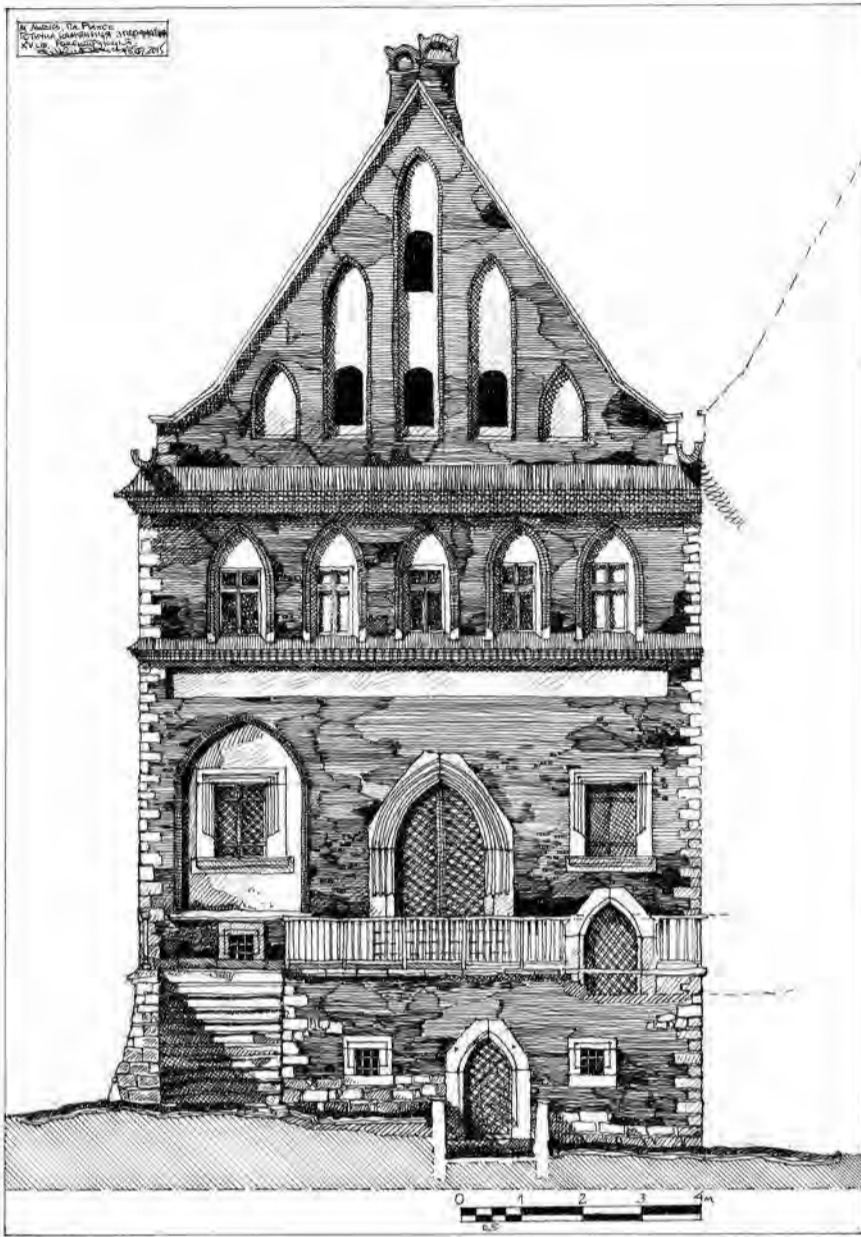
м. Хоростків. Караван-сарай XIX ст.

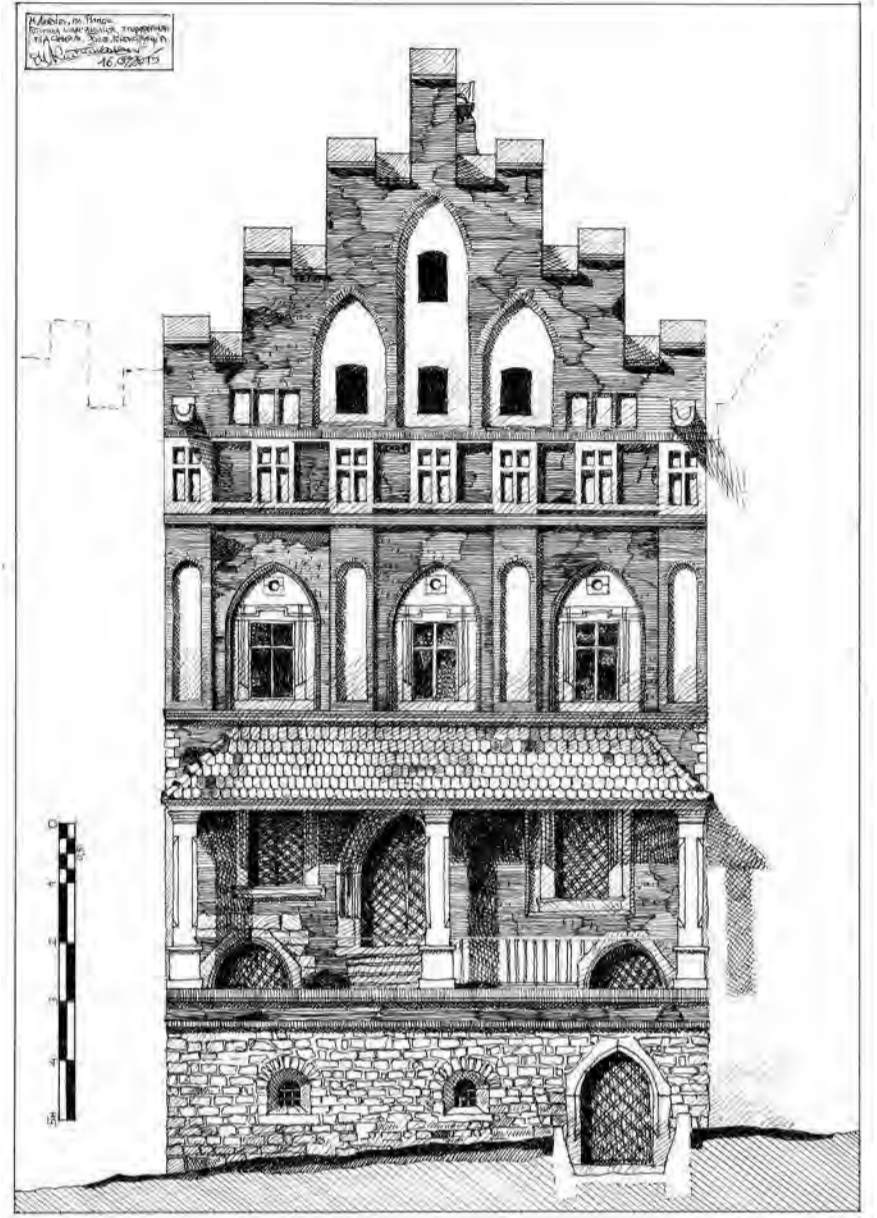
м. Янів на Поділлі. Караван-сарай XIX ст.

Рис. В. 6. Особливості стилістичного вирішення караван-сараїв

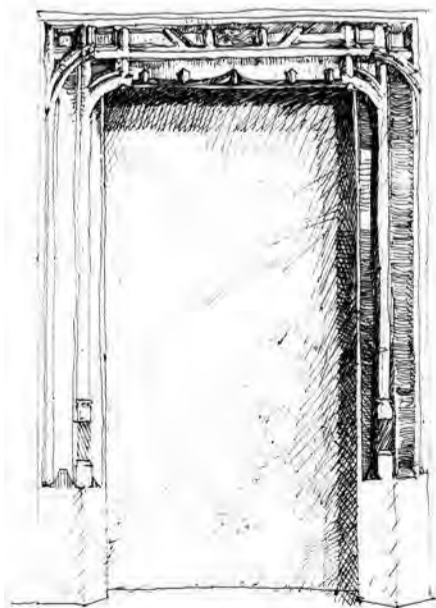
Стилістичні характеристики готичної забудови

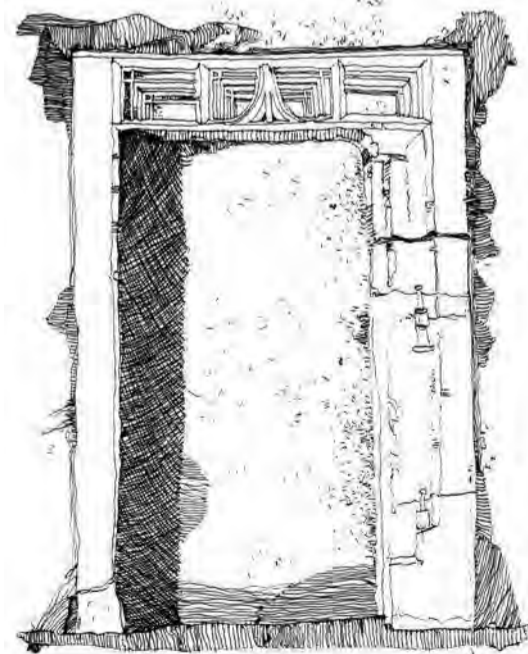
Готична кам'яниця XV ст. з передпоріжжям.
Реконструкція на підставі досліджень
передпоріж'я в будинках
пл. Ринок, 2, 4, 6, 10, 25. Готичний
фронтон реконструйовано згідно
аналогу з будинку вул. Руська, 10.
(в результаті ремонтних робіт
затинькований у листопаді 2012 р.)

Площа ринок. Готична кам'яниця XV ст.
з передпоріжжям та підсінням.
Реконструкція на підставі збережених
аналогів порталів. Кам'яні стовпи підсіння
реконструйовані на основі готичного
стовпа з колекції кафедри РАМС
НУ «Львівська політехніка».

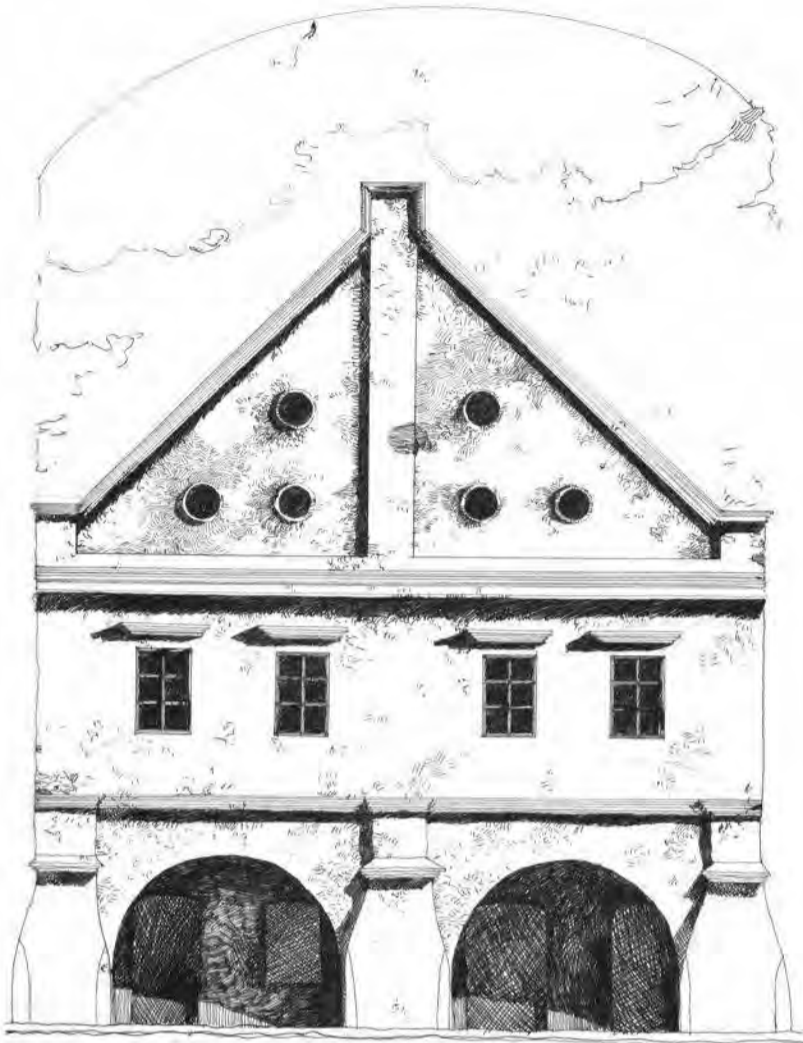
м. Львів. Готичний портал. Пл. Ринок, 28

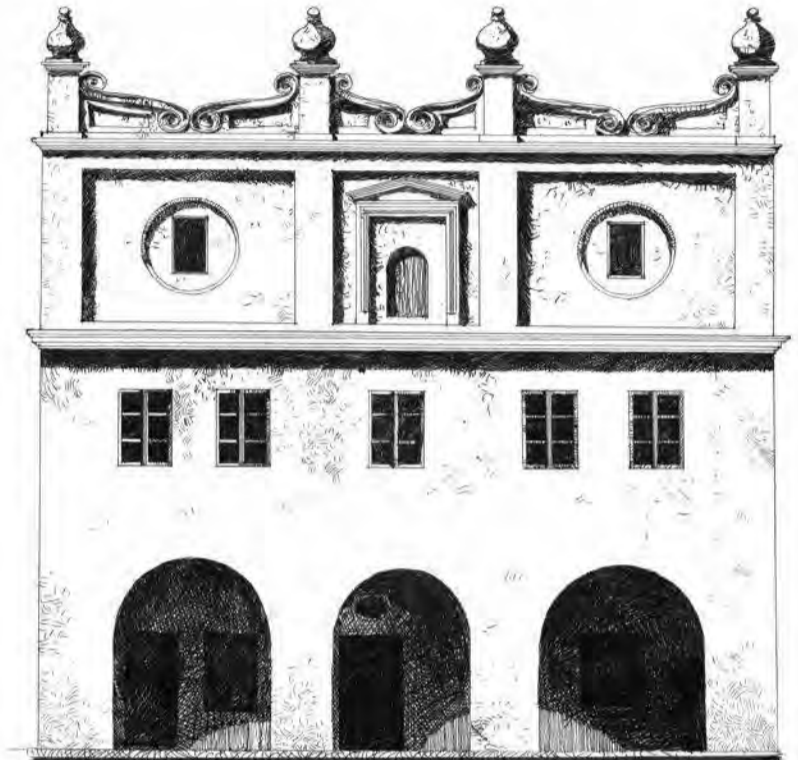
м. Львів. Готичний портал. Пл. Ринок, 18

Рис. В. 7. Особливості готичної забудови середмістя.

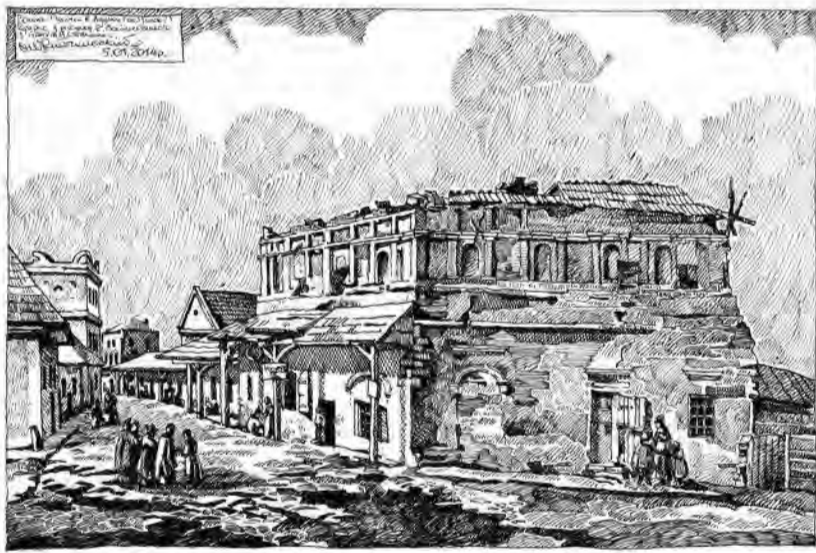
Стилістичні характеристики ренесансної забудови

м. Жовква. Пл.Ринок,7. XVII ст.

м. Жовква. Пл.Ринок,13. XVII ст.

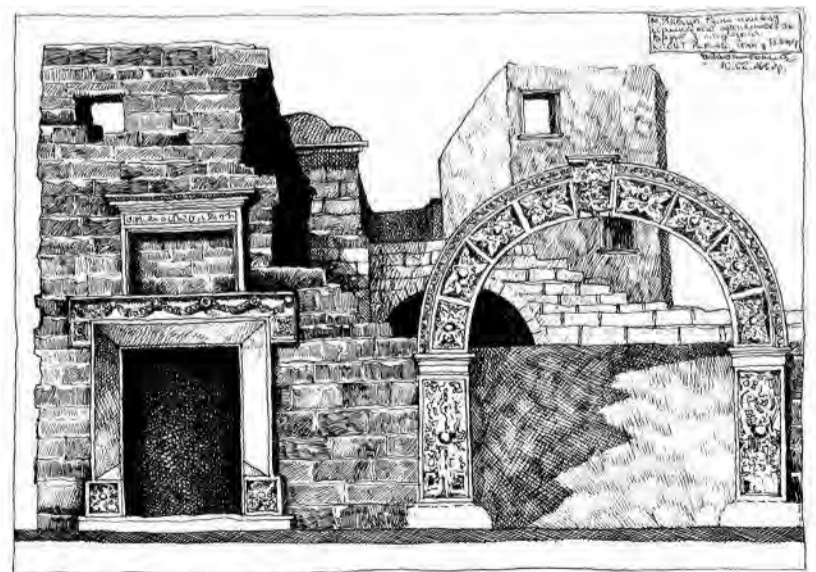
м. Луцьк. Кам'яниця з аттиком XVII ст.

м. Язлівець. Кам'яниця XVII ст.

м. Язлівець. Кам'яниці XVII ст.

м. Язлівець. Палац вірменського архієпископа XVII ст.

Рис. В. 8. Особливості ренесансної забудови середмістя

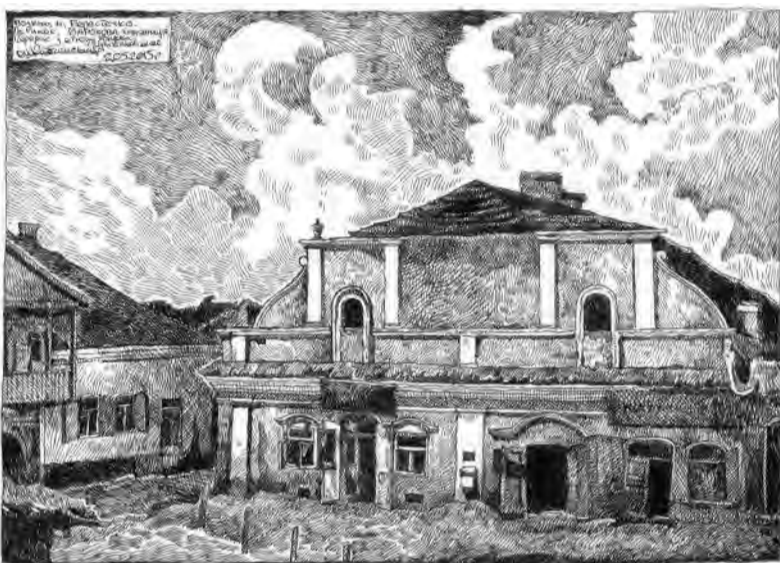
Стилістичні характеристики барокової забудови

м. Броди. Кам'яниця XVIII ст.

м. Краківець. Кам'яниця XVIII ст.

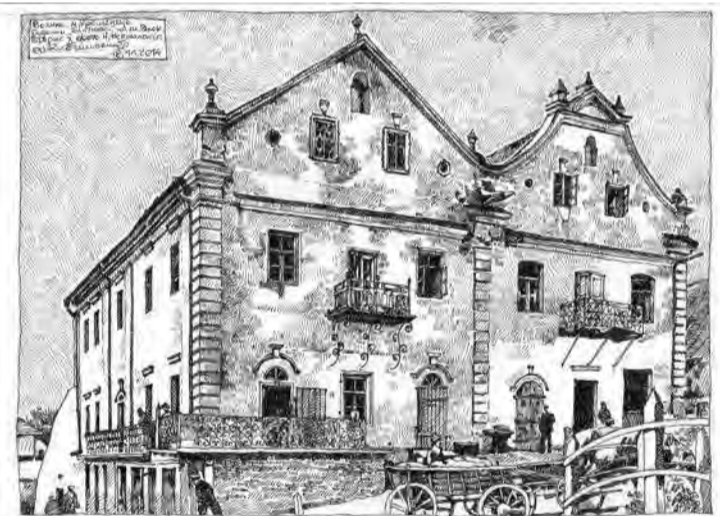
м. Берестечко. Кам'яниця XVIII ст.

м. Устилуг. Заїзд XVIII ст.

м. Бучач. Кам'яниця XVIII ст.

м. Кременець. Кам'яниці XVIII ст.

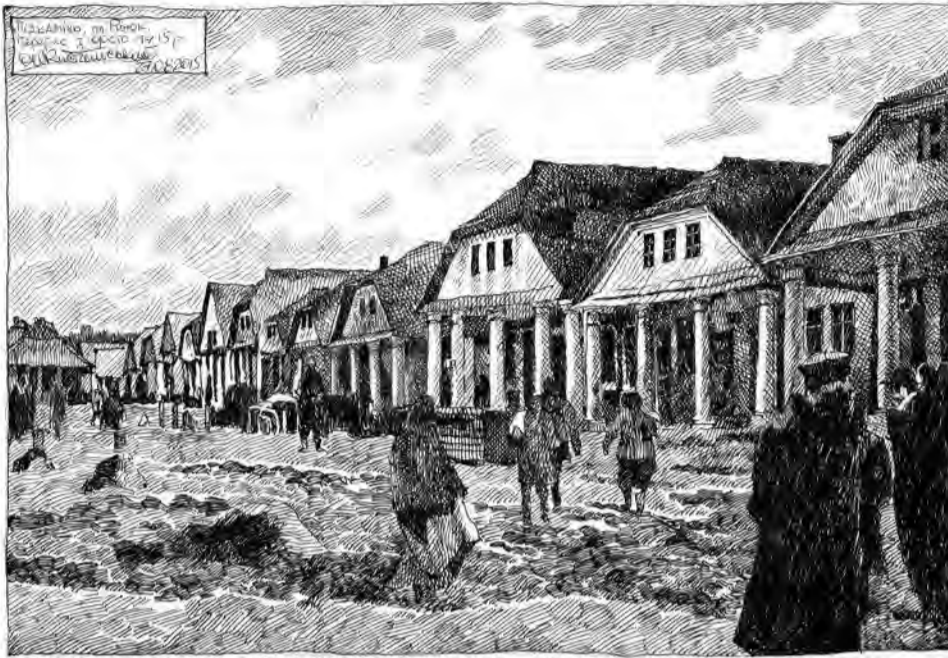
м. Кам'янець-Подільський. Кам'яниця XVIII ст.

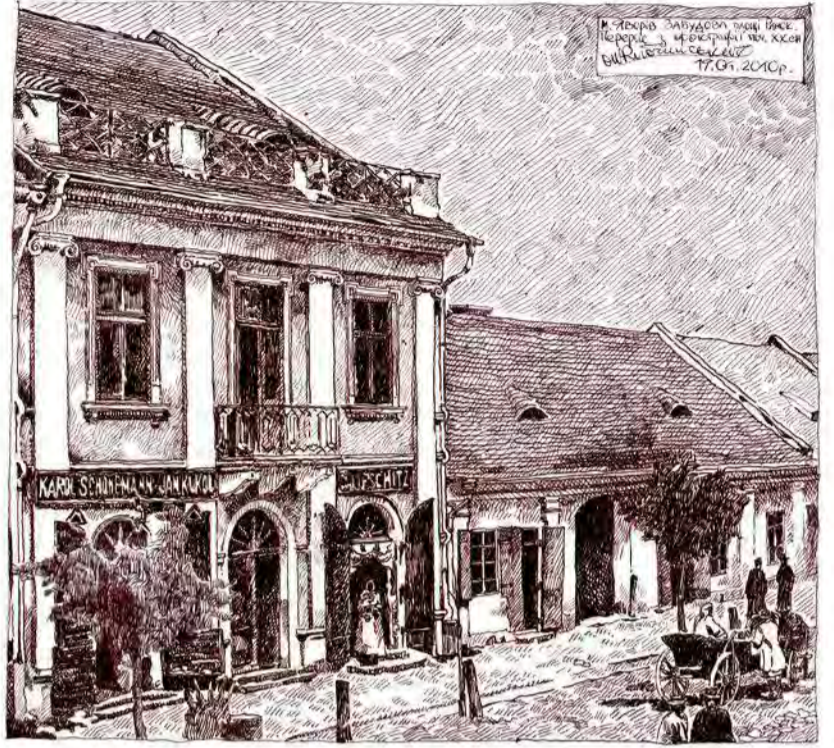
м. Шатава. Заїзд XVIII ст.

Рис. В. 9. Особливості барокової забудови середмістя

Стилістичні характеристики класицистичної забудови

м. Підкамінь. Площа Ринок.
Класицистична забудова з підсінням XIX ст.

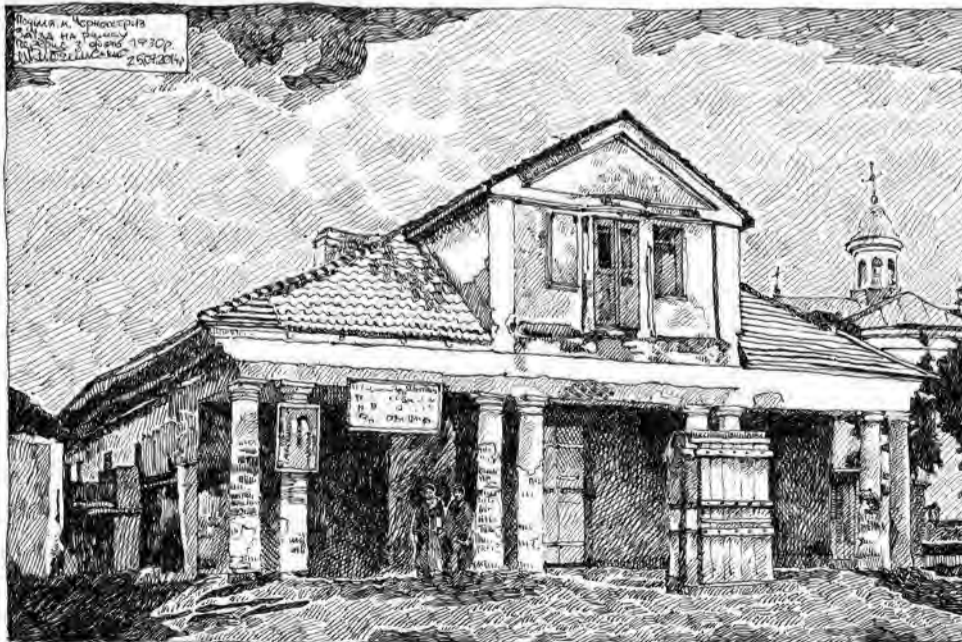
м. Яворів. Двоповерховий будинок
першої половини XIX ст.

м. Бережани. Площа Ринок.
Класицистична забудова XIX ст.

м. Любомль. Площа Ринок.
Будинок першої половини XIX ст.

м. Чорний Острів. Заїзд першої половини XIX ст.

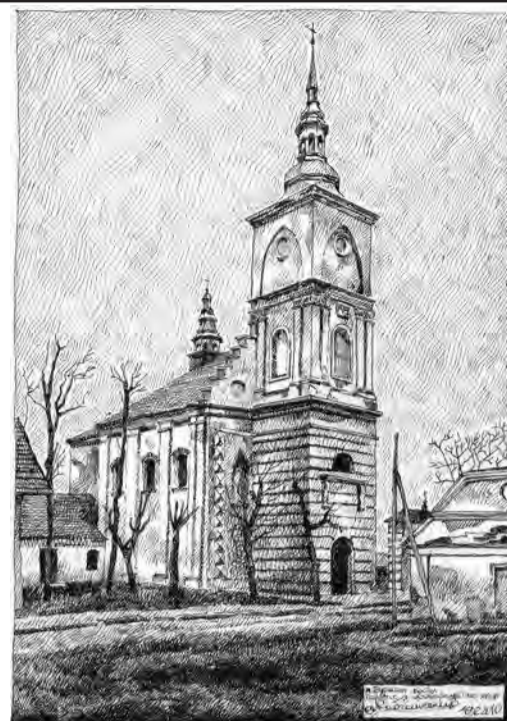
м. Славути. Будинок поч. XIX ст.

Рис. В. 10. Особливості класицистичної забудови середмістя

Стилістичні характеристики забудови м. Бурштин

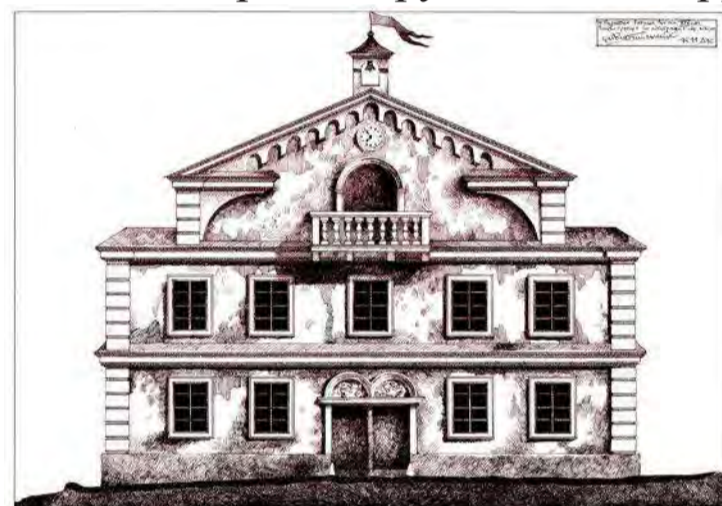
Церква, 1820-ті роки

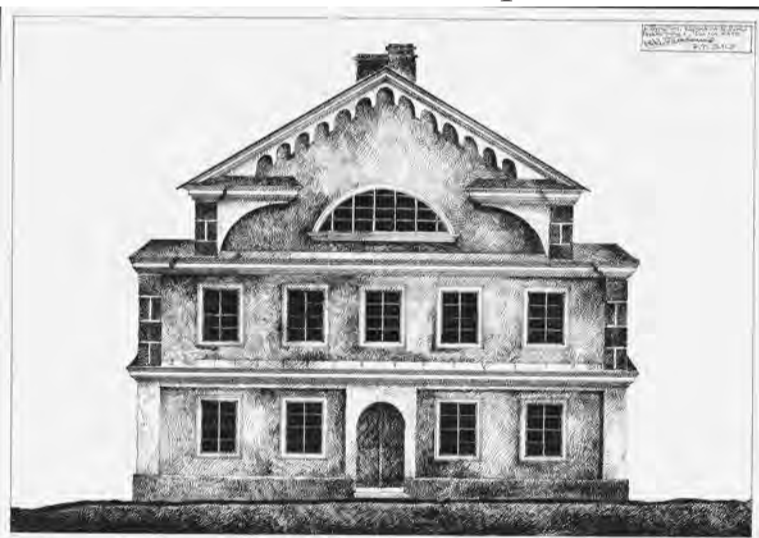
Костел, реконструкція 1820-ті рр.

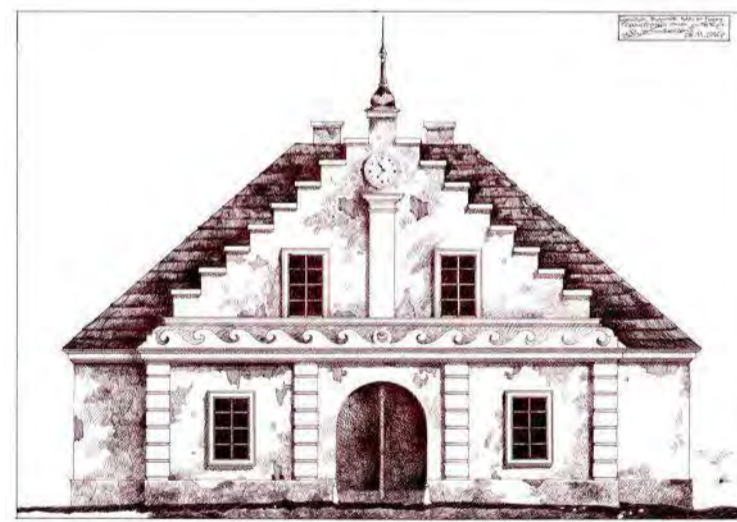
Синагога, 1820-ті роки

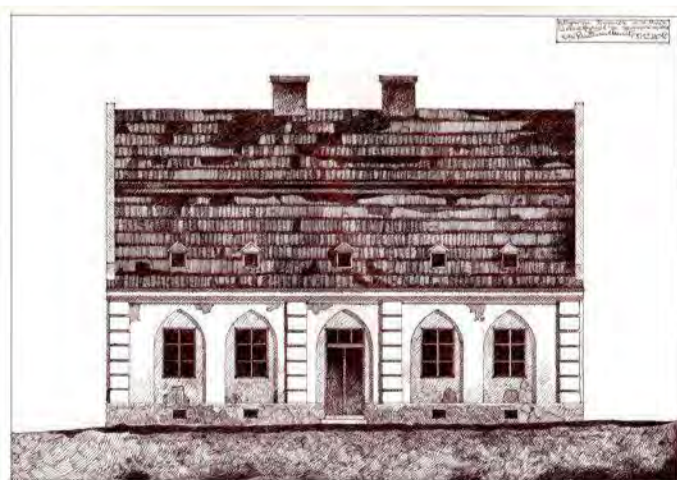
Ратуша, 1820-ті роки

Заїзд на площі Ринок, 1820-ті роки

Будинок ваги, 1820-ті роки

Типова кам'яниця, 1820-30 ті роки

Шпихлір, 1830-ті роки

Рис. В. 11. Стилістичні особливості забудови середмістя Бурштина.

Стилістичні характеристики забудови Доби історизму

Бєдіню. М. Рівне. Площа Ринок.
Перерис з фото 1930х рр.
С.В.Рибаківська 4.08.2015р.

м. Рівне. Площа Ринок.

м. Золочів. Площа Ринок.

м. Браїлів. Площа Ринок.

м. Могилів-Подільський. Площа Ринок.

м. Корсунь. Площа Ринок.

Рис. В. 12. Забудова Доби історизму в середмісті.

Стилістичні характеристики дерев'яної забудови середмістя

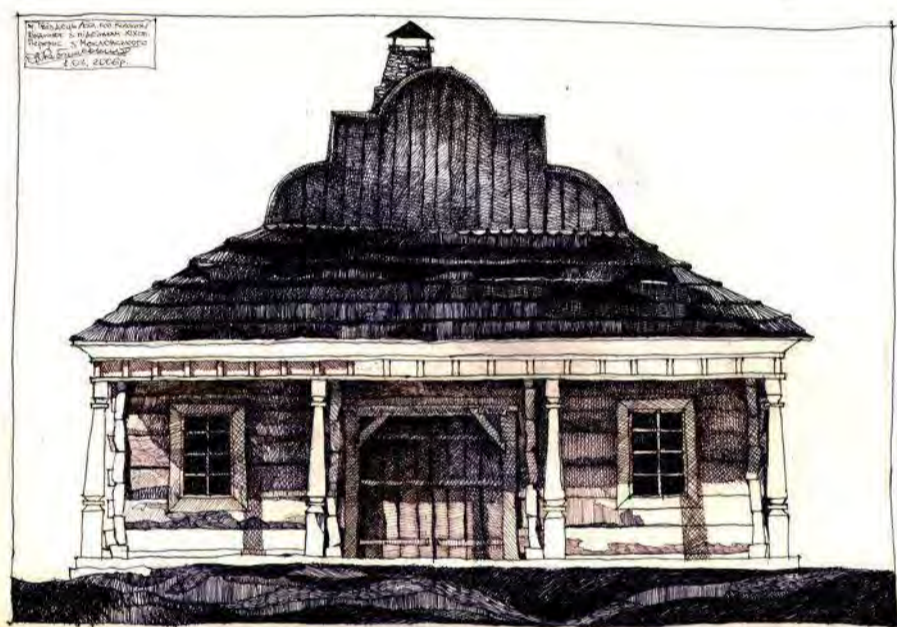
м. Великі Мости. Площа Ринок.

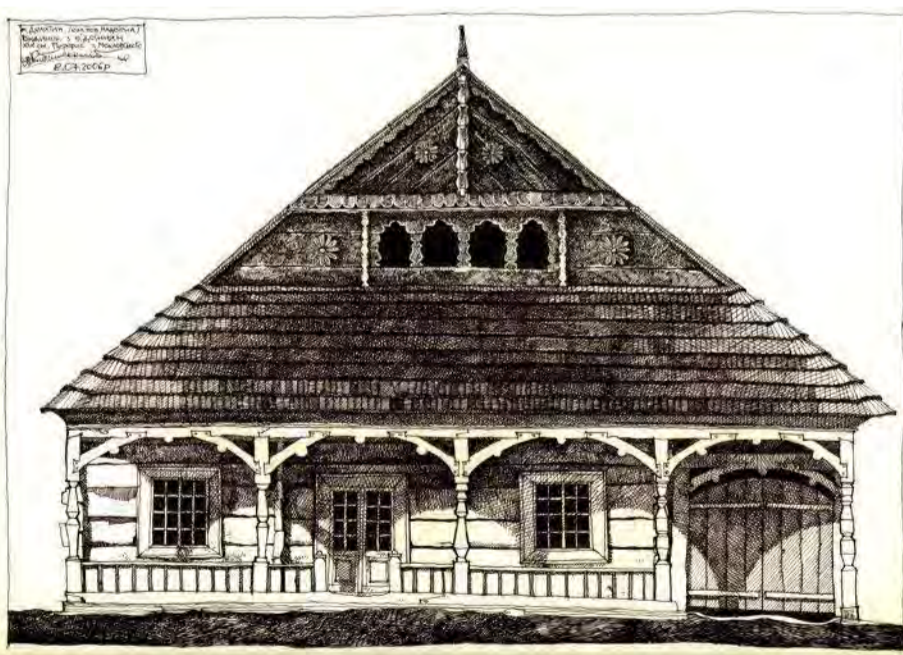
м. Жидачів. Площа Ринок.

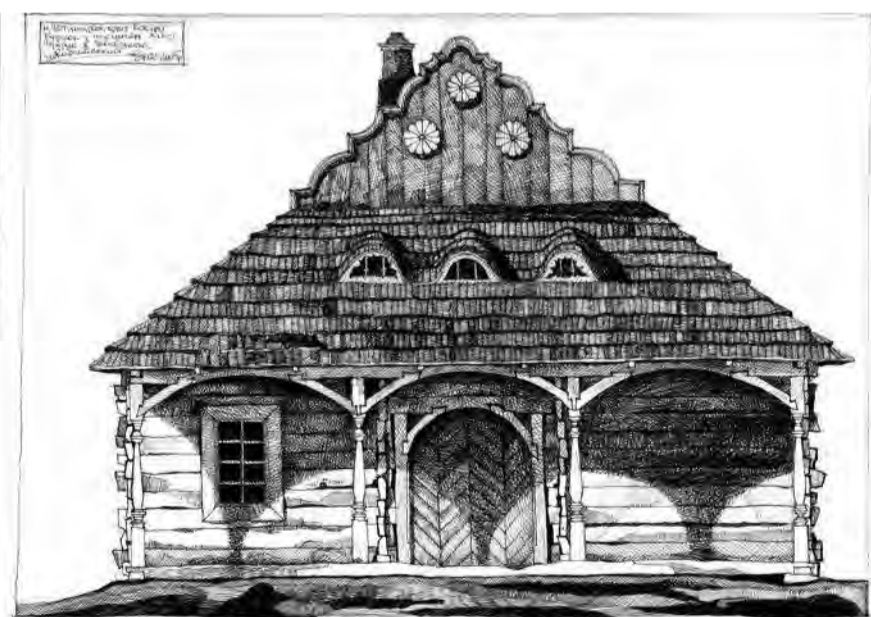
м. Войнилів. Площа Ринок.

м. Гвіздець. Будинок з підсінням.

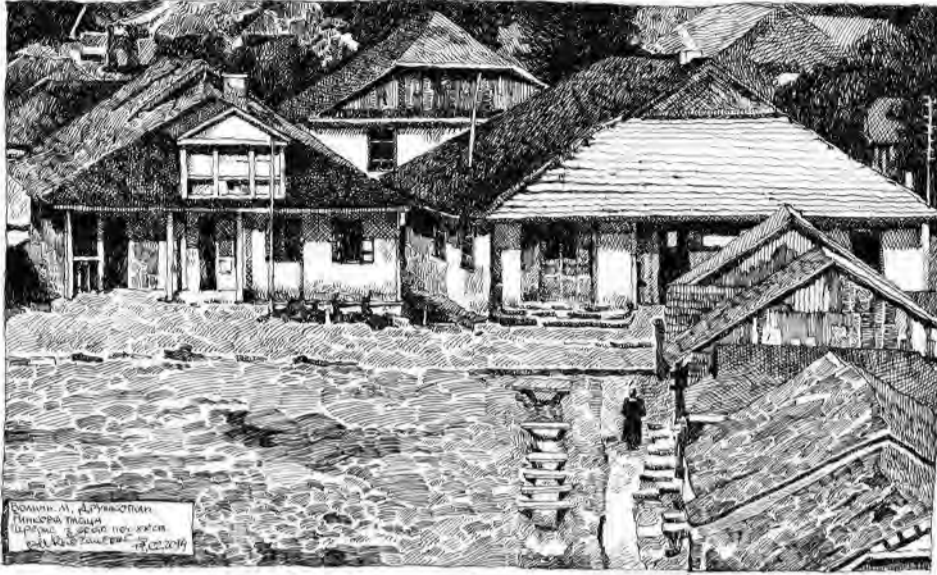
м. Делятин. Будинок з підсінням.

м. Пістинь. Будинок з підсінням.

Рис. В. 13. Особливості дерев'яної забудови середмістя

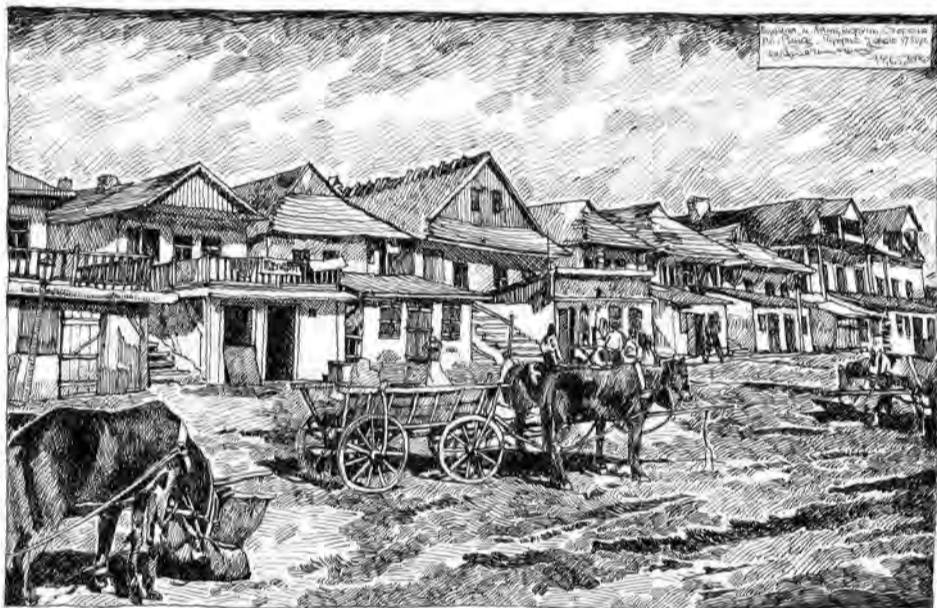
Стилістичні характеристики дерев'яної забудови середмістя

м. Дружкопіль. Площа Ринок.

м. Костопіль. Площа Ринок.

м. Лянцкорунь. Площа Ринок. Будинки з передпоріжжям.

м. Студениця. Площа Ринок.

м. Жванець. Будинки з підсінням.

м. Шаргород. Будинок з передпоріжжям.

Рис. В. 14. Дерев'яна забудова середмістя

Додаток Д

Середмістя після подій Першої Світової війни.

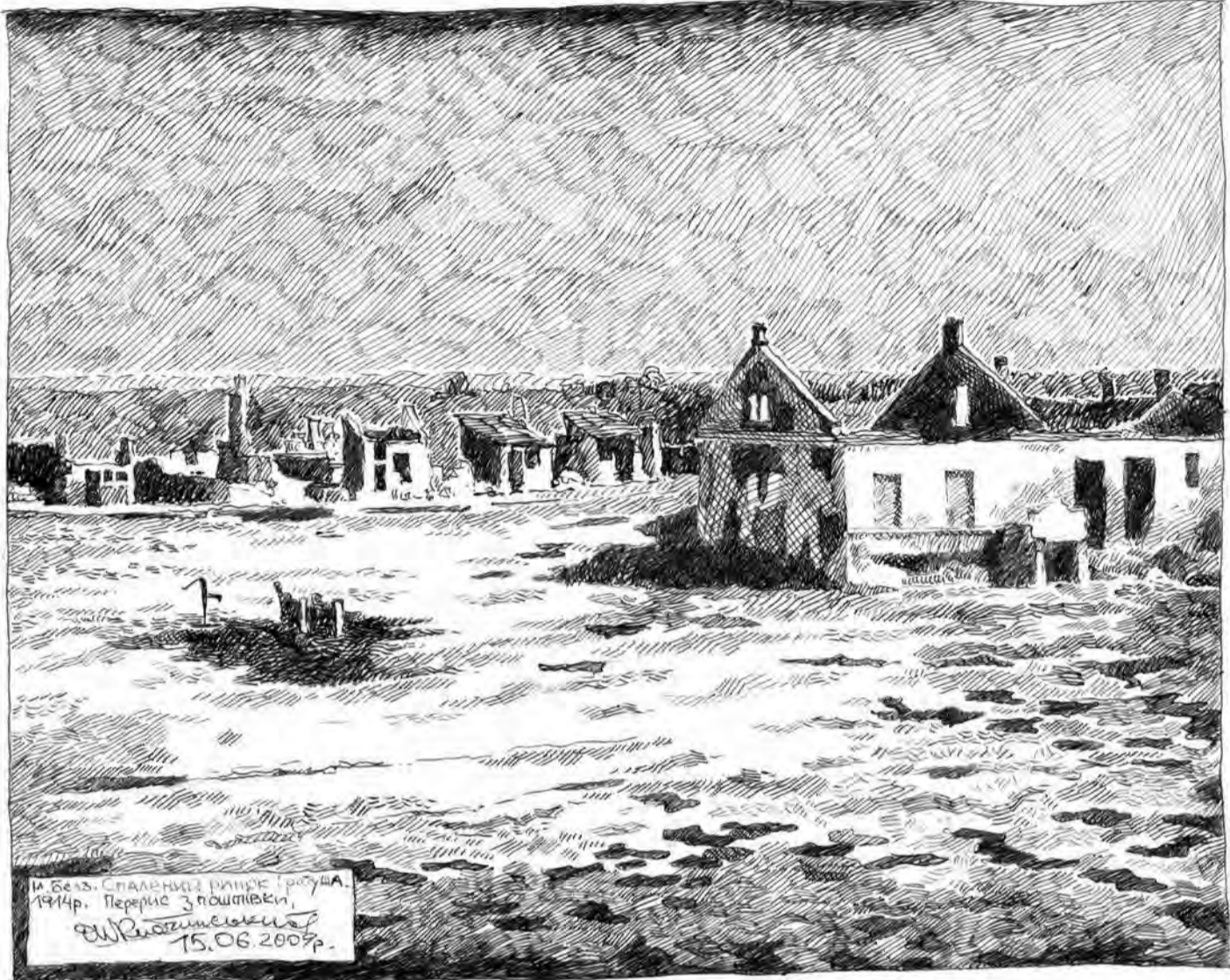

Середмістя Бурштина у 1916 р. Руїни житлових кварталів.

Середмістя Язлівця у 1916 р. Руїни житлових кварталів.

Забудова середмістя після подій Першої Світової війни.

Ринкова площа Белза у 1914 р. Руїни житлових кварталів та ратуші.

Стара ратуша в Підгайцях у 1914р.

Рис. Д. 2. Ратуші після подій Першої Світової війни.

Містобудівельні процеси в середмістях у першій половині ХХ ст.

Розвиток пам'ятко-охоронної діяльності

Обговорення проектів
з
представниками
місцевої громади

Проекти регуляції середмість

Виконання обмірної документації середмість

Регуляція головних вулиць та ринкової площі

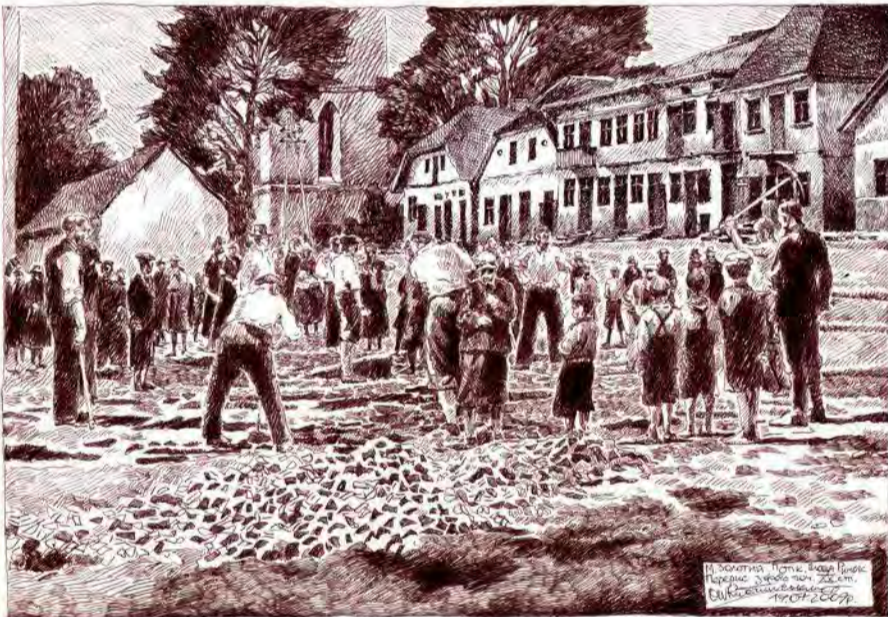
Впровадження червоної лінії забудови

Впорядкування тротуарів

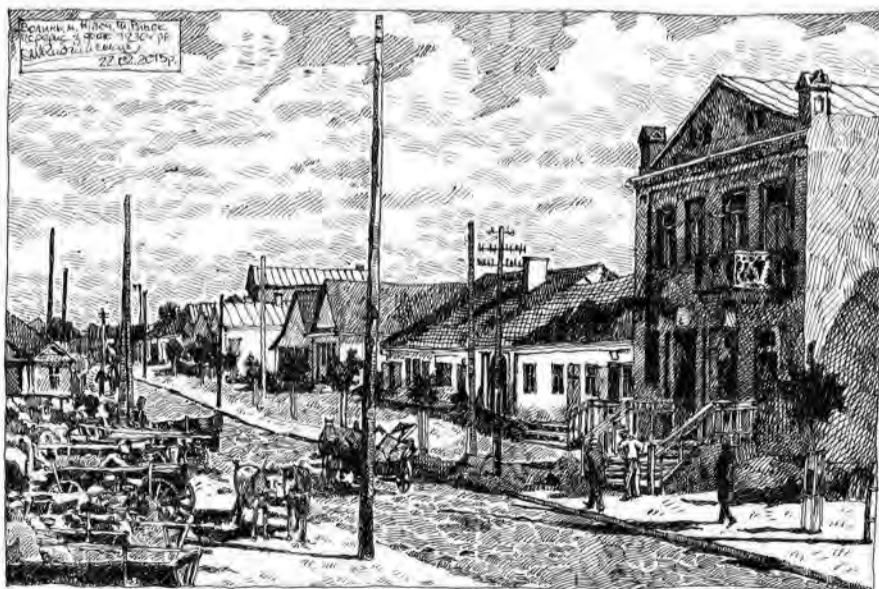
Влаштування нічного освітлення вулиць та площ

Створення паркувальної зони

Будівництво нових двоповерхових кам'яниць

Золотий потік. Впорядкування площі Ринок.

Мізоч. Паркувальна зона для возів та влаштування нічного освітлення площі.

Радивилів. Мощення бруківкою ринкової площі та головних вулиць.

Рис. Д. 3. Відбудова та регуляція середмість у першій половині ХХ ст.

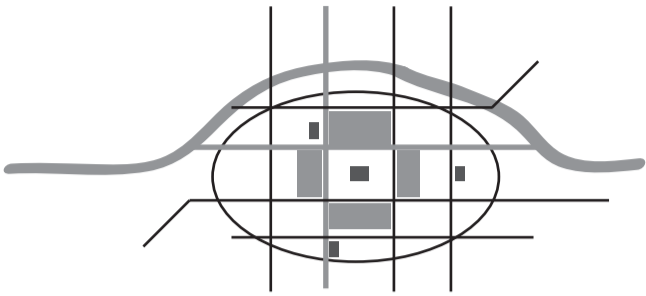
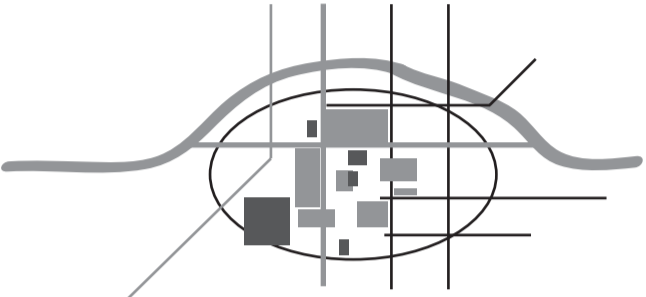
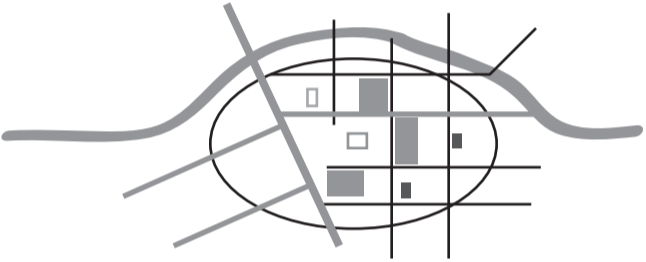

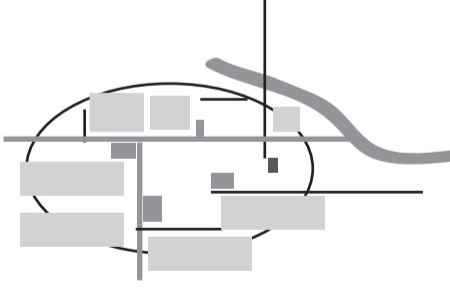
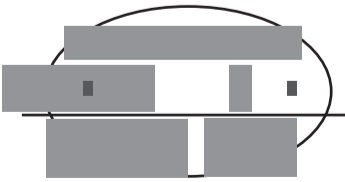
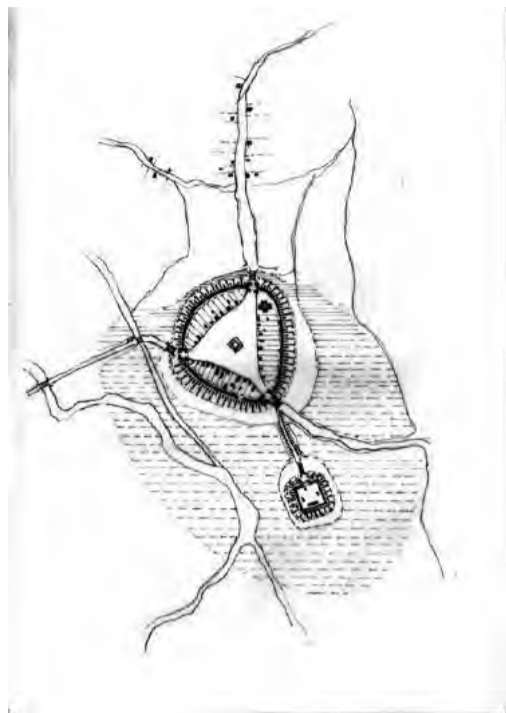
Актуальні стани середмістя.	
Середмістя без перешкод включені у комунікаційні артерії міста (з добре збереженою містобудівельною та функціональною структурою, присутньою історичною забудовою)	
Середмістя з роздібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру (з фрагментарно збереженою містобудівельною і незадовільною функціональною структурою, розрідженою і перебудованою історичною забудовою)	
Середмістя з втраченими частинами та кварталами (з фрагментарно збереженою містобудівельною та задовільною функціональною структурою, згрупованою історичною забудовою)	
Середмістя з заміненними елементами та новою забудовою (із задовільно збереженою містобудівельною та функціональною структурою, добре збереженою історичною забудовою)	
Середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою (із незадовільною містобудівельною та задовільною функціональною структурою, практично втраченою історичною забудовою)	
Середмістя з частково ліквідованою структурою (із незадовільною містобудівельною та функціональною структурою, слабо збереженою історичною забудовою)	
Середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою (із відсутньою містобудівельною та функціональною структурою, незадовільно збереженою історичною забудовою)	

Рис. Д. 4. Стани функціонально-просторового збереження середмістя

Трансформації середмістя Помор'ян

Середмістя у XV – сер. XVI ст.

Середмістя у
сер. XVI – 1-ша пол. XVIII ст.

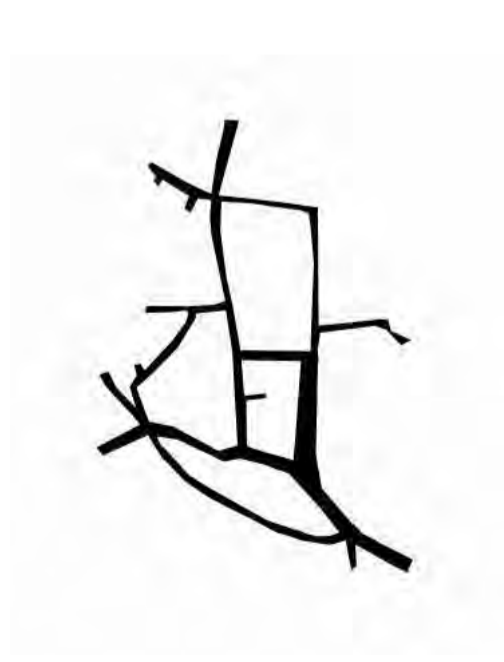
Середмістя у
1-шій пол. XIX – поч. XX ст.

Середмістя у середині XIX ст.

Середмістя на початку XXI ст.

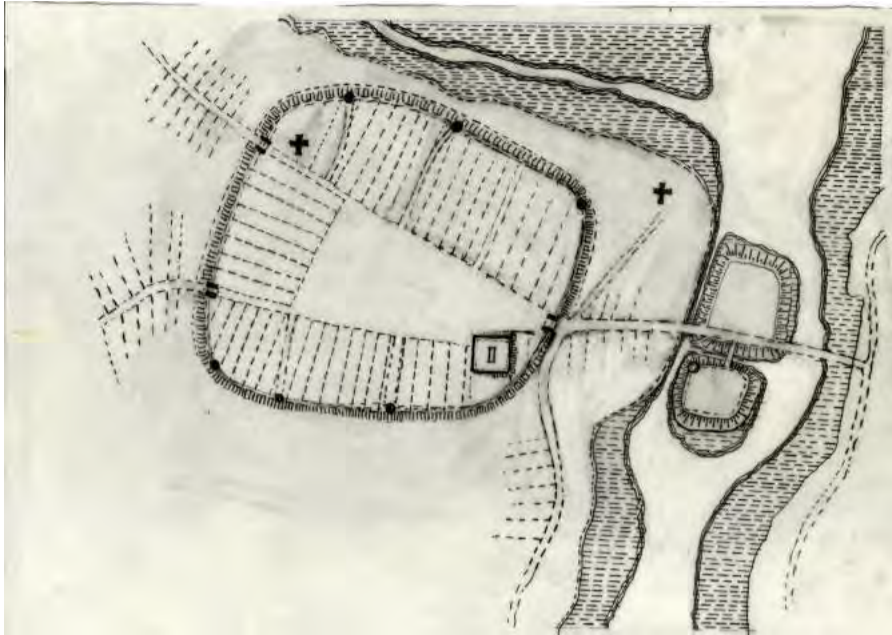

Середмістя у 2016 р.

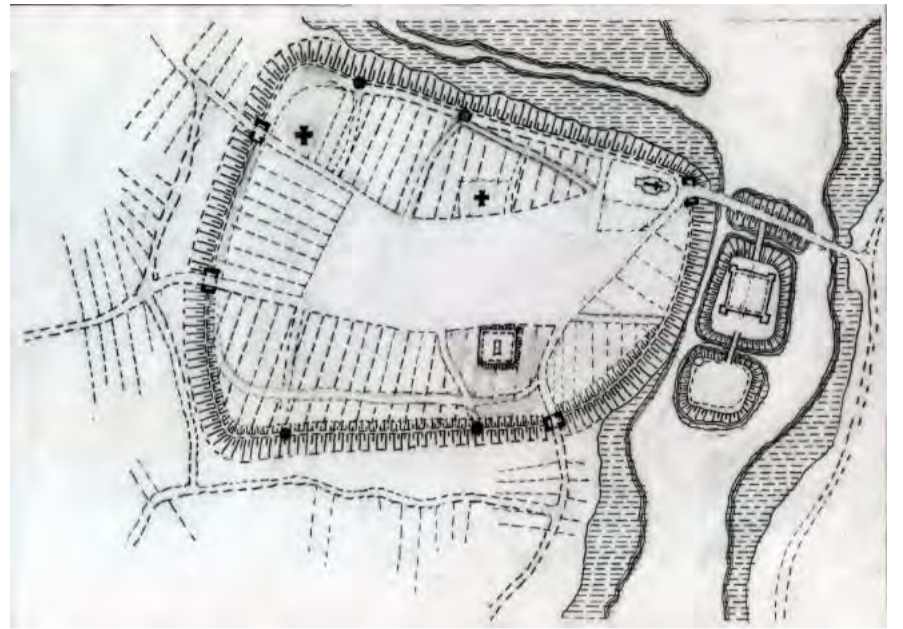
Рис. Д. 5. Деградація середмістя Помор'ян.

Трансформації середмістя Підгаєць

Середмістя у XIV – XV ст.

Середмістя у XVI – 1-ша пол. XVII ст.

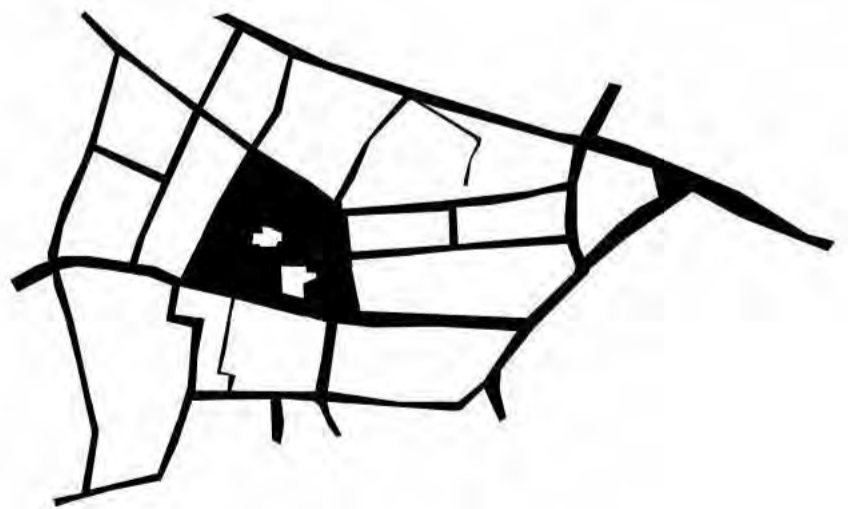
Середмістя у
1-шій пол. XVII – поч. XIX ст.

Середмістя у середині XIX ст.

Середмістя на початку XXI ст.

Середмістя у 2016 р.

Рис. Д. 6. Деградація середмістя Підгаєць.

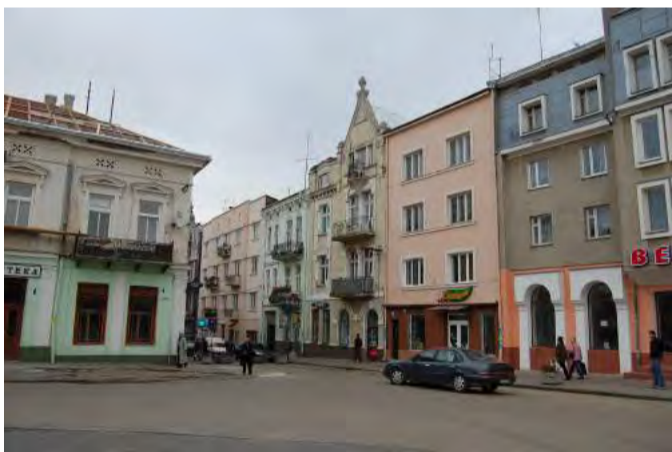
Архітектурний ландшафт середмістя на початку ХХІ століття

Кам'янець-Подільський.
Ринкова площа у 2015 р.

Гусятин.
Панорама середмістя у 2007 р.

Дрогобич.
Ринкова площа у 2008 р.

Угнів.
Ринкова площа у 2007 р.

Кам'янець-Подільський.
Ринкова площа поч. ХХ ст.

Гусятин.
Ринкова площа у 1920 р.

Дрогобич.
Ринкова площа на поч. ХХ ст.

Угнів.
Ринкова площа на поч. ХХ ст.

Рис. Д. 7. Середовище середмістя на початку ХХІ ст.

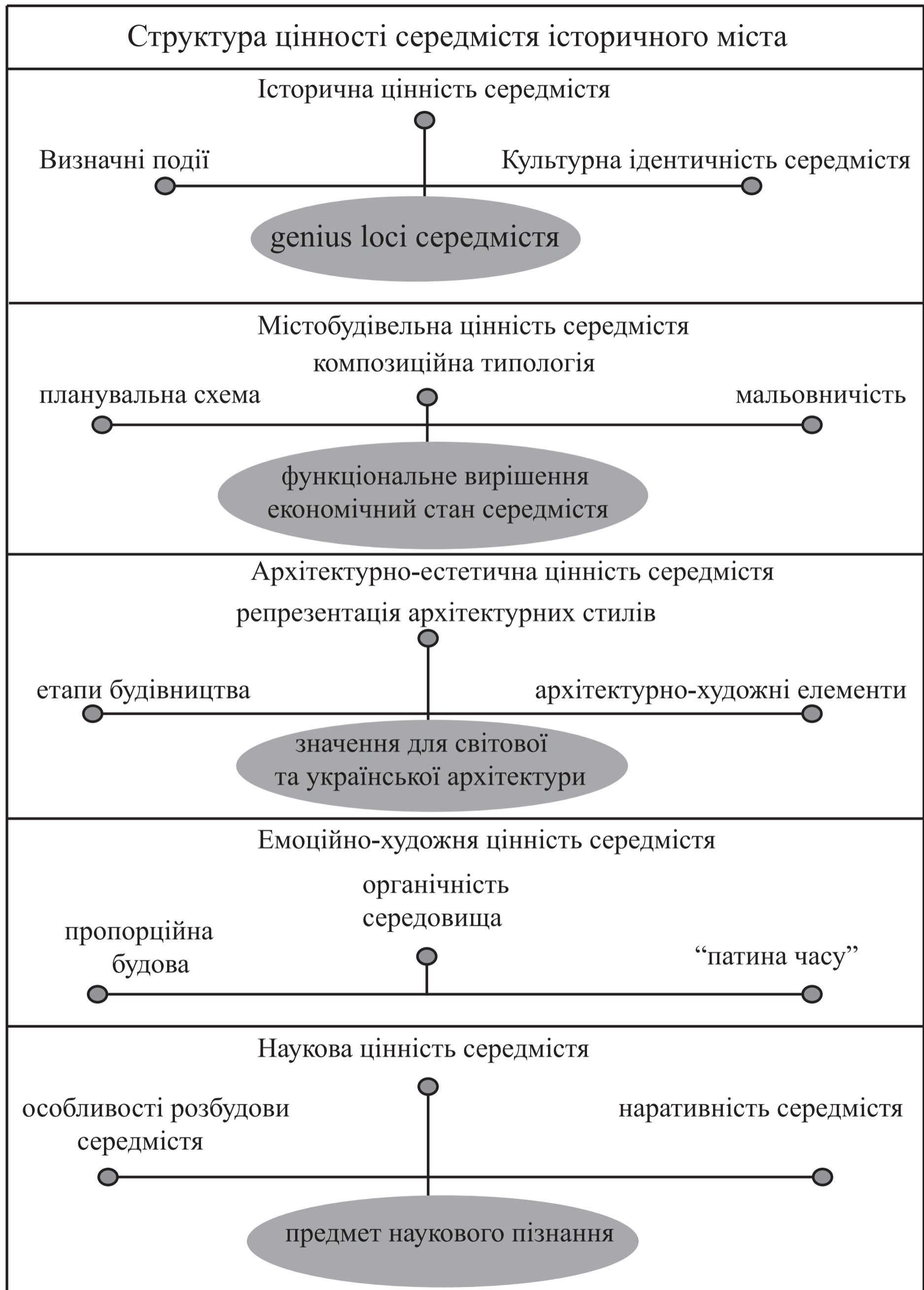

Рис. Д. 8. Структура цінності середмістя історичного міста

Поселення з середмістям не внесені в реєстр історичних місць.

смт **Іванопіль**.
Житомирська обл.
міська брама

Площа Ринок

Середмістя

міська брама

с. **Ушомир**.
Житомирська обл.

міська брама

Площа Ринок

Середмістя

міська брама

смт. **Соснове (Людвиполь)**.
Рівненська обл.

Середмістя

міська брама

Площа Ринок

міська брама

міська брама

Рис. Д. 9. Поселення не внесені в реєстр історичних місць України

Поселення з середмістям не внесені в реєстр історичних місць.

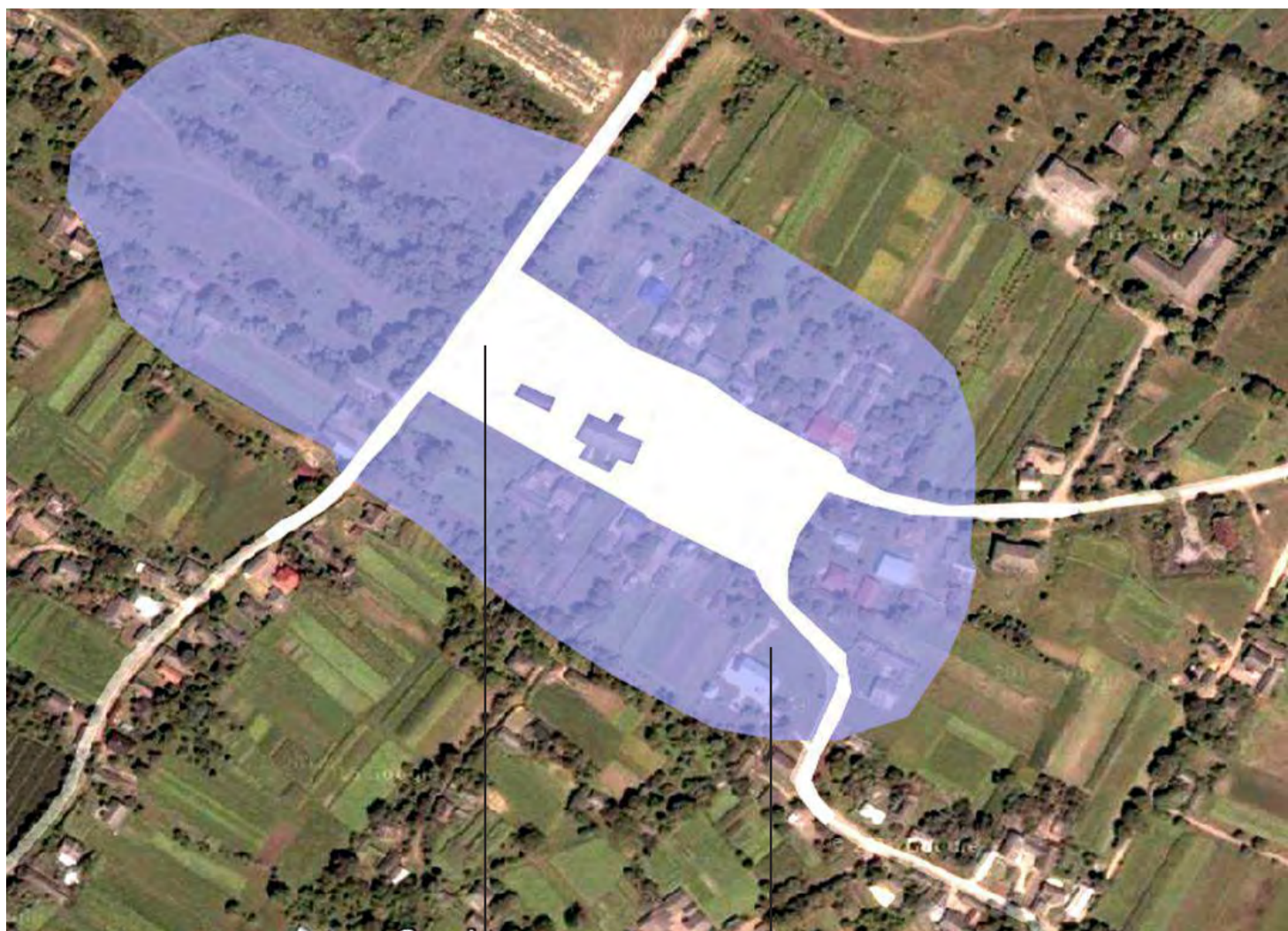

с. Ольгопіль.
Вінницька обл.

Площа Ринок

Середмістя

с. Литячі. Тернопільська обл.

Площа Ринок

Середмістя

Рис. Д. 10. Поселення не внесені в реєстр історичних місць України.

Мальовничість середмістя.

- Відкритість та розмаїття форм
- Виразні архітектурні образи
- гармонійна колористика
- розмаїття фактур та текстур
- наповнення діями

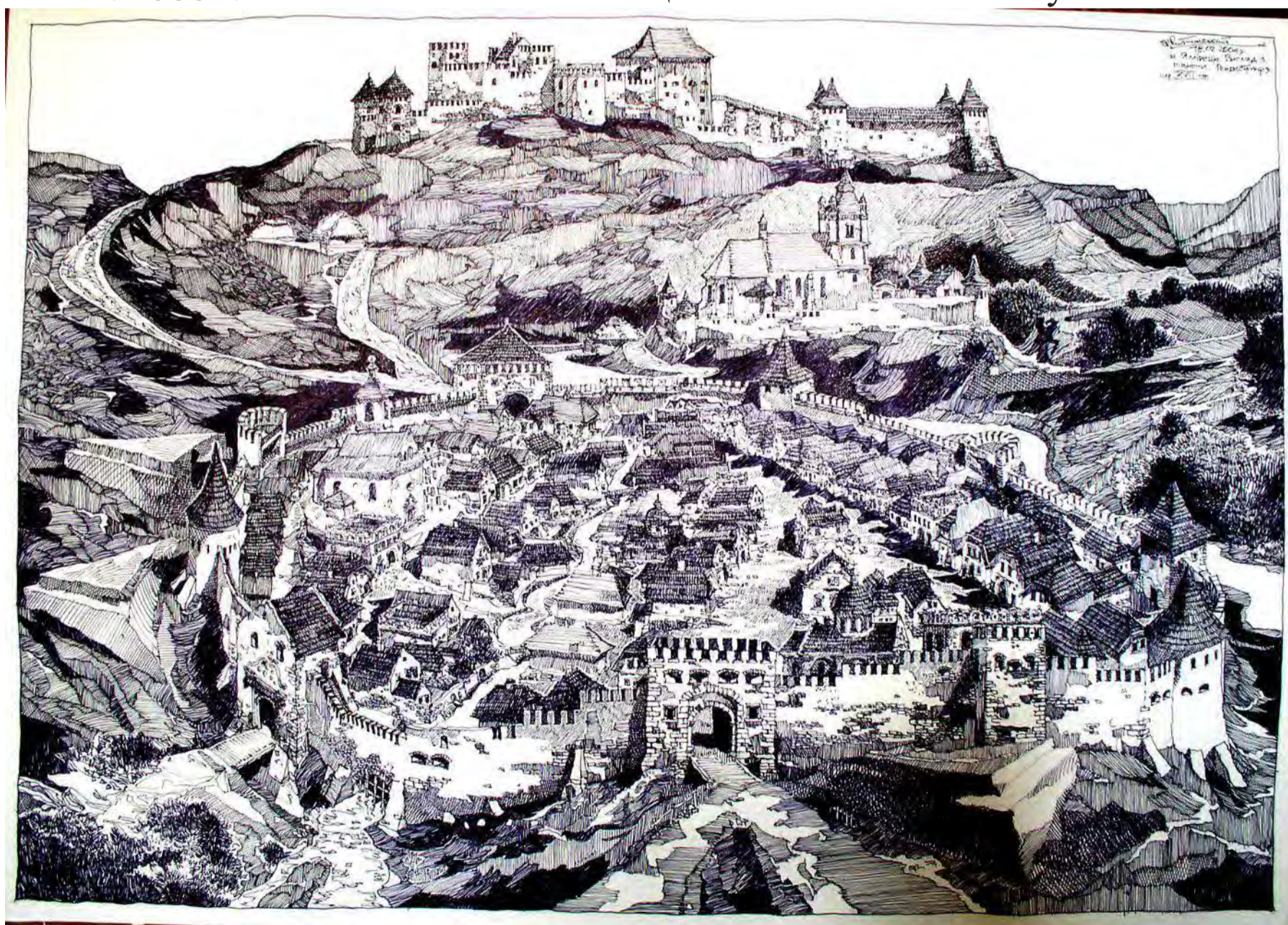
Любомль

Жванець

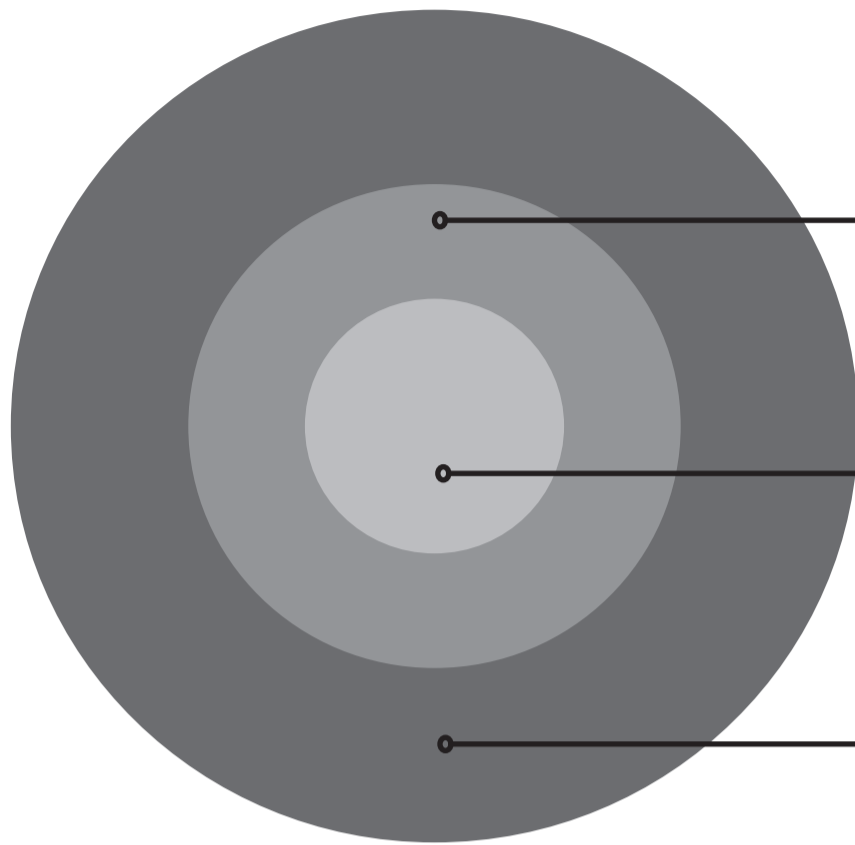
Богуслав

Язлівець. Середмістя у XVII ст.

Рис. Д. 11. Критерій мальовничості середмістя історичного міста.

Пам'ятко-охоронний аспект збереження середмістя.

Україна - **401** історичне місто

Галичина, Волинь. Поділля -
250 історичних міст
з середмістям

Не зареєстровано -
500 історичних міст
з середмістям

Історичні міста з кількістю **1 - 6** тис. мешканців

середмістя не функціонує

Історичні міста з кількістю **6 - 30** тис. мешканців

в середмісті - не контрольоване,
хаотичне і руйнівне будівництво

Гайсин. Середмістя. Фото 2008 р. Ліворуч побудована споруда з не властивими для міста архітектурними формами та фактурами.

Рис. Д. 12. Пам'ятко-охоронний аспект збереження середмістя.

Здатність до деградації частин середмістя.

Частини та складові середмістя	Здатність до деградації				
	матеріальна	функціональна	моральна	композиційна	естетична
Житлові території					
Квартали XV – XVIII століть					
Квартали XIX століття					
Квартали першої половини XX століття					
Квартали другої половини XX століття					
Поліфункціональні ансамблі та комплекси					
Ринкова площа					
Замки					
Палацово-паркові комплекси та ансамблі					
Монастирські комплекси					
Етно-релігійні комплекси					
Комплекс давніх міських фортифікацій					
Комплекси малих промислових об'єктів					
Території, що не використовуються					
Території знищені під час війни або в радянський час					
Території біля ставів та річок					

Висока
  Середня
  Низька

Здатність до деградації різних територій середмістя історичного міста (за моделлю П.Лоренса)

Рис. Д. 13. Здатність до деградації частин середмістя.

Додаток Е

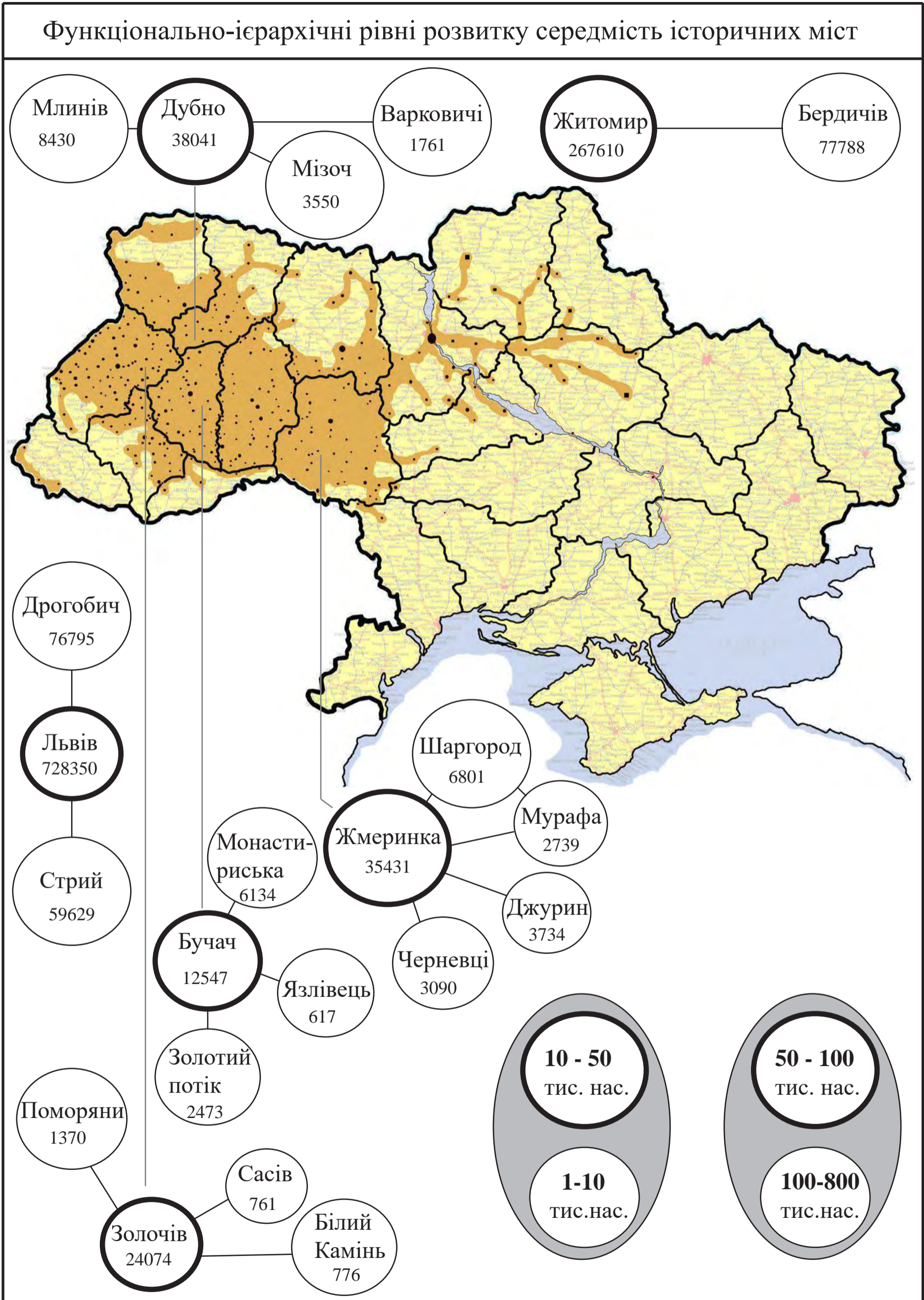

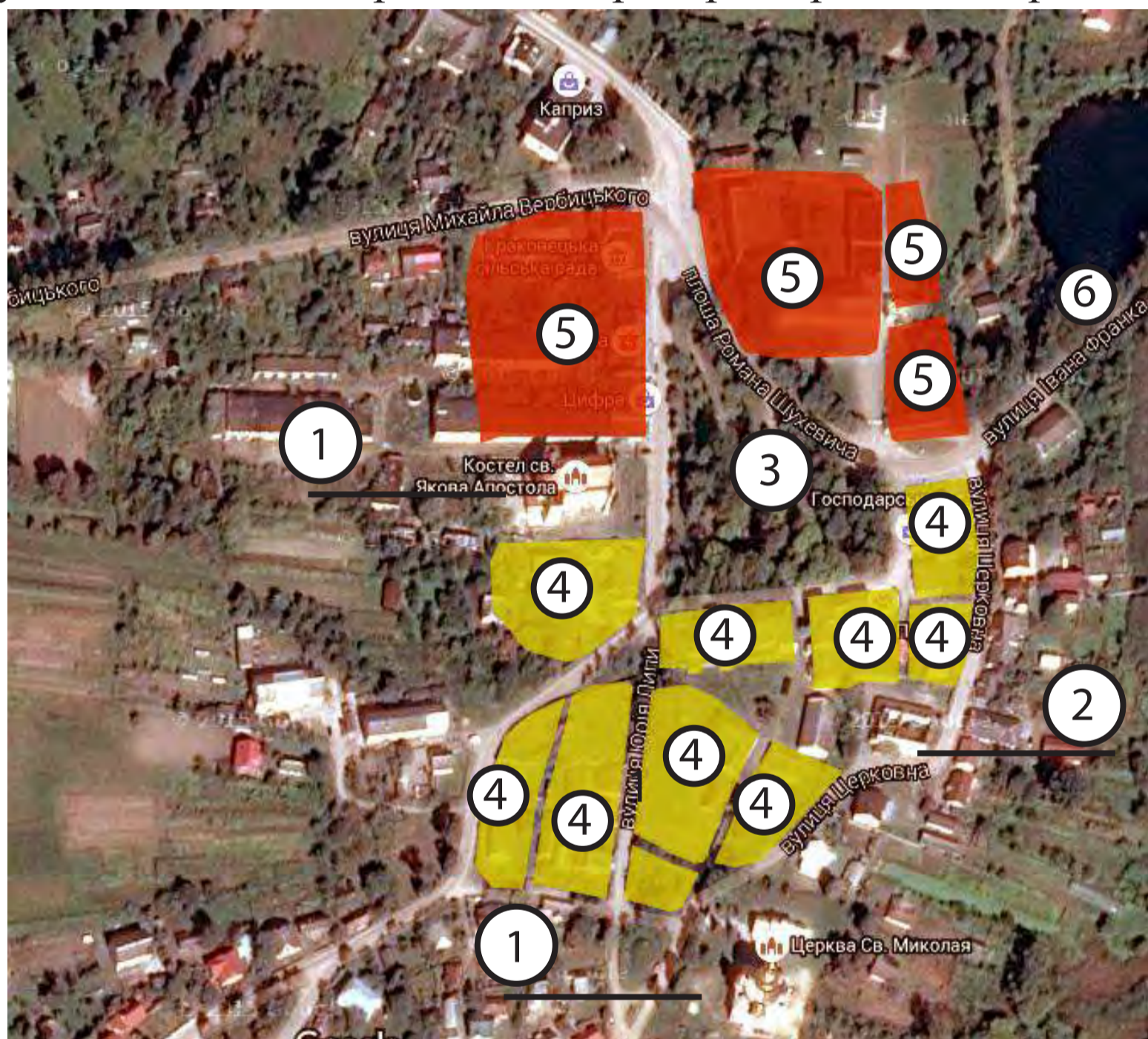
Рис. Е. 1. Функціонально-ієрархічні рівні розвитку історичних міст.

Рис. Е. 2. Функціональний аспект ревіталізації середмістя

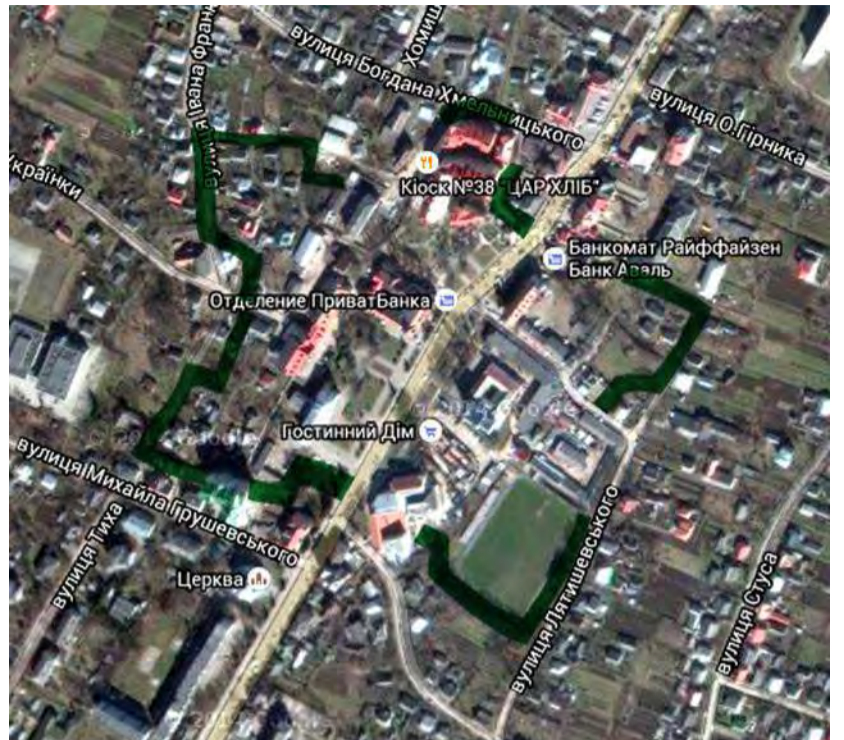
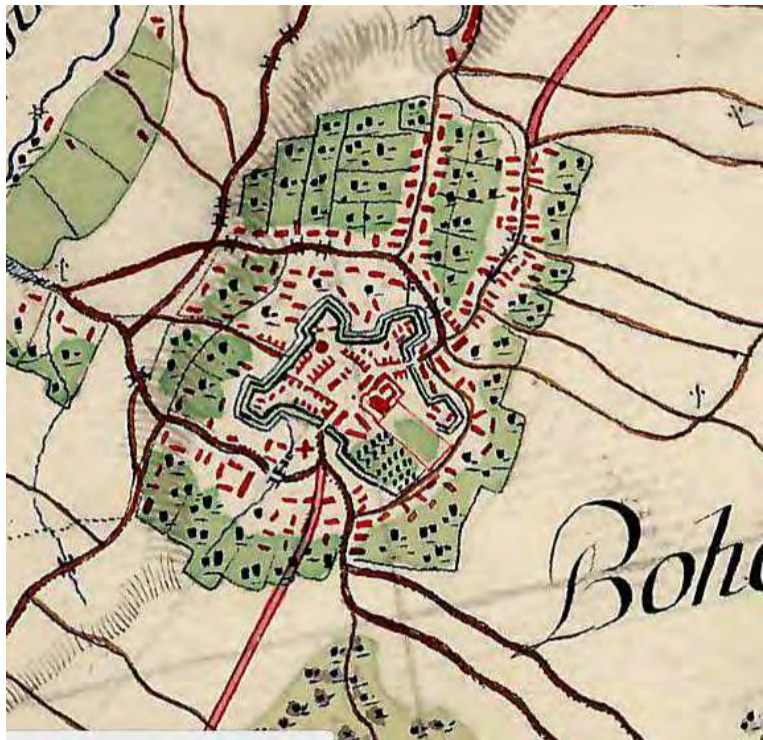

Функціональне використання території середмістя Краківця

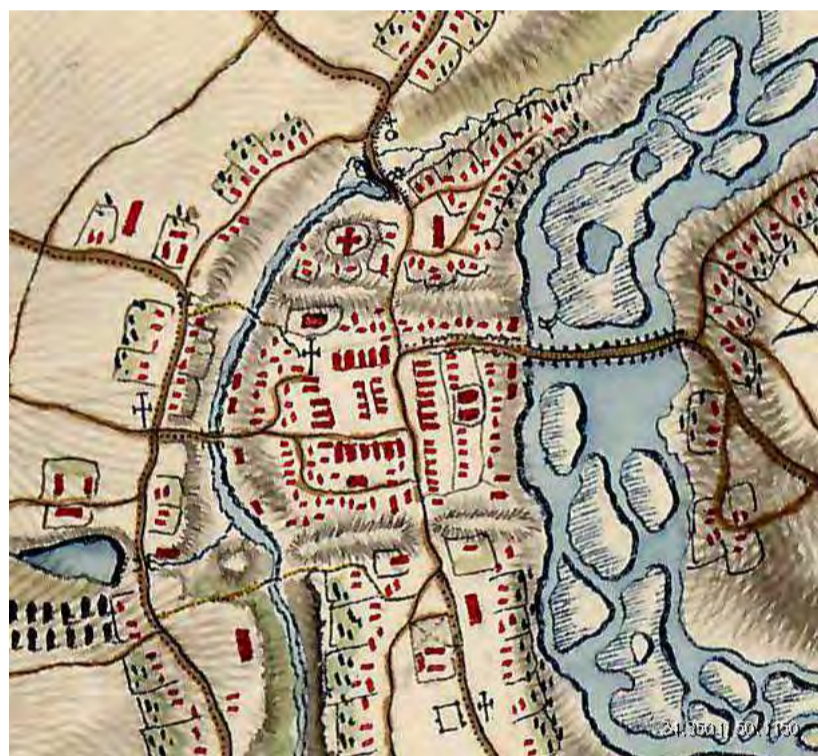

1. Історично-сформована сакральна функція
2. Культурно-освітня функція. (будівля давньої синагоги)
3. Головний публічний простір історичного міста - Ринкова площа
4. Збережені житлові квартали
5. Втрачені житлові квартали. Території перспективної ревіталізації.
6. Рекреаційно-відпочинкова територія. Узбережжя старого ставу.

Рис. Е. 3. Концепція функціонального впорядкування середмістя.

Середмістя Богородчан. Релікти старих оборонних споруд середмістя. Територія перспективного використання під рекреаційно-відпочинкову функцію.

Середмістя Кам'янки Буської. Релікти та прясло старих оборонних споруд середмістя. Територія перспективного використання під рекреаційно-відпочинкову функцію.

Середмістя Шатави. Релікти старих оборонних споруд середмістя. Територія перспективного використання під рекреаційно-відпочинкову функцію.

Рис. Е. 4. Програма використання периметра оборонних споруд середмістя

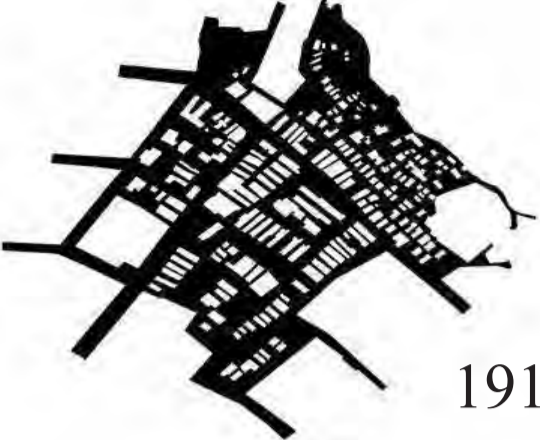

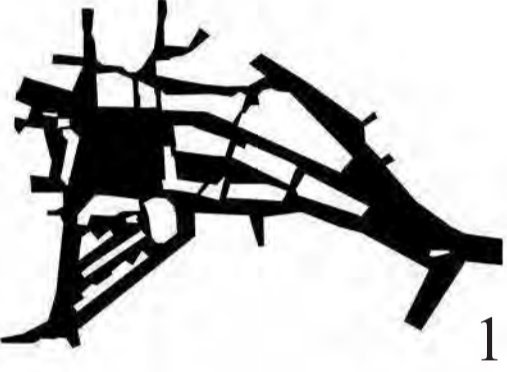
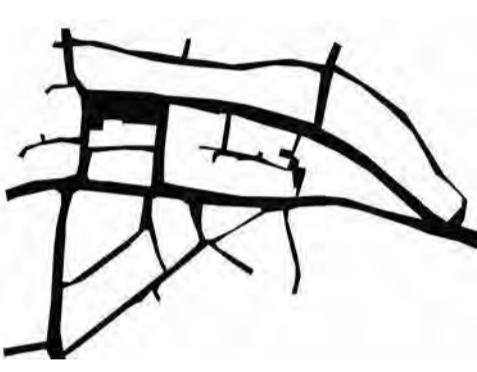

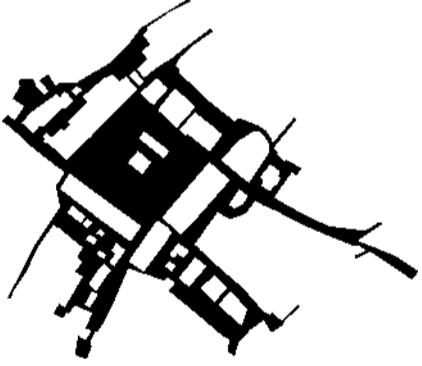
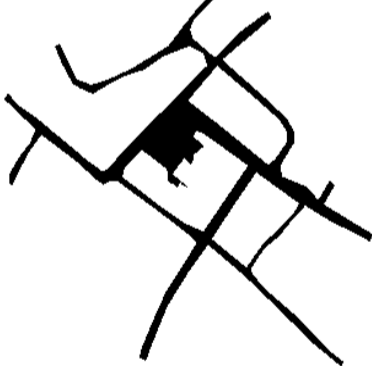

<p>Повністю збережена структура.</p> <p>1913 р.</p>	<p>(Брацлав. Середмістя)</p> <p>2016 р.</p>
<p>Композиційно збережена структура.</p> <p>1913 р.</p>	<p>(Гайсин. Середмістя)</p> <p>2016 р.</p>
<p>Частково збережена структура.</p> <p>XIX ст.</p>	<p>(Золочів. Середмістя)</p> <p>2016 р.</p>
<p>Збережені сліди структури.</p> <p>1854 р.</p>	<p>(Магерів. Середмістя)</p> <p>2016 р.</p>
<p>Втрачені будь-які сліди структури.</p> <p>1827 р.</p>	<p>(Ягільниця. Середмістя)</p> <p>2016 р.</p>

Рис. Е. 5. Стан збереженості планувальної структури середмістя

Рис. Е. 6. Ресурси ревіталізації середмістя

Творення нової якості
ринкової площі та цілого
історично-сформованого середмістя

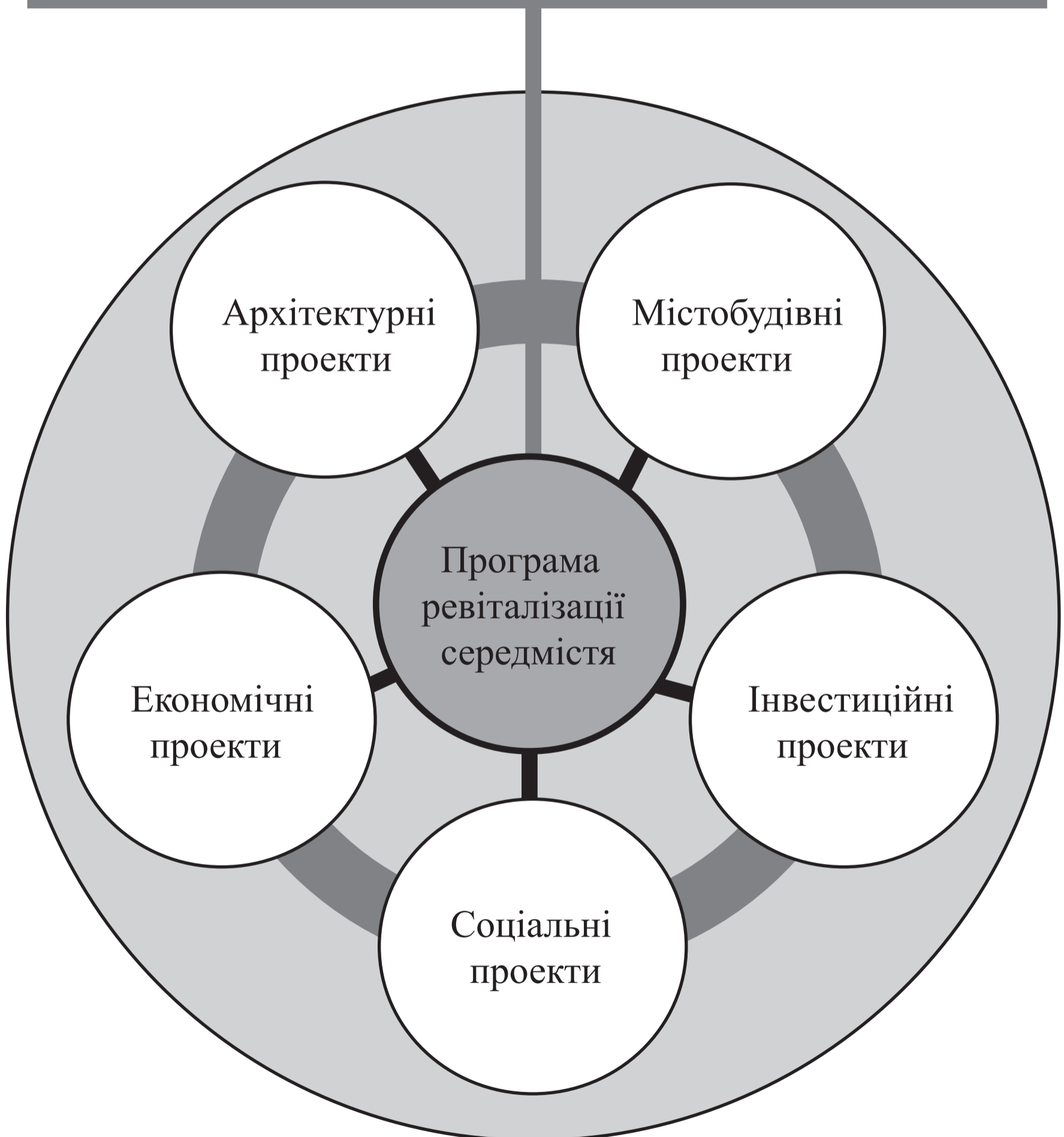

Рис. Е. 7. Проектні складові програми ревіталізації середмістя

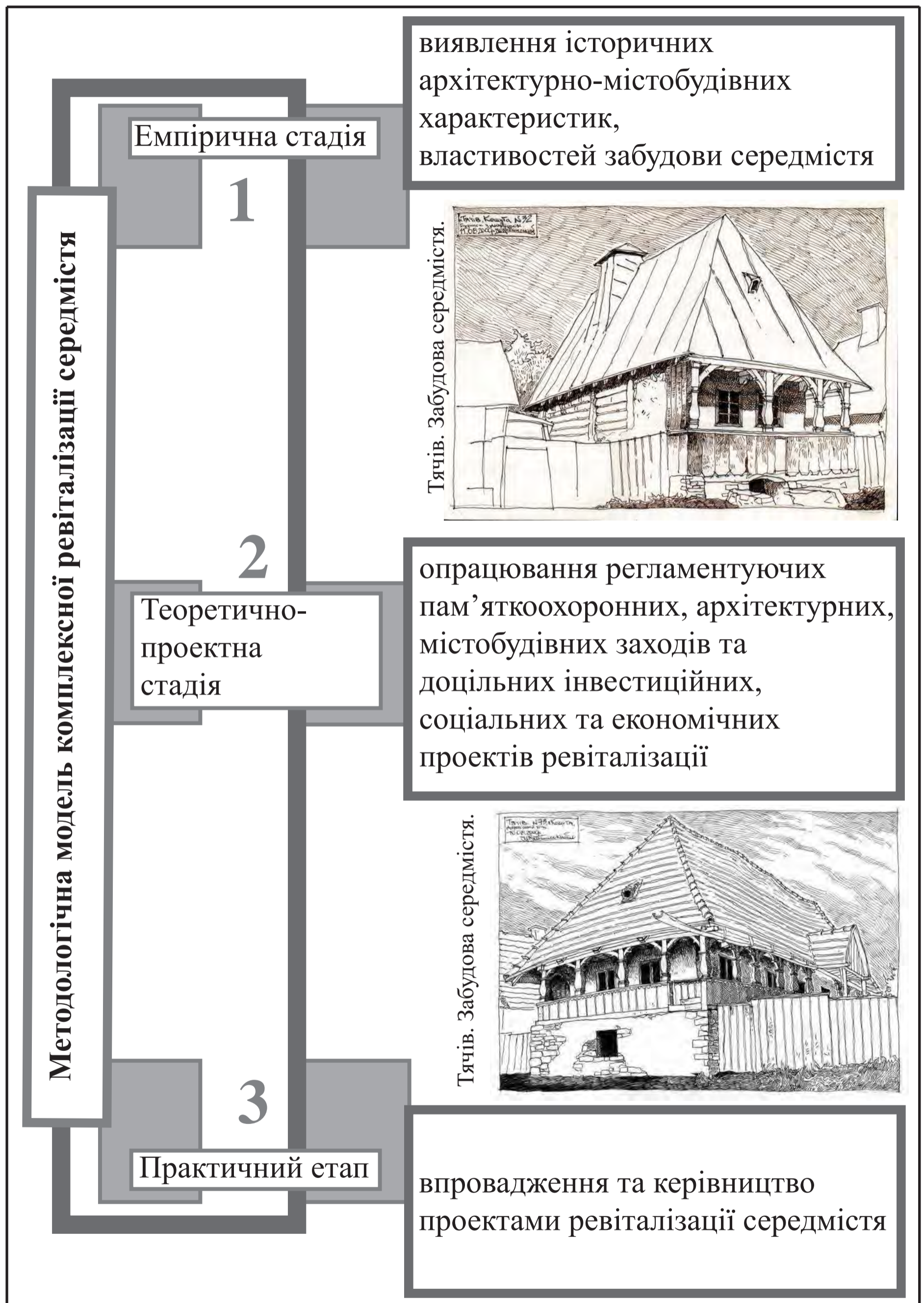

Рис. Е. 8. Методологічна модель комплексної ревіталізації середмістя

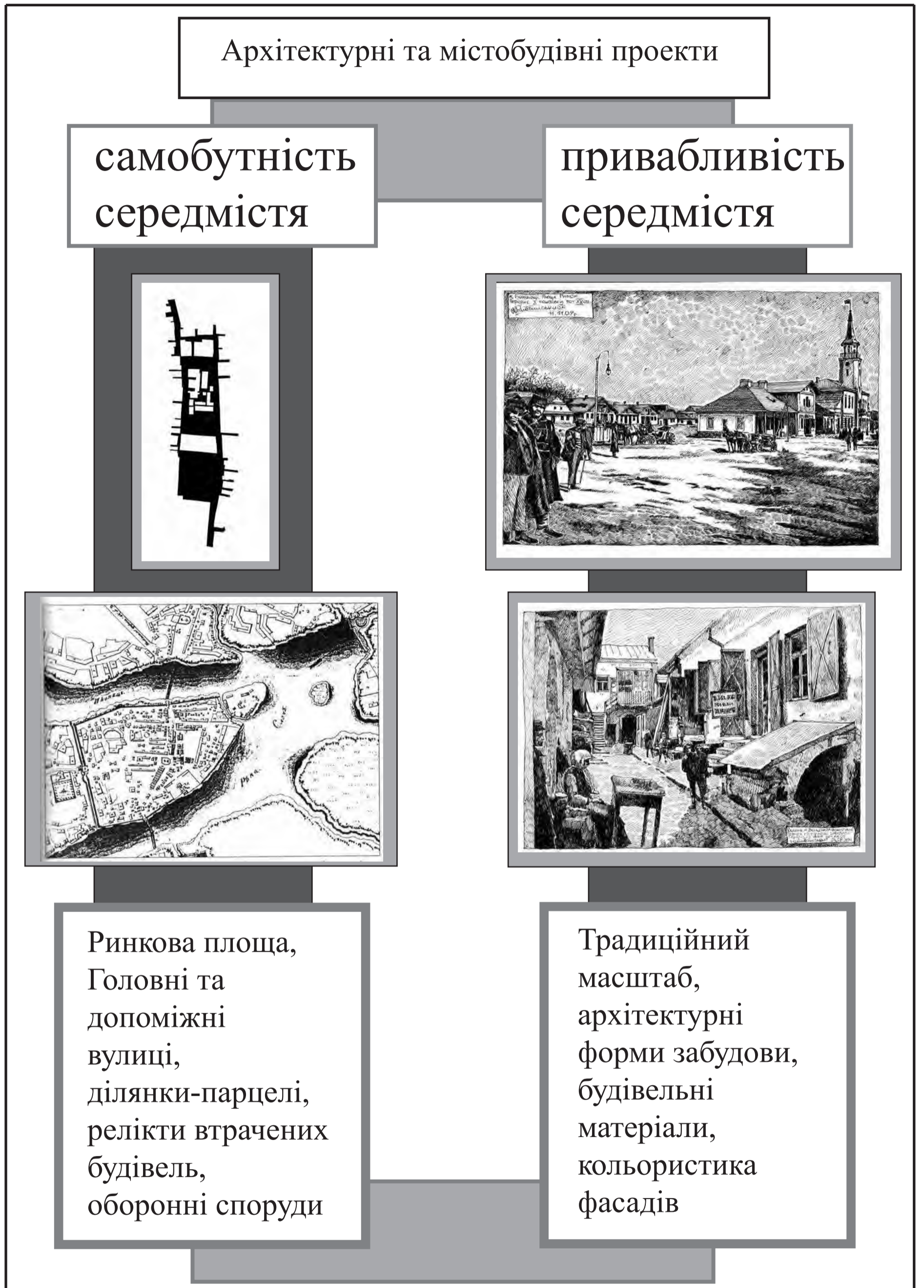

Рис. Е. 9. Головні аспекти архітектурних та містобудівних проектів

Рис. Е. 10. Головні аспекти інвестиційних та соціальних проектів.

Напрямки ревіталізації реліктів втраченої забудови середмістя

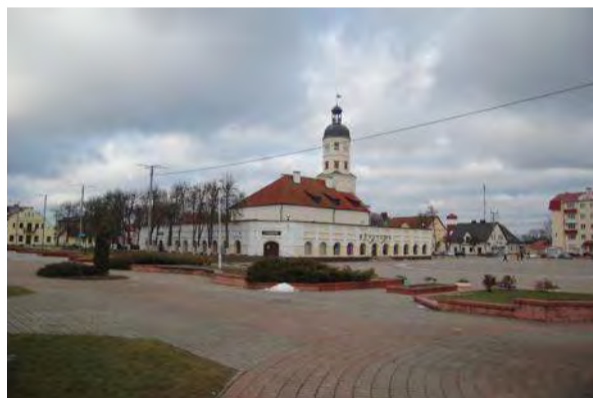
Музейно-туристична
функція з відповідними
охоронними заходами

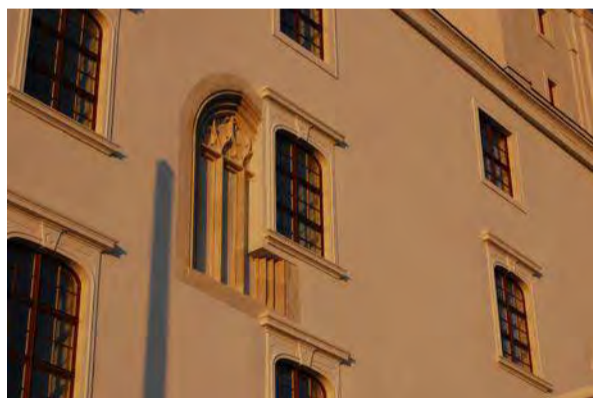
Консервація руїн
без програми їхнього
експонування

Консервація реліктів
та реконструкція
втраченої наземної
частини пам'ятки

Консервація реліктів
та їхнє експонування
в існуючій будівлі

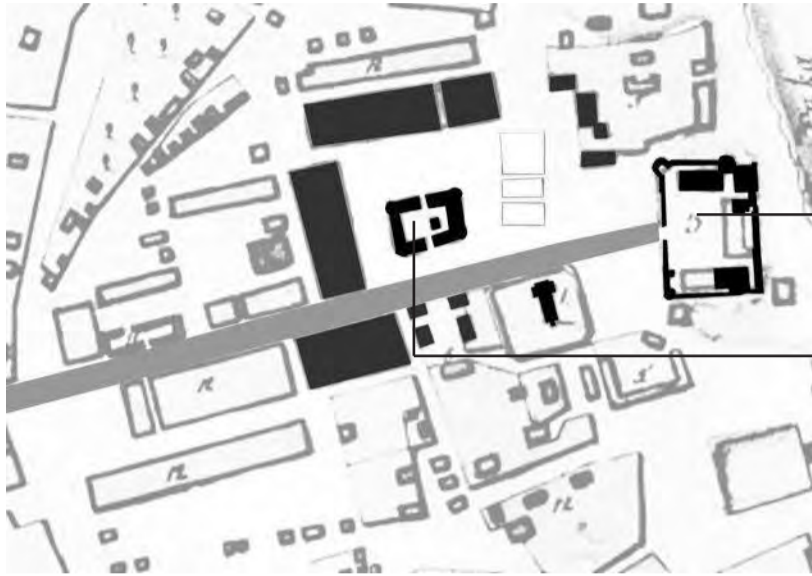

Консервація та
експонування
в новій будівлі

Рис. Е. 12. Варіанти ревіталізації реліктів втраченої забудови середмістя

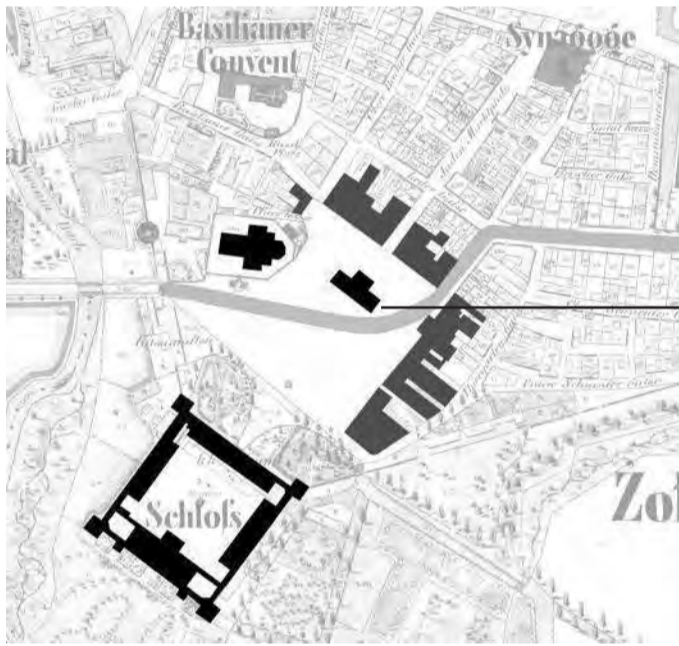
Втрачені пам'ятки середмістя

Новоград-Волинський. Середмістя

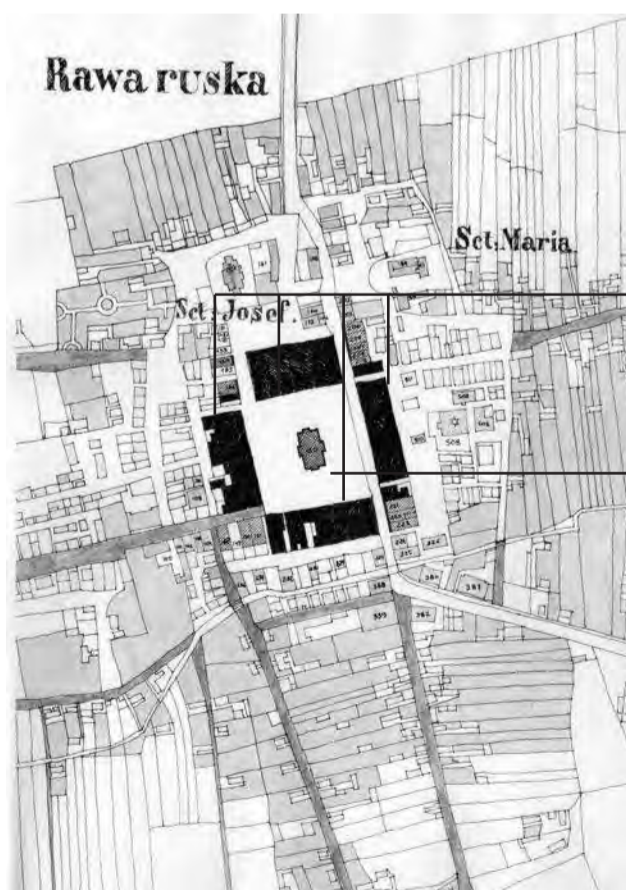
Замок XVI - XVII ст.

Караван-сарай XVII ст.

Жовква. Середмістя

Ратуша - XVII ст.

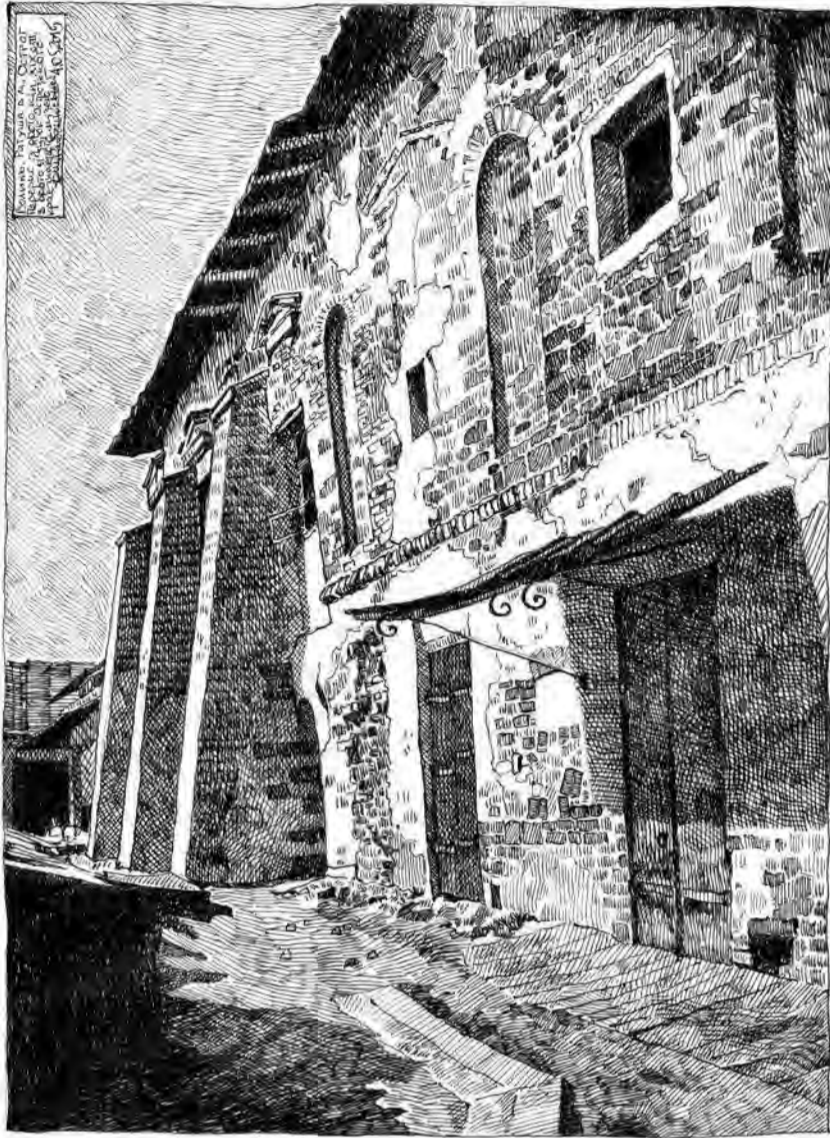
Рава-Руська. Середмістя

Забудова - XVIII - XIX ст.

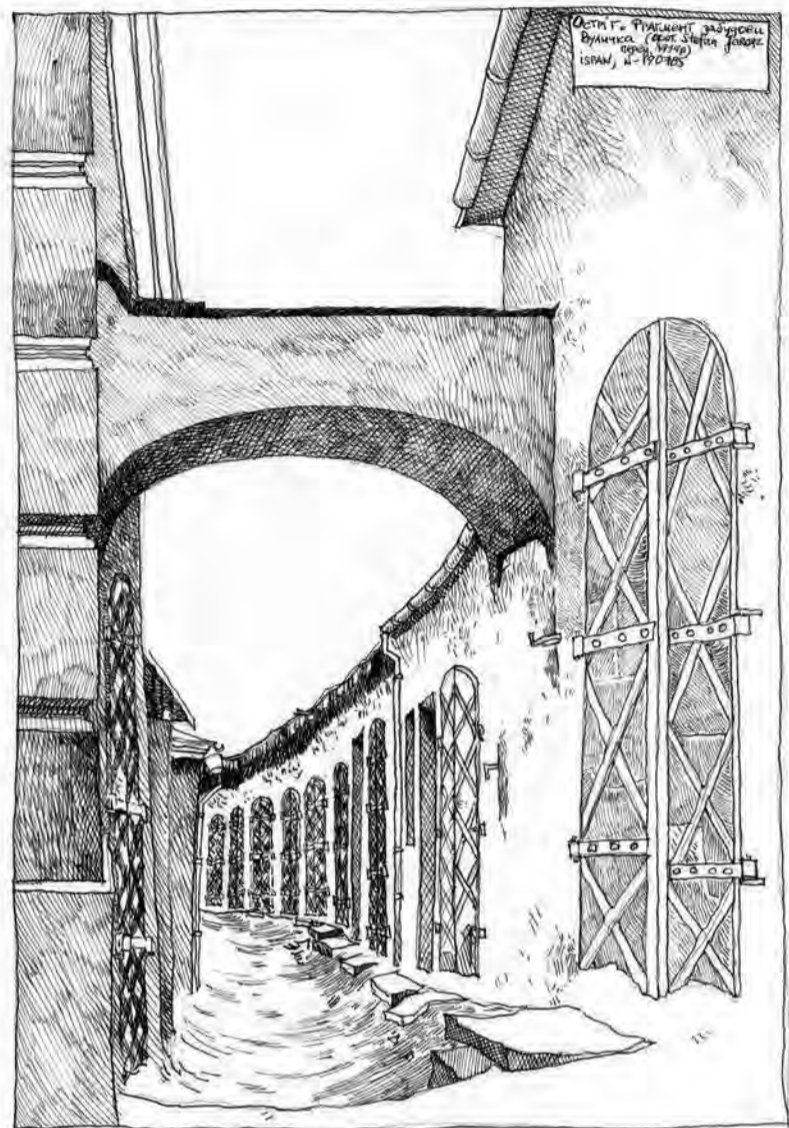
Ратуша - пер. пол. XIX ст.

Рис. Е.13. Втрачені пам'ятки середмістя історичних міст України.

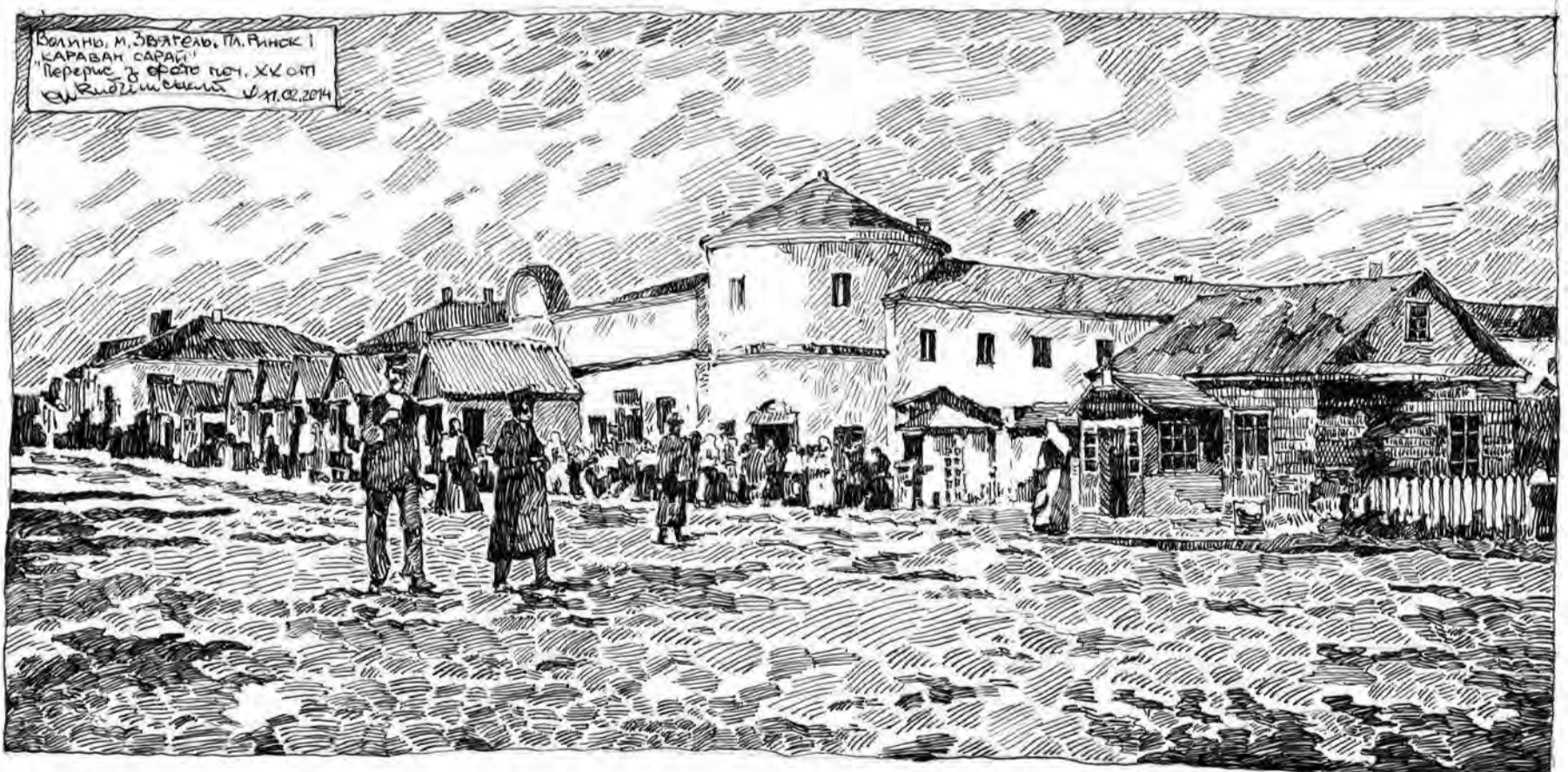
Архітектура втрачених пам'яток середмістя

Остріг. Ратуша - XVII ст.

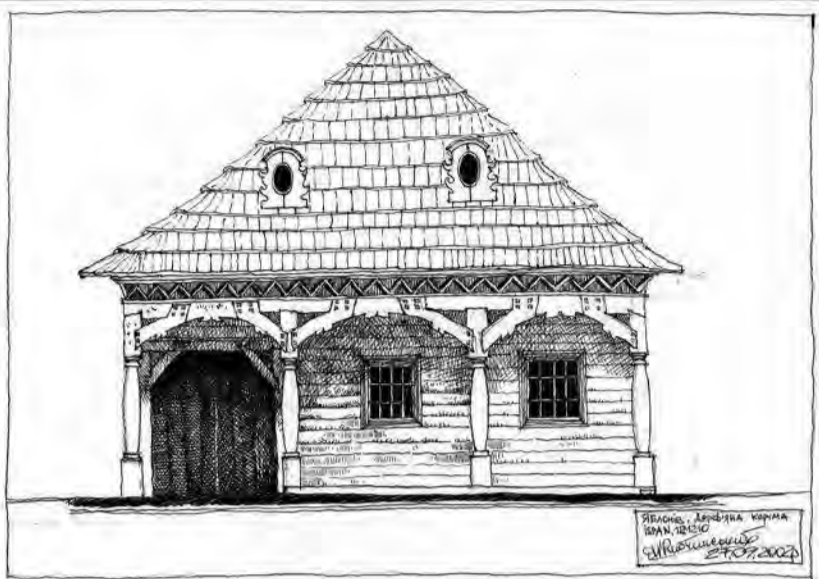

Остріг. Середринковий квартал - XVII ст.

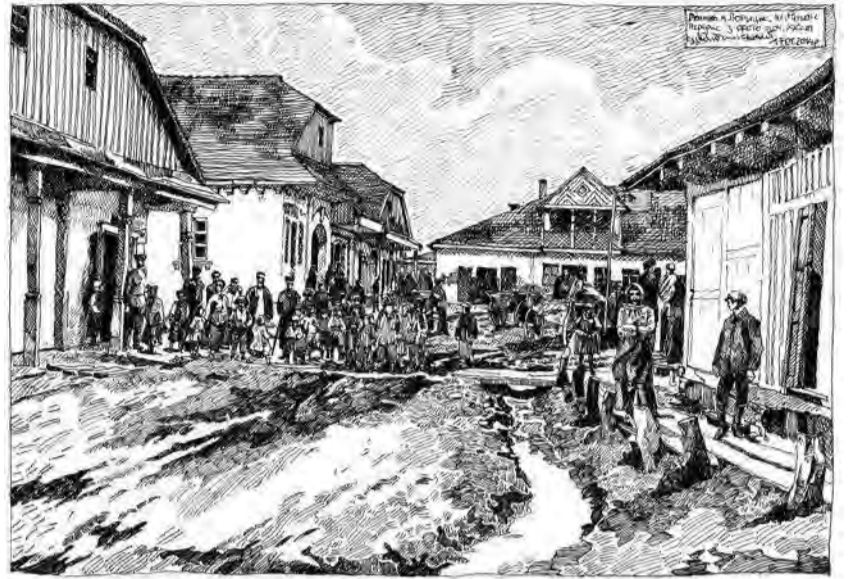

Новоград-Волинський (Звягель). Караван-сарай XVII ст.

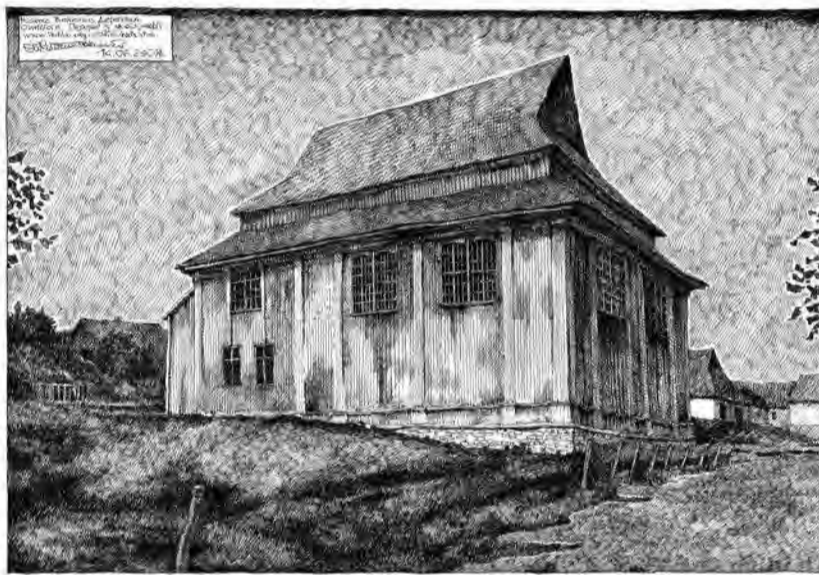
Архітектура втрачених дерев'яних пам'яток середмістя

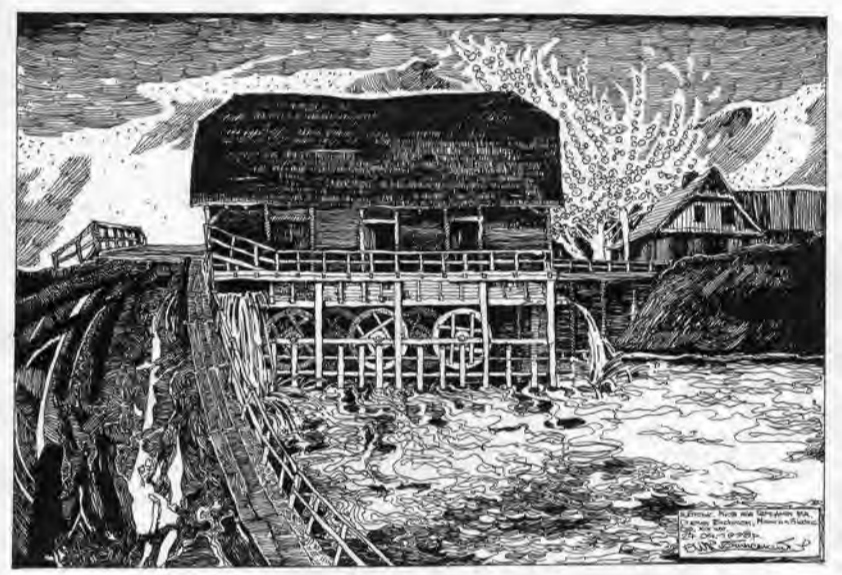
Яблонів. Корчма кін. XVIII ст.

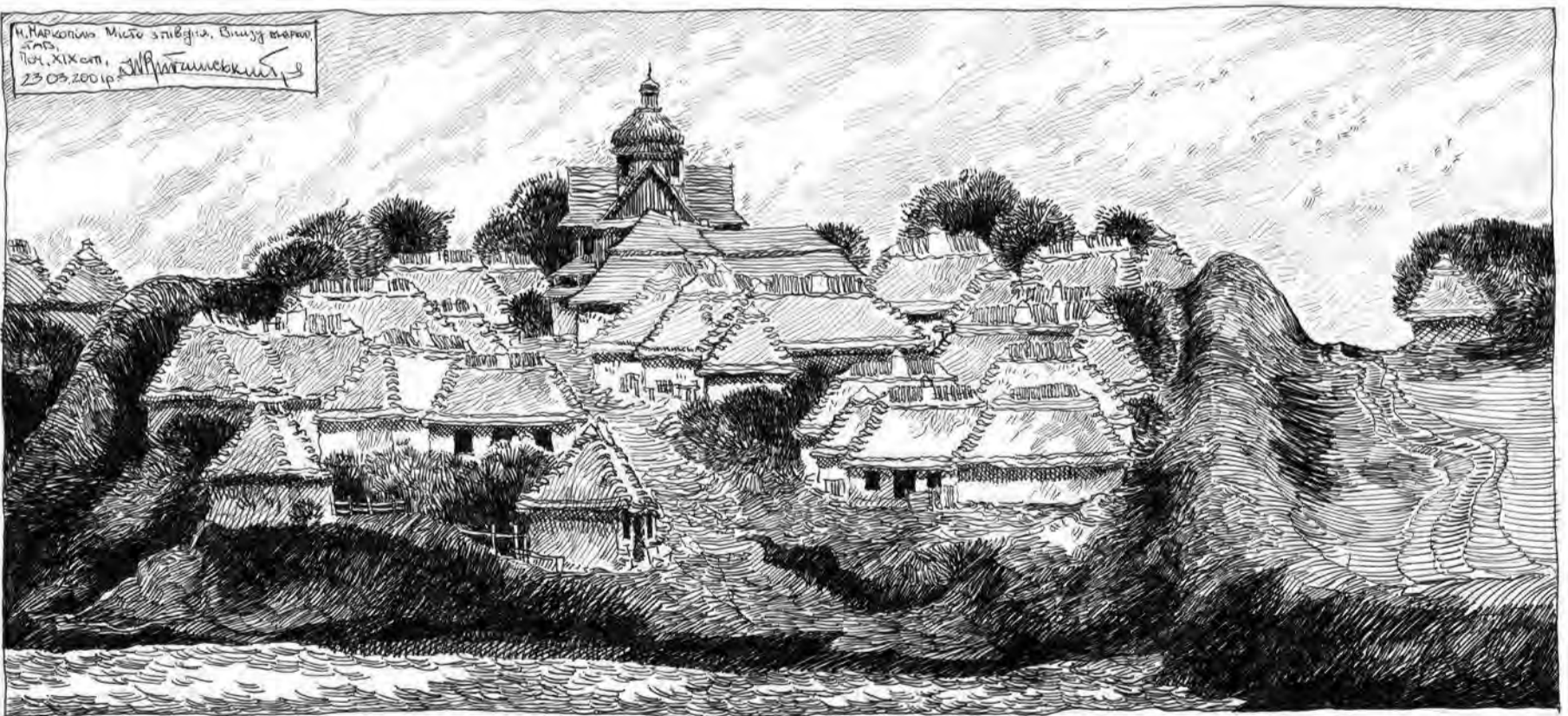
Порицьк. Забудова поч. XIX ст.

Войнилів. Синагога XVIII ст.

Буськ. Млин XVIII ст.

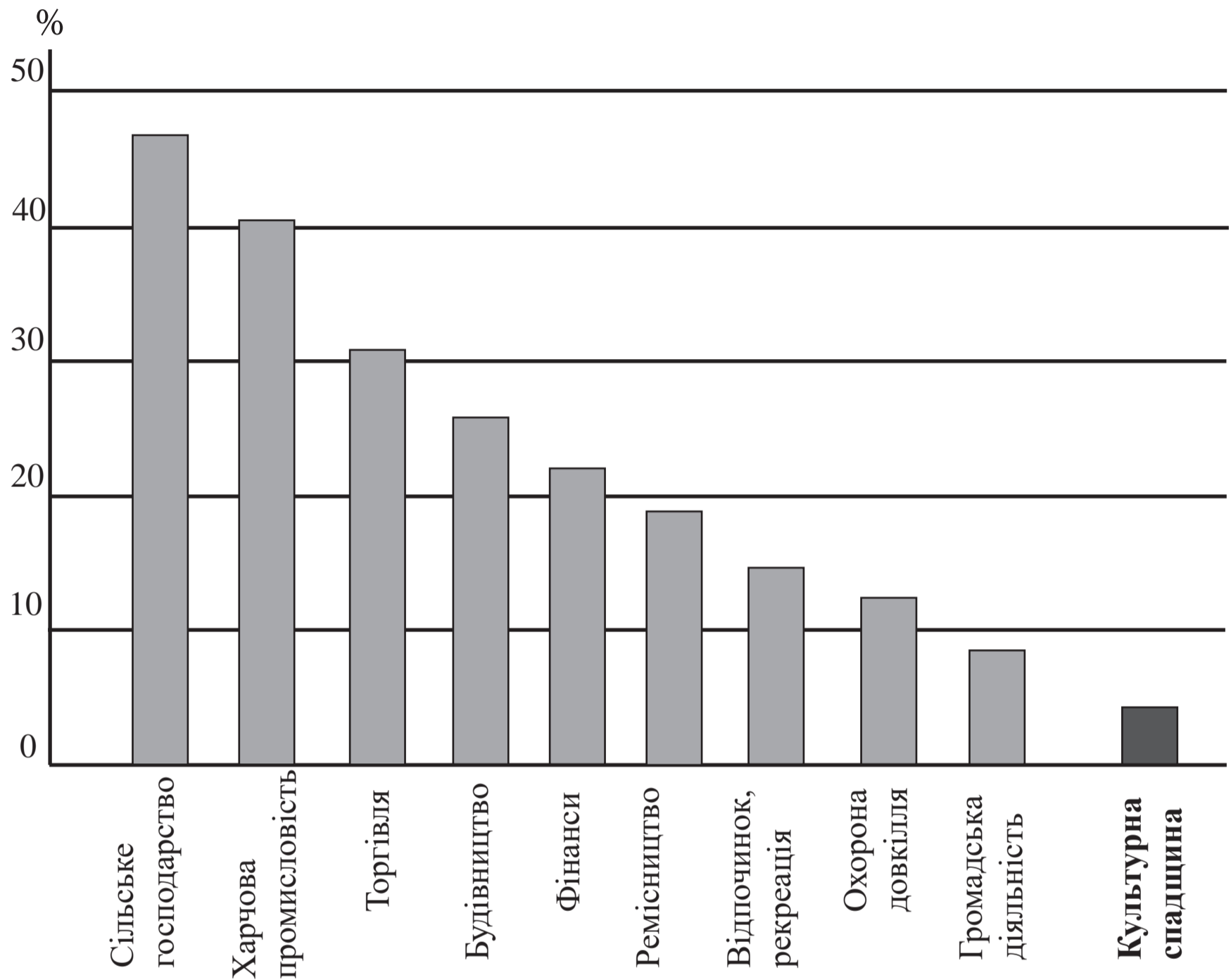

Маркопіль. Дерев'яна забудова середмістя Синагога XVIII ст.

Додаток Ж

Соціальний фактор ревіталізації середмістя історичного міста.

Сфери зацікавлення місцевої громади в середмісті історичного міста (актуальний стан)

Нова Ушиця. Площа Ринок.
Фото 2007 р. Приклад неналежного ставлення до забудови середмістя.

Меджибіж. Площа Ринок.
Фото 2007 р. Приклад неналежного ставлення до караван-сараю XVII ст.

Рис. Ж. 1. Соціальний фактор ревіталізації середмістя історичного міста.

Місцева громада і проблеми збереження спадщини середмістя.

Модель впливу місцевої громади на збереження культурної спадщини середмістя

Скала-Подільська. Фото 2007 р. Приклад впливу місцевої громади на стан забудови середмістя.

Модель формування ставлення місцевої громади до збереження культурної спадщини

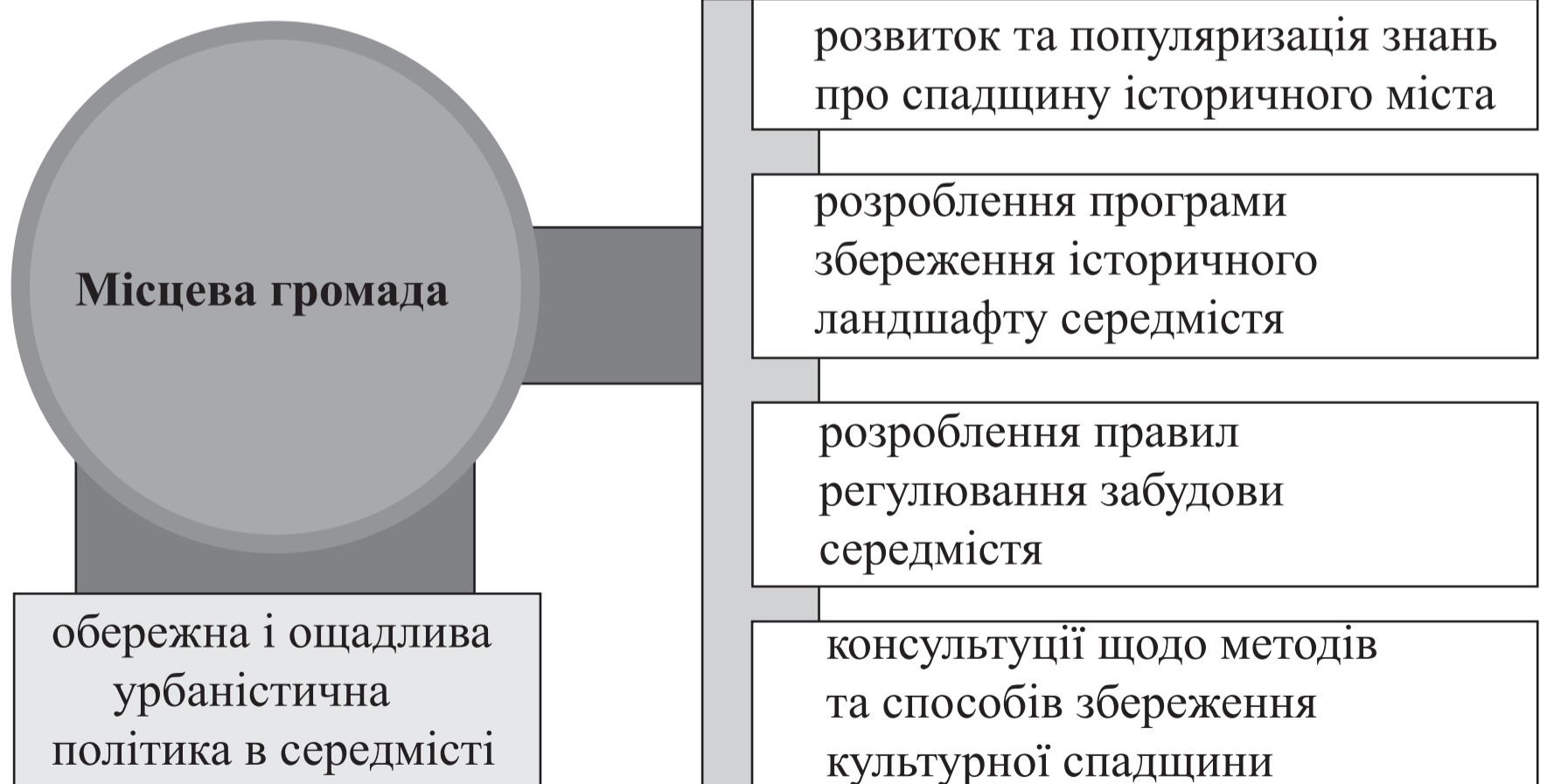
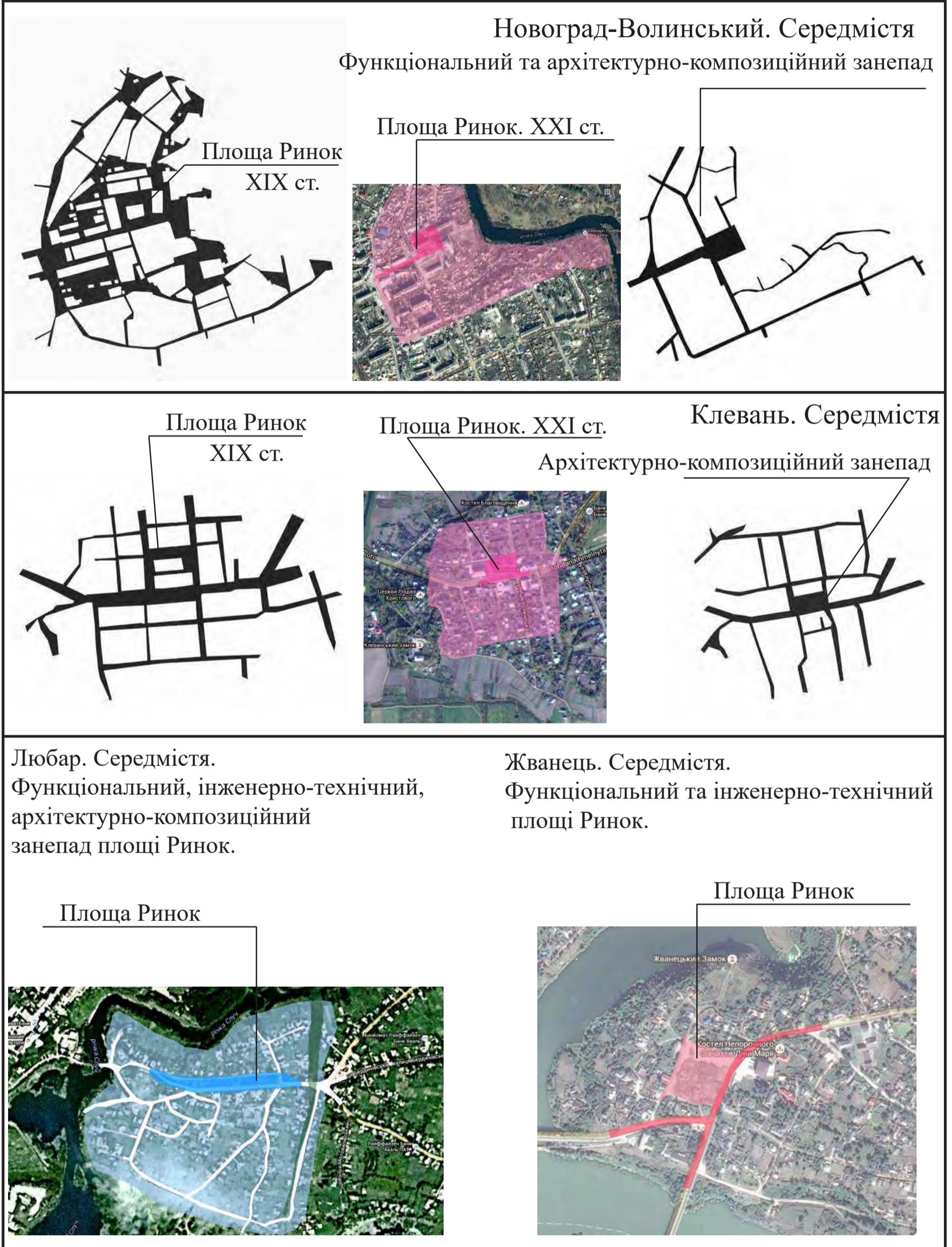

Рис. Ж. 2. Місцева громада і проблеми збереження спадщини середмістя.

Рис.Ж. 3. Місцеві громадські ініціативи в середмісті.

Деградація ринкових площ середмістя

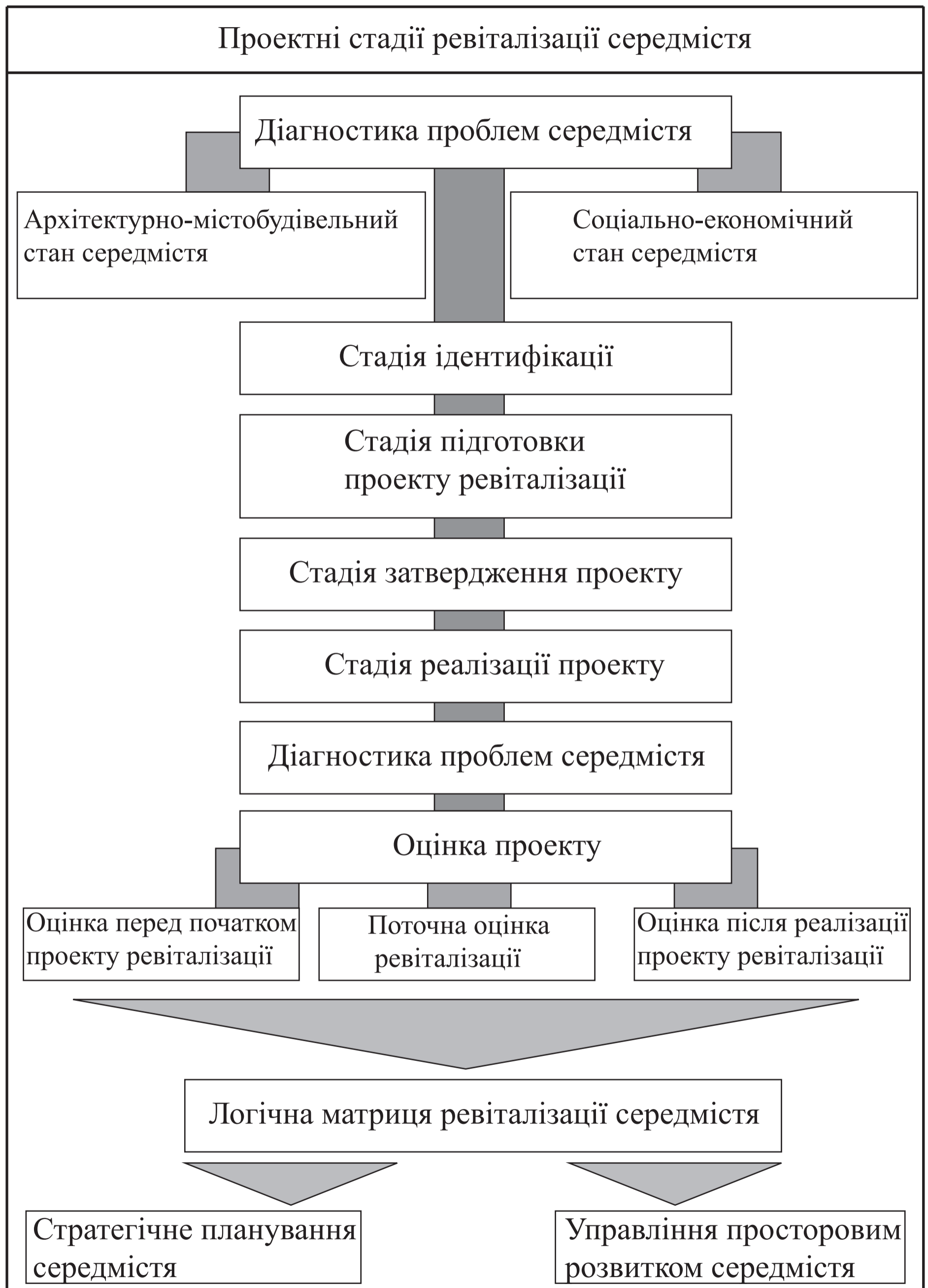

Рис. Ж. 5. Проектні стадії ревіталізації середмістя

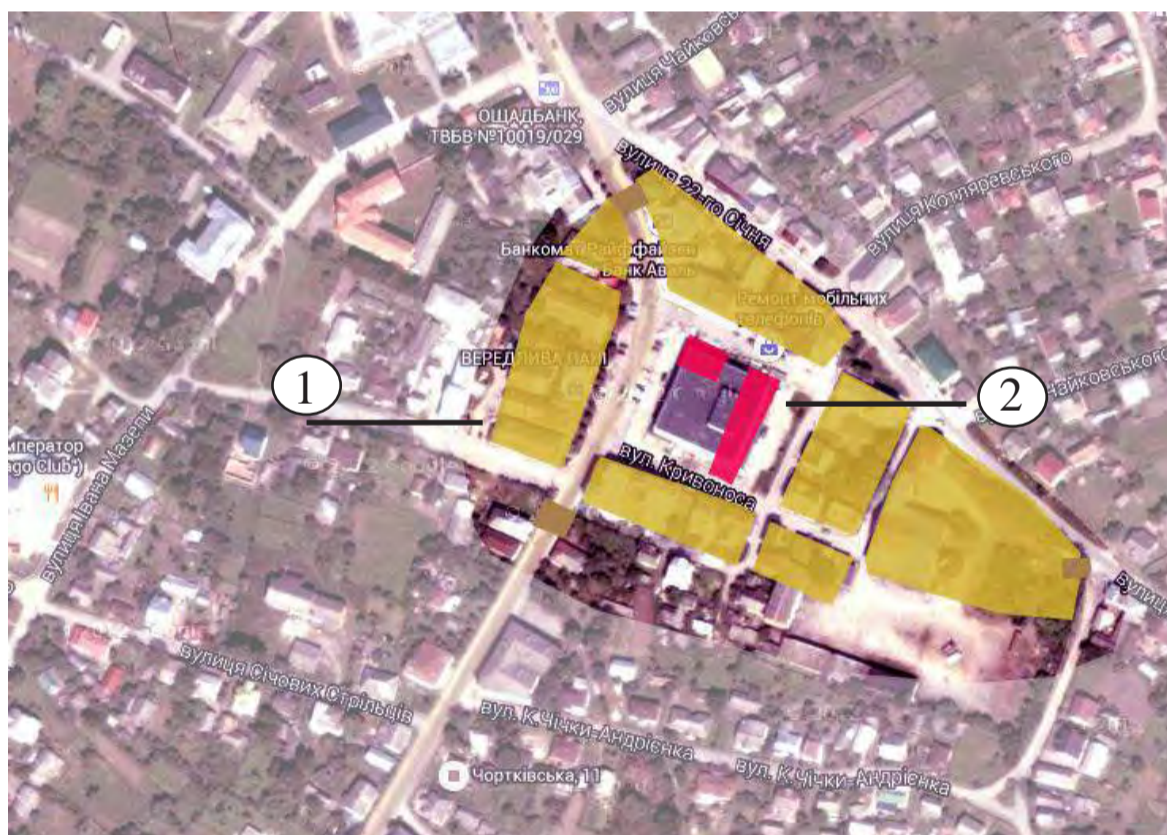
Середмістя без перешкод та обмежень включені у комунікаційні артерії міста

м. Калуш. Івано-Франківська обл. (план ревіталізації середмістя)

- відбудова кварталів
- ознакування міських брам
- ревіталізація території замку
- ознакування місця пам'яті, території цвинтаря та дерев'яної церкви
- парк на місці міських укріплень
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ костел Св. Валентина

м. Копичинці. Тернопільська обл. (план ревіталізації середмістя)

- реконструкція планування та упорядження фасадів забудови
- ознакування втраченого середринкового кварталу та ратуші
- реконструкція упорядження фасаду універмагу
- ознакування міських брам
- ① середмістя
- ② площа Ринок

Загальна мета ревіталізації: відновлення та експонування культурної спадщини

Конкретні цілі ревіталізації: соціально-економічний розвиток середмістя

Матеріальні результати: реставрація і реконструкція пам'яток та цінної забудови, експонування реліктів втрачених важливих споруд, аранжування простору середмістя.

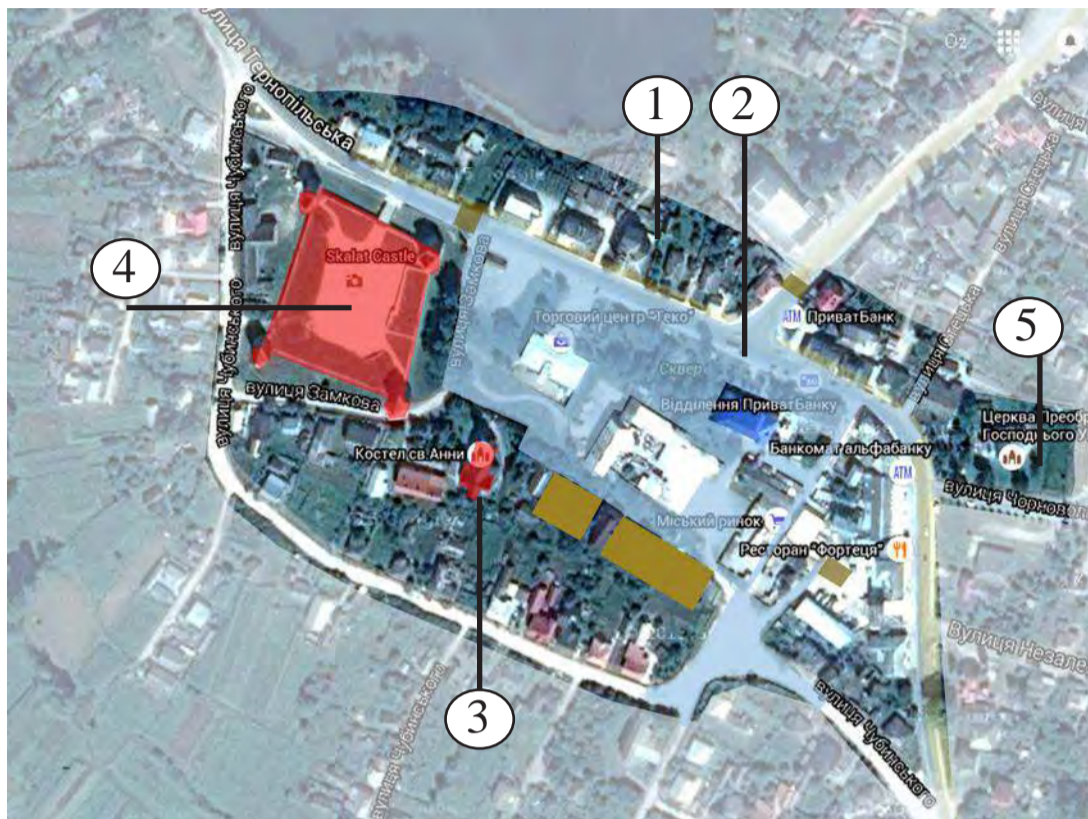
Нематеріальні результати: збереження місць пам'яті, партиципація мешканців у процесі ревіталізації, формування громадської думки щодо збереження культурної спадщини, розвиток традиційного ремісництва

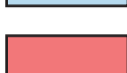
Рис. Ж. 6. Модель ревіталізації середмість без перешкод та обмежень включених у комунікаційні артерії міста

Середмістя з роздібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та додатковими доповненнями у стару структуру

м. Скалат. Тернопільська обл. (план ревіталізації середмістя)

- відбудова кварталів
- ознакування міських брам
- ревіталізація території площі Ринок
- реставрація пам'яток
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ костел Св. Анни
- ④ Замок
- ⑤ Церква Преображення Господнього

м. Старокостянтинів. Хмельницька обл. (план ревіталізації середмістя)

- реконструкція фасадів забудови, нове будівництво.
- ознакування втрачених оборонних споруд
- музеєфікація реліктів ренесансної ратуші
- ознакування середринкової забудови
- ознакування території церкви Успіння
- ознакування території Домініканського монастиря
- реставрація замку
- відпочинково-рекреаційна зона

- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ замок

Загальна мета ревіталізації: селекція функції та просторова рекомпозиція, відновлення розпланування середмістя, реставрація і реконструкція пам'яток та цінної забудови.

Конкретні цілі ревіталізації: розробка спеціального проекту регенерації цілого середмістя або ринкової площі, опрацювання програми культурної політики міста.

Матеріальні результати: відкриття кав'ярень з місцевим колоритом та спеціалізованих крамниць, театральних клубів та театрів, нових комфортних житлових будинків.

Нематеріальні результати: залучення девелоперів до просторових змін, якісні зміни молодіжної та культурної політики в історичному місті

Рис. Ж. 7. Модель ревіталізації середмістя з роздібленим центром, додатковим функціональним навантаженням та доповненнями у стару структуру

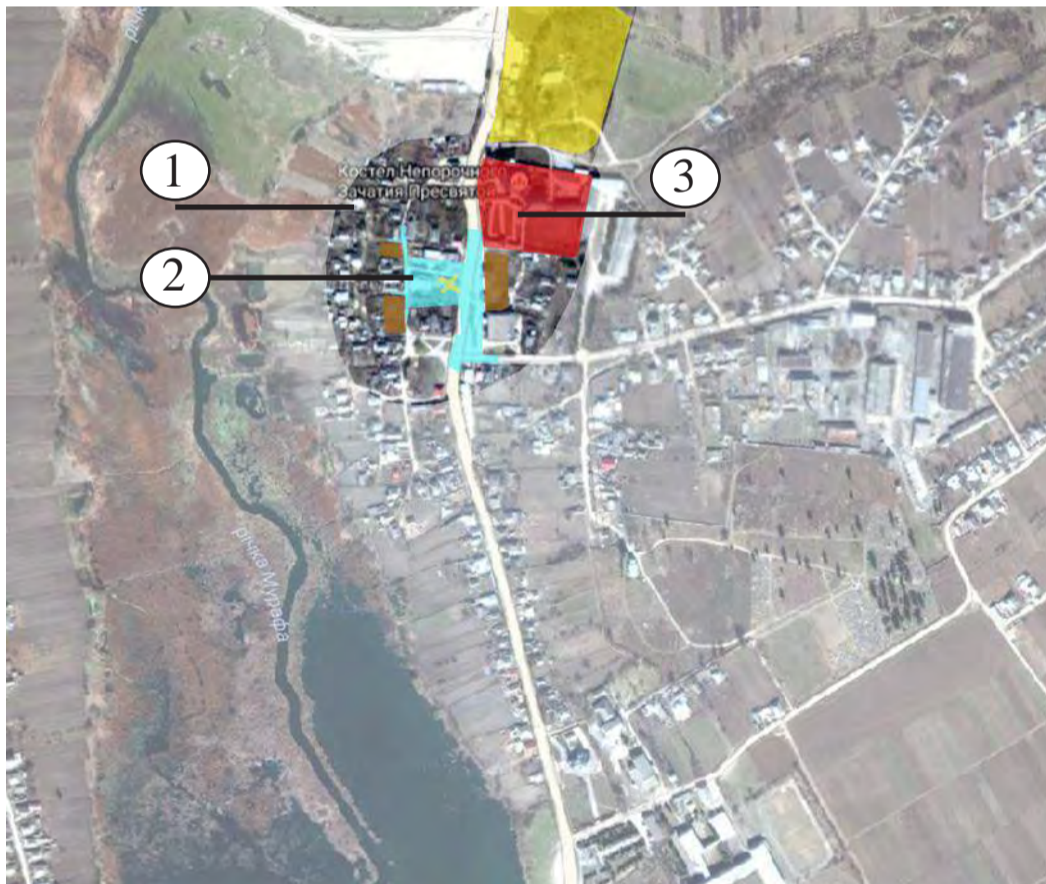
Середмістя з втраченими частинами та кварталами

с. Маріямпіль. Івано-Франківська обл. (план ревіталізації середмістя)

- відбудова кварталів
  - консервація реліктів оборонних споруд
  - ревіталізація території площі Ринок
  - реставрація пам'яток
  - ознакування місць пам'яті (церква, костел, синагога)
  - відпочинково-рекреаційна зона
- ① середмістя
  - ② площа Ринок
  - ③ замок
  - ④ Монастир Капуцинів

с. Мурафа. Вінницька обл. (план ревіталізації середмістя)

- відбудова втрачених кварталів
  - реставрація Домініканського монастиря
  - ревіталізація площі Ринок
  - місця пам'яті (регенерація палацово-паркового комплексу та хрещатої ратуші)
- ① середмістя
  - ② площа Ринок
  - ③ Домініканський монастир XVIII ст.

Загальна мета ревіталізації: опрацювання детального проекту регенерації площі, озелення, функціонального вирішення забудови, рекреації та туризму.

Конкретні цілі ревіталізації: відтворення втрачених споруд або нове будівництво, створення сприятливих умов для потенційних девелоперів, зростання кількості та якості житла, вирішення проблем комунікаційного зв'язку різних частин міста.

Матеріальні результати: будівництво житла, відкриття нових та збереження історичних крамниць, виникнення традиційних ремісничих майстерень та туристичних фірм.

Нематеріальні результати: розвиток місцевого підприємництва, активізація ролі місцевої громади та влади в ревіталізації площі Ринок, зміцнення ідентичності місця.

Рис. Ж. 8. Модель ревіталізації середмістя з втраченими частинами та кварталами

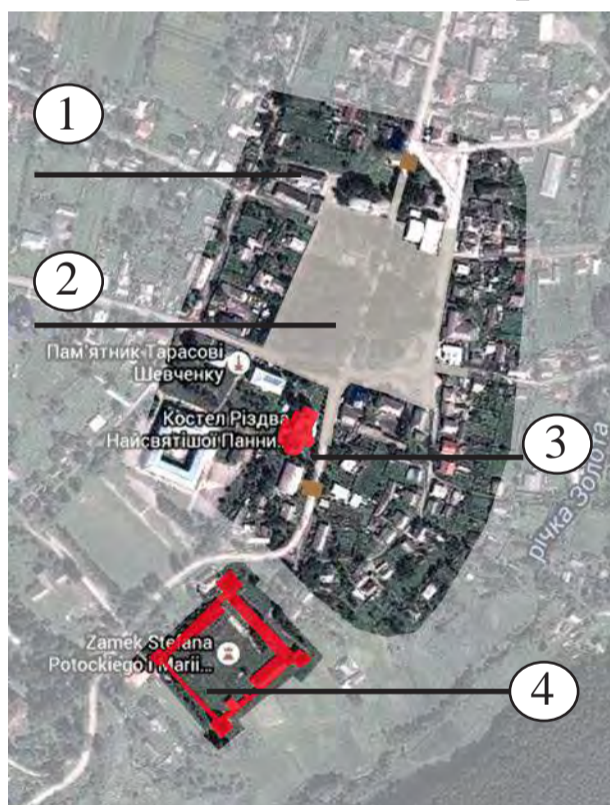
Середмістя з заміненними елементами та новою забудовою

смт. Олика. Волинська обл. (план ревіталізації середмістя)

- регенерація кварталів
- відтворення ратуші XVII ст.
- ревіталізація території площі Ринок
- реставрація пам'яток
- ознакування місць пам'яті (синагога, костел та шпиталь Св. Хреста)
- ознакування міських брам
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ замок
- ④ Колегіата Св. Трійці

с. Золотий Потік. Тернопільська обл. (план ревіталізації середмістя)

- ознакування брам
- реставрація пам'яток
- ревіталізація площі Ринок
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ костел XVII ст.
- ④ замок XVII ст.

Загальна мета ревіталізації: регуляція негативних втручань у простір середмістя, економічний розвиток центральної частини міста за допомогою активізації культурної спадщини.

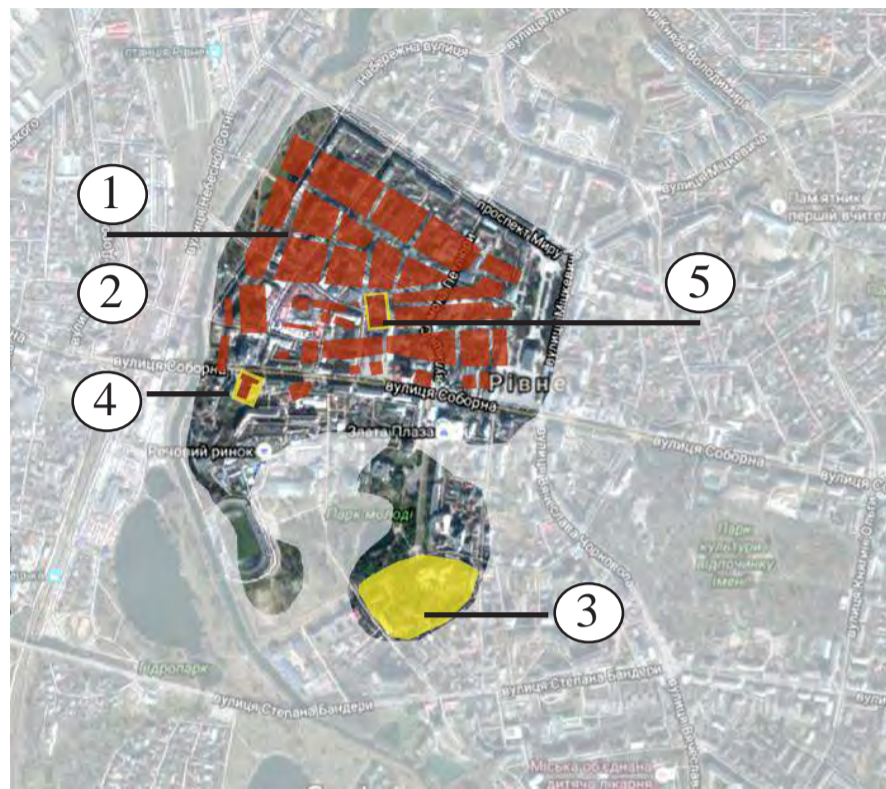
Конкретні цілі ревіталізації: оживлення ринкової площі як головного публічного простору, гармонізація містобудівельного та архітектурного образу, залучення приватних інвестицій для розвитку підприємництва.

Матеріальні результати: відтворення історичних ансамблів або комплексів, створення в середмісті рекреаційних зон, покращення екологічної ситуації середмістя, виникнення закладів громадського обслуговування.

Нематеріальні результати: розвиток суспільної згуртованості, покращення ставлення до історичної спадщини, відродження «духу місця».

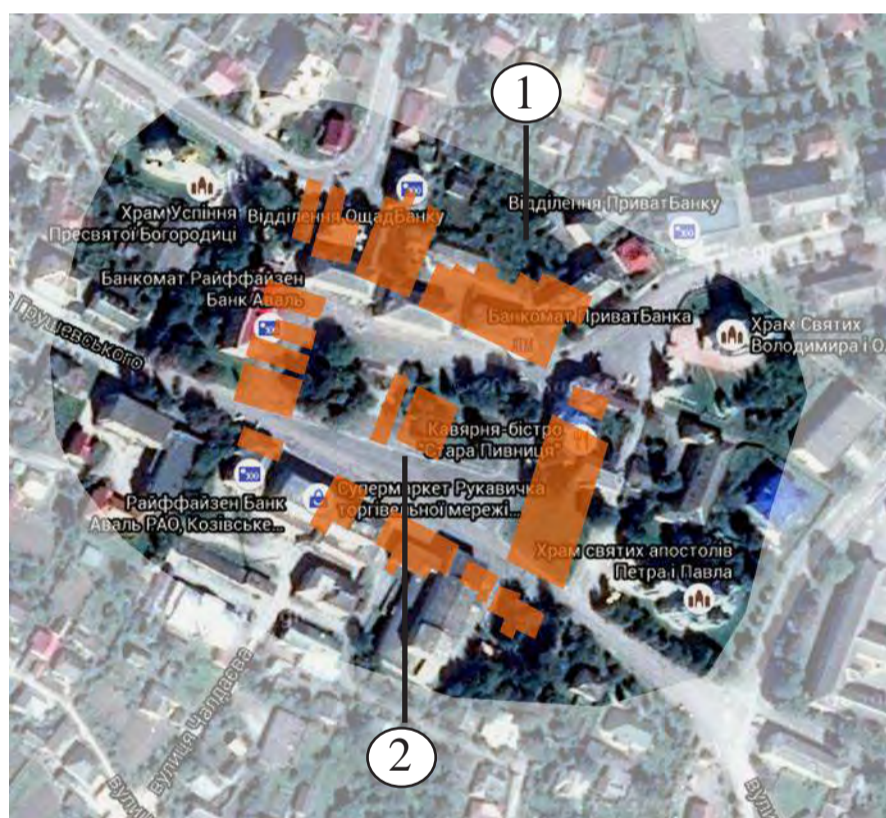
Рис. Ж. 9. Модель ревіталізації середмістя з заміненними елементами та новою забудовою

Середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою
м. Рівне. Рівненська обл. (план ревіталізації середмістя)

- просторове ознакування втрачених кварталів
- ознакування місць пам'яті (музеєфікація ратуші, костелу, палацу)
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ палац
- ④ Костел
- ⑤ ратуша

с. Козова. Тернопільська обл. (план ревіталізації середмістя)

- ознакування втрачених кварталів
- ревіталізація площі Ринок
- ① середмістя
- ② площа Ринок

Загальна мета ревіталізації: наповнення місця символами та знаками.

Конкретні цілі ревіталізації: акцентування реліктів урбаністичних деталей та архітектурних форм середмістя, опрацювання програми активізації простору колишньої ринкової площі місцевою громадою, туристами або паломниками.

Матеріальні результати: аранжування простору середмістя, охорона та реставрація автентичних елементів середмістя, впорядкування транспортно-пішохідних зв'язків колишньої ринкової площі та бічних вулиць.

Нематеріальні результати: зміна культурної політики в історичному місті, покращення соціально-економічного стану в центральній частині історичного міста, збереження «духу місця» незважаючи на невідповідність до первинного вигляду середмістя.

Рис. Ж. 10. Модель ревіталізації середмістя зі зміненою або деформованою містобудівельною структурою

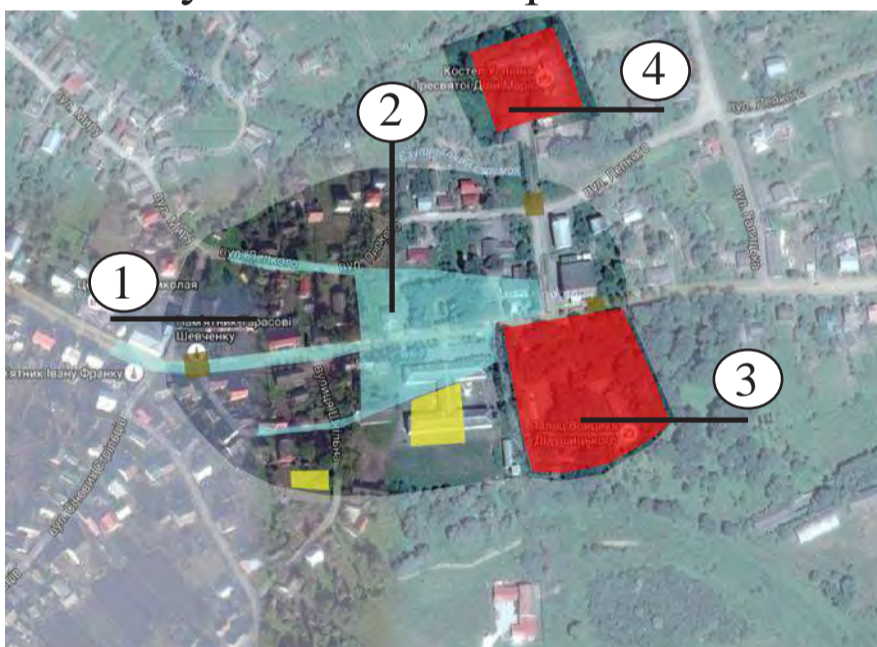
Середмістя з частково ліквідованою структурою

с.мт. Яблунів. Івано-Франківська обл. (план ревіталізації середмістя)

- нове будівництво
- реставрація збереженого дерев'яного будинка з підсінням
- будівництво дерев'яної ратуші
- ознакування місця дерев'яного костелу
- ревіталізація площі Ринок
- ① середмістя
- ② площа Ринок
- ③ церква
- ④ втрачений костел
- ⑤ ратуша

с.мт. Єзупіль. Івано-Франківська обл. (план ревіталізації середмістя)

- реставрація монастиря та замку
- просторове ознакування площі Ринок
- ознакування брам
- ознакування втрачених дерев'яних церков
- ① середмістя
- ② територія колишньої площі Ринок
- ③ замок
- ④ Домініканський монастир

Загальна мета ревіталізації: визначенні та акцентуванні збережених композиційних частин середмістя, регулювання способів використання простору колишньої ринкової площі, розробці окремого проекту експонування збереженої підземної спадщини площі.

Конкретні цілі ревіталізації: розробка та впровадження особливої просторової політики у центральній частині міста, відродження та розвиток культурної спадщини поселення.

Матеріальні результати: охорона, відбудова або експонування втрачених і збережених пам'яток, символічне ознакування первинної композиційної структури середмістя, виникнення нових форм пропагування культурної спадщини, виникнення нових закладів громадського обслуговування.

Нематеріальні результати: повернення громадської функції ринковій площі, покращення рівня знань про культурну спадщину, розвиток туризму, створення умов для перспективної відбудови цілого простору середмістя.

Рис. Ж. 11. Модель ревіталізації середмістя з частково ліквідованою структурою

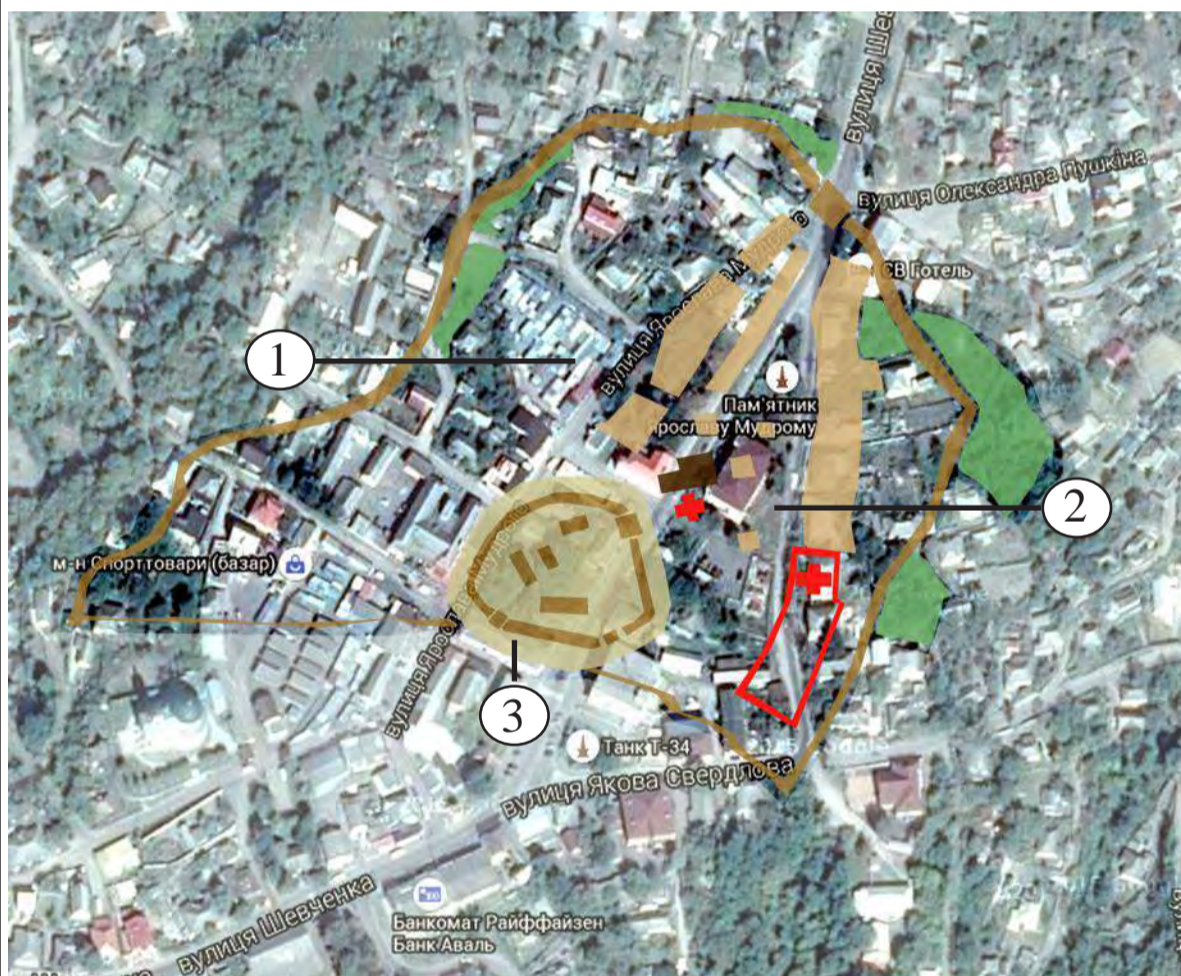
Середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою

с. Пробіжна. Тернопільської обл. (план ревіталізації середмістя)

- консервація міських укріплень
- ознакування місць пам'яті
- ознакування міських укріплень
- ознакування території площі Ринок
- ① середмістя
- ② територія площі Ринок
- ③ втрачена церква
- ④ втрачений двір

м. Богуслав. Київська обл. (план ревіталізації середмістя)

- втрачені сакральні споруди
- втрачена забудова площі Ринок
- втрачена ратуша
- оборонні споруди
- відпочинково-рекреаційна зона
- ① середмістя
- ② територія колишньої площі Ринок
- ③ замок

Загальна мета ревіталізації: збереження пам'яті місця та створенні умов для інвесторів та місцевих підприємців.

Конкретні цілі ревіталізації: відродження пам'яті місця ринкової площі за допомогою експонування реліктів старих будинків, ознакування святих місць, підприємницького використання поверхні або частин середмістя.

Матеріальні результати: експоновані релікти давніх споруд, нові будинки, нові заклади громадського обслуговування.

Нематеріальні результати: розвиток туризму, зміна ставлення громади до культурної спадщини міста, включення втраченого фізичного простору в життя міста.

Рис. Ж. 12. Модель ревіталізації середмістя з повністю втраченою містобудівельною структурою

Рис. Ж. 13. Етапи реалізації стратегій ревіталізації середмістя

Форми репрезентації ревіталізаційної діяльності (збереження та реставрація пам'яток)

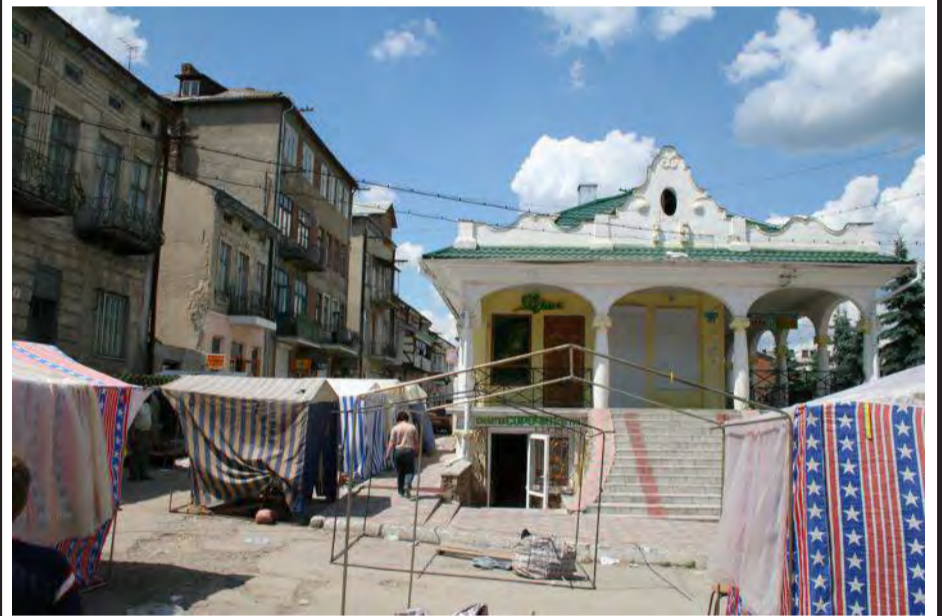
Реставрація порталу костелу Св. Петра і Павла в Перемишлянах. Дипл. робота М. Нечипор. Фото 2015 р.

Впорядкування та консервація реліктів сакральних споруд. Костел в Меджибожі. Фото 2007 р.

Консервація міської брами. Сатанів. Фото 2007 р.

Вирішення проблеми аранжування публічного простору. Площа Ринок. Чортків. Фото 2007 р.

Вирішення проблеми упорядження фасадів. Площа Ринок в Журавно. Фото 2010 р.

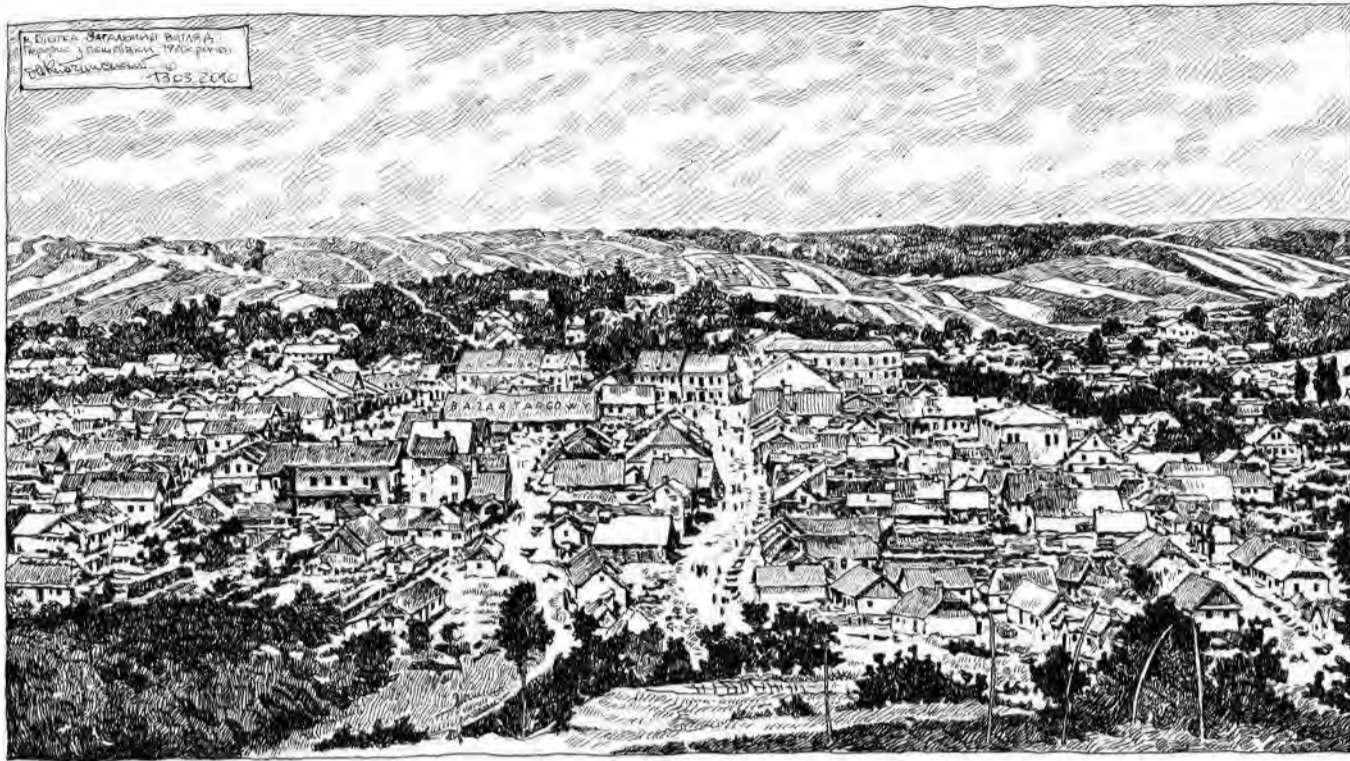

Вирішення проблеми впорядкування архітектурного ландшафту. Площа Ринок в Мурафі. Фото 2007 р.

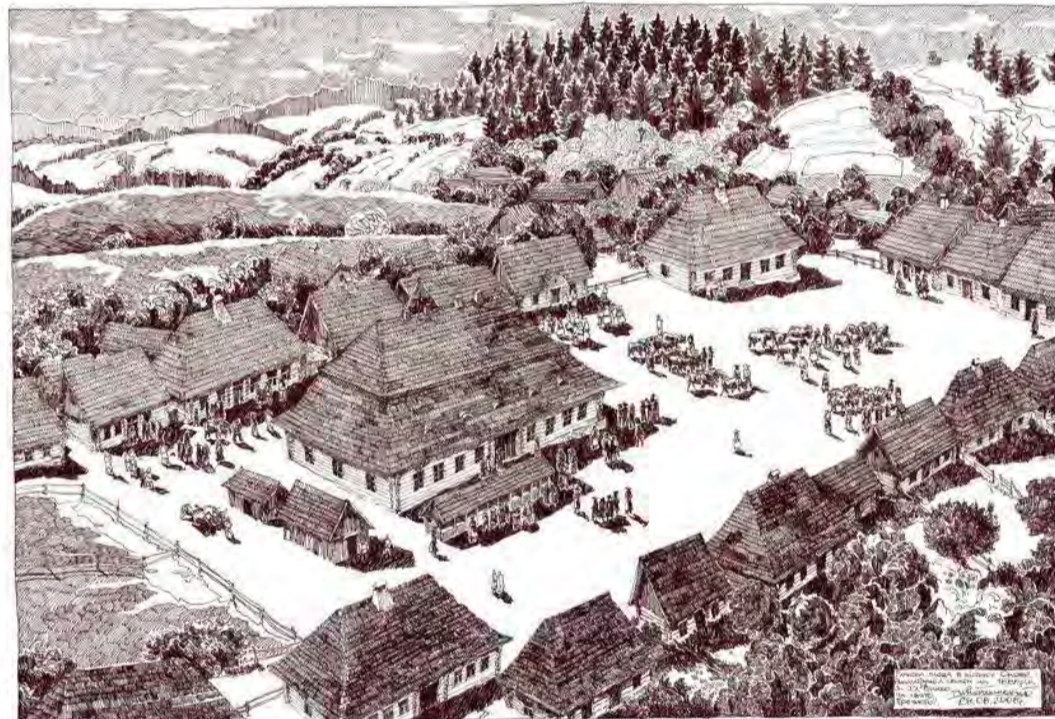
Рис. Ж.14. Форми репрезентації ревіталізаційної діяльності
(збереження та реставрація пам'яток)

Форми репрезентації ревіталізаційної діяльності
(відтворення архітектурного ландшафту та пам'яток)

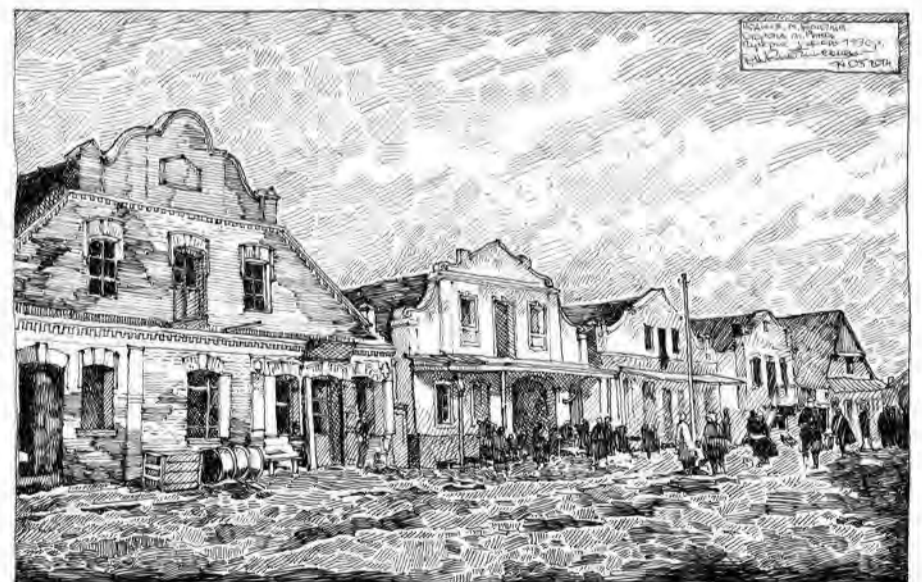
Відтворення архітектурного ландшафту середмістя. м. Бібрка.

Відтворення архітектурного ландшафту середмістя площі Ринок. м. Сможе.

Відтворення ратуші. м. Олика.

Відтворення забудови середмістя. м. Браїлів.

Рис. Ж. 15. Форми репрезентації ревіталізаційної діяльності
(відтворення архітектурного ландшафту та пам'яток)

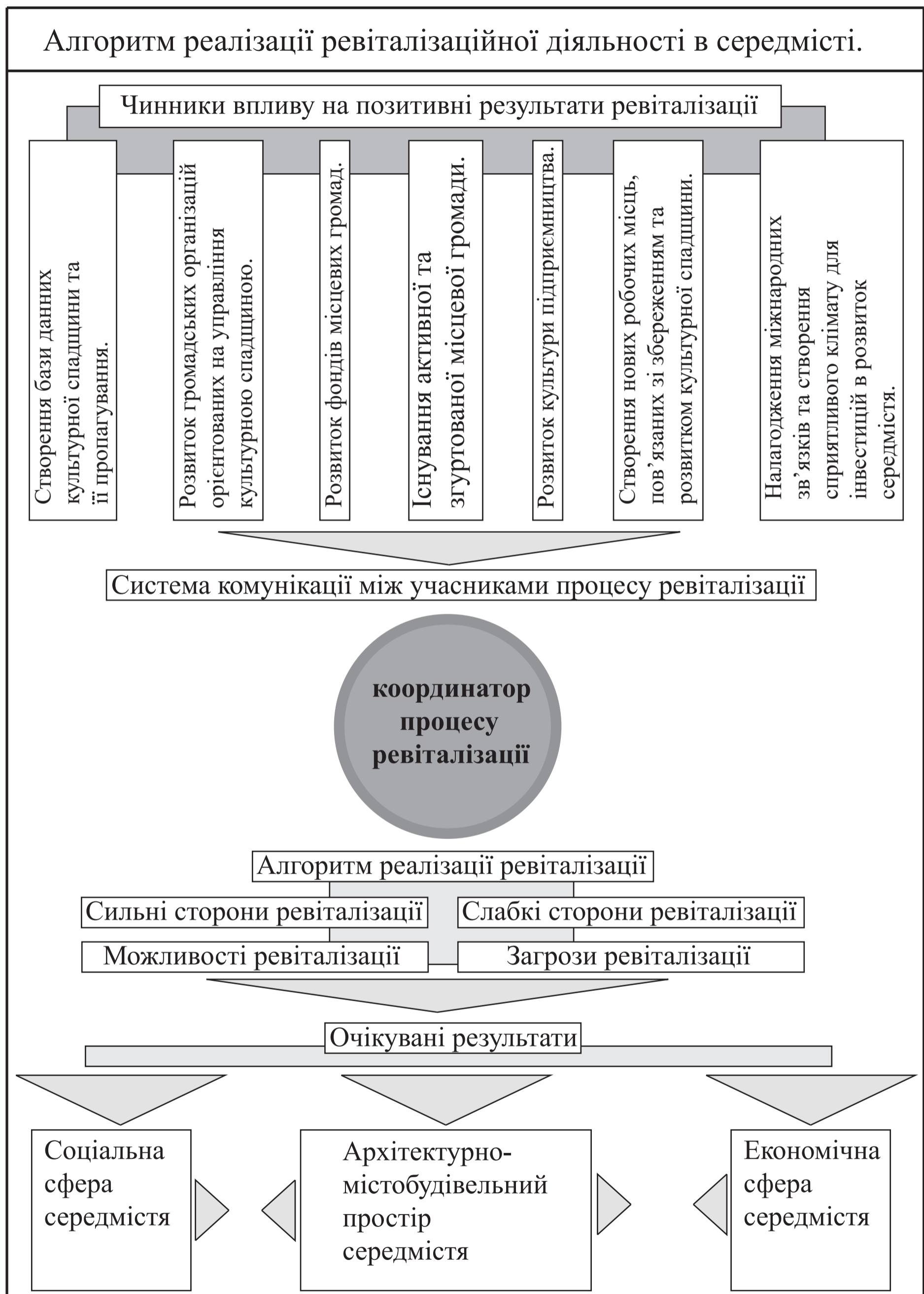

Рис. Ж. 16. Алгоритм реалізації ревіталізаційної діяльності в середмісті.

Рис. Ж. 17. Індикатори ревіталізації середмістя історичного міста.

Додаток К

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи

Національного університету

«Львівська політехніка»

д.ек.н., проф.

Н.І. Чухрай

« 09 » 12 2016 р.

АКТ

використання результатів дисертаційної роботи Рибчинського О.В. на тему «Формування та ревіталізація середмість історичних міст України» представлену на здобуття наукового ступеня доктора архітектури за спеціальністю 18.00.01 теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури під час виконання науково-дослідних робіт кафедри «Реставрація архітектурної та мистецької спадщини» інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка»

Комісія у складі голови: начальника науково-дослідної частини, к.т.н. Жук Л.В. та членів: завідувача кафедри реставрації архітектурної та мистецької спадщини д. арх., проф. Бевза М.В., завідувача відділу науково-організаційного супроводу наукових досліджень к.т.н., Лазько Г.В., заступника завідувача планово-фінансового відділу Чулой Т.М., цим актом засвідчує, що результати дисертаційної роботи Рибчинського О.В. на тему «Формування та ревіталізація середмість історичних міст України» представлену на здобуття наукового ступеня доктора архітектури були використані у науково-дослідній роботі кафедри, зокрема під час виконання господарських договорів: № 0231, 2008 р., «Історико-архітектурний опорний план м. Жидачів Львівської області»; № 064, 2014 р., «Історико-архітектурний опорний план, визначення меж історичного ареалу та охоронних зон історичної частини м. Болехів»; № 056, 2014 р.,

«Історико-архітектурний опорний план, визначення меж історичного ареалу та охоронних зон історичної частини м. Червоноград»

В роботах використовувалися наступні результати дослідження: реконструкція етапів історико-архітектурного формування середмість історичних міст як містобудівельної системи, аналіз історії та композиційних принципів побудови ансамблю та комплексів, оцінка стану збереженості поселення, виявлення особливостей композиційної структури, виявлення функціональної структури головних та допоміжних вулиць, обстеження периметру оборонних споруд, вивчення ієрархічності та стилістичних властивостей забудови. Завдяки запропонованій автором методиці науково-дослідної частини робіт вдалося об'єктивно визначити межі історичного ареалу та охоронні зони пам'яток.

Голова комісії:

начальник науково-дослідної частини,
к.т.н., доцент

Жук Л.В.

Члени комісії:

завідувач відділу науково-організаційного
супроводу наукових досліджень, к.т.н.

Лазько Г.В.

заступник завідувача
планово-фінансового відділу

Чулой Т.М.

завідувач кафедри реставрації
архітектурної та мистецької спадщини
д. арх., проф.

Бевз М.В.